

માની વિદ્વાનો આજકાલ તો અનેક છે, છતાં મારા પોતાના અનુભવથી હું નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકું છું કે જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા, અમૃતાનુભવ, નાથ ભાગવત, દાસગોધ, તુકારામ વગેરેના હજારો અર્થગોનો પૂર્વોપર ગ્રંથો બેસાડીને ઉત્તમ સમાધાન કરનારાઓ મર્યાદા સાંપ્રદાયિકોમાં જ મળે છે. તાત્પર્ય કે, સંતોના ગ્રંથ સંપ્રદાયપરંપરાથી સારી રીતે સમજ્યા વિના તે ગ્રંથોના વિચારોની જરાજરા જોખણાણ થઈ શકતી નથી. અને વિચારોની જોખણાણ થવા છતાં પણ તે વિચારો અનુસાર અનુધ્યાન (આચરણ) કર્યા વિના એનો સાચો મર્મ કદાપિ ધ્યાનમાં આવી શકતો નથી. (૨) ભાવનાના જળથી સંતોનાં રહસ્ય સમજ્યામાં આવી શકે છે અને ગ્રંથના અર્થ સમજાય છે. પરંતુ ચરિત્રકારમાં વાગ્યર્થ-સૌંદર્ય (શબ્દસૌંદર્ય) અને અર્થસૌંદર્યને જાણવા માટેની રસિકતા પણ હોવી જોઈએ. અહીં કઈ કલ્પના સુંદર છે, ક્યાં કયો પદવિન્યાસ જરાજરા જોઈએ, ક્યાં કયો રસ થા અલંકાર છે, એ જાણીને તે તે સ્થાને તેનું ચિત્ત તન્મય થઈ જવું જોઈએ. (૩) ત્રીજી વાત એ છે કે, ચરિત્રકારમાં ઇતિહાસદષ્ટિ પણ હોવી જોઈએ. સ્થળ-કાળનો પૂર્વોપર ગ્રંથો તેણે જાણવો જોઈએ; તાત્પર્ય કે, ચરિત્રકાર ક્ષાંત્ર-દાયિક-અર્થાત્ ભાવિક, કાવ્યમર્મજ્ઞ-અર્થાત્ રસિક અને ઇતિહાસજ્ઞ-અર્થાત્ ચિકિત્સક હોવો જોઈએ. આવા ત્રણે શુદ્ધોવાળો ચરિત્રકાર હોય તો તે સંતોનાં ચરિત્ર લખવાનું કામ ઉત્તમ રીતે કરી શકે છે. ભાવિકતા, રસિકતા અને ચિકિત્સકતા એ ત્રણે શુદ્ધોની કલ્પના મટીપતિ બુધ્ધિ, વિષ્ણુ શાસ્ત્રી ચિપ્પુલુકર અને રાજવાડે, એ ત્રણ નામોથી અનાયાસે જ જાણી શકે છે. મટીપતિ બુધ્ધિના ચરિત્ર-લેખનમાં કાળવિપર્યાસાદિ દોષ દેખાય છે, પરંતુ તેમની પ્રેમભરી રસયુક્ત વાણી સંસારનાં દુઃખ બુલાવીને રજ-તમને દબાવીને અને સત્વશુદ્ધિને ઉદ્ધવ કરીને બદ્ધિસાગર ઉપર લઈ આવે છે. રાજવાડે વિદ્વાન, ગોધક, ઉદ્યાગી, સ્વાર્થત્યાગી અને બુદ્ધિમાન હોવાથી વિદ્વાન્માન્ય રહેશે અને શાસ્ત્રીય સંગ્રોધન સંગ્રામી તેમના ઉપકાર હમેશાં વાર

રહ્યા કરશે. પરંતુ તેમની કક્કશ, કઠોર અને લેદક પદ્ધતિ ભાવિકોને કદી સારી લાગી શકતી નથી. નિબંધમાલાકાર વિધ્યુ શાસ્ત્રી મધ્યસ્થ રહેશે. તકને માટે ન તો તેઓ રસનો નિષેધ કરશે કે ન તો ગમે તે વાતને અંધશ્રદ્ધાથી માની લેશે. મહીપતિની રસિકતા, માલાકારની મામિકતા અને રાજવાડેની ચિકિત્સકતા એ ત્રણે ગુણોનું યથાયોગ્ય મિશ્રણ જે સંત ચરિત્રકારમાં થયું હશે, તે ભાવિક, રસિક અને પંડિત, ત્રણે પ્રકારના લોકો માટે માન્ય હશે. આવો પુરુષ તો જ્યારે ઉપજે ત્યારની વાત ત્યારે, પરંતુ એ ત્રણે ગુણોનો અદ્વિતીય પણ જે મારી સંતચરિત્ર માળામાં જણાય તો હું સમજી શકીશ કે, સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ સંતોની કંઈક સેવા થઈ.

એકનાથ મહારાજના આ ચરિત્ર માટે મુખ્ય આધાર કેશવ ખુવા અને મહીપતિ ખુવાનાં લખેલાં ચરિત્ર અને એકનાથ મહારાજના પોતાના ગ્રંથ છે. મહીપતિના આધારે શ્રીસહસ્રબુદ્ધેએ એકનાથ મહારાજનું એક ગદ્યાત્મક ચરિત્ર લખ્યું છે. ત્યાર પછી કેશવ ખુવાનું લખેલું ચરિત્ર પ્રસિદ્ધ થયું છે. કેશવ ખુવા નાથસંપ્રદાયી હતા અને દેવગઢમાંજ શાકે ૧૬૮૨ (સંવત ૧૮૧૭)માં તેમણે આ એકનાથ ચરિત્ર લખ્યું. તે ૨૧ અધ્યાયોમાં પૂરું થયું છે. મહીપતિએ ભક્ત-વિજય (અ. ૪૫-૪૬) અને ભક્તલીલામૃત (અ. ૧૩-૨૪) માં એકનાથ મહારાજનું ચરિત્ર વર્ણવેલું છે. ભક્ત-વિજય દુકાળમાં છે અને ભક્ત-લીલામૃતમાં વિસ્તારથી છે. ભક્તવિજય ગ્રંથ શાકે ૧૬૮૪ (સંવત ૧૮૧૯)માં લખવામાં આવ્યો અને ભક્ત-લીલામૃત શાકે ૧૬૯૬ (સંવત ૧૮૩૧)માં પૂરું થયો. નંપ્રદાયથી શુદ્ધ અને પ્રથમ ચરિત્ર કેશવ ખુવાનું લખેલું છે. મહીપતિ ખુવાને માત્ર લીલામૃતમાં કેશવ ખુવાના ગ્રંથમાં આપેલો કથાભાગ જોઈને લખ્યો છે. કેશવનું નામ ચરિત્ર અને મહીપતિ દ્વારા ભક્તલીલામૃત વડે અને મહીપતિએ લેખ માં આપે તો સ્પષ્ટ થાય છે કે, કેશવનું નામ અને મહીપતિનું ચરિત્રનું નામ છે. કેશવનું નામ અને મહીપતિનું ચરિત્રનું નામ છે. કેશવનું નામ અને મહીપતિનું ચરિત્રનું નામ છે.

લખ્યું છે અને કેશવદૃત ગ્રંથમાં ૨૬૪૪ ઓવીઓ છે.
 તાત્પર્ય કે, કેશવદૃત નાથ ચરિત્ર મહીપતિના પહેલાંનું છે.
 આ બન્ને ચરિત્રોના આધાર પર તથા એકનાથ મહારાજની
 ઉક્તિઓને-વચનોને સ્થળે સ્થળે પ્રમાણરૂપે ઉદ્ધૃત કરીને
 મેં આ ચરિત્રગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે. દાસો પંત, મુક્તેશ્વર,
 કૃષ્ણ દયાળુંવ, મોરો પંત વગેરેનો પણ ક્યાંક ક્યાંક આધાર
 લીધો છે અને અંતમાં 'સ્તુતિ-સુમનાંજલિ'માં એકનાથ
 મહારાજ પછીથી જે કવિ થયા, તેમના એકનાથના સંબંધ
 ધના પ્રેમોદ્ગારોનો સંગ્રહ કર્યો છે. એ પ્રેમોદ્ગારોથી સારી
 રીતે સમજાય છે કે, મહીપતિ અને કેશવદૃત ગ્રંથોમાં આપેલ
 વાતો સર્વત્ર કેટલી પરિચિત થઈ ગઈ હતી. આ ગ્રંથમાં
 સ્થળે સ્થળે એકનાથ મહારાજના ગ્રંથોમાંથી તેમનાં અને
 વચનો ઉદ્ધૃત કરેલાં છે અને બની શક્યું ત્યાં ત્યાં એકનાથ
 મહારાજનો મનોભાવ તેમના પોતાનાજ શબ્દોમાં દર્શાવ્યો
 છે-અર્થાત્ એકનાથ મહારાજ પાસેજ તેમનું પોતાનું ચરિત્ર
 કહેવડાવ્યું છે અને ચરિત્ર તથા ગ્રંથ બન્નેનો મેળ બતાવ્યો
 છે, એજ આ ગ્રંથની વિશેષતા છે. પહેલા અધ્યાયમાં
 નાથના પ્રપિતામહ (વડઠાદા) બાનુદાસનું સમસ્ત ચરિત્ર
 આપેલું છે અને એમાં પણ ચરિત્ર અને વચનોનો મેળ
 બતાવ્યો છે. બીજા અધ્યાયમાં નાથના બાલ્યકાળનું વર્ણન
 છે, કે જે બાળકોને માટે અત્યંત બોધપ્રદ થશે. ત્રીજા
 અધ્યાયમાં નાથના શુરુ જનાદન સ્વામીનો પરિચય આપી
 નાથની શુરુસેવા અને સ્વામીના સચુલ સાક્ષાત્કારનું વર્ણન
 એકનાથના શબ્દોમાંજ કરાયેલું છે. ચોથા અધ્યાયમાં એક
 નાથ મહારાજને ભગવાન દત્તાત્રેયનાં દર્શન થયાં તે
 વર્ણન કરીને, નાથના દત્તમાનસ-પૂજા સંબંધી અભિ
 આખ્યા છે અને તેમના અનુષ્ઠાનની પદ્ધતિનું વર્ણન કર્યું
 છે. પાંચમામાં એકનાથની તીર્થયાત્રા અને નાથ અને ચક્ર
 પાણિનો પરસ્પર વિયોગ તથા પુનર્મિલનના પ્રેમ-રસ-તર
 બોજ પ્રસંગનું વર્ણન કરેલું છે. તે પછી છઠ્ઠા અધ્યાય ઘણો
 મહત્વનો છે. એમાં શ્રીનાથનો ગૃહસ્થાશ્રમ, તેમની ધર્મ
 પત્નીનું સદાચરણ, એકનાથની દિનચર્યા, તેમની કથા અને

ક્રીતાન કરવાની પદ્ધતિ, નિંદક અને દ્વેષ કરનારાઓ સાથેનો તેમનો ઉદાર વ્યવહાર, તેમનું સમત્વ અને તેમની ઉપાસના વગેરે બાળતોનું વર્ણન આપેલું છે. સાતમા અધ્યાયમાં 'પૈઠણની પછી 'નું આટલું બધું મહત્ત્વ શા માટે છે તે સમજાવીને એકનાથની ગુરુલક્ષિતનો મર્મ ફરીથી વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવી બતાવ્યો છે. નાથચરિત્રનો સૌથી મોટો ગુણ ગુરુલક્ષિત છે, તેથી અત્રે તેનું વિશેષ વિવેચન કર્યું છે. સમસ્ત ગ્રંથમાં પ્રસંગાનુસાર એકનાથ મહારાજની જે કથાઓ વર્ણવેલી છે, તે સિવાય તેમની જે બીજી મહત્ત્વપૂર્ણ કથાઓ મહારાષ્ટ્રમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે તેમનો સંગ્રહ આઠમા અધ્યાયમાં કરેલો છે. બે-ત્રણ કથાઓ મેં એવી આપી છે કે જે કેશવ અને મહીપતિના ગ્રંથોમાં નથી, પરંતુ લોકપ્રસિદ્ધ છે. એકનાથ મહારાજને સામાન્ય લોકોએ મહાત્મા કેમ માન્યા, એ આ અધ્યાયથી જણાય છે. એકનાથ મહારાજને ત્યાં ભગવાન પોતે આવીને બાર વર્ષ સુધી રહ્યા અને મહારાજની સેવા કરતા રહ્યા, એ કથા મેં તે સમયના સંતોનાં વચનો તથા એકનાથ મહારાજનાં પોતાનાં વચનોનાં પ્રમાણ આપીને નવમા અધ્યાયમાં સપ્રમાણ આપી છે. દશમા અધ્યાયમાં બતાવ્યું છે કે, એકનાથ મહારાજે પંઢરપુર, આજંદી અને કાશીની યાત્રાઓ કરાવે કયા પ્રસંગે અને કેવી રીતે કરી અને પછી એજ અધ્યાયમાં સંશ્લેષમાં તેમના ગ્રંથોનો પરિચય આપ્યો છે. આ અધ્યાયમાં કાશીના વિદ્વાનોએ પહેલાં એકનાથ મહારાજને કેવી રીતે ઘણું દુઃખ આપ્યું અને પછીથી તેમના સદાચારથી મુઘ્ધ થઈને તેમના ભાગવત ગ્રંથનો જયજય-હાર કર્યો; એમાં વગી દાસો પંત અને નાથનો મેળાપ, નાથને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનાં દર્શનોનો લાભ અને ગાવળાનું ચરિત્ર વર્ણવવામાં આવ્યું છે. સ્ત્રીચારમા અધ્યાયમાં તેમની મંત્રાનિતું વર્ણન કરીને તેમના ભાગવત જ્ઞાનેશ્વર અને હુત દાનિ પંડિતમાં પન્દર વિરોધ અને પછી મેં કેવી રીતે કર્યો, એ વર્ણવેલું નવમા પ્રયાણ-કથાનું વર્ણન કર્યું છે અને નાથના સ્વરૂપનાં નવમી

ગોટાઈ ગોટાઓએ કેવી વખાણી છે તે જતાંયું છે. આ જાધી હકીકતો, આ જાર અધ્યાયો વાંચવાથી સારી રીતે સમજાઈ જશે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવા છતાં એકનાથ મહારાજે પોતાની પ્રદાસ્થિતિ અખંડ રાખી. નાથનું મનોહર ચરિત્ર ખરેખર નાથનુંજ છે; એને જીજ્ઞાસા ઉપમા આપી શકાય તેમ નથી. શ્રીશ્રેષ્ઠ પૈઠળમાં હું પંદર દિવસ રહ્યો, એ હરમિયાન જે જે જાણતો જાણવા મળી તેથી પણ આ ચરિત્રના લેખનમાં મને વારે લાભ થયો છે. હું આ ચરિત્ર-માળાને ઉપરોક્ત ભાવિક, રસિક અને ચિકિત્સક ત્રણેના પ્રધાન-મુખ્ય ગુણોનો આદર કરીને તૈયાર કરું છું. કાર્યની શરૂઆત થઈ ગઈ છે અને હેતુ એજ છે કે હરિ, હરિભક્ત અને હરિના નામમાં અમને અને અમારા વાચકોને પ્રેમ અને આદર વધે તેમજ સંતચરિત્રના દર્પણમાં પોતાનું સ્વરૂપ આપણે જોઈ શકીએ. આત્મશુદ્ધિનું આ સિવાય બીજું કોઈ સાધન મને જણાતું નથી. શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસ એ જાધાનું ફળ સંતોના સમાગમથી પ્રાપ્ત થાય છે. સંતોનાં ગુણગાન આ જીવને પ્રિય છે, તેનાથી મનની શુદ્ધિ થાય છે, ભગવદ્ભક્તિ વધે છે અને નિશ્ચિત બ્રહ્મ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથ જોઈને માટે કંઈ છોઈ શકે છે, પરંતુ સંતચરિત્રોનો પ્રેમ એવો છે કે તેનાથી જોઈને પણ કંટાળો આવતો નથી. સંતરૂપે જ્યારે બ્રહ્મ-જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ થાય છે ત્યારે તેમની અનુપમ મધુરતાનો અનુભવ થાય છે. અસ્તુ. સંતોનાં ચરિત્ર જાવાનો જે આ અભિલાષ-મનોરથ છે તે ભગવાન હમેશાં પાસે રહીને પૂરો કરે-કરાવે એજ તેમનાં ચરણોમાં વિનમ્ર પ્રાર્થના કરીને અને શ્રી એકનાથ મહારાજને તેમનાં ચરણોનો પ્રેમ આ દાસને આપતા રહે એવી પ્રાર્થના કરીને હું હવે શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજના પરમ પવિત્ર ચરિત્ર તરફ ચાલુ છું.

પૂના, મુમુક્ષુ દાસોંવય } સંતદાનાનુદાસ—
 પોર્ ૨૬ ૧ થાકે ૧૮૮૨ } લક્ષ્મણ રામચંદ્ર પાંગારકર

(હરિભક્તિપરાયણ શ્રી પાંગારકરજીની આ પ્રસ્તાવના
 આ ગ્રંથની પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના છે. આ પ્રસ્તા-

વનાથી વાચક વર્ગને સમજાશે કે, એકનાથ મહારાજનું આ ચરિત્ર કઈ ચરિત્રમાળાનું એક પુષ્પ છે, ગ્રંથકારનો એમાં કયો ઉદ્દેશ છે, સંતચરિત્રના લેખનની ળાળતમાં ગ્રંથકારના કેવા વિચારો છે અને કઈ પદ્ધતિથી આ એકનાથચરિત્ર લખવામાં આવ્યું છે. આ પ્રસ્તાવનાથી વાચકોને એ પણ માલમ પડશે કે મૂળ ગ્રંથમાં 'સ્તુતિ-સુમનાં-જલિ' અધ્યાય છે, તે આ અનુવાદગ્રંથમાં છોડી દેવામાં આવ્યો છે. આ છૂટ લેવાનું કારણ એ છે કે, આ અધ્યાયમાં એકનાથ મહારાજના સંબંધમાં જે મહાત્માઓની કવિતાઓનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે, તેમાંથી એક સિવાય લગભગ બધાં નામ હિન્દી વાચકોને અપરિચિત છે અને મરાઠી વાચકોને પોતાના અત્યંત પરિચિત અને પરમવંદ્ય એકનાથ મહારાજના એ એવાજ પરિચિત સ્તુતિ કરનારાઓની સ્તુતિ-કવિતાઓમાં જે સ્વાભાવિક સ્નેહ પ્રાપ્ત થાય છે, તે અનુવાદમાં પ્રાપ્ત કરાવવો અત્યંત કઠણ છે; છતાં ઈચ્છા છે ખરી કે, આ અનુવાદગ્રંથની બીજી આવૃત્તિમાં આ દૃષ્ટિથી પણ પ્રયત્ન કરવામાં આવે. મૂળ ગ્રંથની પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનાનો અનુવાદ ઉપર આપવામાં આવ્યો છે અને એજ ગ્રંથની પ્રસ્તાવના છે કે જે બધી આવૃત્તિઓની મૂળ પ્રસ્તાવના છે. મૂળ ગ્રંથની બીજી આવૃત્તિની ખાસ વાત એ છે કે 'નાથવાળીનો પ્રસાદ' પહેલવહેલાં એજ આવૃત્તિમાં લેકવામાં આવ્યો છે-અર્થાત્ પહેલી આવૃત્તિમાં નહોતો. હિન્દી વાચકોને આ પ્રસાદ પહેલી આવૃત્તિમાંજ પ્રાપ્ત થયો. મૂળ ગ્રંથની ત્રીજી આવૃત્તિમાં 'નાથવાળીનો પ્રસાદ' વાળા અધ્યાયમાં ભાવાર્થ-રામાયણનો ભાગ કંઈક વધારવામાં આવ્યો છે. અમારો આ અનુવાદ આ ત્રીજી આવૃત્તિનોજ અનુવાદ છે. અનુવાદની ભાળતમાં અનુવાદકનું વ્યવસ્થિત અતન આપવામાં આવ્યું છે.

નિર્માણ—લક્ષ્મણ નારાયણ મહે

हिंदी अनुवादकनी मूमिका

महात्मा श्री ऐकनाथ विषे

આ ચરિત્ર એકનાથ મહારાજનું છે. એમનું નામ મહારાષ્ટ્રમાં અત્યંત લોકપ્રિય છે. શ્રીજ્ઞાનેશ્વરનું નામ ગંભીર બનાવી દે છે, તુકારામના નામમાં લીનતા-તન્મયતા છે, રામદાસના નામની ધાક છે, તેજ પ્રમાણે આ મહાત્માના નામમાં સૌને પ્રસન્ન કરવાની શક્તિ છે. કારણ કે એમનું ચરિત્રજ એવું છે. વાચક એ આગળ વાંચશે. કાશીમાં જેમ ગંગા વહે છે, તેજ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્રમાં, ખાસ કરીને પૈઠણમાં એકનાથની સ્મૃતિગંગા વહે છે. આને પણ મહારાષ્ટ્રમાં બધે ‘એકનાથ પછી’ ઉજવવામાં આવે છે. અને પૈઠણમાં તો આ દિવસે ચારે તરફથી યાત્રાળુઓ એકત્ર થાય છે અને આ સ્મૃતિગંગામાં સ્નાન કરીને કૃતાર્થતા અનુભવે છે. પ્રતિષ્ઠાન અથવા પૈઠણ કોઈ સમયે વિદ્યાનું એક મુખ્ય કેન્દ્રસ્થાન હતું, પરંતુ આજે પૈઠણમાં તો બીજું કંઈ નહિ પણ એકનાથની દિવ્ય સ્મૃતિ તો છેજ. ત્યાં એકનાથ જન્મ્યા ત્યારથી પૈઠણની વિદ્યા સફળ થઈ. પૈઠણમાં એકનાથ મહારાજનું સ્થાન હજી સુધી છે, ‘योग-ક્ષેમં વદામ્યદમ્’ ના ન્યાયે તેમના વંશજોને મળેલી જાગીર પણ છે, વંશજો પણ છે, એકનાથ મહારાજની સ્મૃતિ અને તેમનું કાર્ય પણ છે. સ્મૃતિનો ઉત્સવ પણ થાય છે.

ચરિત્ર એકનાથ મહારાજનું છે. અવલોકન અને લેખન મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ હરિભક્તિપરાયણ વિદ્વાન લેખક પં. લક્ષ્મણ રામચંદ્ર પાંગારકરનું છે; આ હિન્દી અનુવાદની ભાષાજ માત્ર મારી છે. અનુવાદમાં પ્રસંગાનુસાર મૂળમાંનાં થોડાં એવાં અવતરણો છોડી દીધાં છે કે જે છોડી દેવાથી મારા વિચાર પ્રમાણે પ્રસંગ, રસ અથવા હેતુને કોઈજ હાનિ પહોંચતી નથી. ઉદાહરણતરીકે—‘રુકિમણી

સ્વયંવર 'નું' મૂળ ગ્રંથમાં જે વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન છે અને જેનો હેતુ એની પારમાર્થિક સમસ્યા રજૂ કરવાનો છે, તે મેં ઘણાજ સંક્ષેપમાં આપ્યું છે. 'ભાવાર્થ' રામાયણ'ની જાળતમાં પણ એમજ કર્યું છે. 'એકનાથી ભાગવત'માંથી બોધવચનોનો જે સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે તે જાણે એના જહલામાં, મૂળ ગ્રંથમાં આપેલાં વચનોથી ઘણો વધારે છે. આ બેએક જાળતો છોડીને આ અનુવાદ બધી રીતે ધ્રી. પાંગારકરણના પુસ્તકનોજ અનુવાદ છે.

આ અનુવાદની પ્રેરણા મારા માનનીય અને પરમ સ્નેહી મિત્ર શ્રી. હનુમાનપ્રસાદજી પોદારે કરી. તેમનું જે આ તરફ ધ્યાન ન હોત તો કદાચ હું એકનાથ મહારાજના આ શુણાનુવાદથી પ્રાપ્ત થતા પરોક્ષ સત્સંગસુખથી વંચિતજ રહી જાત. મને આ અનુવાદ પ્રતિ જે આનંદ મળ્યો તે અમૂલ્ય છે. તેનું મૂલ્ય જે કંઈ પણ હોઈ શકે તો તે એજ છે કે, આના વડે વાચકોનું સાત્ત્વિક મનોરંજન થાઓ અને આપણુ સૌને માટે એકનાથ મહારાજનું દષ્ટાંત સન્માર્ગ દર્શાવનાર થાઓ.

કાશી, બેથક ટ્રાન્સ ૧૨ }
સ ૧૧ ૧૯૮૩, બુધવાર }

લક્ષ્મણ નારાયણ ગદે

ॐ शुद्धिपत्र ॐ

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
६१	६-१०	भत्तये-	भत्तये-
६५	१६	हदी	हदी ते अभे
६७	८	धाह्नजोने	धाह्नजोमे
१००	२१	अनपवानुं	अनापवानुं
१२४	२२	धासतां	आसतां
१३६	१८	आंगदेनो	आगदेवनो
१३६	१६	हतो	होते ते
१३८	२६	मित्रभां	मित्रना
१४६	२६	सूय	सूयं
१५१	८	विश्वसाया	विश्वासाया
२१४	२३	सभाये-	सभायेस
२२०	१६	अतिथी	श्रुतिथी
२२०	२२	अति	श्रुति
२३८	२६	हरवानो	हरवानुं
२८८	१८	थाओ.	थाओ.
२६७	१७	पछी तेतो भजे	पछी ते तेभजे
२६६	१५	नेधन	नेधने
३०१	२७	थवा	थवा
३४२	२६	जघनहित	जघननिहित
४१३	१६-१७	नाभने	नाभना
४२५	७	धन्त-पनाडाओना	धन्त-पनाडाओने
४४२	२२	लोचनानानम्	लोचनाननम्
४५४	३०	आव्या आव्या हना	आव्या हना

અનુક્રમણિકા

વિષય

પૃષ્ઠ

શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ

તે સમયનું મહારાષ્ટ્ર	૧
કુળ-વૃત્તાંત	૩૧
ગુરુ-સંપ્રદાય	૫૧
ઉપનયન અને શાસ્ત્રમર્યાદા	૬૭
પૈશ્વના ચમત્કાર	૭૬
તીર્થયાત્રા	૮૭
ચાંગદેવ અને જ્ઞાનદેવ	૧૨૧
સમાધિપ્રકરણ	૧૪૪
ઉપાસના અને ગુરુભક્તિ	૧૭૩
મંથવિવેચન	૨૦૨
જ્ઞાનેશ્વરીનાં બોધવચન	૨૩૪
આમૃતાનુભવ	૨૬૭
સ્તુતિ-સુમનાંગલિ	૨૮૦
આરતી	૨૮૬
વરપ્રાર્થના	૨૮૮

મહાત્મા શ્રી એકનાથ

પ્રપિતામહ બાનુદાસ	૨૯૧
બાલ્યકાળ	૩૦૮
ગુરુ જનાર્દન દેવાચી	૩૧૬
શ્રીદત્તકૃપા અને અનુદાન	૩૩૦
એકનાથની તીર્થયાત્રા	૩૩૯
નાથનો મુદ્રક મુખ	૩૪૮
એકનાથની ગુરુભક્તિ	૩૫૦
મહારાજ વિશે કહેલી વાતો	૩૮૦
એકનાથ અને પ્રાચીન	૪૦૬
૧૦૮૧ નાં નામો અને વર્ણનો	૪૧૬
૧૦૮૧ નાં નામો અને વર્ણનો	૪૩૮
૧૦૮૧ નાં નામો અને વર્ણનો	૪૪૨

શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ

માત્ર પદર વર્ષની વયમા જ્ઞાનેશ્વરી રંગે આત્મામાન્ય અંધ
 રમ્યનાર મહાન જ્ઞાનગ્રહ અને આદિત્યગ્રહ ભગવાન
 જ્ઞાનદેવને અનેકાનેક પ્રણામ દો

શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ

તે સમયનું મહારાષ્ટ્ર

યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્યો ધનુર્ધરઃ ।

તત્ર શ્રીવિંજયો ભૂતિર્ધુવાનીતિર્મતિર્મમ ॥

(શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા)

શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું ચરિત્રાવલોકન કરતા પહેલાં આ પ્રથમ અધ્યાયમાં આપણે તે સમયના મહારાષ્ટ્રની પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરીએ. આપણા આ પરમાર્થપરાયણ ભારતવર્ષમાં ઇતિહાસ વગેરે વિષયો તરફ લોકોનું ધ્યાન આમાન્ય રીતે ઓછું જ રહ્યું છે. આ કારણથી જ્ઞાનેશ્વરના સમયના મહારાષ્ટ્રનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ અથવા તેનાં સાધન પણ એમાં મળે છે. છતાં છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં જે નૈતિકાનૈતિક સામગ્રી મળી આવી છે, તેનો યથામતિ ઉપયોગ કરીને અને આ અધ્યાયમાં જ્ઞાનેશ્વરના સમયના મહારાષ્ટ્રનું ચિત્ર દોરવાનો પ્રયત્ન કરીશું. હોય પણ કાળનું વર્તમાન સ્વરૂપ દેવા-દેખાવા માટે તે સમયના રાજનૈતિક, નૈતિકવિષયક તેમજ ધાર્મિક ઇતિહાસ જોવા પડે છે અને તેની સમજૂતી કરી લેવી પડે છે. જો જોઈએ તો જ્ઞાનેશ્વરના સમયના મહારાષ્ટ્રનું ચિત્ર દોરવાની પહેલાં સ્વેચ્છાથી જોઈ લેવી પડે છે. જો જોઈએ તો જ્ઞાનેશ્વરના સમયના મહારાષ્ટ્રનું ચિત્ર દોરવાની પહેલાં સ્વેચ્છાથી જોઈ લેવી પડે છે.

ની સ્થિતિ કેની હતી. મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં આ કાળ બહુ મહત્વનો છે. જેત્રપાલ, સિંધજીદેવ અને રામદેવરાવ જેવા રાજા, બારકદાસાચાર્ય અને જોષદેવ જેવા પંડિત, હેમાદ પંત જેવા વિદ્વાન રાજપુત્રા અને જ્ઞાનેશ્વર ને નામદેવ જેવા મહાત્મા જે કાળે યથા, તે કાળ નિઃશંકે મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં ચિરસ્મરણીય છે. લક્ષ્મી, ચરસ્વતી અને આત્મવિદ્યા-ત્રણેનો ઉત્કર્ષ મહારાષ્ટ્રમાં જ્ઞાનેશ્વરના સમયમાં થયો. દેવગિરિ, આપેજાવ, નેવાસે, આળાદી અને પંઢરપુર વગેરે સ્થળોની ત્રણ જ્ઞાનેશ્વરના ચરિત્રમાં વારંવાર આવે છે અને એ સ્થળો તે સમયે યાદવોની રાજસત્તાને અધીન હતાં, એટલે એ યાદવરાજકુળનો ઇતિહાસ અહીં સંક્ષેપમાં કહેવો અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય. જ્ઞાનેશ્વરની બે-ચાર પેઢીઓએ યાદવકુળની સેવા પણ કરેલી. એ સિવાય પંઢરપુરના ભાગવત ધર્મ-સંપ્રદાયનો ઉદય પણ રાજા રામદેવરાવનાજ સમયમાં થયો અને તેમનીજ સહાનુભૂતિથી થયો, તે એટલે સુધી કે સ્વયં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે પણ પ્રેમથી તેમને ગૌરવ આપ્યું છે. એ બધું જોતાં સૌથી પહેલાં દેવગિરિના યાદવ રાજાઓના ઇતિહાસનું નિરીક્ષણ કરવું જરૂરી છે. એ યાદવોના રાજ્યકાળમાં જે વિદ્વાનોએ વૈદક, જ્યોતિષ અને ધર્મશાસ્ત્રનો ઉત્કર્ષ સાધ્યો, તે વિદ્વાનોનો પણ કંઈક પરિચય આપવો આવશ્યક છે અને વળી સ્વયં ભગવાન વિષ્ણુના પ્રત્યક્ષ અવતાર આપણા ચરિત્રનાયક જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ તથા ભક્તિ-મુખની વૃદ્ધિ કરવા આવેલા નામદેવરાયની કૃપાથી પંઢરપુરના જે ભાગવત ધર્મ સંપ્રદાયનો જયજયકાર સમસ્ત મહારાષ્ટ્રમાં થવા લાગ્યો તે ભાગવતધર્મ સંપ્રદાયનું કંઈક અવલોકન કરવું એ પણ ઉચિતજ થશે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના સમયમાં રાજનીતિ, વિદ્યા અને ધર્મમાં મહારાષ્ટ્ર કેટલો ઉન્નત થઈ રહ્યો હતો તે એક વાર ઉત્તી નજરે જોઈ લઈએ. જ્ઞાનેશ્વરનો સમય મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસનો સુવર્ણયુગ છે.

૧-રાજા અને રાજ્યવિસ્તાર

(દેવગિરિના યાદવ રાજા)

૧-સિદ્ધમ (સંવત ૧૨૪૪-૧૨૪૮)

૨-જૈતુગી ઉદે જૈત્રપાલ (સંવત ૧૨૪૮-૧૨૬૭)

૩-સિંધણ (સંવત ૧૨૬૭-૧૩૦૪)

૪-જૈતુગી ઉદે જૈત્રપાલ

૫-કૃષ્ણદેવ ઉદે ક-હર

(સંવત ૧૩૦૪-૧૩૧૬)

૬-મહાદેવ

(સંવત ૧૩૧૬-૧૩૨૮)

૭-રામચંદ્ર ઉદે રામદેવરાવ

(સંવત ૧૩૨૮-૧૩૬૭)

૮-શંકરદેવ

(સંવત ૧૩૬૬-૧૩૬૯)

૯-હરપાલ (ભામાતા)

સંવત ૧૩૭૫માં માર્યા ગયા.

આ રાજકુળના ણીજા રાજા જૈતુગી અને ત્રીજા રાજા સિંધણરાજાના રાજ્યકાળમાં જાનેશ્વર મહારાજના વડદાદા ત્ર્યંબક પંત અને રામદેવરાવના રાજ્યકાળમાં જાનેશ્વર મહારાજ પોતે ઘડી ગયા. ડા. ભાંડારકરે અંગ્રેજીમાં 'દક્ષિણનો ઇતિહાસ' નામે જે ઉત્તમ ગ્રંથ ઘણા પરિશ્રમથી લખ્યો છે તેના તથા હેમાદ્રિકૃત રાજપ્રશસ્તીના આધારે કંઈક વિવરણ આપીએ છીએ. દેવગિરિના યાદવ (મરાઠી 'જાદવ') રાજા ઠારકાપીણ ગ્રીકૃષ્ણ જગવાનનાજ વિશ્વ-વિખ્યાત કુળનાં ગયા હતા. ઉપર આપેલી વંશાવલીમાં જે ૫૨૯૯૯ રાજા જિહ્મ છે, તેમાં દેવગિરિ રાજ્ય વધારીને તેને મારગન્યપટે જતાપડે. તેમના અગામી પૂર્વજ ૧૨મહારી નામે ૨૯૯ હતા. જેના દેવગિરિના યાદવકુળના

પ્રથમ પુરુષ થયા. દંડપ્રહારીના ગુપ્ત સેડિલમાં હતા. એમ-
નાજ પરાક્રમને લીધે નાસિકથી દેવગિરિ સુધીના પ્રદેશનું
નામ સેડિલ દેશ પડ્યું. આજ સેડિલ દેશનો મોટો ભાગ
ગુરાતમાનોના રાજ્યકાળમાં ખાનદેશ કહેવાવા લાગ્યો.

દંડપ્રહારીથી ભિલૂમ સુધી (સંવત ૧૨૪૮) નો અંતર
રાજ્યો થયા, તેઓ સાર્વભૌમ નહોતા. ભિલૂમે આક્રમ્ય
વંશના સાર્વભૌમ સોમેશ્વર રાજાને હતીને તથા તેનું રાજ્ય
પોતાના રાજ્યમાં જોડી દઈને સાર્વભૌમ પદ પ્રાપ્ત કર્યું
હતું. હેમાદ્રિએ પોતાની રાજપ્રશસ્તિમાં કહ્યું છે કે 'ભિલૂ-
મે શ્રીવર્ધનના અંતલ રાજા, પ્રત્યંકના એક હુદ રાજા,
મંગલવેદક (મંગલવેદયા)ના વળી રાજા, કદયાણના આક્રમ્ય
રાજા અને હોયસલ યાદવોના નૃસિંહ રાજાને હતીને
પોતાનું રાજ્ય અને યશ ફેલાવ્યાં.' આ પ્રમાણે ભિલૂમે
પોતાના પરાક્રમથી અનેક દેશો હતી કૃષ્ણા નદીની ઉત્તરે
પોતાના વિશાળ રાજ્યને સુદૃઢ કર્યું, પરંતુ એ રાજ્યને તે
ધણે કાળ લોગવી શક્યા નહિ. ભિલૂમના સમયના શિલા-
લેખો અને દાનપત્રો જોતાં જણાય છે કે, તેમણે પોતાનો
નામની સાથે 'પ્રતાપ ચક્રવર્તી', સમસ્ત ભુવનાશ્રય, પૃથ્વી-
વલ્લભ, મહારાજાધિરાજ' વગેરે પદવીઓ જોડી છે. ભિલૂમે
સંવત ૧૨૪૪ ની લગભગ દેવગિરિમાં પોતાની રાજધાની
સ્થાપી. આની પહેલાં દંડપ્રહારીના સમયથી યાદવોની
રાજધાની શ્રીનગરમાં હતી. ડા. ભાંડારકરના મત પ્રમાણે
આ શ્રીનગર હાલનું અંદ્રાદિત્યપુર ઉદે આન્હર છે અને
તે નાસિક જિલ્લામાં આવેલું છે. ભિલૂમે દેવગિરિમાં પોતા-
ના સામ્રાજ્યની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી. હેમાદ્રિ કહે છે કે—

સ દણ્ડકામણ્ડલમણ્ડયિત્રીમકમ્પસમ્પત્ત્રમર્ચવિંલાર્મઃ ।

ચક્રે પુરં દેવગિરિં ગિરીશ્રપ્રસાદસંપ્રાદિતદિવ્ય શક્તિઃ ॥

અર્થાત્ શંકરના પ્રસાદથી દિવ્ય શક્તિ પામેલા ભિલૂ-
મે અચળ સંપત્તિ, અપાર વૈભવ અને વિવિધ વિલાસવાળા
તેમજ દંડકામણ્ડલ-અર્થાત્ મહારાષ્ટ્રને માટે શત્રુગારકર્ય

થનારી દેવગિરિ નામની નગરી સ્થાપી. આ પછી યાદવ રાજા દેવગિરિમાં રહેવા લાગ્યા. પાછળથી મુસલમાનોએ આજ દેવગિરિનું નામ દોલતાબાદ રાખ્યું. લિલ્લમ રામેશ્વરથી નર્મદા મુખીનો સંપૂર્ણ પ્રદેશ જીતી લેવા ઇચ્છતા હતા, પરંતુ યાદવોની બીજી શાખા, કે જે ઇતિહાસમાં હોયસલ યાદવના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે મૈસૂર તરફ એજ દબતા અને પરાક્રમપૂર્વક રાજ્ય કરતી હતી. આ શાખામાં તે સમયે વીર બલ્લાળ રાજા હતા. એ પણ લિલ્લમ જેવાજ પરાક્રમી હતા. સંવત ૧૨૪૮માં ધારવાડમાં એ બંનેનું મુદ્દ થયું અને લોકુડી નામના સ્થાનમાં લિલ્લમની સેના હારી ગઈ એટલે લિલ્લમને પાછું ફરવું પડ્યું. આ પછી લિલ્લમ બહુ વખત જીવ્યા નહિ.

લિલ્લમ પછી દેવગિરિના સિંહાસન પર જૈત્રપાલ ઉદેજૈતુગી આવ્યા. એમના સમયના ત્રણ શિલાલેખો મળ્યા છે, તે પરથી જણાય છે કે, ભાસ્કરાચાર્યના પુત્ર લક્ષ્મીધર જૈત્રપાલના દરબારમાં મુખ્ય પડિત હતા. જૈત્રપાલના સેનાપતિ શંકર પણ એક હબ્બર ગામો ઉપર હકુમત ચલાવતા. તેમના હાથ નીચે અનેક માંડલિક રાજાઓ હતા અને તેમણે પોતાના નામની સાથે ‘પૃથ્વીવલ્લભ, પ્રતાપ ચક્રવર્તી’ વગેરે વિશેષણો લેટેલાં હતાં. આજમુખી મરાઠીના આઘકવિ તરીકેની ખ્યાતિ પામેલા મુકુન્દરાજ એજ જૈત્રપાલના મુજ હતા એ વિષે અનેક વિદ્વાનોનો મત છે કે, જૈત્રપાલને માટે તેમણે પોતાનો ‘વિવેકનિધુ’ નામક ગ્રંથ લખ્યો. જૈત્રપાલ મુકુન્દરાજના શિષ્ય હતા અને દારસમુદ્રના રાજા નૃસિંહ પણ આજ સમયમાં ચલા હતા, જ્યારે મુકુન્દરાજના મનવ હજી નહીં થયો નથી. અસ્તુ. રાજા જૈત્રપાલ વિદ્વાનોના પ્રતી હતા. રામા કંઈ નહોત નહીં. તેમજિને હજી છે કે ‘નિરુપમિપતિ-અર્થન નિદાન દેશ-પ્રેમજાલ પાંચ દુઃકરને દર્શાવે મુકુન્દરાજાને ગોદા-દત્તિ પશુની પુત્રુની આપી’

લેત્રપાદના પુત્ર સિંધણદેવના આડત્રીય વરના
 રાજ્યઅમલમાં દેવગિરિનું આગ્રાજ્ય વૈભવને સિંધર પદોં-
 મ્યું હતું. સિંધણદેવ ઉદ્ધે' સિંદતદેવ સામેજ સિંહ જેવા
 મહાન પરાક્રમી હતા. દેગાદ્રિએ એમની લડાઈઓનું અને
 એમની વીરતાનું ઘણુંજ ઉત્તમ વર્ણન કરેલું છે. અને તે
 વર્ણનનું સમર્થન કરનારા પચાસ-સાઠ પ્રાચીન લેખો હવે
 મળી આવ્યા છે. સિંધણનું સ્વરૂપ મદન-કામદેવના જેવું
 શુદ્ધર હતું તથા પ્રતાપ અને યશની તો તે મૂર્તિજ હતો.
 છત્રીસગઢના રાજા જજ્જલ, માળવાના અધિપતિ અર્જુન
 અને ધારનગરીના તે સમયના રાજાને છત્રીને તેમણે અઠ-
 ળક સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી. એમના બ્રાહ્મણ સેનાપતિ મુદ્દમક
 ગોત્રી જોલેશ્વર અને તેમના પુત્ર રામે ગુર્જર દેશના રાજા
 લાવણ્યપ્રસાદની સેનાનો સંહાર કર્યો. આથી સમસ્ત
 ગુર્જર-ભૂમિ (ગુજરાત) કંપી ગઈ. સિંધણની સેનાથી
 લોકો એવા ભય પામી ગયા હતા કે કોઈની ઘર બહાર
 નીકળવાની હિંમત ચાલતી નહોતી. લાવણ્યપ્રસાદ પણ
 બહુ વીરતાથી લડ્યો, પરંતુ મહારાજાધિરાજ અને સમ્રાટ
 સિંધણદેવની આગળ તેમને મસ્તક નમાવીને સંધિ માટે
 પ્રાર્થના કરવી પડી. સિંધણદેવે અનેક રાજાઓને પોતા-
 ના માંડલિક બનાવ્યા અને કોલહાપુર તાણે કર્યું હતું. એક
 શિક્ષાલેખમાં સિંધણને ' પત્તગનિલય પ્રણલલોજ-ભૂપાલ-
 બ્યાલવિદ્રાવણ વિહંગમરાજ ' અર્થાત્ ' પન્ડાળાના પ્રબળ
 બોજરાજરૂપી સાપને મારનાર ગરુડ ' કહ્યા છે ! વળી
 એજ લેખમાં એમ પણ લખ્યું છે કે, ગુર્જરાને તે હાથના
 અંકુશની પેઠે અસહ્ય લાગ્યા. એક લેખમાં લખ્યું છે કે,
 અંગ, જંગ તેમજ કલિંગ યાને જંગાળ, પંક્તળ, સિંધ,
 કેરલ (મલબાર), માળવા, ચેર, ચોલ (કર્ણાટક), મગધ
 (ગિહાર), ગુજરાત, પાણ્ડ્ય (રામેશ્વર પાસે), લાટ અને
 નેપાળ દેશના રાજા, એ જધાજ સિંધણના દુકમને માનતા
 અને તુરંક, જર્જર તથા પદ્મવ પણ તેમને માન આપતા
 હતા. સિંધણનો રાજ્યવિસ્તાર વધવા લાગતાં તેના યશ

સેનાપતિઓનો પ્રભાવ પણ વધ્યો. ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશો પર તેમણે પોતાના પ્રતિનિધિઓ નીમ્યા. એ પ્રતિનિધિઓને મહાપ્રધાન, મંડલેશ્વર, દંડનાયક અથવા બહુત્તર નિયોગાધિપ કહેવામાં આવતા. એમાં ઉત્તર તરફના સેનાપતિ જોલેશ્વર અને દક્ષિણ તરફના સેનાપતિ બીચણ મુખ્ય હતા. બીચણ અથવા બીચદેવ બહુ શૂરવીર હતા. કહ્નાડ-કોલ્હાપુર પ્રાંતના એ મહાપ્રધાન હતા. તેમણે પશ્ચિમના ચાલુક્ય, ગોવાના કદંબ અને મદ્રાસ તરફના પાંડયને શિક્ષા કરી ઠેકાણું આપ્યું હતા. તેમણે યાદવોનો જાંડો 'સુવર્ણ' ગરુડધ્વજ' કાવેરીતટે ફરકાવ્યો અને ત્યાં પોતાનો જયસ્થંભ ઉભો કર્યો. સંવત ૧૨૭૨ માં રાજ્યનો બધો અધિકાર માધીદેવ પંડિતના હાથમાં હતો અને હેમનાયક તેમનાજ એક સાથી હતા, કે જે સંવત ૧૨૮૩ માં ૧૨૦૦૦ ગામોનું રાજ્ય કરતા હતા. સિંઘણદેવના રાજ્યમાં ચોયાંશી કિલ્લા હતા અને તેમાં દેવગિરિનો કિલ્લો મુખ્ય હતો. સિંઘણદેવ નામની સાથે 'મૌઠપ્રતાપ ચક્રવર્તી', યાદવ ચક્રવર્તી, દારકાપુરવરાધીશ્વર' વગેરે વગેરે વિશેષણો લગાડેલાં છે.

સિંઘણદેવની પછી તેમના પુત્ર જૈતુગી થોડોક વખતજ રાજગાદી પર રહ્યા અને થોડાજ મહિનામાં તેમનું મૃત્યુ થયું હતું. તેમના પુત્ર અર્થાત્ સિંઘણના પૌત્ર કૃષ્ણ અને મહાદેવે અનુક્રમે તેર અને અગિયાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એ બંને ભાઈઓ લગભગ સરખી ઉંમરના હતા, અને એમનો પરસ્પર અત્યંત મૃદુ પ્રેમ હતો. એમના સંબંધે હેમાદ્રિ અતિ પ્રેમપૂર્વક કહે છે કે—

ધર્માર્થાસિવ તૌ નાથાન્પાલયન્તૌ વસુન્ધરામ્ ।

વિદ્યોદય લોરઃ ગન્માર રાજાન્તૌ રામન્દુર્મણા ॥

કૃષ્ણ અને મહાદેવ બન્ને દેવપ્રિય હતા. તેમનું શિક્ષણરત્ન એકબે દે.કે.કે. હતા. કે. ને.કે.કે. નામ અને રાજમંત્રીના સ્વરૂપે હે. કૃષ્ણદેવ જેવ. ધર્મશીલ હતા, ને. મહાદેવ હે. પદ્મ હતા. સિંહણદેવના પ્રત્યક્ષ પાત્ર

ખરા રાજાઓ અંતર્ધ ગમેતા અને કોઈ પણ દેવગિરિ તરફ
વાંંદી નજર પણ કરી શકતા નહિ. જો કોઈ મહેન માથું
ઉંચકતા તો મોટા ભાઈ કૃષ્ણદેવ અને તેમનાથી પણ વધારે
શૂરવીર નાના ભાઈ મહાદેવ તરત તેને નમાવતા. કૃષ્ણદેવે
શુજ્ઞ રાજાને ખરાખર હાર ખવડાવી અને કોંકણના રાજા-
ઓને છતી લીધા. પરંતુ એટલાથી સમસ્ત કોંકણ પ્રદેશ
એમના રાજ્યકાળમાં યાદવોને તાબે થયો નહિ. કૃષ્ણદેવના
સંબંધમાં હેમાદ્રિ કહે છે કે—

येनाकारि विशालवीरलचमूसंहार कालानले
हेलोन्मूलित मूलराजसमरे निर्वीरमुर्वीतलम् ।
येनानेक महाफलकतुकृता संवर्ध्यमानोऽनिशं
क्षीणः कालवशात् पुनस्तर्हणतां धर्मोऽपि सम्प्रापितः ॥

અર્થાત્ કૃષ્ણદેવે શુજ્ઞરાજના વિશાળદેવ રાજાની પ્રથમ
સેનાનો સંહાર કર્યો, રણભૂમિ પર અનેક રાજાઓને ઉએલી
નાખીને વીરતામાં પોતાનો કોઈ ખરોખરીઓ રહેવા દીધો
નહિ અને પોતાના રાજ્યમાં મહાફળ આપનારાં યજ્ઞયા-
ગાદિ પ્રવચકો કરીને કાળવશ ક્ષીણ થયેલા ધર્મમાં પણ
યૌવન લાવી દીધું ! આ શ્લોકનું છેલ્લું ચરણ 'ક્ષીણઃ કાલ-
વશાત્ પુનસ્તર્હણતાં ધર્મોઽપિ સમ્પ્રાપિતઃ' બહુ મહત્વનું
છે. હેમાદ્રિ, બોધદેવ વગેરે પાંડિતો આજ સમયમાં થયા
અને તેમણે પોતાના પવિત્ર આચરણ વડે તથા પોતાના
શ્રેયો વડે ધર્મના પુનર્જીવનમાં ઘણી મદદ કરી અને તે
ખધાના ઉદ્યોગથી ભાગવત ધર્મનું તેજ અમકવા લાગ્યું.
તે પછી થોડાજ સમયમાં શ્રીજ્ઞાનેશ્વર વગેરે મહાભાગ-
વતોએ ધર્મોદયનો મધ્યાહનકાળ પણ આવ્યો. તે મધુર
વિવરણ આગળ ઉપર આવશે. યજ્ઞયાગ તેમજ જનનિય-
માદિને યાદવ રાજાઓએ પ્રોત્સાહન આપ્યું. આથી ધર્મ-
નિષ્ઠ તથા તેની પાછળ પાછળ તેમના જ્ઞાન-ભક્તિનો ઉદય
થયો અને મહારાષ્ટ્રમાં ભાગવતધર્મની વિજય-પત્રાકા

કરકાવવાનો સુઅવસર આવી લાગ્યો. કર્મઠતામાં લલે
દોષ હોય, પરંતુ કર્મનિષ્ઠતા તો મહાન પાપ છે. ધર્મ-
ગ્લાનિને વખતે લોકો કર્મબ્રહ્મ થાય છે અને ધર્મોદ્ધારનો
સમય કર્મથી શરૂ થાય છે. વળી લક્ષ્મિ અને જ્ઞાનમાં
તેની પૂર્ણતા થાય છે. ભગવાને ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે
'યદ્વિદ્વાનતપઃ કર્મ ન ત્યાજ્યં કાર્યમેવ તત્' (૧૮-૫) યાદ-
વોના સમયમાં કર્મઠતાને ઘણું માન મળતું. એથી કેટલાક
વિદ્વાનો યાદવોની નિંદા કરે છે, પરંતુ અમારા વિચાર
પ્રમાણે યાદવોના રાજ્યકાળની સૌથી વધુ આદરણીય વાત
એજ હતી કે, રાજાથી રંક સુધી બધા ધર્મ-કર્મનો આદર
કરવા લાગ્યા—લોકોમાં સ્વધર્મપ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. આ સત્-
કર્મોના આવરણતુ' રૂપ એ આવ્યું કે, ભાગવતધર્મ પુન-
ર્જીવિત થયો. અસ્તુ. સિંધણદેવ, કૃષ્ણદેવ, મહાદેવ અને
તેમના પછી રામદેવના સમયમાં સંસ્કૃત વિદ્યાને રાજ્યનો
આધ્યય પ્રાપ્ત થયો અને ભાસ્કરાચાર્ય, હેમાદ્રિ, બોપદેવ
તથા શાર્દૂલધર જેવાં વિદ્વદ્વ્રતો પ્રગટ થયાં. પરંતુ આ તર-
ફ આગળ વધતા પહેલાં યાદવોનો ઇતિહાસ જોઈ લઈએ.

કૃષ્ણદેવે બીચણદેવના બાઈ મહાને કુલુંડી પ્રાંતના
દંડનાયક નીચ્યા હતા. એ મહા સેટ્ટીએ જાગેવાડી પ્રાંતના
પ્રાદાણીને એક દાનપત્ર દ્વારા જમીન દાનમાં આપી હતી.
મહાના મૃત્યુ પછી એમના પુત્ર ચૌ-દરાજને કૃષ્ણદેવે પોતા-
નો મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો. એવાંજ પીલ્તં અનેક ઉદા-
હરણ ઉપરની જણાય છે કે, યાદવરાજા પોતાના મુખ્યવાન
આગિતોના પુત્ર-પોતાની ન ભાગ રાખતા અને તેમનું પાલન
કરતા હતા. કૃષ્ણદેવ પછી વીર નરાદેવ નાજ મયા. તેમણે
કેદારના નાજ મિતાનાર વગના નેચેથને છત્રી સમસ્ત
કેદારપરેમ પોતાના નાજના નેચી લીધા હતા. મહાદેવે
માનુના પુત્ર મન્નમાં કુલી લીધા તેની આજે કેદારના
નાજ ને મેદારને પુત્ર જાન નાજ મન્ન માન દેવન મન્ન
ને મેદારને પુત્ર જાન નાજ મન્ન માન દેવન મન્ન

‘કરુણાધિપ’ ની પદની મળેતો દની. અત્યંત અભિમાન-
ગી હેમાદ્રિ કહે છે કે—

સા સમ્પત્તિદં યજોવલમિદં સોઽયં પ્રતાપો મહાનંકૃં
પૃથિવીમૃતો ભુવિ મહાદેવસ્ય લોકોત્તરમ્ ।

યસ્ય શ્રી કરુણાધિપઃ સ્વયમયં હેમાદ્રિશ્ચરિઃ પુરઃ
પ્રૌઢ પ્રાતિમવર્ણમાનવિલસદંજો મૃગ્યં શોભતે ॥

અર્થાત્ “પૃથ્વીના રાજાઓમાં જે સંપત્તિ, યશ, બળ
ને પરાક્રમ એવાં હોય કે જેને લોકોત્તર-મહાન કહી
શકાય તે સંપત્તિ, તે યશ, તે બળ, તે પ્રતાપ અને આ
સઘળા શુભો એકસાથે મહાદેવ રાજામાં છે. આ પ્રૌઢપ્રતાપ
અકલ્પની રાજાના હરબારમાં એક બુદ્ધિ અને વિદ્યાથી વિભૂ-
ષિત વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો હું હેમાદ્રિ ‘શ્રીકરુણાધિપ’ને
પદે શોભી રહ્યો છું. એ રાજા મહાદેવની રણનીતિનો એક
ઘણોજ સારો નિયમ એ હતો કે, સ્ત્રીઓ, બાળકો તેમજ
શરણે આવેલાઓને કોઈ મારી શકતું નહોતું. તેથી મહા-
દેવના પરાક્રમથી ભયભીત થયેલા આંધ્રોએ એક સ્ત્રીને અને
માળવાના રાજાએ એક બાળકને રાજસિંહાસન પર બેસા-
ડ્યો હતો, કે જેથી રાજ્યની રક્ષા થાય !” ‘અયં શિશુસ્ત્રી-
શરણાગતાનાં દન્તા મહાદેવ નૃપો ન જાતુ’ મહાદેવના આ
મતથી તેમના હૃદયની ઉદારતા પ્રગટ થાય છે. એજ યાદ-
વોના કુળમાં વિક્રમની ચતુરંગી સદીમાં જીતનાં ઉત્પન્ન
થયાં અને તેમને પેટે જન્મીને મહારાષ્ટ્રમાં સ્વરાજ્યની
પુનઃ સ્થાપના કરનાર મહાત્મા શિવાજીએ પણ આ પ્રકા-
રની ઉદારતામાં પોતાના પૂર્વજેનું અનુકરણ કર્યું તે ઇતિ-
હાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેમના ઐનિકો પ્રત્યે શિવાજી મહા-
રાજાને અખળ હુકમ હતો કે ‘શત્રુના દેશમાં સ્ત્રીઓ અને
બાળકોને કોઈએ પકડવાં નહિ, ગાયોને પણ હાથ અડકા-
ડ્યો નહિ તેમજ બળદો માત્ર યોગ્ય ઉદાવરણ માટેજ પકડી
શકાય, કોઈ પણ માનુષ્ય કોઈ પણ જનાએ કોઈ જાતનો

અત્યાચાર ન કરે.' (સલાસદની નોંધ પૃષ્ઠ ૨૪) અસ્તુ. યાદવ રાજધાની દેવગિરિ આ સમયે અતુલ ઐશ્વર્ય લોગવતી હતી. ત્રણે લોકની સંપત્તિ બાણે અહીંજ એકઠી થઈ હતી. ત્યાંની મોટી મોટી હવેલીઓ અને દેવસ્થાનો ઉંચા-ધમાં પર્વતોનાં શિખરો સાથે સ્પર્ધા કરતાં હતાં; ત્યાંના લોક, તેમના વસ્ત્રાલંકાર અને તેમનાં લાપણુ પરમ મધુર અને ચિત્તાકર્ષક હતાં. આ ઐશ્વર્ય લોગવતાં પંડિત હેમાદ્રિ કહે છે કે—

આસ્તે મણ્ડિતદણ્ડકાપરિસરઃ શ્રીસેડનામ્યઃ પરઃ

દેશઃ પેશલયેદાભૂપણવચૌમાધુર્ય ધુર્યાકૃતિઃ ।

તસ્મિન્દેવગિરિઃ પુરી વિજયતે ત્રૈલોક્યસારથ્રિયાં

વિશ્રાન્તિઃ સુરશાલિર્શલશિખરસ્પર્ધિણ્યુ સૌધાવલિઃ ॥

અસ્તુ. હેમાદ્રિની 'રાજપ્રશસ્તિ' અહીંજ સમાપ્ત થાય છે અને તેથી તેની આગળના રાજાઓની જોડોએ તેવી હકીકત મળતી નથી.

મહાદેવ પછી તેમના પુત્ર આમણદેવને દૂર કરીને કૃષ્ણદેવના પુત્ર રામદેવરાવ દેવગિરિના રાજસિંહાસન પર બેઠા. તેમણે સાડત્રીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એમના મહાપ્રધાન અચ્યુત નાયક સંવત ૧૩૨૯માં સાધી પ્રાંતના મહાપ્રધાન હતા. સાતુવદેવ સંવત ૧૩૩૪ થી ૧૩૩૭ સુધી એમના મુખ્ય સેનાપતિ હતા. સંવત ૧૩૪૭ માં લારદ્રાજ-ગોત્રી યજ્ઞુર્વેદી ગ્રાહણ કૃષ્ણદેવ કોંકણના મહાપ્રધાન હતા. રામદેવરાવના સમયના ૨૪ લેખ આ વખતે મળે છે. સંવત ૧૩૫૪માં તારપત્ર ઉપર લખેલા મનરકોશની એક પ્રત પૂનાની રેશન કોલેજની લાયબ્રેરીમાં છે. એમના સમયમાં લારદ્ર-ગોત્રી વાદુ રાજા મરોત્તા પન્તુ મહારાષ્ટ્રમાં બાગવત પદ્યોને ઉદય સેના નામે રચેલા, નામદેવ વરદે સંતનુનેએ મહારાષ્ટ્રને બહિષ્કૃત્યનાં તરતે. કરી દીધા. ૨ મેધર મહારાજે રચેલાં ઉચ્ચમાં રચેલાં નામદેવરાવ-

નેા આ પ્રમાણે ઉદ્દેશ કર્યો છે:—

“.....આ દક્ષિણમાં અને મહારાષ્ટ્ર મંડળમાં શ્રીગોદાવરીના દક્ષિણપ્રાંતમાં પ્રતાપ સૂત્રધાર શ્રીમહાદેવ (ઉદ્દેશ મહાલક્ષ્મી, મહાલક્ષ્મી અથવા મોહિનીરાજ) નામનું અત્યંત પવિત્ર, પવ્યકોશ ક્ષેત્ર છે. આ પ્રદેશ પર હાલમાં ચંદુવંશવિતાગ્ર ચક્રલક્ષ્મીનિવાસ શ્રીરામચંદ્ર ન્યાયપૂર્વક પ્રજાપાલન કરી રહ્યા છે. તેમનાજ રાજ્યમાં આ મહાલક્ષ્મી ક્ષેત્ર છે. મોહિનીનું રૂપ ધારણ કરીને વિરાજનારા શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનના (નેવાસ નામના) આ ક્ષેત્રમાં મહેશ-અર્થાત્ આદિનાથ શંકરની પરંપરાવાળા શ્રી નિવૃત્તિનાથના શિષ્ય જ્ઞાનેશ્વર-અર્થાત્ મેં ગીતાને આ (જ્ઞાનેશ્વરી રૂપી) મરાઠી અલંકાર પહેરાવ્યો છે.” આ ગ્રંથ સંવત ૧૩૪૮માં સંપૂર્ણ થયો. આ અલોકિકે ગ્રંથના કર્તા શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું અસ્તિત્વ વિસ્તારપૂર્વક આગળ ઉપર આવનારજ છે. એટલે અહીં રામદેવરાવના સંબંધમાં બેએક વધુ બાબતો કહીને આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીશું.

સંવત ૧૩૫૧થી દેવગિરિના રાજ્યનું તેજ ઘટવા લાગ્યું અને સંવત ૧૩૭૫માં રાજ્યનો અંતજ આવી ગયો. ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં દિલ્હીના બાદશાહના લાલેજ અલાઉદ્દીન ખિલજી સંવત ૧૩૫૧માં આઠ હજાર ઘોડેસવારો સાથે વરાહના એલિયપુર નગર પર ચઢી આવ્યો હતો. તે સમયે આ પ્રદેશ દેવગિરિ રાજ્યનેજ અધીન હતો. મૈસૂરની સીમા સુધી ચાલ્યોના રાજ્યનો વિસ્તાર હતો-અર્થાત્ રામદેવરાવના સમયમાં રાજ્યનો ઘણો વિસ્તાર હતો. પરંતુ આ પ્રસંગે સેનાની એટલી તૈયારી નહિ હોય અને રામદેવરાવ તેમજ તેમના મંત્રીઓના ધ્યાનમાં એ વાત પણ નહિ હોય કે નર્મદાની ઉત્તર તરફ જે પ્રજાજ મુસલમાન રાજ્ય રચ્યાયું છે તે આવ નહિ તો કાલે અમારે માટે પણ સંકટરૂપ થઈ પડશે. તેમનો વખત હતો, ત્યારે તેઓ ઝગડ્યા ને સમય પસંદાઈ જતાં તેમનામા પસંદો આવ્યો:—

ત્રિવિક્રમ વંશના પ્રથમ પુરુષ ત્રિવિક્રમે 'દમયંતી-
 કથા' નામે ગ્રંથ લખ્યો છે. એમના પુત્ર
 ભાસ્કર ભટ્ટ જન્મ સં. ૧૦૭૧ માં થયો,
 એ બોજરાતના વિદ્યાપતિ હતા. એમના
 પછી પાંચમી પેઢીએ મહેશ્વર યથા કે જે-
 મણે સંવત ૧૧૬૫ માં ચાર જ્યોતિષગ્રંથો
 લખ્યા. એમના પુત્ર જગદિષ્યાત ભાસ્ક-
 રાચાર્ય થયા. ભાસ્કરાચાર્યનો જન્મ સંવત
 ૧૧૭૧ માં થયો. એમના ગ્રંથ 'સિદ્ધાંત-
 શિરોમણિ' 'કરણકુતૂહલ' અને 'હીલાવતી'
 સર્વમાન્ય છે. તેમણે સિદ્ધાંતશિરોમણિ
 ૩૬ મે વર્ષે સંવત ૧૨૦૭ માં લખ્યો અને
 ભાસ્કરાચાર્ય 'કરણકુતૂહલ'ની રચના અગણોતરમે વર્ષે-
 અર્થાત્ સંવત ૧૨૪૦ માં શરૂ કરી. એમનું
 આખું જીવન જ્યોતિષના અધ્યયનમાં વીત્યું
 અને તેમણે પૂર્વકાળના આર્ય ભટ્ટ, વરાહ
 અંગદેવ મિહિર વગેરે આચાર્યોના જેવો અમર યશ
 જ્યોતિષ વિદ્યામાં પ્રાપ્ત કર્યો. ભાસ્કરાચાર્યના પુત્ર લક્ષ્મી-
 ધર જૈત્રપાલ રાજાના આશ્રિત હતા. રાજા પોતેજ તેમને
 દરબારમાં સન્માનપૂર્વક લઈ ગયા હતા અને તેમને સભા-
 મંડિતના પદે બેસાડ્યા. લક્ષ્મીધરના પુત્ર અંગદેવ રાજા
 સિંધણદેવના જ્યોતિષી હતા. અંગદેવે ખાનદેશમાં નૈર્ઋત્ય
 તરફ દશ માઈલ ઉપર પાટણ નામના ગામમાં ભાસ્કર-
 આર્ય તથા તેમના વંશના અન્ય વિદ્વાનોએ બનાવેલા ગ્રં-
 થોના અધ્યયન-અધ્યાપનમાટે એક મઠ બંધાવ્યો. એ મઠ
 આજે ત્યાં નથી; પરંતુ તેનાં ચિહ્ન હજી પણ મોજુદ છે.
 પાટણ ગામના ભવાનીના મંદિરમાં એક શિલા ઉપર અંગ-
 દેવનો એક લેખ છે. તે લેખમાં આ બધું વર્ણન આપેલું છે.
 આ લેખના સંસ્કૃત શ્લોકો પહેલવહેલા ૩૦ ભાગે દાજી
 એ શોધખોળપૂર્વક વાંચ્યા. 'શાન્તિહ્યવંશે કવિ ચક્રવર્તી'
 ત્રિવિક્રમ યથા અને તેમના ભાસ્કર ભટ્ટ નામના પુત્રને
 બોજ રાજાએ 'વિદ્યાપતિ' બનાવ્યો. તેમના ગોવિંદ,

ગોવિંદના પ્રભાકર, પ્રભાકરના મનોરથ, તેમના કવીશ્વર મહેશ્વર અને મહેશ્વરના ભાસ્કરાચાર્ય થયા. આ વિવરણ આ શિલાલેખમાં છે અને વળી આગળ કહ્યું છે કે—

તત્ત્વનુઃ કવિવૃન્દવન્દિતપદઃ સદ્વેદવિદ્યાલતા-

કન્દઃ કંસરિપુત્રસાદિતપદઃ સર્વજ્ઞવિદ્યાસદઃ ।

યચ્છિષ્યૈઃ સહકોઽપિ નો વિવદિતું દક્ષો વિવાદીકચિ-

ચ્છ્રીમાન્ ભાસ્કરકોવિદઃ સમમવત્સત્કીર્તિપુણ્યાન્વિતઃ ॥

ભાસ્કરાચાર્ય પોતાની હયાતીમાંજ કેટલું માન પામ્યા હતા, તે આ પરથી જણાય છે. કવિઓ તેમનાં ચરણોમાં લીન રહેતા હતા. મોટા મોટા વિદ્વાનો તેમના શિષ્યો સાથે પણ શાસ્ત્રાર્થ કરતાં કરતા હતા. આ લેખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ભાસ્કરાચાર્ય વેદવિદ્યાપારંગત હતા, તેમજ શ્રીકૃષ્ણના મહાભક્ત હતા અને અત્યંતિવાળા તથા પુણ્ય-શાળી હતા. તેમના પુત્ર લક્ષ્મીધર પણ તેમના જેવુંજ માન પામ્યા હતા—

લક્ષ્મીધરાख्योऽखिलसूरिमुख्यो वेदार्थवित् तार्किक चक्रवर्ती ।

क्रतुक्रियाकाण्डविचारसारविशारदो भास्करनन्दनोऽभूत् ॥૨૧॥

સર્વશાસ્ત્રાર્થદક્ષોઽયમિતિ મત્વા પુરાતતઃ ।

જેત્રપાલેન યો નીતઃ કૃતથ વિબુધાગ્રણીઃ ॥૨૨॥

લક્ષ્મીધરના પુત્ર ચાંગદેવને રાજા સિંધણદેવેના આશ્રય પ્રાપ્ત થયો હતો:—

तस्मान्नुतः मित्रेण चक्रवर्ती देवश्रवणोऽजनि चङ्गदेवः ।

श्रीभारवराचार्यनिबद्धग्रामविस्तारहेतोः कुरुते मष्टं यः ॥૨૩॥

ચાંગદેવે તે મામા ભાસ્કરાચાર્યના પ્રથો તથા તેમના વંશના અન્ય વિદ્વાનોના પ્રથો રાખ્યા અને આ ‘અંધ-તમ્બાલય’ રૂપાંચુ મિત્રાદેવના માણિક નિહાલ વંશના સાહેબે સંવત ૧૨૬૮ માં આ ગ્રામ નવકાલ્યને માટે વર્ષિક દાનની રીત વડેમ ગ્રામી રાજા ભાસ્કરાચાર્યને પાંચ કે ૬ મળે. આમ તેને કે નહિ તેની કદ કદિની કદ કદિની નહીં. આમ તેને ૫૦ રોડે ને ૬૦૦ - ૬૦૦

બોબો આશ્રય આપ્યો હતો, એ સ્પષ્ટ છે. ભાસ્કરાચાર્ય
પોતાના પિતૃદેવના સંબંધમાં પોતાના ત્રિદાંતશિક્ષકો
સંબંધમાં કહ્યું છે કે—

આસીત્વ સદ્યકુલાચલાશ્રિતપુરે ત્રિવિધવિદ્વજને
નાનાસજનધામ્નિ વિજડવિડે ગ્રાણ્ડિલ્પગોત્રો દિજઃ
શ્રૌતસ્માર્ત વિચારસારચતુરો નિઃશ્રેણવિદ્યાનિધિઃ
સાધૂનામવધિર્મહેસરકૃત્તા દૈવજ્ઞચૂડામણિઃ ॥૬૨॥
તઙ્ગસ્તત્ત્વચરણારવિન્દ્યુગલપ્રાપ્તપ્રસાદઃ સુધી-
ર્ઘ્વધોદ્રોધકરં વિદગ્ધગણકપ્રીતિપ્રદં પ્રસ્ફુટમ્ ।
એતદ્વ્યક્તસદુક્તિયુક્તિઃ વદુલં હેલાવગમ્યં વિદાં
સિદ્ધાન્તગ્રથનં કુચુદ્ધિમથનં ચક્રે કવિર્માસ્કરઃ ॥૬૩॥

(—ગોલે પ્રજ્ઞાધ્યાય

આ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, ભાસ્કરાચાર્યે પે
ના પિતા પાસેથી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હતી. ભાસ્કરાચાર્ય
ધર સદ્યાદ્રિ પર્વતની પાસે વિજડવિડ નામના સ્થાનમાં
હતું. શિલાલેખમાંથી જે બાવીસમો શ્લોક પહેલાં ઉદ્ધૃત
કરેલો છે, તેમાં લક્ષ્મીધરને ‘પુરાદાતીતઃ’ કહ્યા છે. પુરનો
અર્થ પાટણ ગામ, કે જે સદ્યાદ્રિની પાસે સદ્યાદ્રિનાજ
કાંટા જેવા ચાંદવડ નામના પર્વત સાથે જોડાયેલું—અર્થાત્
ભાસ્કરાચાર્યના કથન પ્રમાણે ‘સદ્યાચલાશ્રિત’ છે. આથી
જણાય છે કે, વિજડવિડ અને પાટણ બન્ને સ્થાન કાં તો
એકજ છે, અથવા પાટણની પાસે તે સમયમાં વિજડવિડ
નામનું કોઈ ગામ પણ આવેલું હશે. ઉપરોક્ત બન્ને શ્લોકો
કેમાં ‘ભાસ્કરાચાર્યે’ પોતાનું કુલાસિમાન અને પિતૃભક્તિ
ઉત્તમ પ્રકારે વ્યક્ત કરેલી છે. ‘શ્રૌતસ્માર્તવિચારસારચતુરઃ’
અર્થાત્ શ્રુતિ અને સ્મૃતિનાં વચનોમાંથી વિચારોનો સાર
કાઢવામાં ચતુર, અનેક વિદ્યાઓના બંડાર અને સાધુઓના
મુકુટમણિ ઇત્યાદિ વિશેષણ તેમણે પોતાના પૂજ્ય પિતાના
સંબંધમાં વાપર્યો છે. પોતાના વિદ્વાન તેમજ સદાચારી
પિતાજી પુત્રને શિક્ષણ આપનાર શુરુ હોય અને વળી પિતા

પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલી વિધાનો પુત્ર યશ ફેલાવે, એવો પરમ શુભ સંયોગ બહુજ થોડો જોવામાં આવે છે. ભાસ્કરાચાર્યનું કુળ વિદ્વાન, અને ખાસ કરીને જ્યોતિષવિદ્યામાં પારંગત હતું. ભાસ્કરાચાર્યના ભાઈ શ્રીપતિના પુત્ર ગણપતિ અને તેમના પુત્ર અનંતદેવને સિંઘણરાજાનો આશ્રય હતો. તેમનો કોતરાવેલો એક શિલાલેખ ખાનદેશમાં આલીસગામથી દશ માઈલ ઉત્તરે બહાલ નામક ગામના સારાજદેવીના મંદિરમાં છે. આ અનંતદેવે પણ જ્યોતિષના કૈટલાક ગ્રંથો લખ્યા છે. ભાસ્કરાચાર્યના કુળ સિવાય જ્યોતિષીઓનું ખીણું એક કુળ જ્યોતિષવિદ્યામાં પ્રસિદ્ધ થયું છે. ભારદ્વાજગોત્રી-રામ નામના જ્યોતિષી છેલ્લા ચાદવ રાજા રામદેવરાવના દરબારમાં હતા. એ પૈઠણથી ૭૦ માઈલ પૂર્વે ગોદાવરીના ઉત્તર કિનારે પાર્થપુર (પાથરી) ના રહેવાસી હતા. આ સ્થાન દેવગિરિથી અગ્નિ કોણમાં ૮૫ માઈલ ઉપર આવેલું છે. આ રામ જ્યોતિષીના વંશમાં સંવત ૧૫૬૫ થી ૧૬૦૫ દરમિયાન જ્ઞાનરાજ, સૂર્ય, ધ્રુવિ-રાજ વગેરે અનેક જ્યોતિષી થયા અને તેમણે જ્યોતિષના અનેક ગ્રંથો પણ લખ્યા હતા. આ પણ એક ખાસ જાણવા જેવી વાત છે કે, રાજા રામદેવરાવના દરબારના આ રામ જ્યોતિષીની અગિયારમી પેઢી પર જે વિજ્ઞાનેશ્વર થયા, તેઓ બાણરાવ પેશ્વાના દરબારમાં જ્યોતિષી હતા. કહે છે કે, એમના વંશજો હજી ખીડ સ્થાનમાં છે.

સિંઘણ રાજાને ત્યાં 'શ્રીકરણાધિપ' સોદલ નામના કોઈ કાર્તિકરી બ્રાહ્મણ હતા. તેમના પુત્ર ચાર્દાધરે 'સંગીત રતનાકર' નામનો ઘણોજ સરસ ગ્રંથ લખ્યો હતો. કૃષ્ણ-દેવના શર અને વિદ્વાન બલસેનાપતિએ 'સુક્તિમુક્તાવલી' ગ્રંથ લખ્યો છે. એજ કૃષ્ણદેવના આગ્રિત અમલાનંદે શ્રીમન્નાંકર-આચાર્યના પેદાંતનૃપ ભાષ્ય પર 'પેદાંત દહ્યનરુ' નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે.

૧૬૨ મહારાષ્ટ્ર અને રામદેવરાવના = જન્મસ્થાનમાં નેમના

મુખ્ય મંત્રી હેમાદ્રિનું નામ ખાત્ર ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. મહારાષ્ટ્રમાં હેમાદ્રિ હેમાડ પંતના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેમનાં જનાવેતાં દેવાતયો હેમાડ પંતી દેવાતય કહેવાય છે. આ માધ્યદિન શાખાધ્યાયી, પંચ પ્રવરવાળા વાસુગોત્રી ચતુર્વેદી ગ્રાહણ મહાવિદ્વાન ને ગ્રમથ* રાજનીતિજ્ઞ હતા. તેમના પિતાનું નામ કામદેવ, દાદાનું નામ વાસુદેવ અને વડદાદાનું નામ વામન હતું. એમના કુલસ્વામી મહાકાશ-અથોત્ત મોહિનીરાજ છે. આ રાજકાર્યધુરધર* વિદ્વાન ગ્રાહણ ધર્મશાસ્ત્રના પણ સમથ* જાણકાર હતા. તેમણે ધર્મશાસ્ત્રોના અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે, જેમાંનો 'ચતુર્વર્ગ ચિંતામણિ' ગ્રંથ મુખ્ય છે. આ ગ્રંથના ચાર ભાગ છે- પ્રતખંડ, દાનખંડ, તીર્થખંડ અને મોક્ષખંડ. એ તામો ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે, કયા ભાગમાં કયા વિષયનું વિવરણ છે. 'પરિશેષ ખંડ' નામનો એક પાંચમો ખંડ પણ છે, કે જેમાં દેવપૂજા, શ્રાદ્ધવિધિ, સુદૃઢનિયંત્ર, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે વિષયોનું વિસ્તૃત વિવરણ છે. આ ગ્રંથ હાલમાં છપાયેલા છે. આ ગ્રંથ સાતસો વર્ષ થયાં વિદ્યમાન્ય છે. ધર્મશાસ્ત્રની ગ્રંથોમાં હેમાદ્રિનું નામ અને તેમના ગ્રંથોનાં અવતરણ સાંભળવામાં આવે છે. આયુર્વેદરસાયન અને મુક્તાક્ષણ વગેરે ખીલત અનેક ગ્રંથો પણ તેમણે લખ્યા. કેટલાક ગ્રંથો તો તેમણે પોતાના આશ્રિત બ્રાહ્મણ પાસે લખાવ્યા અને પોતે બ્રાહ્મણના ગ્રંથો ઉપર ટીકાઓ કરી. 'રાજપ્રશસ્તિ' નામના સુંદર શ્લોકગદ્ય ગ્રંથમાં તેમણે 'દેવગિરિના આદ્યોનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' જ લખ્યો છે. મહારાષ્ટ્રમાં પ્રચલિત મોડી લિપિ હેમાદ્રિજ લંકાથી લઈ

* સાકે ૧૧૯૪ (સંવત ૧૩૨૯)ના તામ્રપત્રમાં પંડિત હેમાદ્રિને 'શ્રીકરણાધિપ'ની પદવી આપેલી છે. આ પદવીના મળધમાં ઈ. ભાગરકર કહે છે કે—

'આ કાર્ય મુખ્ય મંત્રીનું અથવા તો જ્ઞે પોતાના મહારાજ-માહિતની વતી દુક્રમો લખ્યા હોય અને ચત્રાવ્યા હોય અને નોંધા રાખી હોય તેનું જણાય છે.'—મૂળાલેખક

આવ્યા અને કહે છે કે, લંકાથી એક વિશેષ પ્રકારનું અન્ન લાવીને તેના વડે તેમણે તેના દૃષ્ટિદોષને દૂર કર્યો હતો. હેમાદ્રિ રાજકાર્યમાં કુશળ, વિદ્વાન, ધર્મશાસ્ત્રના જાણકાર, અંથકાર અને કલાવિદ્ હતા. જે રાજનીતિશતામાં મહારાષ્ટ્રના વ્રાહ્મણોની આટલી યધી ખ્યાતિ છે, તેના સૌથી પુરાતન અને પ્રથમ આદર્શ હેમાદ્રિ થયા.

ઉમાદ્રિના આધિત અને સમોવડીઆ પરમ મિત્ર
 બોપદેવ હતા. તેઓ શ્રીકૃષ્ણોપાસક હતા. એમના પૂર્વજ
 વૈદ્ય હતા. એમના દાદાનું નામ મહાદેવ અને પિતાનું નામ
 કેશવ હતું. એ બન્ને પ્રસિદ્ધ વૈદ્ય હતા. કેશવે 'સિદ્ધમંત્ર'
 નામનો 'નિઘંટુ' લખ્યો, જે હવે પ્રસિદ્ધ થયો છે. આ
 ગ્રંથ ઉપર બોપદેવે 'સિદ્ધમંત્ર પ્રકાશ' નામની ટીકા પણ
 લખેલી છે. કેશવે પોતાના 'સિદ્ધમંત્ર'માં લખ્યું છે કે-

लेभे जन्म महादेवादायुर्वेदं च भास्करात् ।

सम्मानं सिंहराजाय केशवः कारकोऽस्य सः ॥

અર્થાત્ આ સિદ્ધમંત્રના કર્તા કેશવના પિતા મહા-
દેવ હતા, વૈદકમાં એમના ગુરુ ભાસ્કર હતા અને એમનો
આદર કરનાર આગ્રયદાતા સિંહરાજ અથવા સિંઘણ હતા.
આ શ્લોક ઉપર ટીકા કરતાં બોપદેવે લખ્યું છે કે—‘મહા-
દેવો વેદપદાભિધાનમદારાષ્ટ્રનિવાસી વિપ્રઃ’ અર્થાત્ મહા-
દેવ વેદપદ નામના ગામમાં રહેનારા ‘મહારાષ્ટ્રના પ્રાક્ષણ’
હતા. બોપદેવ પોતાના ‘શતશ્લોકી’ નામના ગ્રંથમાં વેદ-
પદનો પુનઃ ઉલ્લેખ કર્યો છે. અને કહ્યું છે કે, વિદજ્ઞ
(વરાહ) દેશમાં વસતા નદીને કિનારે વેદપદ ગામમાં કેશવ
અને ધનેશ નામના બે પ્રસિદ્ધ વૈદ્યા હતા, અને બોપદેવ
ધનેશના શિષ્ય અને કેશવના પુત્ર હતા—અર્થાત્ કેશવના
પુત્ર બોપદેવ ધનેશ પાસેની વૈદ્યકત્વ શિક્ષણ લીધું હતું.
દેવકિરી : બોપદેવને ૨. ૧૫૨ = ૫૦ પંક્તિની ૨. ૬ રૂબરૂ
પાંચ પંક્તિ. ૩. ૭૪૦ થી ૮૦૦ જેટલા પંક્તિ હતા. બોપદેવને
૧૦૦૦ ના ૧૩૯૭૦. ૬ પંક્તિ બોપદેવથી ૨. ૮. ૬૫

બોપદેવના 'મુક્તાક્ષ' ઉપર હેમાદ્રિએ જે ટીકા લખી છે, તેમાં અત્યંત પ્રેમથી કહ્યું છે કે—

यस्य व्याकरणे घरेण्यघटनास्कीताः प्रबन्धा दग्ध
प्रख्याता नववैद्य केज्य तिथिनिर्धारार्थमेकोऽद्भुतः ।
साहित्ये त्रय एव भागवततत्त्वोक्ता त्रयस्तस्य भू-
म्यन्तर्वाणि गिरोमणे रिद्विगुणाः के के न लोकोचराः ॥

આ શ્લોક પરથી જણાય છે કે, બોપદેવે વ્યાકરણના દશ પ્રબંધ, વૈદ્યકના નવ, તિથિનિર્ણય અર્થાત્ જ્યોતિષના એક, સાહિત્યશાસ્ત્રના ત્રણ અને ભાગવતતત્ત્વના ત્રણ એમ બધા મળીને છવીસ પ્રબંધ લખ્યા છે. બોપદેવની પુદ્ગિમત્તા અને હેમાદ્રિની શુણ્ણતા બન્નેય અલૌકિક હતાં, બન્નેની વિદ્વત્તા અને મિત્રતા પણ અસામાન્ય હતી. હેમાદ્રિએ બોપદેવ પાસે અનેક ગ્રંથો લખાવ્યા અને બોપદેવે પણ 'મંત્રિહેમાદ્રિતુણ્યે' અર્થાત્ હેમાદ્રિના સંતોષને માટે ઘણા આનંદ અને ઉત્સાહથી એ ગ્રંથો લખ્યા. 'મુક્તાક્ષ'માં બોપદેવ કહે છે કે—

विद्वद्भनेशशिष्येण भिषकेशवसूनुना ।

हेमाद्रिषोपदेवेन मुक्ताफलमचीकरत् ॥

આજ પ્રમાણે 'હરિલીલા'માં કહે છે કે—

श्रीमद्भागवतस्कन्धोऽध्यायार्थादि निरूप्यते ।

विदुषा बोपदेवेन मन्त्रिहेमाद्रितुण्ये ॥

હેમાદ્રિ ધર્મશાસ્ત્રમાં પારંગત હતા અને બોપદેવ વ્યાકરણના તથા વૈદ્યકના જ્ઞાતા-જાણકાર હતા. બન્નેય જણ શ્રીકૃષ્ણના ભક્ત હતા અને શ્રીમદ્ભાગવત પર તેઓ બન્નેને ઘણીજ શ્રદ્ધા હતી. તેમ છતાં પણ હેમાદ્રિ કરતાં બોપદેવમાં પ્રેમરસ વધારે જણાય છે.

બોપદેવે શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર અતિ મુંઠર ત્રણ ગ્રંથ લખ્યા છે:—(૧) હરિલીલા—આ ગ્રંથમાં બોપદેવે રકંધવાર સંપૂર્ણ ભાગવતનો ચાર આપ્યો છે. (૨) મુક્તાક્ષ—આમાં પણ ભાગવતનું તાત્પર્ય બતાવેલું છે. (૩) પરમહંસપ્રિયા—

શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર યોગદેવની આ ટીકા છે. પ્રથમ બે ગ્રંથો ઉપર હેમાદ્રિએ વૃદ્ધાવસ્થામાં હરિલીલા લાખ્ય અને કેવલ્ય દીપિકા નામની ટીકાઓ લખી છે. એ ગ્રંથો દ્વારા હેમાદ્રિ અને યોગદેવે ભાગવતધર્મના પ્રચારના પ્રયત્નોમાં ઘણી સહાય આપી હતી. ભાગવત ગ્રંથ યોગદેવને અત્યંત પ્રિય હતો. તેમણે પોતાનો આ ભાગવતપ્રેમ એક સુંદર શ્લોકમાં આ પ્રમાણે વ્યક્ત કર્યો છે—

વેદઃ પુરાણં કાવ્યં ચ પ્રમુર્ચિત્રં પ્રિયાવચઃ ।

વોધયન્તીતિ હ પ્રાહુસ્ત્રિવદ્ ભાગવતં પુનઃ ॥

અર્થાત્ ‘વેદ, પુરાણ અને કાવ્ય’ એ ક્રમાનુસાર પ્રભુ, મિત્ર અને પ્રિયાના વચન સમાન બોધક છે; પરંતુ ભાગવતની એ શ્રેષ્ઠતા છે કે, વેદોના જેવું એનું પ્રભુત્વ છે—અર્થાત્ અધિકારયુક્ત વાણીથી એ આદેશ આપે છે, પુરાણો સમાન મનોરંજક કથાઓ કહીને મિત્રતાના સંબંધથી સલાહ આપે છે અને કાવ્ય સમાન પ્રિયાનાં વચનોની મધુરતા સાથે પ્રેમથી સફળોધ કરાવે છે.

અસ્તુ. હેમાદ્રિ અને યોગદેવે પોતાની વિદ્યા અને અધિકારના બળ ઉપર ભાગવત-ધર્મના પ્રેમાંકુરને સ્તીરથો તો ખરો, પરંતુ એ ધર્મના પ્રચારનું ખરું કામ વિદ્વાનો અને ધાર્મિક પંડિતો દ્વારા વિશેષ ધર્તું નહોતું. એવા કામ માટે ઈશ્વરી વિભૂતિનીજ આવશ્યકતા હોય છે અને આવી વિભૂતિને ઉપરથી નીચે ઉતરી આવતા પહેલાં ધર્મપ્રેમની મુજબાનો સચાર સામાન્ય લોકોમાં ધરો આવશ્યક હોય છે આ વાત શ્રીરામનેશ્વર મહારાજના અવતારકાળે મહારાષ્ટ્રમાં દેવી રાંતે જાની અને મહારાષ્ટ્ર-ધર્મના કેન્દ્રસ્થાન શ્રી પંડરપુર કૃષ્ણમા લક્ષ્મીને કેવા દેવા પ્રયત્નો કર્યો તે હવે જોઈએ.

યોગદેવે શ્રીમદ્ ભાગવત ઉપર ત્રણ સ્વતંત્ર ગ્રંથો લખ્યા અને એને પોતાની પાસે સુકુટ નામના મહેલમાં રાખ્યો. જ્યારે હેમાદ્રિએ તેને પાસે રાખ્યો ત્યારે તેને ‘સુકુટ’ નામના જ નહોતો. મહારાષ્ટ્રના મહારાજા હેમાદ્રિએ તેને ‘સુકુટ’ નામ આપ્યો.

ભાગવતની લોકપ્રિયતા વધારવામાં પુષ્કળ મદદ મળી. આ બધું તેમણે કયું છે, પરંતુ ભાગવત ગ્રંથ કંઈ તેમણે રચ્યો નથી. ભાગવત બ્રાહ્મણની પહેલાંના ઘણા શ્રમવધી પ્રસિદ્ધ છે. અઢાર પુરાણોમાં સર્વોત્તમ પુરાણ શ્રીમદ્ભાગવતજ છે અને પહેલેથી આ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે, તેના કર્તા મહર્ષિ વ્યાસ છે. કેટલાક વિરુદ્ધ મતવાદીઓનું કથન છે અને આ કથનમાં હાલના કેટલાક પંડિતો પણ તેમની સાથે સહમત થઈ ગયા છે કે, ભાગવત એ કોઈ પ્રાચીન ગ્રંથ નથી, એ બ્રાહ્મણની રચના છે. એનું સપ્રમાણ ખંડન અમારા મિત્ર ગ્રંથક ગુરુનાથ કાળેજી 'સમાલોચક' નામના માસિક પત્રના પચીસમા તેમજ જોગલુત્રીસમા અંકમાં તથા કેસરીના તા. ૨૮ ફેબ્રુઆરી સને ૧૯૧૧ અને તા ૬ મી મે સને ૧૯૧૧ ના અંકોમાં બહુ સારી રીતે કયું છે. અને સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે, શ્રીમદ્ભાગવત વ્યાસકૃતજ છે. ભાગવતના ટીકાકાર શ્રીધર સ્વામી સંવત ૧૧૫૭ની લગભગમાં હયાત હતા; બીજા ટીકાકાર ચિત્રબુજ અને હનુમાન એમનાથી પણ પ્રાચીન ચાને આઠમા સૈકામાં થઈ ગયા. આચાર્યના ગુરુ ગોકપાદાચાર્યે પોતાની ઉત્તરગીતાની ટીકામાં શ્રીમદ્ભાગવતનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે; શૌનકના ઋગ્વિધાનમાં (જેનો સમય ઇ. સ. ૪૦૦ થા ૫૦૦ છે) ભાગવતનો ઉલ્લેખ છે; આ બધાં પ્રમાણો દ્વારા શ્રી કાલે મહોદયે સિદ્ધ કયું છે કે, ભાગવત ગ્રંથ અત્યંત પ્રાચીન છે. જ્ઞાનેશ્વરીમાં પણ ભાગવતના અનેક પ્રસંગ આવેલા છે, અને તેમાં પણ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલો છે કે "આ કલ્પાદિ ભક્તિ જે ભાગવતમાં બ્રહ્માને કહેવાઈ છે, તે ઉત્તમ જાણીને મેં ધનંજયને કહી છે." (અ. ૧૮-૧૧૩૨)

૩-પંડરપુરનો ભાગવતધર્મ

શ્રીજ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, એકનાથ ને તુકારામજ મહારાષ્ટ્રના ભાગવતધર્મ સંપ્રદાયના મુખ્ય પ્રવર્તક થયા તથા પંડરપુરનો આ ભક્તિપંથ આ બધાની પહેલાંથી આવ્યો.

આવે છે. પાંદુરંગની કથા મૂળરૂપે પદ્મ પુરાણમાં છે અને
 રાનેશ્વર, નામદેવ વગેરે પહેલાં પંઢરીનાથના અનેક ભક્તો
 મહારાષ્ટ્રમાં થયા. આજંદીમાં રાનેશ્વરના સમાધિમંદિરની
 નીચે નદીકિનારે હરિહરેન્દ્ર સ્વામીનો મઠ છે. ત્યાં ઠરા-
 ખાર વર્ષ પહેલાં યોદ્ધકામ કરતાં એક મંદિર ઉપર સંવત
 ૧૨૬૬ના વૈશાખ વદી ૧૦ ને મંગળવારનો ફોતરેલો એક
 શિલાલેખ મળ્યો છે. ફોઈ એક કૃષ્ણ સ્વામી ચર્ચ ગયા કે
 જેમની સમાધિપર આ લેખ છે. એની પાછળના ભાગમાં
 વિઠ્ઠલ-રઘુમાર્ધની મૂર્તિઓ છે. પંઢરપુરમાં શ્રીવિઠ્ઠલ ભગ-
 વાનના મંદિરમાં ગરુડપારતું વિશાળ આંગણું પાર કરીને
 'સોળખાંલી' (સોળ સ્થંભવાળું સ્થાન) તરફ જવા માટે
 ત્રણ ચાર પગદંડીઓ આવેલી છે. તેના પર ચઢ્યા પછી જે
 મંડપમાં અવાય છે, તેમાં ઉપરની તરફ સાડાસાત ફુટ
 લાંબી અને એક ફુટ ઓ ઈંચ પહોળી એવી જૂની શિલા છે.
 તે શિલાની ત્રણ બાજુ દેવનાગરી લિપિમાં શાકે ૧૧૫૬
 (સં. ૧૨૬૪) નો એક સંસ્કૃત શિલાલેખ છે. એ સ્પષ્ટ
 વંચાતો નથી, પરંતુ જે અક્ષરો વાંચી શકાયા છે, તે પરથી
 જણાય છે કે, સોમેશ્વર નામના યાદવ રાજાએ આ શિલા-
 લેખ ફોતરાવ્યો હતો. રાજાના નામની સાથે 'પૃથ્વીવલ્લભ,
 મહારાજાધિરાજ, સર્વરાજચક્રાવર્તિ' એવાં વિશેષણો લગા-
 ઢેલાં છે. આ નામ દ્વારપાળનું રાજ્ય પચાવી પાંદનાર અને
 પન્હાલના જોજરાજને છત્રી દક્ષિણના અધિપતિ બનનારા
 મિંધણદેવ રાજાનું બીજું નામ હતો અથવા તેમના જીવન-
 કાળમાં યાદા વર્ષ દેવગિરિનું રાજ્યશાસન કરનારા 'ખીલ
 લીતુમી'નું બીજું નામ હતો. આ ગમે તે હો, પરંતુ એટલું
 તો સ્પષ્ટ છે કે. સવન ૧૨૬૮ માં યાદવ-રાજકુળના
 સોમેશ્વર નામના ફોઈ વડવાના મહારાષ્ટ્રીય નામ પંદર-
 પુના સ્થાપના કરના આ શિલાલેખ પાંદી આ વાત નિ-
 સંદેહ સમજાય છે કે - - - - - સોમેશ્વર નામના રાજા
 રાજાને છત્રીને - - - - - ૧૨૬૮ના રાજાને છત્રીને
 - - - - - નામના રાજાને છત્રીને છત્રીને છત્રીને

લોકો પુંડલિક 'મુનિ'નું ધળા પ્રેમથી ચિંતન કરતા હતા અને ત્યાંથી પંદર માઈલ દૂર દિરિયગરંજ (પુર્વ) નામના ગામના લોકો દરવેળે ભગવાનને કંઈક ભેટ ચલાવતા હતા. ચોલાપુર-ગેઝેટિયરમાં આ વર્તુલ લખીને ભગવાનલાલ આગળ દહે છે કે 'ભગવાન વિઠ્ઠલની ઉપસના આથી ધળા સમય પહેલાંથી થતી આવે છે, એજ વાત સિદ્ધ થાય છે.' સંવત ૧૨૬૪ના શિલાલેખમાં 'પુંડલિક મુનિ' 'પંડરિગે (પંદરપુર) મહાગ્રામ' શબ્દ સ્પષ્ટ વંચાય છે. 'ગે' કાનડી ભાષાનો પ્રત્યય છે.

પંદરપુરમાં શાકે ૧૧૬૨ (સં ૧૩૨૭) પ્રમોદ નામના સંવત્સરનો એક શિલાલેખ છે. તેમાં લખ્યું છે કે, દેવગિરિરાજ 'પ્રોઢપ્રતાપ ચક્રવર્તી' મહાદેવ ચાદવ'ના રાજ્યકાળમાં એક કાશ્યપ ગોત્રી ગ્રાહણે આસોયામ નામનો યજ્ઞ કર્યો.

શ્રીપંદરપુર ક્ષેત્ર, ઓઠામાં ઓઠું એક હજાર વર્ષથી મહાક્ષેત્ર માનવામાં આવે છે. જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, એકનાથ, સુકારામ વગેરે ભક્તોએ પંદરીનો મહિમા ગાયો, એનાથી ધણો સમય પહેલાંથીજ પંદરી 'વિઠ્ઠલરાય'ની નગરીના નામથી દક્ષિણમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ હતી. પુંડલીકના* પુરુષ

* પુંડલીક (વા પુંડરીક) પરમ ભાગવન હતા. મહારાષ્ટ્રના ભાગવન-ધર્મ-સંપ્રદાયના એ આદિપુરુષ થઈ ગયા. દનિકાસવેતાએ એમનો સમય નક્કી કરી સક્યા નથી. એ અનિપ્રાચીન કાળમાં થઈ હતા. એમના તપથી પ્રસન્ન થઈને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ મહારાષ્ટ્રમાં પધાયા. જે સ્થાનમાં તેઓ તપ કરતા હતા ત્યાંજ ભગવાન અવતર્યા. તેમના આસનને માટે પુંડલીકની પામે પડેલી એક ટાંડ આવી દીધી. તેજ ટાંડ ઉપર ભગવાન હિમા રહ્યા ત્યારથી ભગવાનની એ સ્વામમુંદર મમચરણ મુનિ તેજ રૂપમાં ત્યાં હોતી છે. આજ ન્ય નવું નામ પંદરી વા પંદરપુર છે, કે જે પુંડરીકના નામ પરથીજ પડેલ માલમ પડે છે. દહે છે કે, અગ્રવીસ યુગેથી પંદરીનાથ (પુંડલીકનાથ) ભગવાન શ્રીવિઠ્ઠલ ભગવાન (શ્રીવિઠ્ઠલ ભગવાન) અહીં વિરાજે

પ્રતાપથી આ ઇંટ ઉપર ઉભેલી મુંદર મૂર્તિ ઝોઘામાં ઝોઘાં એક હલ્લર વર્ષથી પ્રેમી લકતોને મોક્ષ આપી રહી છે. પુંડલીકનો સમય નક્કી કરવાનું કોઈ સાધન મળતું નથી. આ સમય નક્કી થઈ જાય તો ખાત્રી થઈ શકે કે, પંઢરીના ભક્તિપંથનો ક્યારે આરંભ થયેલો. હમણાં તો જે શ્રદ્ધાથી ઘેર ઘેર લોકો કહે છે કે ‘અઠ્ઠાવીસ યુગથી ભગવાન ઇંટ ઉપર ઉભેલા છે’ તેજ શ્રદ્ધા બરાબર છે. શાલિવાહનના તેરમા સૈકામાં જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ વગેરે સંતોએ પંઢરીનો મહિમા આરે દિશાઓમાં ફેલાવ્યો, પરંતુ એથી પણ પહેલાં વિકૃલ ભગવાનના સમગ્રરણુ ભક્ત-ભ્રમરોનાં ચિત્તને આકર્ષતા હતા. પંઢરીમાં વિકૃલ ભગવાનના દેવાલયમાં ‘ચોરાશી’ નો શિલાલેખ પ્રસિદ્ધ છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે, સંવત ૧૩૩૦માં લકતોએ મંદિરના જીર્ણોદ્ધારનું કામ શરૂ કર્યું અને આ કામને માટે સંવત ૧૩૩૪ સુધી શ્રદ્ધાળુ લોકો પાસેથી પૈસા લેવાનું કામ ચાલ્યા કર્યું. આ શિલાલેખ જે શિલા ઉપર કોતરેલો છે તેના ઉપર પીઠ ધસવા યાત્રીઓને પંડ્યાઓ કહે છે. આ શિલા ચાર ફુટ દસ ઇંચ લાંબી અને બે ફુટ નવ ઇંચ પહોળી છે. એના ઉપર પહેલી ત્રણ લીટીઓ શિલાની લંબાઈમાં કોતરેલી છે અને પછી આઠ સ્તંભોમાં પૈસા આપનારની નામવાર અને ખાતાવાર નોંધ છે. પ્રથમની ત્રણ લીટીઓમાંની બીજી લીટીમાં આ સંસ્કૃત શ્લોક છે—

શ્યામે પાદવગીતાયા પૂર્વયુગોના ધોણક પરમભાગવતોને નમન હંકે—

પ્રાણદનારદપરાક્ષરપુણ્ડરીન-

પ્રણામ્યર્ચનશુક્રાંતનર્મીષ્ણદાત્મ્યાન્ ।

સ્વપ્રભાદોદયધિર્મીષ્ણપાત્મજનાદીન્

પુણ્ડાનિમાન્પરમમાગવતાદત્તોઽન્નિ ॥

અર્થ એ છે, આ પુંડરીક પદ્મપુર જગન્નાથ પરમભાગવત દેવતાને, કૃષ્ણનું નામ આપે એ, પ્રણામ્યર્ચન શુક્રાંતિ કરીને, પ્રભાતોદયધિર્મીષ્ણપાત્મજનાદીન્ અને પુણ્ડાનિમાન્પરમમાગવતાદત્તોઽન્નિ એવાં સંસ્કૃત શ્લોકો — પુંડરીક મંદિરના

મૃત્યુનં નિત્યમરોગ મિદ્રાવિનૃધૈર્મૃત્યુનાં વિષ્ટપં પરં
 શ્રીકાન્તં કમલેદ્યજં ગુરુગર્ભર્થે મુદા કોમલમ્ ।
 પીત્યં મક્તજનર્મૃત્યુ પુલકિનાનન્દામ્યુ પૂર્ણદર્શન-
 વેન્દે નન્દગુતં મુદા ઘનનિલં મક્તાનુગં (શ્રી) વિદ્વત્ ॥

ત્રીજી પંક્તિમાં તે સમયની મરાઠી ભાષાનું એ વાક્ય છે, જેમાં લખ્યું છે કે—

“સ્વસ્તિ શ્રીગ્રાંથે ૧૧૬૫ શ્રીગુપ્ત નામના સંવત્સર માં કાગનિપુર (કાગળ સુદી પૂનમે ?) શ્રી વિઠ્ઠલદેવરાય માટે કૃતપાન યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ ભરાળર ચઢતાં રહે તે માં અનેક ભક્તમંડળોએ જે દ્રવ્યદાન કર્યું છે તેનું વર્ણન.”

આની આગળ આઠ યાંભલાઓમાં જેઓએ પંદર રૂપિયાની કિંમતની ગદ્યાન નામની સેના મહોરો આપે હતી, એ નામોમાં થોડાંક પુરુષોનાં નામ છે, થોડાંક સ્ત્રીઓનાં નામ છે, થોડાંક નામ મહારાષ્ટ્રીય સ્ત્રી-પુરુષોનાં છે અને થોડાંક નામ કણોટક તથા તેલંગનાં સ્ત્રીપુરુષોનાં છે. પ્રત્યેક સ્થાનમાં જેના દ્વારા જે રકમ વસુલ થયેલી, તેનું પણ નામ આપેલું છે. આથી જણાય છે કે, પૈસા વસુલ કરવા માટે કેટલાક માણસોનું એક મંડળ નીમવામાં આવ્યું હતું. પૈસા આપનારાઓનાં આ નામોથી વળી એમ પણ જણાય છે કે, કણોટક, તેલંગણ, પેઠણ, ઠેંકણનગર વગેરે સર્વ ભાગોમાંથી ભાવિક ભકતો ‘વિઠ્ઠલ દેવરાય’નાં દર્શન માટે ગ્રાંથે ૧૧૬૫ (સંવત ૧૩૩૦)ની પહેલાંથીજ આવ્યા કરતા હતા. આ ચોરાશીના શિલાલેખ પરથી બીજી પણ બે-ચાર વાતો જણાય છે. સવન ૧૩૩૦માં આ શિલા ઉપર લેખનું દોતરકામ ચરૂ થયું અને સવન ૧૩૩૪ માં સમાપ્ત થયું. આ પછીની શિલાઓ કદાચ પદરપુરમાં દોઈ જની ઇમારતોમાં ચણાયેલી અથવા હથુથુથી જમીનમાંજ દટાવેલી હોય ! ભકતોએ આપસમાં નાણાં એકઠાં કરીને શ્રી-વિઠ્ઠલ દેવરાયના મંદિરનો છોળોદાર આ પ્રભાણે ચરૂ કર્યો અને તેને માટે તેમણે એક વ્યવસ્થાપક મંડળ પણ નીમ્યું

એ તો ઠીકજ થયું, પરંતુ એથી પણ વધારે આનંદની વાત એ છે કે, એ રાષ્ટ્રદેવ શ્રીવિકૃલ ભગવાનના મંદિરના છૂર્ણોદ્ધારના કાર્યમાં તે સમયના મહારાષ્ટ્રના નૃપતિએ પણ હૃદયપૂર્વક મદદ આપી હતી. ઉપરોક્ત નામાવલિમાં એ નામ વધુ આગળ પડતાં છે. મહારાષ્ટ્રના તે સમયના રાજા 'રામદેવરાવ ભાધવ' અને તેમના સુપ્રસિદ્ધ કરણાધિપ-પ્રધાન હેમાદ્રિ પંડિત ઉદે' હેમાણક પંત પણ આ રાષ્ટ્રીય દેવકાર્યમાં સહાયક થયા હતા. 'શાકે ૧૧૬૮ (સંવત ૧૩૩૩) ધાતા નામના સંવત્સરમાં કાગણુ વહી ૩ ને સોમવારે સોડવી ગામના 'હિમાડ પંડિત' પંઠરપુર ગયા હતા અને તે પછી દશ માસે 'સ્વસ્તિ શ્રી શાકે ૧૧૬૮ ઇશ્વર નામના સંવત્સરમાં માગશર સુદી ૧૫ ને શુક્રવારને દિવસે 'શ્રીવિકૃલદેવરાયને પંઠરી સભાના અધ્યક્ષ શ્રી ભદ્રવ નારાયણ પ્રોઢપ્રતાપ ચક્રવર્તિ' શ્રી રામચંદ્ર દેવરાયે સૂર્ય-ચંદ્ર રહે ત્યાં સુધી કાયમ રહે તેવી ભેટ ચઢાવી.' પરંતુ આ ભેટ શું હતી અથવા રકમ કેટલી હતી, એ જાણી શકાતું નથી. અવશ્યજ એ કોઈ મોટી ચીજ અથવા ભારે રકમ હશે. રાજાના સર્વાધિકારીએ પણ થોડી ભેટ ચઢાવી, રાજકુટુંબની કોઈ સ્ત્રીએ કૂવો ખોદાવવા માટે ઘણી મોટી રકમ ઢાનમાં આપી. શિલાલેખમાં એ હકીકતોનો ઉલ્લેખ કરનારા અક્ષરો ખીજા અક્ષરો કરતાં મોટા છે અને રાજા પ્રત્યે પોતાનો પૂજ્યભાવ વ્યક્ત કરવા માટે આ વ્યવસ્થા-પદ મંડળે એમનાં નામોનો ઉલ્લેખ 'સ્વસ્તિ શ્રી'થી શરૂ-આત કરીને ઇતિ 'શ્રીમંગલ મહાશ્રી'થી કરેલ છે. લોકો જે કાર્યનો આરંભ કરે, તેમાં રાજા પણ આનંદપૂર્વક ભેડાય, એ વાત રાજા અને પ્રજા બન્નેને માટે ગૌરવજનક છે. આવા લોકભેવાપરાયણ દેવપ્રિય રાજાની જે પ્રગતિ જાનેશ્વર જેવા વિરજન મહાત્માએ કરી છે તે ચથાર્થજ છે.

શ્રીવિકૃલદેવરાયના ભક્તોએ ઘણા કષ્ટથી છૂર્ણોદ્ધાર માટે આ ધન એકત્ર કરી હતું. બચાવ નહોતો એમને માટે રૂપ, પદ, હી વગેરે ને પાસે બંધનાં એકત્ર કરવામાં

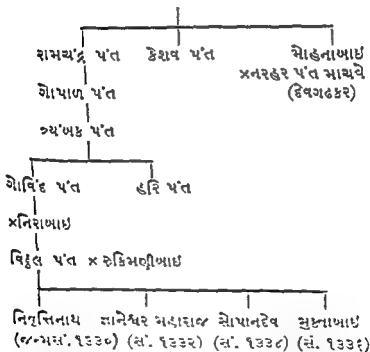

કુળ-વૃક્ષાંશ

" ત્યાં હરિના દાસ જન્મ લે છે, તે કુળ પવિત્ર છે અને તે
 પાવન છે. " — છુકરાશામ

વંશાવળી

હરિહર પંત (આપેગાંવના કુલકણી)

શ્રી શાંતેશ્વર મહારાજના પૂર્વજ પંડિતશ્રી ચારકેશ
 ૮૫૨ મોહાવરીના ઉત્પત્તિનારે આપેગાંવના કુલકણી સુખી
 રત્ના, મેઘજી અધિકારી અને પંત પૂર્વજ પંડિતશ્રી ચારકે
 મેઘજી અને શ્રી ચારકેશ મહારાજના પંડિતશ્રી ચારકે

આવતા તે વિશે શિલાલેખમાં બંડારીને જેવા સોગન ખવ-
રાવવામાં આવ્યા છે કે, જેમાંથી દોઢ પણ ચીજ દોઢ
ઉઠાવી ન લાય. આ પ્રમાણે સંવત ૧૩૩૦ ની લગભગ શ્રી-
વિઠ્ઠલ ભગવાનની ભક્તિ સમસ્ત મહારાષ્ટ્રમાં સ્થપાયેલી
હતી. જેજ શિલાલેખમાં આપાદ ગુદ અને વદ એકાદશી,
આસો ગુદી પડવો, પૂનમ વગેરે તિથિઓ પરજ ભગવાનને
લેટ ચઢાવવાનો ઉદ્દેશ છે. આ પરથી જણાય છે કે, આ-
પાઠી એકાદશી તથા બીજા પૂનેમના દિવસોએ અહીં યાત્રા-
ળુઓ વધારે આવતા હતા. અને પછી આસોનો નવરાત્રિનો
ઉત્સવ પણ થવા લાગ્યો હતો. આખાં શિલાલેખમાં સ્ક્રિમ-
ણીનું ક્યાંયે નામ નથી ! શ્રીવિઠ્ઠલનું સ્મરણ અવશ્યજ સ્થળે
સ્થળે 'શ્રી વિઠ્ઠલદેવરાય' કહીને ઘણાજ પ્રેમથી કરવામાં
આવ્યું છે. આ શિલાલેખના ચોત્રીસ વર્ષ પછી કોતરેલો
એક શિલાલેખ, પંઢરપુરમાંનાજ એક મકાનમાં આવેલી
ચોખામેલાની સમાધિની નજીકમાં છે. તેમાં શ્રી વિઠ્ઠલદેવ-
રાયને "પંઢરીપુરવરાધીશ્વર પુણ્ડરિકવરદ, પાણ્ડવ પ્રજા-
પાલક ભક્તજનસેવિત સદાપ્રસન્ન સમુજજીવ લોકૈકનાથ વૈકું-
ઠ્ઠાધિપતિ દેવરાય" વગેરે વિશેષલ્લોચી માન આપીને યાદ
ક્યાં છે અને 'પંઢરપુર'ને 'શ્રીમદ્દક્ષિણ દારાવતી' કહ્યું છે.

ઉપર આપેલા વિવરણ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે,
દક્ષિણના ભાગવતભક્તોએ શ્રીવિઠ્ઠલદેવરાયની પૂજા-અર્ચાને
આ સાર્વજનિક સ્વરૂપ સંવત ૧૩૩૦-૩૪માં આપ્યું અને
તેને હેમાડ પંત અથવા હેમાદ્રિ જેવા વિદ્વાન અને સમર્થ
રાજકાર્યધુરંધરે તથા રામદેવરાય જેવા તે સમયના મહા-
રાષ્ટ્રના રાજાએ હૃદયપૂર્વક સહાય આપીને પ્રોત્સાહન
આપ્યું હતું. આની આગળનું વર્ણન આથી પણ વધારે
ચિત્તાકર્ષક છે. ભક્તો અને રાજ્યના માણસો અથવા રાજ્ય-
કર્તાઓ દોઢ સંસ્થા સ્થાપી શકે છે અને દ્રવ્યગણથી તેને
ચોટા સમય ચલાવી પણ શકે છે. પરંતુ તે સંસ્થાને માટે
અંદરથી જે ઈશ્વરીય તેજની આવશ્યકતા હોય છે, તે તે
સંતો પાસેથીજ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. દોઢ પણ સંસ્થામાં

પ્રાણ પૂરવા માટે ઈશ્વરી વિભૂતિઓનીજ આવશ્યકતા હોય છે. ભાવિક જનોના અત્યંત ઉત્કટ પ્રેમથી ગદ્ ગદ્ થઇને ભગવાન પંઢરિનાથ પોતાના ભક્તોને વૈકુંઠમાંથી મહારાષ્ટ્રમાં લઇ આવ્યા. પંઢરિનાથ પોતેજ શ્રીજ્ઞાનેશ્વરના રૂપમાં પ્રગટ થયા અને વિસોળા ખેયર, નામદેવ, ગોરા કુંભાર, સાંવતા માળી, નરહરિ સોની, બંકા મહાર, ચોખામેલા, જનમિત્ર, દૂર્મદાસ, જનાબાઈ અને ચાંગદેવ વગેરે સંત-

x વિસોળા ખેયર બ્રાહ્મણ હતા. પહેલાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની નિંદા કર્યા કરતા હતા, પરંતુ પાછળથી તેમના પરમ ભક્ત થયા. તેમણે નામદેવ જેવા ભક્તરાજને ગુરુમંત્ર આપ્યો. તેમની કથા આગળ આવશે. નામદેવ જાતે દરજી હતા, એમની ભક્તિ અને અધિકારનું વર્ણન પ્રસંગાનુસાર વાચક આગળ વાંચશે. ગોરા કુંભાર, કુંભાર જાતિના હતા. એમના પ્રસંગો પણ આગળ ઉપર આવશે. સાંવતા માળી, માળીની નાતના હતા. તેઓ પણ પરમભક્ત થયા. નરહરિ સોની સોની હતા, પહેલાં અત્યંત મુસ્ત શૈવ હતા અને તે એટલે સુધી કે વિપ્લવનું દર્શન કરવું એને પણ પાપ માનતા હતા. પરંતુ પાછળથી તેઓ પરમ વૈષ્ણવ થયા હતા. એમને શિવ-વિપ્લવી એકતાનું જ્ઞાન થયું અને પરિણામે પરમ ભક્ત થયા. બંકા મહાર જાતિના હતા. ભક્તિના બળથી એમણે ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં. ચોખા મેલા ચમાર હતા અને શ્રીવિઠ્ઠલના પરમ ભક્ત હતા. ચમાર દોવાને લીધે એમને શ્રીવિઠ્ઠલના મંદિરમાં કોઇ પ્રવેશ કરવા દેવું નહોતું, પરંતુ એનું એમને કંઈ દુઃખ નહોતું. તેઓ પરમાત્માને સર્વત્ર જોતા અને શ્રીવિઠ્ઠલ ભગવાન એમને ઘેર વિરાજતા તથા એમની સાથે ભોજન કરતા હતા. એ સગળ ભક્તિની ભૂતિ હતા. તેમની ભક્તિના અમલકાર જોઈને લોકો એમને માનવા લાગ્યા અને એમનું નામ અમર થયું. જનમિત્ર અને દૂર્મદાસ પણ પરમ ભક્ત થયા. જનાબાઈ ઇસ્લામની દુશ્મના હતા, પોતાનાં માતા-પિતાની સાથે પંઢરપુર શાસકો સાથે હતા, તે માતા-પિતાને ઇસ્લામની દુશ્મના જોઈને નામદેવ એને અપરધ કરાવવાને પોતાને ઘેર રાખી. એમની ભક્તિનાં ફેવો પ્રતાપદેવે કે, મહિષાસુર એમને રાત્રે વાતે એમને દર્શન આપતા હતા. એક વાર ભગવાન એમને પોતાના ઘરે દર્શન આપતા હતા. મહિષાસુર એમને પોતાના ઘરે દર્શન આપતા હતા. પંઢરપુરના રાજા એમને ભગવાનનાં ચરણોમાં પાંચ પાંચ રૂપિયા આપતા હતા.

હતા. એમનું ગોત્ર પંચ પ્રવરાન્વિત વત્સ હતું. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના વડદાદાના વડદાદા હરિહરપંત કુલકર્ણી મં. ૧૧૬૫ ની લગભગ આપેમાંવના કુલકર્ણીનું (મુખીપણાનું) કામ કરતા હતા. હરિહર પંતને ત્રણ સંતાન થયાં. તેમાં મોટા દીકરાનું નામ રામચંદ્ર પંત, નાનાનું કૈશવ પંત અને દીકરીનું નામ મોહનાબાઈ હતું. કૈશવ પંત યજ્ઞોપવીત આપ્યા પછી એક વર્ષે જતા રહ્યા હતા. મોહનાબાઈને દેવગઢમાં નરહર પંત માથેના પુત્ર સાથે પરણાવી હતી. રામચંદ્ર પંતે પિતાની પાછળ કુલકર્ણીનું કામ સંભાળ્યું. એમના પુત્ર ગોપાળ થયા. એ પિતાના આશાંકિત હોઈને તેમનેજ માર્ગે ચાલનારા હતા. ગોપાળ પંતને એક જ પુત્ર થયો. તેનું નામ ત્ર્યંબક પંત હતું. તેઓ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના વડદાદા હતા. એ મહાપરાક્રમી પુરુષ હતા, અને પછી લગવહાલકોમાં ખાસ પ્રસિદ્ધ થયા હતા. હવે આપે એમનું ચરિત્ર સંક્ષેપમાં જોઈએ.

ત્ર્યંબક પંતે યજ્ઞોપવીત અપાયા પછી દેવગઢ જઈ વેદશાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું. એમનું શરૂઆતનું જીવન દેવગઢના યાદવ રાજાઓની સેવામાં વ્યતીત થયું હતું. પાછલી ઉંમરમાં તેમણે શ્રી ગોરક્ષનાથની કૃપાથી લક્ષ્મિચંતનનો આનંદ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. તેમણે પાંચ વર્ષનું બીડ દેશના દેશાધિકારીનું કામ કર્યું. શાકે ૧૧૨૬ (સં. ૧૨૬૪) પ્રભવ નામના સંવત્સરમાં ચૈત્ર સુદી પાંચમ સોમવારે પ્રાતઃકાળે ઘડી ૧૧ નું એક રાજાસાપત્ર ફિરકર મહાદેવે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. તે પરથી જણાય છે કે ત્ર્યંબક મહારાજે 'દશહજાર યાદવ મુદ્રિકા' થી તેમ બીડ દેશના અધિકારી નીમ્યા અને આજ્ઞા આપી કે, પ્રાન્તમાં દર વર્ષે જે આવક થાય તે તમારે લેવી. નોક ચાકર, હાથી-ઘોડા અને છિંટ-એ બધાનો મથોચિત નિવ કરવો. શ્રીરામધિરાજે દયાળુ થઈને અગ્નિહોત્રીઓ અને ગુણીજનોને જે ભેટ-ભગીર આપ્યાં હોય તેની સાથે જે વર્ગન કરવું, કે જેથી તેમને દોષ દુઃખ ન થાય. પ્રજા

ને પ્રભાવશાળી પુત્રનું અવસાન થયેલું જોઈ ત્યંબક પંત અત્યંત દુઃખી થયા અને સઘળાં કામ છોડીને આપેગાંવ પાછા ફર્યા. આ વાતનો તેમને ઘણો પચાત્તાપ થયો કે, રાજસેવા અને કુટુંબસેવામાંજ સમસ્ત જીવન ગુમાવી દીધી । હવે તેમણે બાકીનું જીવન ભગવાનનાં ચરણોમાં જોડીને સાર્થક કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઠમ-ધમ-સંયોગથી જોજ સમયે ગોરક્ષનાથ મહારાજ તીર્થાટન કરતા કરતા આપેગાંવમાં પધાર્યા. ત્યંબક પંત તેમને ચરણે ગયા અને તેમના અનુગ્રહપાત્ર બન્યા. શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજની પૂર્વ-પરંપરામાં ભગવદ્ભક્ત તરીકે ત્યંબક પંતજ પ્રથમ પુરુષ થયા. નામદેવરાયે મુક્તાબાઈની સમાધિ ઉપર જે અક્ષરો રચ્યા છે તેમાં કહ્યું છે કે ‘ ભક્ત ત્યંબક પંત મૂળપુરુષ થયા, તેમની સમાધિ આપેગાંવમાં છે. ’

ત્યંબક પંતના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ગોવિંદ પંતને તેમની સહધર્મિણી નિરાબાઈથી પંચાવનમે વયે એક પુત્ર થયો, તેનું નામ વિકુલ રાખવામાં આવ્યું. આજ વિકુલ પંત તે શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજના પિતા છે. નિરાબાઈ પૈંઠલુવાડી કૃષ્ણાજી પંત દેવકુલેની બહેન હતી. આ દેવકુલે-કુળ હજી પણ પૈંઠલુમાં છે. વેદમાતા ગાયત્રીના પુરસ્કરણથી ગોવિંદ પંતના વિકુલ પંત થયા. પૈંઠલુ ગામના બ્રાહ્મણોએ આગળ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને જે શુદ્ધિપત્ર આપ્યું છે તેમાં ‘શ્રીવેદ માતુઃ સુતં’ કહીને શ્રીવિકુલ પંતનો નામોદ્દેશ કર્યો છે. વિકુલ પંત બાળપણથીજ વૈરાગ્યશીલ હતા. ગોવિંદ પંત અને નિરાબાઈ બન્નેને ગોરક્ષનાથના શિષ્ય જૈનીનાથ પાસેથી બ્રહ્મોપદેશ પ્રાપ્ત થયો હતો. જૈનીનાથે પોતાની ઝાળીમાંથી ભમ્બલી કાઢીને નિરાબાઈને આપી અને પાણીની સાથે મેળવીને તેને પી જવા કહ્યું. તેમના આ પ્રસાદથી નિરાબાઈને ગર્ભ રહ્યો. ‘ શ્રીજ્ઞાનેશ્વરનું મૂળ ’ નામક ગ્રંથમાં નામદેવ કહે છે કે, વિકુલ પંતના રૂપમાં ‘ મૂર્તિમત્ત વૈરાગ્ય ’ જ ન જનગ્યો અને તેમનો આ વૈરાગ્ય આધારો નહિ પરંતુ આંખોવાળો હતો. વિવેકયુક્ત વૈરાગ્યના સાચા વૈ-

જ્ય હોય છે અને તેજ ટકે છે. જ્ઞાન વિનાનો જે વૈરાગ્ય થાય છે, તે આંધળો હોય છે. વિકૃલ પંત વિવેક-વૈરાગ્ય સાથે લઈને ઉત્પન્ન થયા. સાતમે વર્ષે તેમનો યજ્ઞોપવિત સંસ્કાર થયો અને તેમને ગાયત્રીનો ઉપદેશ મળ્યો. આ પછી પૈઠણમાં મામાને ઘેર રહીને તેમણે વેદાભ્યાસ કર્યો, કાવ્ય અને વ્યાકરણ ભણ્યા તથા સારા શાસ્ત્રવક્તા થયા. થોડા સમયમાંજ વેદાધ્યયન પૂરું કરીને તેમણે તીર્થાટનને માટે પિતાની પાસે રજા માગી.

જ્ઞાનાંજનથી નેત્રો ઉઘડી ચૂક્યાં હતાં, તીર્થયાત્રાનો આનંદ લેવા તથા માર્ગમાં જે સાધુ-સંત મળતા તેમના સત્સંગનો લાભ ઉઠાવવાનું પૂર્ણ સામર્થ્ય હતું. શાસ્ત્રાધ્યયન અને વળી તીર્થાટન કરવાની પદ્ધતિ ઘણા પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવી છે. પ્રત્યેક પગલે અને પ્રત્યેક ક્ષણે હરિચિંતન કરતા કરતા વિકૃલ પંત તીર્થયાત્રા કરતા હતા. સૌથી પહેલાં તેઓ મુમુક્ષુઓના વિશ્રામસ્થાન શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિનાં દર્શન કરવા દ્વારકા ગયા, ત્યાંથી પિંડારક પહોંચ્યા. પિંડારકથી સુદામા નગરી (પારખંદર) થઈને તે ભૂજ માધવ તીર્થમાં ગયા, કે જ્યાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાની અવતારલીલા સમાપ્ત કરી હતી. ત્યાંથી પ્રભાસ (સોરઠી સોમનાથ) મુચકુંદગુફા વગેરે તીર્થોનાં દર્શન કરતા કરતા નાસિક જીલ્લામાં સપ્તશૃંગી તીર્થમાં પહોંચ્યા. ત્યાંથી પછી ત્ર્યંબકેશ્વર જઈ કુદાવર્તમાં સ્નાન કરીને તથા ગંગાદ્વારને વંદન કરી શ્રદ્ધાગિરિની પરિક્રમા કરી. ત્ર્યંબકેશ્વરનાં દર્શન કરતી વખતે તેમને લાગ્યેજ ખ્યાલ હશે કે, મારો પુત્ર ભગવતપ્રભની પતાકા ફરકાવીને આજ સ્થાને સમાધિ લેવા આવશે. પરંતુ આ ભક્તકુળના ભાવી રીપકનું ભાવી ચરિત્ર જોઈને તો, દાગની બધી વાતોને પોતાનાં તો નેત્રો વડે જોનાર શ્રી ત્ર્યંબકેશ્વરને ઘોડા આનંદ મયો હશે. વિકૃલ પંતના હૃદયને વિવેક-વૈરાગ્યથી નિર્મળ થયેલું જોઈ ત્ર્યંબકેશ્વરની કૃપાવૃત્તિ ઉજાડી આવી હશે અને તેમણેજ તેમને દેવ જન્મ દેવાનો નિર્ધાર કર્યો તો. તમારો...

જીવનક્રમનો નકરો આગળ જળાબ્યા પ્રમાણે તૈયાર કર્યો હતો. અસ્તુ. પગલેપગલે ભગવાનનો નામધોષ કરતા કરતા વિકૃત પંત બીમા શંકરશી અલંકારપુરી-આજંદી પહોંચ્યા.

જે દાણે ઈન્દ્રાયણીના તટને વિકૃત પંતનો ચરણસ્પર્શ થયો તે દાણના ગર્ભમાં ભવિષ્યકાળની કેટલીએ ઘટનાઓ છુપાયેલી હતી. અનેક તીર્થોની યાત્રા કરીને રસ્તામાં આજંદીને પણ એક તીર્થ જાણી તેઓ ફરતા ફરતા ત્યાં પહોંચી ગયા હતા, પરંતુ તેમનું આ પહોંચવું એ કેટલી મોટી કારણપરંપરાઓના સૂત્રપાતરૂપ હતું ! ત્યાંના કુલ કણીની કન્યા સાથે એમનાં લગ્ન થયાં. થોડા સમય પછી ત્રિવ વૈરાગ્ય થવાથી સ્ત્રીને છોડીને ચાલ્યા ગયા, કાશીમાં જઈને રામાનંદ સ્વામી પાસે તેમણે દીક્ષા લીધી, ચૈતન્યાશ્રમ નામ ધારણ કરીને સંન્યાસી થયા, રામાનંદ સ્વામી કાશીથી તીર્થયાત્રાએ ચાલ્યા, આજંદીમાં તેમણે મુકામ કર્યો, ત્યાં પીપળાની પરિક્રમા કરતી વિકૃત પંતની પત્નીને 'પુત્રવત્તી ભવ' કહીને તેમણે આશીર્વાદ આપ્યો, બધું રહસ્ય ખુલ્લું થયા પછી તેમણે ચૈતન્યાશ્રમ સ્વામીને ફરીથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં જવાની આજ્ઞા આપી, શાસ્ત્રના ઉદ્ધારનું ને માટે તેમના પર અત્યાચાર પણ થયા, પાછળથી આ સંન્યાસીનાં નિવૃત્તિ, જ્ઞાનદેવ, સોપાન ને મુક્તાબાર્ધ જેવાં અલૌકિક રત્નો ઉત્પન્ન થયાં, એમનાદ્વારા ભાગવતધર્મને ડંકો વાગ્યો અને લોકો ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયા. એ સંન્યાસીના પુત્ર જ્ઞાનેશ્વર દ્વારા જ્ઞાનેશ્વરી અને અમૃતાનુભવ જેવા અનુપમ ગ્રંથો રચાયા, નામદેવ વગેરે બધી ભક્તિઓના સંત તેમની પાછળ લાગ્યા અને સમસ્ત મહારાષ્ટ્રમાં ભક્તિપંથનો જયજયકાર થયો. એકનાથ, ઇશ્વરરામ વગેરે સંતોએ જ્ઞાનેશ્વરે ચલાવેલા ભક્તિમાર્ગને વળી વિશેષ પુષ્ટ કર્યો અને એ કદ્યવૃક્ષની છાયામાં બેસીને લાખો જીવો ત્રણે તારાથી મુક્ત થઈ ગયા ! આ સમસ્ત ઇતિહાસ એજ એક દાણના ગર્ભમાં છુપાયેલો હતો. આ કારણપરંપરા ચલ્યાથી થઈ હોય એમ નથી, પરંતુ એ

જગચ્ચાલક પરમાત્માની ઇચ્છા-શક્તિથીજ થઈ હતી, જ માનવું પડે છે ! ઇશ્વરેચ્છાથી વિઠ્ઠલ પંતે આળ-
 i પગ મૂક્યો અને તેજ પગ ઉપર પગ રાખીને આ
 લુ-પરંપરા ઘણા વેગપૂર્વક આગળ વધતી ગઈ. જળમાં
 i પાછળની લહેર જે આગળની લહેરને ધકેલતી આગ-
 ને આગળ ચાલે છે, તેજ પ્રમાણે પાછલું કારણ આગલા
 ણુને કાર્યનું રૂપ આપતું અને પોતે પણ પાછલા કારણ-
 કાર્ય થતું પ્રવાહરૂપે ચાલ્યું જાય છે.

વિઠ્ઠલ પંત આળંદીમાં આવીને શ્રીસિદ્ધેશ્વરના દેવા-
 યમાં ઉતર્યો. આળંદીના કુળકણી સિધો પંત ત્રિપ્રવરી
 સિદ્ધગોત્રી બ્રાહ્મણ હોઈને બહુ સદાચારી અને જ્ઞાની હતા.
 મને સારી આવક હતી—ચોવીસ ગામોના તે કુલકણી
 હતા. એમનાં પત્ની ઉમાળાઈ પણ ધર્માનુકૂળ હોઈને એમ-
 ના ગૃહસ્થાશ્રમ સુખપૂર્વક ચાલતો હતો. એ પદોપકાર-
 રમી અને અતિથિસત્કારમાં સદા તત્પર રહેતાં હંપતિ-
 રે પરણાવવાયોગ્ય એક કન્યા હતી. તેને માટે સિધો પંત
 યોગ્ય વર શોધતા હતા. તે એવો વર ઇચ્છતા હતા કે,
 જે વિદ્વાન, સદાચારી ને ભગવદ્ભક્ત હોય. વિઠ્ઠલ પંતની
 ઉંમર વધારે નહોતી. વળી એમના શરીર ઉપર જ્ઞાનવૈરા-
 ગ્યના બળનું તેજ ચમકી રહ્યું હતું. આળંદીમાં રહેતાં
 રહેતાં એ નિત્ય સ્નાનસ્પંધ્યા—દેવપૂજન વગેરે કાર્યો કરીને
 ત્રીજે પહોંરે ઉપનિષદ્-ભાષ્યાદિનું અધ્યયન કરતા હતા.
 આળંદીમાં આવેલા આ નવીન મુસાફરની રહેણી-કરણી
 સિધો પંતે જોઈ અને તે તેમને પસંદ પડી; એટલે તેમણે
 તેમના કુલ-શીલ સંજોગે તેમનેજ પૂછપરછ કરી, અને
 પરિણામે તેઓએ તેમને જોગબધા. તેમણે મનોમન નક્કી
 કરી લીધું કે, આ સુશીલ યુવકને પોતાનો જમાઈ બના-
 વવા જંગમ છે. પરંતુ જ્યે તે પોતાને ઘેર આવીને પંદર દિવસ
 રહે તેજ તેની પુરી પરીણ થઈ શકે. એમ વિચારીને
 સિધો પંત તેમને બહુ સ્વદેવપૂર્વક પોતાને ઘેર લઈ ગયા
 અને તેમને તેમની રીત રજૂ કરી લીધા. રાત-દિવસ

એજ ધ્યાનમાં રહેવાથી કરો કે ઈશ્વરેચ્છાથી કરો, સિધો પંતને એક સ્વપ્ન આગ્યું કે 'તમે તમારી કન્યા આજ વરને પરણાવો. તેના ગર્ભથી દિવ્ય સંતાનો ઉત્પન્ન થઈ તમારા કુળનો ઉદ્ધાર કરશે.' બીજો દિવસે આર પ્રતિજ્ઞા માણસોને બોલાવી તેમની સમક્ષ સિધો પંતે વિઠ્ઠલ પંતની આગળ વિવાહની વાત રજુ કરી અને પોતાનું સ્વપ્ન પણ જણાવ્યું. એટલે વિઠ્ઠલ પંતે હસીને કહ્યું: "માતાપિતા આપેગાંવમાં છે. હું તીર્થયાત્રાને નિમિત્તે સાધુ-સંતોના સમાગમ અર્થે જહાર નીકળ્યો છું. હજી મારે સમૈશ્વર સુધી દક્ષિણયાત્રા કરીને પાછા આવવું છે અને વળી મને લગ્ન કરવાની આજ્ઞા પણ પ્રાપ્ત થઈ નથી." આ ઉત્તર સાંભળીને સિધો પંત ચૂપ થઈ ગયા. પરંતુ ખુબીની વાત એ બની કે, તેજ રાત્રે તુલસીક્યારા આગળ સૂતેલા વિઠ્ઠલ પંતને શ્રીવિઠ્ઠલ ભગવાને સ્વપ્ન આગ્યું કે 'તમે આ કન્યા સાથે પરણો, તેના પેટે ભગવાન જન્મ લેશે અને તમારા કુળનો તથા વિશ્વનો ઉદ્ધાર કરશે. એ તમારે માટેજ છે અને તેનો તમારે સ્વીકાર કરવો જોઈએ.' સ્વપ્નની આ વાત વિઠ્ઠલ પંતે સિધો પંતને કહી. સિધો પંતને તો એ સાંભળીને ઘણાજ આનંદ થયો. આ ઈશ્વરેચ્છા છે એમ જાણીને બન્ને પક્ષો વિવાહ માટે તૈયાર થયા. વિવાહને માટે નેક માસનું છેલ્લું સુદૃઢ જાકી રહ્યું હતું અને માતા-પિતાને લઈ આવવાનો સમય પણ રહ્યો નહોતો. સિધો પંતે ઘણા ઠાઠમાઠથી બધું કામ કર્યું અને અલંકારો સાથે કન્યાકાંત દીધું. પોતાના મનને અનુકૂળ જમાઈ મળ્યા, એ વાતથી તેમનાં સાસુ-સસરા ઘણાંજ સુખી થયાં.

લગ્નવિધિ પૂરો થયા પછી આપાદી એકાદશી પામે આવતી જાણીને વિઠ્ઠલ પંતે પંદરી જવાનો વિચાર કર્યો. સિધો પંત પણ કુટુંબનાં બધાં માણસોને સાથે લઈને તે મની સાથે આજ્યા. રસ્તે ચાલતાં વિઠ્ઠલ પંત 'હૃદયમાં વિઠ્ઠલમૂર્તિ' ધારણ કરીને સુખેથી નામકીર્તન ગાતા જતા હતા. તેમનો આ પ્રેમ જોઈને સિધો પંતને ઘણું સંતોષ

પ્રયો અને ત્યારે તે પંઢરપુરમાં પંઢરિનાથના દેવાલયમાં પહોંચ્યા ત્યારે તેમણે કન્યા અને જમાઈને શ્રી વિઠ્ઠલનાં ચરણોમાં નમન કરાવ્યું. ચાર દિવસ ત્યાંના આનંદપૂર્ણ કીર્તનોત્સવનો લાભ મેળવીને સિધો પંત આળંદી પાછા ફર્યા અને વિઠ્ઠલ પંત તેમની આજ્ઞા લઈ દક્ષિણની યાત્રાએ ઉપડ્યા. કૃષ્ણા, કાવેરી, તુંગભદ્રાનાં પાવન તીર્થોદકમાં સ્નાન કરીને અને શ્રીશૈલ, વેંકટાદ્રિ, રામેશ્વર, શિવકાશ્ચી, વિષ્ણુકાશ્ચી, ગોકર્ણ, હાટકેશ્વર, કોલ્હાપુર, કહ્નાડ, માહુલી વગેરે ક્ષેત્રોમાં દર્શન કરતા કરતા આળંદી પાછા આવ્યા. અહીં સિધો પંતે અત્યંત પ્રેમથી તેમનું સ્વાગત કર્યું.

ચાર દિવસ આળંદીમાં રહીને વિઠ્ઠલ પંત માતા-પિતાનાં દર્શન માટે ઘણી ઉત્સુકતાપૂર્વક ચાલ્યા. સિધો પંત પણ પોતાના મિત્રોને મળવા માટે અત્યંત ઉત્સુક હતા. તેઓ પણ જમાઈ અને કન્યાની સાથે ચાલી નીકળ્યા. ઘણા સમય પછી પુત્ર ઘેર પાછો આવ્યો હોવાથી વિઠ્ઠલ પંતનાં માતાપિતાને ઘણો આનંદ થયો, અને વળી વિવાહ કરીને સહધર્મિણીની સાથે તેનું આગમન જોઈને તેમના આનંદની સીમાજ રહી નહિ. સગાં-સંજાંધીઓ, મિત્રો તેમજ કુટુંબીઓ પરસ્પર મળ્યાં. વસ્ત્રાલંકાર આપીને સિધો પંત પોતાને ગામ પાછા ફર્યા. ગોવિંદ પંત અને નિરાળાઈને વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્ર તેમજ પુત્રવધૂનાં મુખ જોવાથી પરમ સંતોષ થતો હતો. ઘોરો સમય આ મુખ ભોગવ્યા પછી વૃદ્ધ માતાપિતા પરલોક મીઠાવ્યાં. વિઠ્ઠલ પંત તેમનો ગૃહસ્થાશ્રમ આનંદપૂર્વક ચલાવવા લાગ્યા. આનંદ એ કે, વિઠ્ઠલ પંત જાપી રીતે નિર્ધિંત હતા, ગૃહસ્થાશ્રમ સંજાંધી દોઢ ચિંતા તેમને નહોતી, તેમનું ચિત્ત ભગવાનના ચિંતનમાં રહીને અખંડ મનાધાન અનુભવનું હતું; પરંતુ આ યોગ-સેવની અવસ્થા તે સમયે રહિમત્પ્રાપ્તિને એટલી અનુકૂળ નહોતી. તે ભેટી હતી કે, પ્રપંચનાં-સંસારનાં પતિત પાન નિવૃત્ત નહી. હવેનાં ભગવચ્ચિંતનનાંજ માર્ગ રે છે. આ રીતે મનસ્વિ હેમ મળશે ? એ પ્રશ્ન,

વિચારીને તેણે ચપળી હકીકત પોતાના પિતાને જણાવી. શિષ્યો પંત આપેગાંવ આવ્યા અને પ્રેમથી વિનંતિ કરીને કન્યા અને જમાઈને આગંદી લઈ ગયા. વિકૃત પંતના ત્યાંના જીવનકમનું વર્ણન નામદેવરાયે આ પ્રમાણે કર્યું છે—

“અલંકાપુરમાં આવ્યા અને ચિત્તને સ્થિર કરીને ક્ષેત્રવાસ કરવા લાગ્યા. હમેશાં હરિકથા અને નામસંદી-તંત્ર યત્નું હતું અને સંતોનાં દર્શન પણ યતાં હતાં, વળી આપાઢી અને કાતિંદી એકાદશીની પંદરપુરની યાત્રાઓ પણ યતી હતી, આ પ્રમાણે વિકૃત જહુજ સુખી થઈ ગયા હતા.”

નિરંજન માધવ કહે છે કે—

“તેઓ જે કંઈ મળી આવે તેનાથી સંતોષ પામતા પરમ સહજનંદમાં નિમગ્ન રહેતા હતા. હમેશાં યોગાસ્થા-સમાં અને ભગવાન તેમજ શ્રીગુરુચરણોમાંજ તેમને પ્રેમ રહેતો, સુખેથી ‘નારાયણ હરિ’નુંજ નામોચ્ચારણ થતું અને ન્યાયપૂર્વક સમય ગાળતા હતા.”

આ પ્રમાણે કેટલોક સમય વીત્યા પછી જ્યારે સંતાન-પ્રાપ્તિનાં કોઈ લક્ષણ જણાયાં નહિ ત્યારે વિકૃત પંત રુકિમણીબાઈની પાસે એવો તગાદો કરવા લાગ્યા કે ‘હું તો હવે કાશીએ જઈને ત્યાંજ રહેવા ઇચ્છું છું. તું મને સંન્યાસ દેવાની રજા આપ. રુકિમણીબાઈ પતિના વૈરાગ્યથી પહેલેથીજ સાવધાન હતી. તેણે પોતાના પિતા મારકત તેમને કહેવડાવ્યું કે, સંતાન થયા વિના તમે સંન્યાસ લઈ શકો નહિ. તેમ છતાં એક વાર જ્યારે રુકિમણીબાઈ અસાવધાન હતાં ત્યારે તેમણે પાસે આવીને કહ્યું કે ‘હું ગંગાસ્નાન કરવા જવા ઇચ્છું છું.’ રુકિમણીબાઈએ કહ્યું: ‘તો જાઓ.’ બસ, એટલાથીજ વિકૃત પંતનું કામ થઈ ગયું તે ત્યાંથી નીકળ્યા તે સ્ત્રીયા કાશી પહોંચ્યા.

મહિપતિ ગુણે ભક્તવિજય (અ. ૮) મા કહ્યું છે કે, જેમ જહુગરની પાસેથી સાપ છટીને પોતાના દરમ

ચાલ્યો જાય, અથવા પાંજરામાંથી છૂટી પોપટ ઝાડ ઉપર જઈ બેસે, તેવુંજ સ્વાતંત્ર્યચુખ એમને પણ મળ્યું. પ્રયાગમાં તેમણે માઘ-સ્નાન કર્યું અને પછી કાશી ગયા. ત્યાં રામાનંદ સ્વામીની પાસે ગયા. સ્વામીએ તેમના ઉપર અનુગ્રહ કર્યો. સ્વામીને તેમણે જૂઠુંજ કંઈ કે ‘હું એકલો છું’, સ્ત્રી-પુત્રાદિ કેઈનું પણ મને કશું બંધન નથી. પશ્ચાત્તાપ થવાથી આપને શરણે આવ્યો છું.’ રામાનંદ સ્વામીએ એમનો સાચો વૈરાગ્ય જોઈને એમને મંત્રદીક્ષા આપી અને સંન્યાસ ધારણ કરાવ્યો. તે સમયે કાશીમાં રામાનંદ સ્વામી ધણાજ પ્રસિદ્ધ હતા અને તેમના સેકડો શિષ્યો હતા. કહે છે કે મહાત્મા કળીર પણ તેમનાજ શિષ્ય હતા.

અર્થાત્. રુકિમણીબાઈને પણ કાનોકાન ખબર મળ્યા કે, વિકુલ પંતે કાશી જઈને સંન્યાસ લીધો છે. આ ખબર જાણીને તેમને અત્યંત દુઃખ થયું, સંસાર તેમને માટે અંધ-કારમય થઈ ગયો; છતાં તેમણે રાત-દિવસ રડતાં રડતાં વીતાવવા કરતાં પોતાનું જીવન સફળ કરવાનો બીજો માર્ગ લીધો. તેઓ નિત્ય બ્રાહ્મ સુધર્ત્માં ઉઠતાં, ઇન્દ્રાયણીમાં સ્નાન કરવા જતાં, મધ્યાહ્નકાળ મુઘી પીંપળાની પરિક્રમા કરતાં, મુખેથી નામજપ કરતાં, એકવેણી અને એક-ભુક્તા રહેતાં, કોઈ લોકિક વાત સાંભળતાં નહિ કે કહેતાં નહિ. આમ તેઓ રાતદિવસ લગવાનની સેવામાંજ રહેતાં હતાં. આ પ્રમાણે તેમણે બાર વર્ષ ‘ઉચ્ચ અનુષ્ઠાન’ કર્યું. ભૂમિ તો પહેલેથીજ શુદ્ધ હતી અને વધારામાં વળી આવેલી વૈરાગ્ય ! કાયા કંચત જેવી થઈ ગઈ. એ મહાસતીનું આ અનુષ્ઠાન નિષ્કામ હતું, તેમ છતાં તે સેવા લગવાને સ્વીકારી અને સફળ પણ કરી.

રામાનંદ સ્વામી પચાસ-સો શિષ્યોને સાથે લઈને રામેશ્વરની યાત્રાએ બીજાસા. જતાં જતાં સુયોગ એવો મળ્યો કે, તેમને, સ્નાનમાં આવેલીમાં મુકામ કર્યો. સ્વામી મનથી કેટલો દીન પડેલો ? એ પ્રશ્ન સમાધાન નિર-

જન માધવે આ પ્રમાણે કયું છે કે ‘શ્રીના તપને લીધે અત્યંત નારાયણ સ્વામીને ખેંચીને લઇ ગયા.’

સ્વામી હનુમાનજીના દેવાલયમાં ઉતર્યા હતા. રુકિમ-
ણીબાઈ નિત્ય નિયમ પ્રમાણે હનુમાનજીનાં દર્શને ગયાં,
ત્યાંથી વળતાં તેમણે શમાનંદ સ્વામીને જોયા અને તેઓ
કોઇ મહાત્મા છે, એમ જાણીને તેમને પ્રણામ કર્યા. ભગ-
વાનની કંઈક એવીજ પ્રેરણા થઈ કે, સ્વામીએ અનાયાસે
‘પુત્રવતી મય’ કહી તેને આશીર્વાદ આપ્યો. એ સાંભળી-
ને વિરમયથી રુકિમણીને હસવું આવ્યું. સ્વામીએ તેમને
હસવાનું કારણ પૂછ્યું. તે સતીએ ઉત્તર આપ્યો કે ‘મારા
પતિ કાશી જઈને સંન્યાસી થયા છે, એવી સ્થિતિમાં
આપનો આશીર્વાદ કેવી રીતે પૂરો થશે એ વિચારથી મને
હસવું આવ્યું.’ એટલે પછી સ્વામીએ બધી હકીકત પૂછી
અને ઉંમર તથા સંયોગોનો વિચાર કરી તેમણે જાણી લીધું
કે ‘ગમે તેમ હો પરંતુ આ ચૈતન્યાશ્રમ સ્વામી બનેલા
માણસનીજ હકીકત લાગે છે.’ એમ વિચારીને સ્વામી-
જી હૃદય કંઈક મૂળ ઉઠ્યું. પછી તેમણે રુકિમણીબાઈને
પૂછ્યું કે, ‘તમારે ઘેર બીજાં કોણ કોણ છે ?’ તેમણે
જવાબ આપ્યો: ‘મા-બાપ છે.’ સ્વામી તરત સિધો પંતને
ઘેર ગયા. સિધો પંતે સફલાવધી તેમનો સત્કાર કર્યો, પૂજા
કરી અને ભોજન કરાવ્યું. સાધ્વી રુકિમણીબાઈને પતિના
શ્રેમક્રશાળ ખજાર જાણી બહુ સંતોષ થયો, પણ સ્વામી
તો ઉંડા વિચારમાં ગરક થઈ ગયા. તે વિચારવા લાગ્યા
કે ‘સંતાનહીન યુવતીને લઈ જે સંન્યાસ ગ્રહણ કરે છે,
તે શિષ્ય અને એવા શિષ્યના ગુરુ એ બન્ને શાસ્ત્ર પ્રમાણે
શિષ્યાપાત્ર છે.’ સિધો પંતે ગમગીનીનું કારણ પૂછ્યું તો
તેમણે કહ્યું કે ‘આને લીધે મારું બધું પુણ્ય નાશ પામી
રહ્યું છે.’ અસ્તુ. અહીંથી સ્વામીએ રામેશ્વરયાત્રાનો વિ-
ચાર હોયી લીધો અને કાશી તરફ પાછા ફર્યા સિધો પંત
પણ પોતાની
કન્યાને સાથે લઈને તેમની નાથ
કાશી ગયા. તે સ્થળે રાખીને સ્વામી

મઠમાં ગયા. ચૈતન્યાશ્રમ ત્યાંજ હાજર હતા. સ્વામીજીને અચાનક આવેલા જોઈ તેમને આશ્ચર્ય થયું કે, સ્વામીજી આટલા જલદી કેમ પાછા ફર્યા ! આ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થતા તેઓ ઉભા હતા. એટલામાં સ્વામીજી જરા ભવાં ચઢાવીને તેમને કહ્યું : ‘ ચૈતન્ય ! તારી સાચી હકીકત કહે, હું આજાંદી થઈને આવ્યો છું.’ આજાંદીનું નામ સાંભળતાં જ ચૈતન્યાશ્રમ ગભરાયા અને તેમણે પોતાની બધી હકીકત કહીને સ્વામીજીના પગ પકડયા. એટલામાં સિધો પંત પણ પોતાની કન્યાની સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. નામદેવ ‘આદિ’ગ્રંથમાં કહે છે કે—

“શ્રીપાદે તેમને ઉઠાડીને આશ્વાસન આપ્યું અને કહ્યું કે ‘હવે તમારી આ અર્ધાંગનાને સ્વીકારો, અવિહિત કાર્યનો ડર ન રાખો, જગદીશ એમાં સહાયક છે. તમારે દેશ જાઓ અને સ્વધર્મપાલન માટે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહો. શ્રીપાદે ચૈતન્યના મસ્તક ઉપર હાથ મૂક્યો અને તેમને વિદાય કર્યો.”

ગુરુની આજ્ઞાથી ફરી પોતાની સહધર્મિણીને સ્વીકારી ચૈતન્યાશ્રમ પાછા ગૃહસ્થાશ્રમી જાન્યા અને વિઠ્ઠલ પંત તથા રુકિમળીજીનાઈને સાથે લઈને સિધો પંત આજાંદી પાછા ફર્યા.

વિઠ્ઠલ પંત અન્યાસીમાંથી પાછા ગૃહસ્થ જાન્યા ત્યાં સુધી, સ્વાભાવિકપણે લોકો તેમની નિંદા કરવા લાગ્યા અને તેમને તરેહ તરેહનાં કષ્ટ આપવા લાગ્યા. નામદેવરાયે જેમ કહ્યું છે કે, ‘આદાણીએ તેમનો બહિષ્કાર કર્યો, દુનિયાએ તેમને ત્યાજ દીધા અને સ્વજનોએ પણ તેમની કંઈ પરવા કરી નહિ. વિઠ્ઠલ પંતના ગૃહસ્થાશ્રમનો આ બીજો અંશકાર હવે જોઈને તે સ્વજનોએ ગુણ વિચાર કર્યું પડ્યો. જેનાં મેનાં મોંમાંથી એવું વાત નીકળી કે, ‘અન્યાસી ફરીથી સ્વભાવે કેમ ફરિયાદ કરે છે.’ એવું વિઠ્ઠલ પંતને વિચાર પડ્યું કે, ‘જો મને આવા કષ્ટ પડ્યા હોય તો મને કોઈ કંઈ કરવું પડે છે.’

રુકિમળીબાઈને આડું અવગું કહેતું. આ પ્રમાણે જેટલાં મોં
તેટલી વાતો સંભળાવા લાગી. વિદુલ પંતના વૈરાગ્ય, ધૈર્ય,
સમતા અને જ્ઞાનની પરીક્ષાનો ગમય હતો. શ્રીમદ્ ભગ-
વદ્ ગીતાના બારમા અધ્યાયમાં ભગવાને કહ્યું છે કે ‘મદ્દેષ-
સર્વં ભૂતાનામ્’ ‘મમતુઃગતુગતર્મી’ ‘અનપેક્ષઃ શુચિર્દક્ષઃ’
‘યો ન દૃષ્યતિ ન ઠેષ્ટિ’ ‘નુત્યનિંદાસ્તુતિર્મોની’ એવો
પુરુષ મને પ્રિય છે. ‘સ મે પ્રિયઃ’ આ પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થઈ-
ને જે પોતાને એવા સાળિત કરે તેનેજ ભગવાન પોતાના
ભક્તોની પંક્તિમાં બેસાડશે. આવી કઠણ પરીક્ષા આપ-
વા માટે પહેલાં તો કોઈ તૈયારજ નથી થતું અને ને
કોઈ ધાય છે તો તેમાંથી કોઈ વિરલોજ આખરમુખી ટકી
રહે છે. સાચો ભક્ત આવી વિપત્તિઓથી કરતો નથી,
પરંતુ તે આ રીતે પોતાની પરીક્ષા કરાવવાની ઈચ્છા કરતો
હોય છે. શરીરને પ્રારબ્ધને ભરોસે રાખી સારા-ખોટા
બધા પ્રસંગોને આનંદપૂર્વક સહન કરી લઈને ભક્તજન
હમેશાં આત્માનુસંધાનમાંજ ચોળાયલા રહે છે. વિદુલ
પંતની આવી આકરી પરીક્ષા થઈ અને તેમાં તેઓ પાર
ઉતર્યા એ બતાવવાની આવશ્યકતા નથી. મહીપતિ બુવાએ
ભક્તવિજય (અધ્યાય ૮)માં લખ્યું છે કે—

“લોકનિંદાની જેટલા ભેરથી ભરતી આવતી હતી
તેટલીજ પરમ શાંતિ તેમના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતી હતી.
એમની કરણી એવી વિલક્ષણ અને અનુપમ હતી કે કામ
અને ક્રોધ તેમની પાસે પહોંચીજ શકતા નહોતા. પ્રાણ
જોએ એમને નાતબહાર મૂક્યા, સ્વજનોએ સંબંધ ત્યજી
દીધો અને એ જંગલમાં ઝુંપડી બનાવીને સ્ત્રીની સાથે
રહેવા લાગ્યા. કુટુંબના પોપણને માટે તેઓ થોડીક ભિક્ષા
માગી લાવતા અને અહર્નિશ નામસ્મરણ કરતા હતા, એક
ક્ષણ વાર પણ નામસ્મરણ ખંડિત થતું નહિ. ગીતા અને
ભાગવતનું શ્રવણ અને મનન કરતા તથા ચિત્તમા અખડ
અમાધાન રાખતા. આ પ્રમાણે બાર વર્ષ પૂરાં થયાં, ત્યારે
તેમને સંતાનપ્રાપ્તિ થઈ.”

બોલીને સંન્યાસ-દીક્ષા પામેલા ગ્રિધ્ય પામે આ અમલ
 બાળજનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવાને માટેજ ગુરુને આવી અસા-
 માન્ય વ્યવસ્થા કરવી પડી હતી । સંતતિ યથા પછી સક-
 ધર્મિનીની સંમતિથી સંન્યાસ લઇ ચકાય છે. આ શાસ્ત્રીય
 પદ્ધતિનું ઉદ્ધાન કરીને, અકાળેજ સંન્યાસ લેવાની અધી-
 રાઇ વિકલ પંતે કરી, તેથી વૃદ્ધ યથા પછી પણ તેમને
 ઘણા સમય સુધી ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવું પડ્યું. અસ્તુ. આ
 બાધુ' તો જરાજરાજ થયું, પરંતુ અહીં એક વાત વિશેષ વિ-
 ચારવા જેવી છે. નિવૃત્તિ, જ્ઞાનેશ્વર, સોપાનદેવ અને મુક્ટા-
 બાઈ જેવા જન્મથીજ જ્ઞાનીઓના જન્મને માટે ભૂમિ પણ
 એવીજ યોગ્ય જોઈએ ને । જો એમ કદપના કરવામાં આવે
 કે, તેઓ પોતાને માટે યોગ્ય માતાપિતાની શોધમાં હતા,
 તો એ વિચારવા જેવી વાત છે કે, વિકલ પંત જેવા વિવેક-
 વૈરાગ્યશીલ પિતા અને જાર વર્ષ ઉંમર અનુદાન કરનારી
 રુકિમણીબાઈ જેવાં તપસ્વિની માતા તેમને અન્યત્ર ક્યાં
 મળે તેમ હતાં ? વિકલ પંતને અકાળેજ સંન્યાસ લેવાનું
 જે સૂચી આપ્યું, તેથી રુકિમણીબાઈને જાર વર્ષ ઉંમર તપ
 કરવાનો સમય મળ્યો અને આ પ્રમાણે પતિ-પત્ની વિવેક,
 વૈરાગ્ય, તપ અને ભગવત-પ્રેમ વગેરે ગુણોવાળાં થતાં
 જ્ઞાનેશ્વરશદ્દિ બ્રહ્મનિષ્ઠ તેમના ગર્ભમાં આવ્યા. તેઓ પોતાને
 યોગ્ય માતા-પિતા શોધી રહ્યા હતા, તે તેમને ક્યાંય ન
 મળ્યાં ત્યારે વિકલ-રુકિમણીને તેમણે તીવ્ર તપનો અવ-
 સર આપ્યો. આથી જ્યારે બન્ને પરમ પાવન થયાં ત્યારે
 તેમની ક્રૂષ્ણે એમણે જન્મ લીધો. આપણે માનવીઓએ
 શાસ્ત્રની આજ્ઞા પાળવીજ જોઈએ, શાસ્ત્રાજ્ઞા ન માનીએ તો
 આપણું અધઃપતનજ થાય. પરંતુ વેદ, શાસ્ત્ર અને પુરાણ
 જેના ગુણગાન કરનારા ચારણ બની રહ્યા છે તે વિશ્વા-
 ત્માને માટે અથવા તેનો સંદેશો લઈને આવનાર મહાત્મા-
 ઓને માટે પણ આપણીજ જેઠે શાસ્ત્ર-વ્યવસ્થા પ્રતિબંધક
 થઈ ચકે છે, એ સમજવું ભૂલભરેલું છે આ દૃષ્ટિથી વિચાર
 કરતાં જણાય છે કે, જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે સંન્યાસી પિતાના

ધામની મોટી મોગધણેડનિજાવને' આ ઉત્તમ ત્રિદાંતમાં
 મળે જાય છે. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનો અવતાર એક પ્રકાર
 કાવ્યને માટે થયો અને એને માટે તેમણે એવાં 'પવિત્ર અને
 શ્રીમાન' માતા-પિતા મેળવી લીધાં કે જેમને ત્યાં જન્મ
 લેવાથી પોતાના કાવ્ય-ગૌરવનું મહત્ત્વ સ્પષ્ટ થઈ શકે.
 માતાપિતાને પોતાને યોગ્ય સંતાન પ્રાપ્ત થયાં અને વંદન
 પણ પોતાને અનુકૂળ માતાપિતાને ત્યાં આપ્યાં, એ જો
 વાતો યોગ્ય જની. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની માફક મહાકુનિ-
 કપિલ શ્રીવિપ્લુના અવતાર હતા. વિદુર પંત અને રુકિમણી-
 બાઈની જેમ તેમનાં માતાપિતા કદંબ ઋષિ અને દેવદૂતિ-
 નાં અરિત્રમાં પણ એવાંજ વૈરાગ્ય અને તપ જગમગી રહ્યાં
 છે. માતા-પિતાનાં વૈરાગ્ય, જ્ઞાન, પવિત્રતા, તપાચરણ
 અને નિવિધીપણું અસમાન્ય દોટિનું હોવા વિના જ-
 સામાન્ય વિશ્વતિઓનું જનકત્વ તેમને પ્રાપ્ત થઈ શકતું
 નથી. દેવદૂતિની પેઠે રુકિમણીબાઈનું પાતિત્રત્વ અને
 તપાચરણ તીવ્ર હતું. રામાનંદ સ્વામીને જ્યારે તેમણે
 પહેલપહેલા વંદન કયો ત્યારે તેમની ભૂતિ રામાનંદ સ્વા-
 મીએ દેવદૂતિની પેઠેજ—

કાલેન ભૂયસા ધામાં કર્શિતાં વ્રતચર્યયા ॥૫॥

સરજં ત્રિવ્રતી વાસો વેળીભૂતાંશ્ચ મૂર્ધજાન્ ।

અર્જં ચ મલપક્ષેન સંહર્ષેન શ્વલસ્તનમ્ ॥૨૫॥

(શ્રીમદ્ભાગવત ૩-૨૩-૫-૨૫)

પરંતુ તપના તેજ વડે પ્રકાશમાન ભોધ ભોધને તેમના
 હૃદયમાં તેમના પ્રત્યે આદરભાવ ઉત્પન્ન થયો અને તેઓ
 તીર્થયાત્રા છેડીને કાશી પાછા ફર્યા તેમજ વિદુર પંતના
 કાનમાં મંત્ર ફેંક્યો કે 'તમે જ્ઞાને અહણુ કરો, એને ઉદ્ધરો
 ઈશ્વરાંશી અવતરશે.'

અસ્તુ. શ્રીગુરુના પ્રસાદથી અને વિદુર-રુકિમણીના
 અત્યુત્કટ પ્રુણબળથી, તેમને ત્યાં નિવૃત્તિ, જ્ઞાનદેવ, સોપાન
 દેવને સુપ્રાબાધ બળે વર્ષાને અંતરે જન્મ્યાં એમ માન
 વામાં આવે છે કે, તેઓ બધાં આપંગાવમાંજ જન્મ્યા હતા

જન્મકાળ

(૧) નિવૃત્તિનાથ—સંવત ૧૩૩૦ (શાકે ૧૧૬૫).

શ્રીમુખ સંવત્સર ફાગણ વદી પડવો પ્રાતઃકાળ.

(૨) જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ—સંવત ૧૩૩૨ (શાકે

૧૧૬૭) યુવા સંવત્સર ભાદરવા વદી ૮ મધ્યરાત્રિ.

(૩) સોપાનદેવ—સંવત ૧૩૩૪ (શાકે ૧૧૬૯)

ઈશ્વર સંવત્સર કાર્તિક સુદ ૧૫ રાત્રે એક પહોરે.

(૪) મુક્તાબાઈ—સંવત ૧૩૩૬ (શાકે ૧૨૦૧)

પ્રમાદિ સંવત્સર આસો સુદ ૧, બપોરે.

આ ચારે જન્મ્યાં શું, ચારે સૂર્યજ પ્રગટ થયા. વિકૃલ પંત અને રુકિમણી પરમાત્મા અને તેમની શક્તિ હતાં અને તેમનાથી નિવૃત્તિનાથ, જ્ઞાનદેવ, સોપાનરૂપે હરિ, હર, પ્રહ્લાદ ઉત્પન્ન થયા. એ ચાર બાળક નહિ પરંતુ ચતુર્વિંધ મોક્ષ અથવા ચતુર્વિંધ પુરુષાર્થજ સાધારરૂપે અવતર્યા. ઉદ્ધૃમોદનાથ કહે છે કે શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજનો જન્મ આપેગાંવમાં થયો અને તેમણે સમાધિ આજાંદીમાં લીધી. નામદેવે સમાધિ ઉપર જે અભંગો રચ્યા છે, તેમાં પણ એનો ઉલ્લેખ છે. શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજનો જન્મ અને જન્મકાળ સંબંધમાં સંતોનાં વચનો આ પ્રમાણે છે:—

જનાબાઈ કહે છે—“ શાકે ૧૧૬૫ માં નિવૃત્તિનાથ પ્રગટ થયા. ૯૭માં જ્ઞાનદેવ આવ્યા, ૬૬ માં સોપાનદેવ પધાર્યા, ૧૨૦૧માં મુક્તાબાઈ આવ્યાં. એમણે તો હદ કરી.”

નામદેવ કહે છે—“ શાકે ૧૧૬૭ યુવા નામના સંવત્સરની વર્ષા ઋતુના ભાદરવા મહિનામાં જન્મ્યાનીની રાત્રે નિમ્નાચર હૃદય થયા—પંચમહાપાત્રી જનોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે નારાયણ મુન્યુદોક્તમા આવ્યા—પૂર્વપ્રદ જ્ઞાનેશ્વર અતઃકાપુરીમાં રવનાર લીધા.”

વિજેશ્વર કહે છે કે—“ મારા ગુરુ જ્ઞાનેશ્વર

મહાવિપ્લુના અવતાર હતા. ૧૧૬૭ યુવા નામના સંવત્સરની વર્ષા ઋતુના આવળુ માસની (ભાદરવા) વદમાં પર્વદિવસ આઠમની પાછલી રાત્રે નિશાપતિ (ચંદ્ર) ઉદય પામ્યા. વિકૃલ-રુકમાર્ધના ઉદરે વિશ્વના ઉદ્ધાર માટે દ્વપીકેશ અવતર્યો. તેમનાં ચરણોમાં હું વંદન કરું છું.”

“જ્ઞાનેશ્વરવિજય”કાર સમિચદાનંદ યુવા કહે છે કે—“શ્રીશાલિવાહન રાજાના ૧૧૬૭ માં વર્ષે યુવા નામના સંવત્સરમાં ભાદરવા વદ આઠમ ને શુક્રવારના પર્વકાળે અપરાધ રજનીના રોહિણી નક્ષત્રમાં દેવો વિમાન પર બેઠા બેઠા પુષ્પવૃષ્ટિ કરતા હતા, કેમકે તે સમયે વિકૃલ-રુકિમણીના ઉદરે જગત્પતિ પોતે અવતર્યા.”

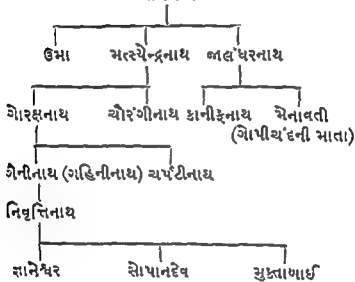
ગુરુ-સંપ્રદાય

“ શ્રીગુરુ પ્રસન્ન થાય તો શિષ્ય વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી લે છે, પરંતુ તેનું કૃણ સંપ્રદાયની ઉપાસનાથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. ” —જ્ઞાનેશ્વરી

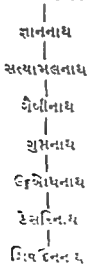
ગુરુપરંપરા

(૧)

આદિનાથ

શિષ્યપરંપરા

નિવૃત્તિનાથ, જ્ઞાનેશ્વર, ચોપાનદેવ અને મુક્તાશાઈ પરસ્પર ખેલતાં, વિનોદ કરતાં અને જાળપણથીજ પરમાર્થની વાતો કયો કરતાં હતાં. એમની સ્થિતિ ગમે તેવી તો-પણ વૈરાગ્ય વધારનારીજ હતી. વિકૃલ પંતને બ્રાહ્મણોએ નાત બહાર મૂક્યા હતા, આથી તેમનો જયો સમય ઘેરજ શ્રી-પુત્રોની સાથે વીતતો હતો. રુકિમણીબાઈ ક્રૂવા ઉપર પાણી ભરવા જતી, ઠોઠ વાર નદીએ કપડાં ધોવા જતી, તો તે સમયે જામની શ્રીઓ તેમના તરફ જોઈને ગમે તેમ જાક્યા કરતી હતી. જાળકો ક્યાંક જતાં તો નાનાં મોટાં સૌ તેમને “સંન્યાસીનાં જાળકો” કહીને તેમની પાછળ પડતાં અને તેમને જાત જાતનાં કષ્ટ આપતાં હતાં. ઠોઠ નાત બહાર મૂકવા કરતાં બીજી વિશેષ સજ્જ સમાજ કરી શકતો નથી. સૌથી મોટી અને સૌથી વધારે અસહ્ય સજ્જ એજ છે. નાત બહાર થયેલા મનુષ્યને ઉપહાસ, નિંદા અને બીજાં કષ્ટો હમેશાં સહન કરવાં પડે છે. સર્વ પ્રકારની અટકાયતોનો તેમને સામનો કરવો પડે છે. મૂખ માણસો એમ માનતા હોય છે કે, આવા મનુષ્યને હાથ દેવું એ ખરાબ નહિ, પરંતુ મહાભારે પુરુષાર્થ અને બહુ મહાન ધર્મસેવા છે. જ્યારે બ્રાહ્મણોએજ વિકૃલ પંતનો જાહિખાર કયો એટલે બીજી જાતિના લોકો પણ બનતા સુધી તેમનાથી દૂર જાગતા હતા. વિકૃલ પંત અને રુકિમણીએ આવી વિપત્તિમાં કેટલાંય વર્ષો ગાળ્યાં. આ વિપત્તિ જાળકોને પણ લોગવવી પડી. નિવૃત્તિનાથ વગેરે જાળકો જેમ નામદેવરાયે કહ્યું છે તેમ ‘જન્મથીજ જ્ઞાની’ હતાં અને તેમની જીવિની શ્રેષ્ઠતા, તેમનું જ્ઞાન, તેમની વાતચીત અને તેમના સાધુત્વનાં સ્પષ્ટ લક્ષણ જોઈને તેમનાં માતા-પિતા પરમ આનંદ પામતાં હતાં.

નિવૃત્તિનાથ સાત વર્ષના થયા ત્યારે વિકૃલ પંતને ચિંતા થઈ કે, એમનો ઉપનયન સંસ્કાર કેવી રીતે કરવો. સંન્યાસદીક્ષા લઈને પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કયો હોય એવું ઠોઠ દષાંત વિકૃલ પંતની પહેલાં જોવા કે સાંભળ-

વામાં આવ્યું નહોતું. એ પરિસ્થિતિમાં સંન્યાસીના પુત્રોનું ઉપનયન એ એક અત્યંત વિકટ પ્રશ્ન હતો, અને આ પ્રશ્નનો નિર્ણય વિકૃત પંતને અનુકૂળ થાય એવી કોઈ આશા નહોતી. વિકૃત પંતે આને માટે ઘણી મહેનત કરી, પરંતુ એમની સાથે કોઈ સીધી રીતે વાત પણ કરતું નહિ, તો પછી તેમનો પક્ષ તો કોણ જ લે ? અંતે રુકિમણીબાઈની સલાહથી તેમણે નક્કી કર્યું કે, આને માટે કોઈ અનુધાન કરવું જોઈએ. અનુધાનને નિમિત્તે વિકૃત પંત સ્ત્રી-પુત્રોને સાથે લઈને ત્ર્યંબકેશ્વર ગયા. ત્યાં તેમનો મધ્યરાત્રે કુશાવર્તમાં સ્નાન તેમજ બ્રહ્મગિરિની સબ્ય પરિક્રમા કરવાનો નિત્યક્રમ હતો. આ પ્રમાણે છ મહિના વીત્યા, ત્યારે એક દિવસ નિવૃત્તિનાથના ભાગ્યોદયનો સમય આવી લાગ્યો.

રાતનો સમય હતો. બ્રહ્મગિરિ પર્વતની પરિક્રમા કરીને તેઓ બધાં જતાં હતાં. રસ્તામાં સામેથી એક વિકરાળ વાઘ ફૂદતો અને ફૂલંગો ભરતો આવતો દેખાયો. વિકૃત પંત ગભરાઈ ગયા અને બાળકોને સંભાળવા લાગ્યા. એટલામાં જ નિવૃત્તિનાથ રસ્તો બૂલી ગયા, અને દોડતાદોડતા કોણ જાણે ક્યાંયે નીકળી ગયા. તેઓ દોડતા દોડતા અંજની પર્વતની એક શુક્ષ્માં પેદા. ત્યાં જઈને જોયું તો અંદર બે શિષ્યોની સાથે જૈનીનાથ તપશ્ચરણમાં નિમગ્ન હતા. અમે અગાઉ કહી ગયા છીએ કે, નિવૃત્તિનાથ રસ્તો બૂલીને આ શુક્ષ્માં આવ્યા, પરંતુ ખરી રીતે એમ નહિ કહેતાં એમજ કહેવું વધારે યોગ્ય ગણાયે કે, ભવારણમાં રસ્તો બૂલીને તેઓ ભટકતા હતા, તે તેમનું ભટકવું પૂરું થયું અને તેમને એ બરાબર રસ્તો મળ્યો, કે જેનાથી તેઓ સીધા સદ્ગુરુની પાસે પહોંચી ગયા. તેમના મસ્તક ઉપર જટા, કાનોમાં કુંડળ, કંઠમાં માળા, હાથમાં રત્નશીશુ અને પુચી (મીષારી) પાસે કહેલા શીશુપેશી સદ્ગુરુના નમનો ધોણ કરતા હતા. આવા શ્રીજૈનીનાથને ને સિદ્ધાનંદનાં જોઈને નિવૃત્તિનાથ તેમના રસ્તોના પડવાની નીચે પડે, કે સુકુમાર લાગે તેને એક સબ્ય પ્રવૃત્તિ થય

મુનને જેમ નારદ મળ્યા હતા, તેજ પ્રમાણે નિવૃત્તિનાથને
 જૈનીનાથ મળ્યા. જૈનીનાથે નિવૃત્તિનાથને યોગ્ય અધિકારી
 શિષ્ય જાણીને બ્રહ્મજ્ઞાન આપ્યું. નિવૃત્તિનાથ સાત દિવસ
 ગુરુની પાસેજ રહ્યા. ગુરુએ તેમને મહાવાક્યનો ઉપદેશ
 કયો અને યોગમાર્ગની દીક્ષા આપી. જૈનીનાથે શિષ્યને
 શો ઉપદેશ આપ્યો, દેવી રીતે કયો યોગ શીખવ્યો અને
 ઠેમ કરીને સ્વરૂપાનુભવ પ્રાપ્ત કરાવ્યો એ બધું તેણે જો
 સંપ્રદાયમાં પ્રવેશ કરીને કૃતાર્થ થયા હોય, તેઓજ લઈ
 શકે છે. જૈનીનાથ આદિનાથસંપ્રદાયના હતા. તેમણે નિવૃત્તિ-
 નાથને પોતાના સંપ્રદાયમાં ભેગવી લીધા અને શ્રીકૃષ્ણની
 ઉપાસના બતાવીને નામસ્મરણના પ્રચારની આજ્ઞા આપી.

નિવૃત્તિનાથની ઉંમર હજી ઘણીજ નાની હતી, પરંતુ
 'ન જાતુ ઘયસ્તેજસો દેતુઃ' ના ન્યાયે પૂર્વસંસ્કારના બળથી
 ગુરુએ આપેલું સંપૂર્ણ જ્ઞાન તેમણે પોતાનામાં જાગૃત કર્યું
 અને તેજ બોધ તેમણે પોતાનાં લાઈ-બહેનને કરાવીને
 તેમને પણ પોતાની પેઠેજ કૃતાર્થ કર્યાં. અઢારમે વર્ષે જો
 મહાત્માએ જ્ઞાનેશ્વરી જેવો અદ્વિતીય ગ્રંથ રચ્યો, તેમને
 ગુરુનો અનુચ્છેદ પણ જલદી થયો. મહાત્માઓની બધી
 વાતો અસીકિક્કજ હોય છે. ગ્રંથો લખીને તેમને વિદ્યા ભેગ-
 વવાની હોતી નથી, તેમનું વિદ્યાજનન માત્ર સ્મરણ કરવું
 એજ હોય છે. શ્રીમદ્ગંડકરાચાર્યે આઠમે વર્ષે આદિ વેદોનું
 અધ્યયન કર્યું, બારમે વર્ષે બધાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન પૂરું
 કર્યું અને સોળમા વર્ષે લાખ્ય લખી બત્રીસમે વર્ષે પોતાનું
 અવતારકાર્ય સમાપ્ત કર્યું.

अष्टवर्षे चतुर्वेदो द्वादशे सर्वशास्त्रविद् ।

षोडशे कृतवान् माप्यं द्वात्रिंशे मुनिरत्यगाद् ॥

નિવૃત્તિનાથ અને જ્ઞાનેશ્વર ગંડકરાચાર્યનીજ કેલિના
 પુરુષ હતા અને એમનાં ચરિત્ર પણ એવાંજ દૃઢચરપણી
 તથા મહાત્મ છે. નિવૃત્તિનાથ ગુરુની આજ્ઞા લઈને યોગ
 દિવસ પછી પાછા ફર્યા, માતા-પિતા અને લાઈ-બહેનને

મળ્યા તથા જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને તેમણે ઉપદેશ આપ્યો. શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ આઠમે વર્ષેજ શ્રીનિવૃત્તિનાથ સદ્ગુરુ પાસેથી ઉપદેશ પામીને પૂર્ણત્વને પ્રાપ્ત થયા. હવે તેમના શુરુ-સંપ્રદાયના સંબંધમાં અહીં બેએક વાતો કહીએ છીએ. આદિનાથ શંકર આ સંપ્રદાયના કુલગુરુ છે. આદિનાથના મુખ્ય શિષ્ય મત્સ્યેન્દ્રનાથ થયા, મત્સ્યેન્દ્રનાથના ગોરક્ષનાથ, ગોરક્ષનાથના જૈનીનાથ, જૈનીનાથના નિવૃત્તિનાથ અને નિવૃત્તિનાથના શિષ્ય શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ અથવા નાથસંપ્રદાયની ભાષામાં કહીએ તો જ્ઞાનનાથ થયા. શ્રીનિવૃત્તિનાથ એક અલંગમાં કહે છે કે—

“આદિનાથ મહેશે ઉમા માતાને બીજ (રહસ્ય) બતાવ્યું. તેજ અનાયાસે સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં મત્સ્યેન્દ્રને પ્રાપ્ત થયું. મત્સ્યેન્દ્રે એજ પ્રેમસુદ્રા ગોરક્ષનાથને આપી અને ગોરક્ષનાથે જૈનીનાથના ઉપર એજ પૂર્ણ કૃપા કરી. વૈરાગ્યથી તપેલા જૈનીનાથ તે પ્રેમથી શાંત થયા. તેમને તે શાંતિસુખનો ભંડારજ મળી ગયો. પૃથ્વી ઉપર નિર્દોષ અને નિઃશંક થઈ વિચરતાં વિચરતાં તેમના હૃદયમાં એ સુખાનંદ સ્થિર થઈ ગયો. નિવૃત્તિનાથને વૈરાગ્યનું પાત્ર અને અન્વયનું મુખ-અર્ધાત્ નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિના સમન્વય અથવા નાથસંપ્રદાયના પ્રચારનું ઉત્તમ સાધન બનીને જૈનીનાથે તેમને સમ્યક્ અનન્યતા (અનન્યપ્રેમ) આપીને તેમના ઉપર પૂર્ણ કૃપા કરી અને નિવૃત્તિનાથ કહે છે કે “તેમના આપેલા કૃષ્ણનામથી મારું આ કુળ પાવન થઈ ગયું.” નિવૃત્તિનાથે ગુરુની પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલો ઉપદેશ જ્ઞાનદેવ, કોપાન અને સુક્રાબાઈ ત્રણે ભાઈબહેનને આપીને કૃતાઈ કર્યો. નિવૃત્તિનાથજ એ ત્રણે ભાઈ-બહેનના ગુરુ થયા. તેમણેજ ભગવત્તત્ત્વ એમના ‘હાથોમાં આપ્યું.’”

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે જ્ઞાનેશ્વરીના ઉપસંહારમાં પોતાના સંપ્રદાય સંબંધી લખ્યું છે કે—

“દીક્ષાગ્રસ્તે તત્રે ત્રિપુનાદિ આદિનાથ શંકરે શક્તિ

(પાવંતી) ને જે જ્ઞાન ગનાબ્યુ—ક્યારે બતાવ્યું તેની ખબર નથી—તેજ શીરકદ્દોત (શીરચમુદ્ર)ની અંદર એક મત્સ્યના પેટમાં ગુપ્તરૂપે રહેનારા એવા મત્સ્યેન્દ્રનાથને પ્રાપ્ત થયું. એ જ્ઞાનનો એવો પ્રતાપ હતો કે, મત્સ્યેન્દ્રનાથ ફરતા ફરતા જ્યાંએ સમગ્રગ પવંત પર આવ્યા ત્યારે ત્યાં પહેલાં છિન્ન અવયવાળા ઔરંગીનાથ તેમનાં દર્શન પામતાંજ પૂર્ણ અવયવાળા થઈ ગયા, પરંતુ આ ઉપાધિનો વિસ્તાર ન થાય અને અખંડ અમાધિ-મુખ મળ્યા કરે એટલા માટે મત્સ્યેન્દ્રનાથે (પોતાનું જ્ઞાન યાને) પોતાની પ્રેમમુદ્રા ગોરખનાથને આપી. ગોરખનાથ યોગકમલિનીના સરોવરમાં હતા (અર્થાત્ યોગવિદ્યામાં અપૂર્ણ હતા) અને વિષયનો નાશ કરવાના કાર્યમાં પરમ ચરવીર હતા. આવા યોગનિષ્ઠ અને વિરક્ત ગોરખનાથને સર્વેશ્વરપદે સ્થાપ્યા. ગોરખનાથે તે શંભુ પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલો અદ્વૈત-આનંદવૈભવ શક્તિ સાથે ગૈનીનાથને આપ્યો. ગૈનીનાથે પ્રાણીઓને કલિથી અસ્ત બોધ નિવૃત્તિનાથને આજ્ઞા આપી કે ‘આદિગુરુ શંકર પાસેથી શિષ્યપરંપરાથી જે જ્ઞાન મારા મુખી આપ્યું આબ્યુ’ છે તે આ લો, હું તમને આપું છું. કળિ જે છવોને ગળી ગયો છે તેને જલદી જઈને દુઃખથી ઉગારો.’ એક તો નિવૃત્તિનાથ પોતેજ દયાળુ હતા; વળી ગુરુની આવી આજ્ઞા થઈ, ત્યાં પછી પૂછવુંજ શું! વરસવાને માટે હમેશાંજ ઉત્સુક રહેનાર મેઘ જેમ વર્ષાઋતુ આવતાં ગજના કરે છે, તેવીજ તેમની પણ સ્થિતિ થઈ. ત્રણે તાપથી તપેલા આ તંજનોના આર્તનાદથી બ્યાકુળ થઈને ગીતાર્થને નિમિત્ત કરીને નિવૃત્તિનાથે શાતિરસની જે વૃદ્ધિ કરી તેજ આ અંથ (ભાવાર્થદીપિકા યાને જ્ઞાનેશ્વરી) છે! તે સમયે હું આર્ત થઈને તેમની પાસે (ચાતકની પેઠે અનન્ય થઈને) બેઠો હતો, મારા ઉપર તેમણે કૃપા કરી અને મને આ યશ આપ્યો. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનો એક અબંગ મામ્ર દાયિકોમાં વિગ્રેષ પ્રસિદ્ધ છે, અને આગંદીમાં તો હમેશાં પ્રાતઃકાળે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની પંચપદી આરતી કરતી

વખતે બોલવામાં આવે છે. તેનો આશય એજ છે કે “ સર્વ સિદ્ધોના ગુરુ આદિનાથ છે. તેમના મુખ્ય શિષ્ય મત્સ્યેન્દ્ર થયા. મત્સ્યેન્દ્રે ગોરખને બોધ આપ્યો. ગોરખે ગહિનીને રહસ્ય બતાવ્યું. ગહિનીનો પ્રસાદ નિવૃત્તિનાથને મળ્યો અને નિવૃત્તિનાથ પાસેથી જ્ઞાનદેવને મળ્યો. ”

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની ગુરુપરંપરા આદિનાથ-ગોરખનાથ-ગૈનીનાથ-નિવૃત્તિનાથ—જ્ઞાનેશ્વર છે. આ પરંપરાના સંબંધમાં ખીલું ઘોડુંક વર્ણન આપીએ છીએ. આદિનાથના બે શિષ્ય થયા. મત્સ્યેન્દ્રનાથ અને જલધરનાથ. પહેલા જલધરનાથની સ્થિતિ વર્ણવીને પછી મત્સ્યેન્દ્રનાથ તરફ જઈશું. એક વાર મહાદેવ અને પાર્વતી વિમાનમાં બેઠાં બેઠાં ક્ષીરસમુદ્ર તરફ વિહાર કરતાં હતાં. ત્યાં નીચે સમુદ્રમાં એક બાળકને તરતો જોયો. પાર્વતીએ તેને ઉંચકી લઈને વિમાનમાં બેસાડી લીધો અને શંકરે તેના ઉપર અતુલ ક્રયો. આજ મહેશનું વરદાન પામેલા સિદ્ધ પુરુષ આગળ જતાં જલધરનાથના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. જલધરનાથના બે શિષ્ય હતા, એક કાનીકનાથ અને ખીલ ગોપીચંદ રાજાનાં માતા મૈનાવતી. કાનીકનાથ મદ્ર દેશના કાત્રિય રાજા સુરધના પુત્ર હતા. એમનાં માતાનું નામ બામિની હતું. એ રાજાને રાજ્યનો મોહ નહોતો; રાજ્ય છોડીને એ જલધરનાથના શિષ્ય બન્યા અને વૈરાગ્યવૃત્તિથી પૃથ્વી પર વિચરવા લાગ્યા. જલધરનાથના ખીલ શિષ્ય પા શિષ્યા ગોંડ બંગાળના કાંચનપુર રાજ્યના રાજા ગોપીચંદનાં માતા મૈનાવતી હતાં. ગોપીચંદના પિતા ત્રૈલોક્યચંદ હતા. તેમનો સ્વર્ગવાસ થતાં ગોપીચંદ રાજગાદી પર બેઠા. મૈનાવતીએ જલધરનાથ પાસે રીક્ષા લીધી હતી અને અત્યંત મુદ્દ બાવધી તે તેમની સેવા કર્યા કરતાં હતાં. પરંતુ ગોપીચંદની પદસાદી બોનાએ જહી-સાચી અને જરૂરીને જલધરનાથ અને રાજા ગોપીચંદનું દ્વેષ દાખવેલી હતી. કં.માંધ રાજાને ગોપીચંદે, કોઇને કંઈ મન નહોતું. સિવાય એક કંઈ રાજાઓ અને તેમાં

જાતપરનાથને તર્થ જઈને નાખી દીધા તથા ઘોડાની લાદ
 અને માટી પૂરીને પથ્થરથી તેને બંધ કરી દીધા, મૈનાવ-
 તીને આની કંઈ પણ ખબર નહોતી. તે તો એમજ લાગુ પડી
 હતી કે, ગુરુજી કળા સિવાયજ ક્યાંક આદ્યા ગયા. આથી
 તે ઘણી દુઃખી પણ થઈ. ગુરુ જ્યારે સાથે હતા, ત્યારે
 મૈનાવતી હમેશાં તેમનું ચરણોદક લીધા પછીજ સોજન
 કરતી; પરંતુ ગુરુના અદૃશ્ય થઈ ગયા પછી ચરણોદક
 નહિ મળવાથી તેણે અન્નજળ છોડી દીધું. આજ હાલતમાં
 ઠેકલાક દિવસ વીતી ગયા. પછી એક દિવસ ગોપીચંદ
 સ્નાન કરતા હતા અને મૈનાવતી ઉપર છતમાં ઉભી હતી.
 ગોપીચંદનું લીમડાની કુંપળ જેવું સુંદર સુકુમાર શરીર
 અને તેની તેજસ્વિતા જોઈને તેને વિચાર આવ્યો કે, આવો
 સુંદર દેહ એક દિવસ કાળનો કોળિયો બની જશે! એમ
 વિચારીને તેની આંખોમાંથી ગરમ આંસુ ટપકી પડ્યાં,
 તે નીચે ગોપીચંદના શરીર ઉપર પડ્યાં અને તેનાથી
 તેના સુકુમાર દેહમાં ફેલા પણ થઈ આવ્યા! ગોપીચંદ
 ઉપર જોયું તો માતા ઝડપમાં ઉભી ઉભી રહી રહી છે!
 માતૃભક્ત ગોપીચંદ તેને પૂછ્યું: ‘મા! તું કેમ રહે છે?’
 તેમણે ઉત્તર આપ્યો: ‘બેટા! તારા પિતા પણ આવજ
 સુકુમાર હતા, પરંતુ તેમને પણ કાળ હરી ગયો. કોઈ
 દિવસ તારી પણ વારી આવશે, ત્યારે તારે આ બધા
 વૈભવ છોડીને જવું પડશે. એનો તને કંઈ પણ વિચાર
 નથી અને તું તો તેલ-મદન વગેરેથી આ શરીરનીજ
 સેવામાં લાગ્યો છે. એજ જોઈને હું રડું છું.’ માતાનાં
 આ પ્રેમ-હઃખપૂર્ણ વચનો સાંભળીને ગોપીચંદની આંખો
 ઉઘડી. તેણે પૂછ્યું કે ‘શું આ દેહને અમર કરવાનું કોઈ
 આધન છે?’ ત્યારે માતાએ કહ્યું: ‘મારા ગુરુ જાલધર-
 નાથ જો અહીં હોત તો તે તારી ઇચ્છાને પૂર્ણ કરત.’
 આ શબ્દો સાંભળતાંજ ગોપીચંદનું હૃદય કપી ઉડ્યું
 અને તેને પોતે કરેલા કર્મનો પશ્ચાત્તાપ થયો. આ પછી
 ગોપીચંદ પણ ઉદાસ રહેવા લાગ્યા. ઠેકલાક દિવસ પછી

નાથ તીર્થયાત્રા કરતા કરતા ક્યાંક ગોરખનાથને
 , નાથ સંપ્રદાય અનુસાર બન્નેને પરસ્પર 'આદેશ'
 —અર્થાત્ 'આદેશ' શબ્દ વડે એકબીજાને વંદન કર્યા.
 બન્નેની આ પહેલવહેલી મુલાકાત હતી. કાનીફ-
 કહું: 'હું મારા ગુરુ બલધરનાથની શોધમાં નીકળ્યો
 ' અને ગોરખનાથે કહું 'હું' પણ મારા ગુરુ મત્સ્યેન્દ્ર-
 ની શોધમાં નીકળ્યો છું.' કાનીફનાથે કહું: 'આપ-
 ગુરુ સ્ત્રી-રાજ્યમાં જઈને ફસાયા છે.' ગોરખનાથે
 : 'આપના ગુરુને ગોપીચંદે લાદમાં દાટી દીધા છે.'
 પ્રમાણે પરસ્પર એકબીજાના ગુરુના સમાચાર જણા-
 િ બન્નેએ એકબીજાની વિદાય લીધી. ગોરખનાથ સ્ત્રી-
 ત્વ તરફ ગયા અને કાનીફનાથ કાઞ્ચનપુર પહોંચ્યા.
 ૥રે મૈનાવતીએ બપુયું કે, કાનીફનાથ રાજ્યધાનીમાં
 ળ્યા છે ત્યારે તે તેમને મળવા ગયો. કાનીફનાથના મોંએ
 યારે તેણે સાંભળ્યું કે 'તારા પુત્રે બલધરનાથને લાદમાં
 ટયા છે, ત્યારે તેના હુઃખનો પાર ન રહ્યો! કાનીફનાથ
 ૥સેથી તેમણે પોતાના પુત્ર ગોપીચંદ માટે અલયદાન
 માગી લીધું! આ તરફ કાનીફનાથે ગોપીચંદને ધમકાવી
 પૂછ્યું કે 'જતાવ, મારા ગુરુને તે ક્યાં દાટયા છે?'
 ગોપીચંદે પોતાનો અપરાધ સ્વીકારીને કાનીફનાથના ચરણ
 પકડયા. કાનીફનાથે તેને અલયદાન દીધું અને ઉભો કર્યો.
 ગોપીચંદ તેમને, જ્યાં બલધરનાથને દાટવામાં આવ્યા
 હતા ત્યાં લઈ ગયા. કાનીફનાથે ગોપીચંદના કદ બરાબર
 એક હોદાનું, ખીનું ચાંદીનું અને ત્રીજું મોનાનું એમ ત્રણ
 પાતુઓનાં ત્રણ પૂતળાં ગોળાં કર્યા અને ધરતી તરફ નેંચીને
 રાખું કે 'મહારાજ! હું કાનીફ છું.' અંદરથી અવાજ
 આવ્યો: 'બેટા સુખી રહે!' આ સાંભળીને મૈનાવતી અ-
 નન આકર્ષ્ય પાની અને આનંદ પામી યથા. વળી અંદરથી
 ૫. અવાજ આવ્યો: 'કાનીફ! ઉપર ડોલ છે?' કાનીફ
 ૫૬. આવ્યો: 'સહ્ય ગોપીચંદ!' અંદરથી અવાજ
 આવ્યો: 'હો, ચાંદાદ બાળીને બલન મળે ત્યારે!' તરતજ

તોદાનું પૂતળું જાળીને ભરમ થઈ ગયું. આજ પ્રભાતે ત્રણ વાર થયું અને ત્રણે ધાતુઓનાં પૂતળાં જાળીને ભરમ થયાં. રૂપા, સુવર્ણ અને કારણ, એ ત્રણે શરીરને શ્રીમદ્ગુરુએ ભરમ કર્યાં. ત્યારે કાનીક ગોપીચંદનો હાથ પકડીને કૂવાની પાસે આવ્યા. અંદરથી અવાજ આવ્યો કે 'કાનીક ! તારી સાથે ખીજું કેળ છે ?' કાનીકે શાંતિથી જવાબ આપ્યો : 'રાજ ગોપીચંદ.' અંદરથી ફરી અવાજ આવ્યો : 'શું તે હજી જીવતો છે ? ઠીક, તો અમર થઈ જા.' આ સાંભળતાં જ ગોપીચંદના દૃઢયગાંથી બચ ભાગી ગયો અને કાનીકની આજ્ઞાથી તેમણે જાલંધરને બહાર કાઢ્યા. જાલંધરના દિવ્ય યોગના પ્રભાવે તેમના શરીરમાં કયાંય પણ લાદતો સ્પર્શ થયો નહોતો અને તેમનું તેજ પહેલાં કરતાં પણ વધારે પ્રકાશમાન જણાતું હતું. આ જોતાં જ ગુરુભક્ત મૈનાવતીને પરમ આનંદ થયો. ગોપીચંદ રાજના પ્રાણ બચ્યા, તેથી આખા નગરમાં આનંદોત્સવ થવા લાગ્યો. પરંતુ ગોપીચંદ હવે પહેલાંના ગોપીચંદ રહ્યા નહોતા; તેમને પરમ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયો હતો. તેમણે કાનીકનાથ પાસે યોગદીક્ષા લીધી. તેમની રાણીઓ ઘણું રોઈ-કંઈ, પરંતુ વૈરાગ્યબળ વડે બળવાન બનેલા એ રાજા મોહમયી નગરી છોડીને ગુરુની સાથે તીર્થયાત્રા કરવા આજ્ઞા ગયા.

હવે જાલંધરનાથના ગુરુમંથુ મત્સ્યેન્દ્રનાથ અને તેમની શિષ્યપરંપરા જોઈએ. મહાદેવ અને પાર્વતી ક્ષીર સાગરને તટે બેઠાંબેઠાં બ્રહ્મચર્યા કરતાં હતાં. મહાદેવ કહે તો જતા હતા અને પાર્વતી હોકારો પુરાવતાં જતાં હતાં. યોદી વાર પછી પાર્વતી એટલાં તો તન્મય થઈ ગયાં કે તેમને સમાધિ લાગી ગઈ. ત્યારે મત્સ્યેન્દ્રે પણ ભગવાન વિષ્ણુ ત્યાં પહોંચી જઈને પાર્વતીના બદલે હોકારો આપવા લાગ્યા; પરંતુ એ હોકારાનો સ્વર કંઈક જુદો જ જણાતાં મહાદેવજીએ પાર્વતીજી તરફ જોયું તો પાર્વતીજી તો સમાધિમાં છે. આ કામ શ્રીવિષ્ણુનું છે, એમ જાણીને તેમણે 'અવશ' શબ્દ કયો, તેવાજ મત્સ્યના ઉદરમાંથી

બહાર નીકળીને કુમારરૂપ વિધ્વજી 'આદેશ' પ્રતિશબ્દ કર્યો. ('આદેશ' કહીને સામે જવાળ વાળ્યો.) આ કુમાર તેજ મત્સ્યેન્દ્રનાથ છે. મત્સ્યેન્દ્રનાથ એક વાર ફરતા ફરતા અયોધ્યા તરફ 'જયશ્રી' નામના નગરમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં વિજયધ્વજ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. આ નગરમાં સદ્બોધ નામનો એક પવિત્ર બ્રાહ્મણ પોતાની સદ્વૃત્તિ નામની સ્ત્રી સાથે ધર્મોચારપૂર્વક રહેતો હતો. તેને કોઈ સંતાન નહોતું. એક દિવસ ભિક્ષા માગતા માગતા મત્સ્યેન્દ્રનાથ તેને બારણે જઈ પહોંચ્યા. બ્રાહ્મણ સ્ત્રીએ તેમને તેજસ્વી યોગી જાણીને અત્યંત આદરપૂર્વક તેમની ઝોળીમાં ભિક્ષા આપી. મત્સ્યેન્દ્રનાથ પણ તે સ્ત્રીના સતીત્વનું તેજ જોઈને ઘણાજ પ્રસન્ન થયા. તેમને કોઈ સંતાન ન હોવાથી તેના તેજસ્વી મુખમંડલ પર ઉદાસીનતાની એક રેખા ખેંચાયેલી તેમને જણાઈ. મત્સ્યેન્દ્રનાથે તેના ઉદાસ રહેવાનું કારણ પૂછ્યું. તેણે નિઃસંકોચ જવાળ આપ્યો કે 'સંતાન ન હોવાથી સંસાર શુદ્ધ જણાય છે.' મત્સ્યેન્દ્રનાથે પોતાની ઝોળીમાંથી ભભૂતી કાઢી અને મંત્રીને તે સતીને આપી તથા કહ્યું કે 'આ ખાઈ જા, એથી તને પુત્ર થશે.' આમ કહીને મત્સ્યેન્દ્રનાથ ચાલ્યા ગયા. એક પાટાશણે તે બ્રાહ્મણ સ્ત્રીને કહ્યું કે 'કોણ જાણે ક્યાંનાથ જોગી-જાયો હશે, એવાઓ ઉપર કદી વિશ્વાસ ન કરવો. એ કાનકદા (વૈરાગીઓની એક વ્રત, એમના કાન કાટેલા હોય છે, ગોરખનાથના અનુયાયી) વૈરાગી છે, એવો મંત્ર કૃત્રીને ભભૂતી આપે છે કે જો કદી કોઈ તે ખાય તો તેની મુઠ-મુઠ ચાલી વ્હાય અને કૃતરી જનીને એની પાછળ પાછળ ફરે.' પટાશણની આ વાત સાંભળીને તે બ્રાહ્મણ સ્ત્રીની ઘડા ચલિત થઈ એટલે તેણે તે ભસ્મ ખાડામાં ફેંદી દીધી. આ વાત જન્યાને બાર વર્ષ વીતી ગયાં. ત્યારે એક દિવસ મત્સ્યેન્દ્રનાથ તે બ્રાહ્મણને ઘેર આંગણમાં બોલીને 'અલખ નિરંજન' કહી ઉભા રહ્યા. તેમણે તે સ્ત્રીને બાર વર્ષ પટેલાંની વાત યાદ કરાવી અને કહ્યું કે 'હવે

અસ્તુ. 'ગોરખ કિમિયાગાર' નામનો એક ગ્રંથ છે તેમાં તેઓ કહે છે કે—

કહે ગોરખ મહેન્દ્રનાથ શુભ લેગસિદ્ધિ કે માર,
ગુરુમુખમે લે નર જનત મો દિ તરે ભવપાર.

ગદિનીનાથે પણ 'ગદિનીપ્રતાપ' નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. તેમાં તેઓ કહે છે કે—

ગોરખશુભ ગદિની કહે, નાથપંથકી ખાની;
ખ્યાની જનત ગુરુપુત દોત સોદિ ચરે નિરખાની.

નાથપંથના સૌ અનુયાયીઓ કહે છે કે, ગુરુપુત્ર સિવાય બીજો કોઈ યાને સંપ્રદાયમાં પ્રવેશ કર્યા વિના કોઈ પણ આ પંથનું રહસ્ય જાણી શકતો નથી. અસ્તુ. જલધર પંજળમાં છે અને ગોરખપુર સંયુક્ત પ્રાંતોમાં. આથી જણાય છે કે, એજ પ્રાંતોમાં જલધરનાથ અને ગોરખનાથ વધારે રહ્યા હશે. છતાં મહારાષ્ટ્રમાં કહ્લાડાની પાસે રૂદ્રેશ્વર નામના ગામ પાસે 'મત્સ્યેન્દ્રગડ' નામનો એક પર્વત છે અને એજ સ્થળેથી મત્સ્યેન્દ્રનાથની પાલખી પંદરપુર આવે છે તથા ગોરખનાથની પાલખી જોડયા નાગનાથની પાસે તેમનાજ સમાધિસ્થાનેથી આવે છે. આથી અત્યંત માન થાય છે કે, મહારાષ્ટ્રમાંજ એ બન્નેએ પોતાનાં શરીર છોડ્યાં. આદિનાથસંપ્રદાય વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમાંનોજ એક છે અને એના આદિગુરુ આદિનાથ શંકર છે. નાલાજીએ 'ભક્તમાળા'માં વૈષ્ણવ સંપ્રદાય ચાર બતાવ્યા છે—(૧)રામાનુજ (૨) વિષ્ણુસ્વામી, (૩) નિમ્બાદિત્ય અને (૪) મધ્વાચાર્ય. આ સંપ્રદાયમાં જિંગારકર બુવાએ પોતાના નિબંધમાં માર્મિક વિવેચન કર્યું છે. નાલાજી કહે છે કે—

શ્રીરમાપતિ રામાનુજા વિષ્ણુસ્વામિ ત્રિપુરારી ।

નિમ્બાદિત્ય મનકાદિકા મધુકર ગુરુ મુગ્ધ ચારી ॥

અર્થાત્ રામાનુજ-સંપ્રદાયનો મૂળ ઉપદેશ રમાપતિએ રમાને આપ્યો, આ પરથી રમાપતિ આ સંપ્રદાયના

દિગુરુ છે અને આ સંપ્રદાયને શ્રીપદ્મતિ કહે છે. વિષ્ણુ-
ભી સંપ્રદાયના આદિગુરુ ત્રિપુરારિ યાને શંકર છે અને
સંપ્રદાયને પ્રકાશ-સંપ્રદાય કહે છે. નિગ્ધાદિત્ય-સંપ્ર-
દાયના આદિગુરુ સનક છે અને આ સંપ્રદાયને સ્વરૂપ-
પ્રદાય કહે છે. વળી મધ્વાચાર્ય સંપ્રદાયના આદિગુરુ
પ્રહ્લદ છે અને આ સંપ્રદાયને ચૈતન્ય સંપ્રદાય કહે છે.
વળુન કેવળ નાલાલુએજ નથી આપ્યું પરંતુ પદ્મ
રાણુમાં પણ એને માટે આધાર છે—

કલૌં લલુ ભવિષ્યન્તિ ચત્વારઃ સંપ્રદાયિનઃ ।

શ્રીમાધ્વીરુદ્રસનકાઃ વૈષ્ણવાઃ ક્ષિત્તિપાવનાઃ ॥ ૧ ॥

રામાનુજં શ્રીઃ સ્વીચક્રે મધ્વાચાર્ય ચતુર્મુખઃ ।

શ્રીવિષ્ણુસ્વામિનં રુદ્રો નિમ્બાદિત્યં ચતુસ્સનાઃ ॥ ૨ ॥

કલિયુગમાં શ્રી વગેરે ચાર વૈષ્ણવ સંપ્રદાય થયા.
રામાનુજનો શ્રીએ સ્વીકાર કયો, મધ્વાચાર્યે ને પ્રહ્લદેવે
વિષ્ણુસ્વામીનો. રુદ્ર અને નિમ્બાદિત્યને સનક તથા સન-
દાદિ પ્રહ્લદેવના ચાર પુત્રોએ સ્વીકાર્યા.

અસ્તુ. ત્રિપુરારિ યાને શંકરે ક્ષીરસિંધુની પાસે શક્તિ-
(પાર્વતી)ના કાનોમાં, ક્યારે કયે સમયે તે કહી શકતા
નથી, જે જ્ઞાન આપ્યું તે શ્રી વિષ્ણુએ મત્સ્યનું રૂપ ધારણ
કરીને સાંભળ્યું અને તેમની પાસેથી (વિષ્ણુરૂપ મત્સ્યેન્દ્ર-
નાથ પાસેથી) પરંપરા પ્રમાણે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ સુધી
આવ્યું આવ્યું. એથી પણ આ સંપ્રદાયને વૈષ્ણવસંપ્રદાય
કહી શકાય. ગોરખનાથે પોતાના ‘ગોરક્ષક્રિમયાગાર’ ગ્રંથ-
માં મત્સ્યેન્દ્રનાથને ‘ મહાવિષ્ણુ સાંક ’ કહ્યા છે. આ પરથી
જણાય છે કે મત્સ્યેન્દ્રનાથજ વિષ્ણુસ્વામી હતા. નાલાલુએ
કહ્યું છે કે. જ્ઞાનદેવ વિષ્ણુસ્વામી સંપ્રદાયના હતા અને આ
સંપ્રદાયના આદિગુરુ આદિનાથ શંકર હતા, છતાં પણ આ
સંપ્રદાય વૈષ્ણવ સંપ્રદાયજ છે.

શિવદીન દેસાઈનાં શિષ્ય નાનુદાસ સંપ્રદાયપરંપરા

તારો પુત્ર જાર વર્ષનો થયો હશે. જોડ તો ખરો કે તે ક્યાં છે ?' આ સાંભળતાંજ તે શ્રી ગજરાઈ ગઈ અને તેણે બધી હાલીકત કરી. મત્સ્યેન્દ્રનાથ તેને સાથે લઈને ખાડ પાસે ગયા. 'અલખ' કહીને તેમણે અવાજ કર્યો. તે સાંભળતાંજ 'આદેશ' કહીને જાર વર્ષનો એક તેજપુત્ર બાળક ત્યાંથી બહાર નીકળ્યો અને તેણે મત્સ્યેન્દ્રનાથનાં ચરણોમાં પોતાનું મસ્તક મૂક્યું. આ જોઈને તે બ્રાહ્મણશ્રીને ઘણું આશ્ચર્ય થયું અને આવા સિદ્ધ પુરુષના પ્રસાદની આવી અવગણના ક્યાં બદલ તેને ઘણો પસ્તાવો થયો. 'દેવે દીધું, પરંતુ કમે' છીનવી લીધું ! પુત્ર મળ્યો પરંતુ મેં ખોઈ નાખ્યો !' આમ વિચારીને તે અત્યંત દુઃખી થઈ. મત્સ્યેન્દ્રનાથ તે જાળકને પોતાની સાથે લઈ ગયા. એજ બાળક તે આપણા ગોરખનાથ. મત્સ્યેન્દ્રનાથે પોતાની બધી વિદ્યા પોતાના આ શ્રદ્ધાળુ અને વિરક્ત શિષ્યને આપી તથા તેને કૃતાર્થ કર્યો. ગોરખનાથ યોગવિદ્યામાં પૂર્ણ થયા. સ્વાદુ ભવથી તેમણે યોગસાધનાનો વળી વિશેષ ઉત્કર્ષ કર્યો. યોગસાધન અને વૈરાગ્યમાં ગોરખનાથ ગુરુથી પણ સવાયા થયા. તેમનાજ કહેવાથી મત્સ્યેન્દ્રનાથે તે બ્રાહ્મણ દંપતિ ઉપર ફરીથી દયા કરી અને તેમને પુત્ર થયો; તેડું નામ ગોરખનાથે 'નાથવરદ' રાખ્યું. ગોરખનાથ એક વાર સિક્ષા કરવા ગયા. એક શ્રીએ તેમને સિક્ષામાં એક વડું આપ્યું તે મત્સ્યેન્દ્રનાથને ઘણું રુચિકર-સ્વાદિષ્ટ લાગ્યું. ગુરુમંત્ર ગોરખનાથ ખીજે દિવસે ફરીથી તેજ શ્રીને ત્યાં સિક્ષા માગવા ગયા અને વડું માગવા લાગ્યા. તે શ્રીએ કહ્યું કે 'આજે તો વડાં બનાવ્યાં નથી.' ગોરખનાથે કહ્યું: 'હું તો વડું લીધા વિના અટ્ટીથી ખસવાનો નથી.' તે શ્રીએ ક્રોધથી કહ્યું: 'રોજ રોજ વડાં ક્યાંથી મળે ? તમારી એક આંખ કાઢી આપો તો હું પણ એક વડું આપું.' આમ કહ્યું એટલામાં તો ગોરખનાથે પોતાની એક આંખ કાઢીને તેની આગળ રચ્ચુ કરી દીધી. તે શ્રી આ જોઈને ગજરાઈ ગઈ. તેણે વડાં તૈયાર કર્યાં અને તેમને આપ્યાં. સિક્ષા લઈ

ગોરખનાથ પાછા ફર્યા. ગુરુએ પૂછ્યું: ‘આંખ કયાં ગઈ?’ ગોરખનાથે બધી હકીકત કહી. મત્સ્યેન્દ્રનાથે વિનોદમાં કહ્યું-‘તો બીજી આંખ મને આપી દે.’ ગોરખનાથે બીજી આંખ કાઢીને ગુરુની આગળ રજુ કરી. આથી મત્સ્યેન્દ્રનાથ અત્યંત પ્રસન્ન થયા. બન્ને આંખો ઉપર તેમણે તીર્થ-જળ છાંટ્યું. એટલે તેમની બન્ને આંખો હતી તેવી થઈ ગઈ. મત્સ્યેન્દ્રનાથ સ્ત્રીરાત્નમાં અટકી ગયા હતા. ગોરખનાથ ત્યાંથી તેમને છોડાવી લાવ્યા. ગોરખનાથે પોતાની વિદ્યા ગૈનીનાથને આપી, ગૈનીનાથ પાસેથી એજ વિદ્યા નિવૃત્તિનાથને મળી અને નિવૃત્તિનાથ પાસેથી જ્ઞાનેશ્વરાદિ ભાઈ-બહેનોને પ્રાપ્ત થઈ. અસ્તુ. યોગસાધનના વિષયમાં મત્સ્યેન્દ્રનાથનો ‘મત્સ્યેન્દ્રસંહિતા’ નામનો એક ગ્રંથ છે. ગોરખનાથ મહાન યોગી અને અતિ વિદ્વાન હતા. તેમણે પણ અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે. એક અર્વાચીન કૌશકારે તેમના સંગ્રહમાં લખ્યું છે કે—

“ ગોરખ વિદ્વાન ને કવિ પણ હતા. તેમણે ગોરખ-
કથા, ગોરક્ષ શતક, ગોરક્ષસહસ્રનામ, ગોરક્ષ ગીતા વગેરે
અનેક ગ્રંથો સંસ્કૃત ભાષામાં લખ્યા છે. એ સિવાય ત્રણ
હજાર સ્લોકોનો ‘વિવેકમાર્તંડ’ નામનો ગ્રંથ એમણેજ
લખેલો મળે છે. ચર્પટીનાથ વગેરે એમના અનેક શિષ્ય
હતા. ગોરખપુર તેમણેજ વસાવ્યું અને ત્યાં પોતાની ગાદી
સ્થાપીને તેના ઉપર પોતાના બાઈ નાથવરદને બેસાડ્યા.

એમની તિદ્ધિઓની બાબતમાં 'નાથલીલામૃત'ના પાંચમા અધ્યાયમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે—

[illegible]

ઉપર ચોદ શ્લોક રચ્યા છે. તેમાંથી પ્રથમ છ શ્લોકોને ભાવાનુવાદ અને આગીને આ અધ્યાય ગ્રમાસ કરીએ છીએ.

“ જે ગુણાતીત અવ્યક્ત વિદ્યાવિદ્યાત્રી મુદિતા મૂળ તથા સમસ્ત જ્યૈશ્યના મૂળ છે, અને જે દમેશાં સમિદ્ધાનંદની સ્થિતિમાંજ રહે છે તે આદિનાથને મારા નમસ્કાર છે. ”

“ જે સજ્જનોના ગુણના ભંડાર અને યોગેશ્વરોના વિશ્રામ તથા પરમધામ છે, નિરાલંબ દેશમાં જે અનુપમ રાજ છે, તે મત્સ્યેન્દ્રનાથને મારા નમસ્કાર છે. ”

“ શુભશક્તિ જેનાથી મૂર્તિમંત થઈ, જેનાથી મહા-સિદ્ધિ વ્યક્ત થઈ અને જે ગરીબોના ઉદ્ધાર માટે દોડતા ફરે છે, તે ગોરખનાથને મારા નમસ્કાર છે. ”

“ જે અનાહત રણશિંગા જેવા છે, જેમની પાસેથી લાખો સુદ્રાઓ નીકળે છે, જેમની અખંડ સ્વરૂપસ્થિતિ યોગનિદ્રા છે, યોગીઓને માટે જે મહાન આશ્રયસ્થાન છે, તે ગૈનીનાથને મારા નમસ્કાર છે. ”

“ જે કર્મભાગથી વિચલિત થતા નથી, પાછા હઠતા નથી, જેમને અનાયાસે સંતસમાગમ મળે છે, સત્યબોધમાં જેમનું ચિત્ત સમાધાન પ્રાપ્ત કરે છે, તે નિવૃત્તિનાથને સૌથી પહેલાં ભક્તિપૂર્વક મારા નમસ્કાર છે. ”

“ પોતાના પ્રતાપ અને શુભોથી જે સૂર્ય સમાન સ્વયંજ્યોતિરૂપ શુદ્ધપ્રકાશ ફેલાવે છે, આ સંસારમાં જેમની પૂર્ણ સત્તા છે, તે જ્ઞાનનાથને મારા નમસ્કાર છે. ”

હુપત્તયત્ત અને શાસ્ત્રમર્યાદા

“શાસ્ત્ર જે વસ્તુને છોડી દેવાનું કહે, તે પછી રાત્રી ભેને દોષ, તેને તૃણવત્ તથા દેવું. શાસ્ત્ર જેને સ્વીકારવાનું કહે તે ગમે તો ઝેર ભેને દોષ, તો પણ તેને અવશ્ય ગ્રહણ કરવું.”

(શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી અધ્યાય-૧૬-૪૬૦)

બાળકો મોટાં થયાં, યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર માટે સમય ઘણો વીતી ગયો, ત્યારે વિકૃલ પંત ભારે ચિંતામાં પડ્યા. રુક્મિણીબાઈ પણ હંમેશાં તેમની આગળ બાળકોના જનો-ઈ માટે તકાદો કરવા લાગ્યાં. વિકૃલ પંત સંન્યાસીમાંથી પાછા ગૃહસ્થ બન્યા ત્યારથી બ્રાહ્મણોએ તેમનો સખ્ત બહિષ્કાર કર્યો હતો. પરંતુ વિકૃલ પંત વિચારતા હતા કે મારા આચરણમાં કોઈ એવો દોષ નથી કે જેનાથી બ્રાહ્મણત્વમાં કલંક લાગે, તેથી આજે નહિ તો કાલે બ્રાહ્મણોનો ક્રોધ શાંત થશે અને કમમાં કમ બાળકોના યજ્ઞોપવીત વખતે તેઓ પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવીને સમાજમાં લઈ લેશે. પરંતુ વિકૃલ પંતની આશા તે આશ્રાજ્ઞ હતી. બ્રાહ્મણો કોઈ રીતે શાંત થયા નહિ, એ અગાઉ કોઈ બ્રાહ્મણ સંન્યાસ આશ્રમમાંથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશેલો નહિ, તેથી આવા બ્રાહ્મણનાં છાહરાંને માટે યજ્ઞોપવીતનું વિધાન શાસ્ત્રમાં મળવું અસંભવિત હતું. વિકૃલ પંતે નહીં કયું હતું કે, મારાં બાળકો જ્ઞાતિ-કુળની અગત્ય ન પડે, એટલા માટે જે કંઈ પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે તે હું કરીશ. તેમણે બ્રાહ્મણવૃંદને મારાનું પ્રાર્થન કર્યા અને પ્રાર્થના કરી કે ‘અને પતિતોને પવન દેના, મારા પાસે અપર્યાપ્ત દ્વારદાપૂર્વક કમા દેના, મને ‘હરની આજ્ઞાનું પાલન કરવું’ ને સ્વધર્મ છે’ એમ

જાળીનેજ ગૃહસ્થાશ્રમનો ફરીથી સ્વીકાર કર્યો છે, કામ-વાસનાને વશ થઈને નહિ. આપ જે દંડ કરો તે સ્વીકારવાને તૈયાર છું. જે પ્રાયશ્ચિત્ત જતાવર્યો તે કરીશ. મને કોઈ પણ પ્રકારે શુદ્ધ કરી લો અને ધર્મશાસ્ત્રની સમાલોચના કરીને એવી વ્યવસ્થા કરો કે જેથી મારા પુત્રોને યજ્ઞોપવિત આપી શકાય. મારાં જાળકોને તેઓ જીવે ત્યાં શુધ્ધી સમાજથી જાહિષ્કૃત રહેવું પડશે, એ ભયથી અત્યંત દુઃખ થયું.' તેમણે શુદ્ધ હૃદય અને ગદ્ગદ અંતાઃકરણથી તે પ્રાર્થણાને પ્રાર્થના કરી કે—

સમસ્તસમ્પત્તિસમવાસિદેવતઃ સમુત્થિસાપત્કુલધૂમકેતવઃ ।
અપારસંસારસમુદ્રસેતવઃ પુનન્તુ માં બ્રાહ્મણપાદપાંસવઃ ॥૧૧॥

અને સઘળા પ્રાર્થણાને ઠંડવત પ્રણામ કર્યા. રુકિમ-ણીબાઈએ પણ એજ પ્રમાણે કયું. પતિ-પત્ની બન્ને વૈરાગ્યશીલ હતાં. પરંતુ પોતાનાં રત્ન સરખાં જાળકો તરફ જોઈને વિચારતા હતા કે, મારી હયાતીમાં જો યજ્ઞોપવીત ન દેવાયું તો એ પ્રાર્થણાવધી શ્રદ્ધ થઈ જશે અને એથી અમારા કુળનું અધઃપતન થશે. એ પ્રમાણે વિચારીને તેમણે હૃદય દુકંડે દુકંડા થઈ જતું હતું. વસ્તુતઃ વૈરાગ્ય-જ્ઞાન-સંપન્ન સ્ત્રીપુરુષોએ કોઈ પણ અવસ્થામાં મોહવશ થવું ન જોઈએ. પરંતુ સુકુમાર જાળકોનાં, તેમાં પણ પોતાનાં જાળકોનાં નિર્વિકાર, નિર્મળ અને પ્રસન્ન મુખમંડળ જોઈને ભલભલાઓ પણ વૈરાગ્યને ભૂલી ભય છે. યશોદા જાણતાં હતાં કે, કૃષ્ણ ઈશ્વરાવતાર છે અને કૃષ્ણે તેમને પોતાના મોંમાં ઓઢ ભુવન જતાવ્યાં હતાં, તોપણ યશોદા આ વાત ભૂલીને કૃષ્ણની જાળતમાં પુત્રભાવના મોહમાં વ્યાકુળ થઈ જતાં હતાં ! વિઠ્ઠલ-રઘુમાઈને ખબર હતી કે, અમારાં આ સંતાન સામાન્ય કોટિનાં મનુષ્ય નથી. જ્ય જકેશ્વરની પરિક્રમા વખતે વાઘ દેખાતાં નાગભાગ થઈ અને નિવૃત્તિનાથ રસ્તો ભૂલીને ગૈનીનાથની ગુફામાં પહોંચી ગયા તથા તે મહાત્માએ તેમના ઉપર અનુગ્રહ કર્યો. આ ઘટન. પત્રી

કુલ પંતને પોતાનાં સંતાનોની અલોકિકતા વિષે ઘણું
 દુઃખ થતું હતું. તેમને રામાનંદ સ્વામીએ ગૃહસ્થાશ્રમ-
 માં પાછા જવાની આજ્ઞા આપતાં કહ્યું હતું કે ‘આ સ્ત્રીધી
 મારે જે બાળકો થશે, તે ત્રિભુવન-વિજયી થશે.’ આ
 વાત પણ તેઓ બુદ્ધિ નહોતા. એક તો પોતાનાં બાળકો
 તેમનાં વળી આવાં દિવ્ય ગુણવાળાં ! કેણુ એવો પિતા
 હશે, કે જેના હૃદયમાં તેમના પ્રત્યે પ્રેમ ન હોય ? વિઠ્ઠલ
 પંત અને રુકિમણીબાઈને સ્વાભાવિક રીતેજ પોતાના પુત્રો
 ઉપર પ્રેમ હતો. પરંતુ જ્યારે તેમણે જોયું કે, એમને
 યજ્ઞોપવિત આપવામાં આટલી બધી અગવડો છે, ત્યારે તો
 તેમની બધી આશાઓ ઉપર પાણીજ ફરી વળ્યું ! બ્રાહ્મ-
 ણોએ તેમને કહ્યું કે “તમારા અપરાધ માટે ધર્મશાસ્ત્રમાં
 કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવેલું નથી, તમારાં બાળકોના યજ્ઞો-
 પવિત સંસ્કાર માટે પણ ધર્મશાસ્ત્રમાં કોઈ વ્યવસ્થા નથી;
 તમારો અપરાધ એટલો મોટો છે કે એક દેહાંતપ્રાયશ્ચિત્ત
 સિવાય બીજું કોઈ સત્ત નથી.”

બ્રાહ્મણોએ આ નિર્ણય સંભળાવ્યો અને વિઠ્ઠલ પંતે
 તે સંભળીને મસ્તક નમાવ્યું તથા એવો ભાવ બતાવ્યો
 કે, હું આ નિર્ણય માનવાને તૈયાર છું. તેમણે પોતાના
 હૃદયને દૃઢ કર્યું, સ્ત્રી-પુત્રાદિનો મોહ છોડ્યો, બ્રાહ્મણોને
 વંદન કર્યું અને પાછા કૃપા વિના ત્યાંથી જે આજ્ઞા ગયા
 તે ગ્રીધા પ્રયાગરાજ પહોંચ્યા. ત્યાગ અને વૈરાગ્યજ આ
 યાત્રામાં તેમની સાથે હતાં. પ્રયાગમાં પહોંચીને શાન્ત
 ચિત્તે તેમણે ધ્રીગંગા-યમુનાના સંગમમાં પોતાનું શરીર
 ઊડી દીધું. તેમની સાથેજ રખુમાબાઈ પણ પ્રયાગ પહોં-
 ચ્યાં અને જે સ્થાનમાં પતિરાજ પ્રવાહમાં ફેલી પડ્યા
 હતા, ત્યાંજ પતિના સ્મરણપૂર્વક તે મહાનતી પણ ફેલી
 પડ્યાં. આ પ્રમાણે વિઠ્ઠલ-રુકિમણી આ નશ્વર દેહનો ત્યાગ
 કરીને આત્મન પદે આવી રહ્યાં—અમર થયાં.

૧૮૩ અવેશ બ્રાહ્મણોને દેહાંત પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવ્યું

હતું. વિઠ્ઠલ પંતે તેમને પ્રજ્ઞામ કરીને કહ્યું કે 'આપ જેમ
 કહેશો તેમજ કરીશ.' જેમ કરીને તેઓ પ્રયાગરાજ ગયા
 અને સાચેજ તેમણે દેહાંતપ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું ! દેવી ભવકંઠ
 ધર્મનિષ્ઠા ! કેવો તેજસ્વી વૈરાગ્ય અને દેટલો ધીર-મંભીર
 ત્યાગ છે ! વિવયોમાં પૂર્ણ વૈરાગ્ય હોવા છતાં પણ દેવજ
 શુરુની આજ્ઞા માનીને તેમણે જે કરીથી ગૃહસ્થાશ્રમ સ્વી-
 કાર્યો તેમાં તેમનું અલોકિક મનોધૈર્ય પ્રગટ થયું હતું.
 જેજ પ્રમાણે આ વખતે શાસ્ત્રાના માનીને તેમણે જે શ્રી-
 પુત્રાદિનો મોહ છોડી દીધો ને દેહનું મમત્વ મુદ્દાં સતો-
 પપૂર્વક ત્યજી દીધું. એથી એમના અલોકિક ત્યાગનો પરિ-
 અય મળે છે. જ્ઞાનેશ્વર વગેરે મહાત્માઓએ વિઠ્ઠલ પંતે
 જે પિતૃત્વનો અધિકાર આપ્યો તે સર્વથા યોગ્યજ હતો,
 એમજ કહેવું પડે છે. શુરુ અને ધર્મશાસ્ત્ર ઉપર તેમની
 દેવજ અચળ શ્રદ્ધા હતી, તે આ બન્ને પ્રસંગોથી સારી રીતે
 જણાઈ આવે છે. શુરુ અને શાસ્ત્રને માનવાવાળા એવા
 લોકોની ખોટ નથી કે જેઓ તેમના ગુણમાં કંઈ હરકતે
 આવતી નથી ત્યાંમુધીજ શુરુ અને શાસ્ત્રની આગળ મસ્તક
 નમાવે છે. પરંતુ સર્વસ્વની હાનિ થાય તોપણ શુરુ અને
 શાસ્ત્રનેજ માનવાનું અત્યંત શ્રેષ્ઠ વિભૂતિઓથીજ બની શકે
 છે. આજકાલ તો એવી દશા થઈ ગઈ છે કે શાસ્ત્રાસીને
 નહિ ગણકારતાં ફાવે તેમ વર્તવામા આવે છે, તેનેજ
 લોકો મનોધૈર્ય થા નૈતિક બળ કહે છે. યથાર્થમાં એ મનો-
 ધૈર્ય નથી. પરંતુ ધર્મ, સમાજ અને દેશના વિધિવિધાન
 (કાયદા-કાનુનો) પોતાના સ્વાર્થનાં બાધક હોય તોપણ
 તેમને ખાતર પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પણ કરવા તૈયાર રહેવું
 એજ સાચું મનોધૈર્ય છે અને ઉત્તમ પુરુષોના આચરણથી
 પણ આજ વાત સમજાય છે. શ્રીસ દેશના પ્રસિદ્ધ તત્ત્વવેત્તા
 અને સાધુ સુકરાત (સાકેટીસ) પર તેમના સમકાલીન નીચ
 માણસોએ જાહેર શુકદંભો કરીને તેમને 'દેહાંત' દડ સંભ-
 જાવ્યો ત્યારે તેમના દેટલાયે બકનો તેમને દેહમાનામાંથી
 છોડાવવા તૈયાર હતા, તેમ છતાં પણ તેમણે ન્યાયાનંદથી

હંડજ સંતોષપૂર્વક સ્વીકાર્યો અને ન્યાયાલયની પ્રમાણે ઝેરનો ખ્યાલો પીને દેહત્યાગ કર્યો. મુકરાત ખોટો મુકદ્દમો ચલાવવામાં આવ્યો હતો. અહીં તે વાત પણ નહોતી. વિઠ્ઠલ પંતને દેહાંતનું પ્રાયશ્ચિત્ત નારા આળાંદીના એ વેદજ્ઞ અને શાસ્ત્રવેત્તા બ્રાહ્મણોએ ॥ ઉપર કોઈ મુકદ્દમો ચલાવ્યો નહોતો. સંન્યાસા-પછી ગૃહસ્થાશ્રમ સ્વીકારનાર કોઈ બ્રાહ્મણજ ન્યારે ના પહેલાં થયો નહોતો—અર્થાત્ આ જાતનો અપરાધ ના પહેલાં કદી થયોજ નહોતો ત્યારે શાસ્ત્રમાં તેને કે પ્રાયશ્ચિત્ત પણ ક્યાંથી હોય ? આવી સ્થિતિમાં તેમને કે વિઠ્ઠલ પંતને કયા આશ્રમ અને કયા વર્ણના પુરુષ નવા એજ મુસ્કેલ થઈ ગયું. તેમણે તેમને પતિતથીયે તેત—મહાપતિત માન્યા તથા ઘોર હંડ સંભળાવ્યો. વિઠ્ઠલ પંતનાં વૈરાગ્ય, જ્ઞાન અને યોગ્યતા જોતાં જો તેઓ મને મુક્ત કરી દેત અથવા ધર્મશાસ્ત્રને ગતિ આપીને અથવા તેમાં ખાસ પરિસ્થિતિને માટે ખાસ નિયમો બનાવે તેમને માફી આપી હોત, તો મોનામાં મુગંધ મળત. પરંતુ બુદ્ધિની ઝોટલી વિશાળતા અને ધૈર્ય એ બ્રાહ્મણોમાં નહોતાં અને તેથી તેમણે શ્દ શાસ્ત્રાર્થ અનુસાર તેમને શિક્ષાપાત્ર-ગુન્હેગાર ઠરાવ્યા. સંસારના ઇતિહાસમાં આવા પ્રસંગો ઘણેભાગે આવે છે અને અસામાન્ય કૌટિના સમય સાધુ પુરુષો યા વિબ્રૂતિઓને માટે ખાસ વિધાન ન હોવાથી તેમને આ સંસારમાં અપાર દુઃખ જોગવળાં પડે છે ! કોઈ મી પરપુરુષને ત્યાં માટોક સમય પલ્લ રડી હોય તો એ અપરાધ છે અને તેને માટે તેનો ત્યાગ એ યોગ્ય હંડ છે. પરંતુ શું એજ ન્યાય સીતા જેવી મહાત્મનીને માટે પણ લિખિત છે ? ધોધીના કહેવા ઉપર સને પોતાની ગર્ભવતી અને પરમપ્રિય પત્નીને વનમાં મોકલી દીધી ! સીતાનું સ્ત્રીત્વ તેઓ વ્યક્તિ હતા, તેમના ઉપર તેમને પરમ મોડ હતો; છતાં પણ દિશાકુ વંશના વિભવ યશની રક્ષા માટે તેઓ તેમને ત્યાગ કર્યો ! તે સમયે શ્રી રામચંદ્ર-

જીએ ઠણું છે કે—

કપં જનઃ કુલધનૈરનુરઙ્ગનીય-

સ્તન્મં યદુક્તમશિર્વં ન હિ તત્ત્વમન્તે ।

નૈસર્ગિકી મુરભિણઃ કુમુમસ્ય સિદ્ધા

મૂર્ધિ સ્થિતિર્ન ચરણૈરવતાડનાનિ ॥૫॥

(ઉત્તરરામચરિત-અંક ૧)

મુગંધીદાર પુષ્પોની યોગ્યતા તો એજ છે કે, તે મસ્તક ઉપરજ રહે, પરંતુ ઘણેભાગે લોકો તેમને પગ નીચે કચરી નાખે છે. સંસાર એવોજ છે ! વિકૃલ પંતનો વિવેક-વૈરાગ્ય જોતાં અને તેઓ જ્ઞાનેશ્વરોદિ પુત્ર-રત્નોના જન્મે છે, એ વાતનું ધ્યાન રાખતાં છતાં સંસારે તેમની સાથે અત્યંત પ્રેમ અને આદરપૂર્વક વર્તવું જોઈતું હતું, એમજ આપણે વિચારીએ છીએ; પરંતુ તેમને ઠંડ દેનાર તે સમ-યના એ પ્રાક્ષણોને પણ વધુ હોય હઈ શકાય તેમ નથી. ભગવાનની આ આજ્ઞા “તસ્માच्छાસ્ત્રં પ્રમાણં તે કાર્યાકાર્ય-વ્યવસ્થિતૌ” ને પ્રત્યેક હિંદુ સ્વીકારે છે અને આજંદીના પ્રાક્ષણોએ જે નિર્ણય કર્યો તે એવોજ ન્યાયનિષ્ઠુર નિર્ણય હતો. વિકૃલ પંત પણ મનસ્વી પુરુષ હતા. “શાસ્ત્ર જોને ત્યાગવાનું કહે છે તેને, ગમે તો તે રાજ્ય ભલેને હોય, પણ તણખલાની પેઠે ત્યજી દેવું” એવા સિદ્ધાન્તને માન નારા હતા. તેમણે દેહને તરણા સરખો ગણીને શાસ્ત્ર અને પ્રાક્ષણો પ્રત્યે પોતાનો અપાર આદરભાવ દર્શાવ્યો છે. અહીં કદાચ શંકા થશે કે, વિકૃલ પંત સંન્યાસદીક્ષા લીધા પછી ખાછા ગૃહસ્થાશ્રમી થયા, ત્યારે પણ તેમણે શાસ્ત્રના જ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કર્યું હતું. એનું સમાધાન એ છે કે, તે તેમનું એ આચરણ મનસ્વી હોત તો તેની કઈ કિંમત નહોતી, એ તો ગુરુની આજ્ઞા હતી અને ગુરુની આજ્ઞાનું તેમણે પાલન કર્યું હતું. ગુરુની આજ્ઞાજ તેમને માટે શાસ્ત્ર હતી: “ગુરુના વચન વિના શાસ્ત્રને સ્પર્શ ન કરવો” (જ્ઞાનેશ્વરી અ. ૧૩-૪૮૮) આ એમની ગુરુભક્તિ હતી.

૧. આ વિષયમાં વિઠ્ઠલ પંતને કંઈ પણ દોષ દઈ શકાય
 ન. આ બીજા પ્રસંગે જો ગુરુ હાજર હોત તો તો અવ-
 ન આજાંદીના પ્રાદક્ષિણા પાસે વ્યવસ્થા માગતા પડેલાં
 ૨. ગુરુ પાસેજ આજ્ઞા માગત; પરંતુ તેઓ તો હતા નહિ
 ૩. શાસ્ત્રવક્તા પ્રાદક્ષિણા સમક્ષ પોતાનો મુકદ્દમે રજુ
 વેા, એ તેમને માટે જરૂરી હતું. એમના જેવા તપથી
 વિત્ર ધયેલ પ્રાદક્ષિણ તે સમયે પણ કોઈ વિરલોચ હશે
 ૪. અને ભવભૂતિની 'તીર્થોદકં ચ ચક્ષિષ્વ નાન્યતઃ શુદ્ધિમર્હતઃ'
 મા ઉક્તિને અનુસરીને તેમના જેવા સદાચારસંપન્ન દિવ્ય
 પ્રાદક્ષિણને માટે પ્રાયશ્ચિત્તની કંઈ આવશ્યકતા પણ નહોતી.
 ૫. હતાં મહાન પુરુષોનું લક્ષણ છે કે, અલૌકિક શુભોવાળા
 હોવા છતાં પણ તેઓ સામાન્ય માણસોની પેઠેજ વિનય-
 પૂર્વક શાસ્ત્રાના માનીને ચાલે છે અને તેથી વિઠ્ઠલ પંત
 પોતાની બાળતમાં પ્રાદક્ષિણા પાસે ગયા અને પ્રાદક્ષિણાએ
 જે નિર્ણય કયો તે તેમણે માથે ચઢાવ્યો. રાજાના કાયદા
 તોડનારા જેમ રાજદ્રોહી કહેવાય છે, તેજ પ્રમાણે ધર્મ
 અને સમાજના કાયદા તોડનારા માણસો ધર્મદ્રોહી અને
 સમાજદ્રોહીજ ગણાય, કાયદાનો ભંગ કરનાર બળવાખોરજ
 ગણાય. કાયદા વારંવાર બદલી ન શકાય એવું નથી, પરંતુ
 જ્યાં મુખી એક કાયદો બદલીને તેને સ્થાને સમાજના
 સભ્ય, મુશીલ અને નિઃસ્પૃહ વિદ્વાનોની બહુમતીથી બીજો
 કાયદો કરવામાં ન આવે ત્યાં મુખી પડેલા કાયદા સમજ
 મસ્તકે નમાવવું, એ સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિનું કર્તવ્ય
 છે, અને તેને માટે દરેક જાતની આપદા સહેવા માટે તૈયાર
 થવું અને તે પણ આનંદપૂર્વક સહન કરી લેવી એ ધીર
 વીર પુરુષોનું દામ છે. વગી આવા ધીર-વીર પુરુષો સર્વ
 સમાજો અને સર્વ સમયોમાં વંદનીય હોય છે. સામાન્ય
 માણસોને માટે જે નિયમ બાંધવામાં આવે છે, તે નિયમો
 અનેક વાર અસામાન્ય મનુષ્યો માટે બદલાવા જરૂરી હોય
 છે. પરંતુ આવશ્યક હોવા છતાં પણ ઘડેલાં એવું બનતું
 નથી અને આ દરેક વિનિયમોને આ સંપ્રદાયમાં અનેક

કહો સંન કરવાં પડે છે. મહાત્મા તુકારામે પણ કહ્યું છે કે “સંત તેજ છે, કે જે સંસારના આધાત સરી હે છે.” એ આધાતો ચહેવાગીજ તેનું સંતપણું સંસારમાં પ્રગટ થાય છે. એવા આધાતોથી સંત ગભરાતા નથી. વિકૃલ પંત જેવા જ્ઞાન-વૈરાગ્યસંપન્ન તપસ્વી બ્રાહ્મણની ણાળતમાં જો બ્રાહ્મણોએ ધર્મશાસ્ત્રની કઠોરતાથી તેમને કચરી નાખ્યા ન હોત તો સાર્થક હતું, પરંતુ મહાન પુરુષોની મહત્તા આવાં સંકટો વિના કેવી રીતે પ્રગટ થાય? ચોતાના ઉપર કદ પડે એમ તો કોઈ ધન્ય હતું નથી, અને મહાપુરુષો પણ જો કહોથી ડરીને ચાલે તો સાચા-શૂદ્ધોને લેઈ પણ સંસારમાં પ્રગટ થાય નહિ. વિપત્તિની કસોટીથી જ મોટાઓની પરીક્ષા થાય છે અને એટલે જ મોટાઓની વિપત્તિ પર દુઃખી થવું એ પણ નિરર્થક છે. વીર અને ડરપોક, શાહુકાર અને ચોર, સાચો અને બુઝવો, સંત અને દંભીનું પારખું વિપત્તિમાં જ થાય છે; નહિ તો સંસારમાં સારા-ખોટામાં કંઈ અંતરજ રહેતું નથી. કહેવાનો ઉદ્દેશ એ જ છે કે, વિકૃલ પંતની વિરક્તિ અને ધર્મનિકા આજંદીના બ્રાહ્મણોના ન્યાયનિષ્ઠુર નિષ્ઠાને લીધે સંસારને જાહેર થઈ ગઈ અને જે વાત વિકૃલ પંતના સંબંધમાં કહેવામાં આવશે તેજ રુકિમણીબાઈના સંબંધમાં પણ કહેવાશે. તે માતા પણ આપણે માટે તો વિકૃલ પંત જેવાં જૂન્ય છે. રુકિમણીબાઈની જે પવિત્ર કૃષ્ણે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ઉત્પન્ન થયા, તે કૃષ્ણ ધન્ય છે. એમનું સંપૂર્ણ ચરિત્ર જોતાં એમજ લાગે છે કે, નિવૃત્તિનાથ વગેરે સૂચક જેવાં સંતાનને જન્મ આપવાનો અધિકાર એમને જ હતો. આમાં કાર્ય-કારણ-સંબંધ છે. વિકૃલ પંતનો વૈરાગ્ય અને રુકિમણીબાઈનું પાતિવ્રત્ય તથા ભક્તિ વગેરે ગુણો સાથે જ એટલી ઉચ્ચ કોટિના હતા કે તેમનામાં દિવ્યતા ન હોય તો બની જ શકે નહિ. રુકિમણી માતા પણ પતિની સાથે પ્રયાગનીયમાં સુખ થઈ. વિકૃલ પંત તથા રુકિમણીબાઈ મૃતિમંત વૈરાગ્ય અને ભક્તિ હતાં તથા આ કાર્ય-કારણ-સંબંધ અન્ય

સ્વાભાવિક છે કે વૈરાગ્ય અને ભક્તિએ નિવૃત્તિ, જ્ઞાન, સોપાન અને મુક્તિને જન્મ આપ્યો.

નિવૃત્તિનાથ, જ્ઞાનેશ્વર, સોપાનદેવ અને મુક્તાળાઇને ઈશ્વરની કૃપા ઉપર છાંડીને તેમનાં મા-બાપ આદ્યાં ગયાં, ત્યારે નિવૃત્તિનાથની ઉંમર બહુ બહુ તો દશ વર્ષની હતી. આ ઘટના પછી આ નાનાં નાનાં બાળકો કેટલાક દિવસ આપેગાંવ-અર્થાત્ પોતાના પૂર્વજોના ગામમાં રહેવા ગયાં. ત્યાં તેમના કુટુંબીઓએ તેમને ઘરમાં દાખલ થવા દીધાં નહિ અને તેમની મિલકતનો ભાગ પણ તેઓ હજમ કરી ગયા. તેમને માટે ઘરબાર કંઈ પણ ન રહ્યું. માટી કે ઈંટ પથ્થરનું ઘર અને જમીનનો એક નાનકડો ટુકડો એટલીજ એમની માલમિલકત નહોતી. તેમનાં કુટુંબીઓ અવશ્ય સંકેતો આપીને નાના બની ગયા હતા, પરંતુ તેમણે તો બ્રહ્માંડનું પાન કર્યું હતું. ત્રણે ભુવન એ એમનું ઘર હતું. “આ વિશ્વજી માફ ધર છે, એવી ધૃતિ જેમની સ્થિર છે, કિંબહુના, સમસ્ત ચરાચર જેઓ પોતેજ બની રહ્યા છે” (જ્ઞાનેશ્વરી અ. ૧૨-૨૧૩) એવી એમની ચિત્તવૃત્તિ હતી, વિશ્વ પણ એમને માટે મોટું નહોતું, વિશ્વને માટે તેઓ મોટા હતા. આપેગાંવમાં રહેતાંરહેતાં નિવૃત્તિનાથ અને જ્ઞાનેશ્વર લૂખા-સૂકા અત્રની ભિક્ષા માટે બહાર નીકળતા અને સોપાનદેવ નાની મુક્તાને સંભાળતા. આ સમયની આ અવસ્થા ઉપર મુક્તાળાઇએ ઘોડાક અભંગ પણ રચ્યા છે.

કેટલોક સમય આપેગાંવમાં રહ્યા પછી નિવૃત્તિનાથ ત્રણ બાઈ-બહેનને સાથે લઈને આજંદી આવ્યા. નિવૃત્તિનાથને પોતાના યજ્ઞપત્રીવંશસ્કારની બહુ ચિંતા નહોતી, તેઓ તો શિવસ્વરૂપ બની ગયા હતા; જનોઈ હોય કે ન રોમ રો બસ તેમને માટે તો સરખું હતું. તેમને પોતાના પિતૃનું પણ ભાન રહેતું નહોતું. હું બ્રાહ્મણ છું અને મને સ્પર્શન કરાવવું હોઈએ, એ વાતજ તેમના ચિત્તમાં ઉતરતી નહોતી. નિવૃત્તિનાથ પાંચેપાંચ નિવૃત્તિનાથજી હતા.

જામી ચિત્તવૃત્તિઓથી પર જે પોતાનું આત્મરૂપ છે, તેજ પોતાના સ્વરૂપમાં તેઓ નિમગ્ન રહેતા હતા; પરંતુ જ્ઞાનેશ્વર હોતા કે, આલો આપણે બ્રાહ્મણોનાં ગરબોમાં પડીએ, તેમને પ્રાર્થના કરીએ તથા આપણને પાવન કરાવીએ આપણા યજ્ઞોપવિતસંસ્કાર કરાવી લઈએ. જ્ઞાનેશ્વર વર્ણ-શ્રમ ધર્મની રક્ષા માટે અવતર્યા હતા અને એથી પોતાના અવતારકાર્ય તરફ ધ્યાન આપીને તેઓ નિવૃત્તિનાથની પાછળ પડ્યા કે, બ્રાહ્મણો પાસે પ્રાયશ્ચિત્ત લઈને પોતાના યજ્ઞોપવિત-સંસ્કાર કરાવવા ભેટાં. આ સંબંધમાં ત્રણે ભાઈઓને જે સંવાદ થયો તે બહુ મનોરંજક છે. નામ-દેવરાય, મહીપતિ બુવા અને નિરંજન માધવે પોતપોતાના શ્રદ્ધામાં યથાક્રમે અભંગ, ઝોલી અને શ્લોક રચીને તેનું વર્ણન કર્યું છે. આજંદીના બ્રાહ્મણોએ જ્યારે નિવૃત્તિનાથને કહ્યું કે “આપ પૈડણમાં જઈને ત્યાંના બ્રાહ્મણો પાસેથી શુદ્ધિપત્ર લઈ આવો.” ત્યારે નિવૃત્તિનાથ કહે છે કે—

“મારું કુળ-અકુળ કંઈ પણ નથી, હું નથી તો બ્રાહ્મણ, નથી તો ક્ષત્રિય, નથી તો વૈશ્ય કે નથી તો શૂદ્ર; હું નથી તો પક્ષી, નથી તો પશુ કે નથી તો જંતુ વૃક્ષ; હું નથી તો બહુક-બ્રહ્મચારી, નથી તો સંન્યાસી, નથી તે વનચર-વાનપ્રસ્થ કે નથી ગૃહસ્થ. એ ત્રણે શુદ્ધમાંથી કંઈ પણ નથી. નથી તો મહત્તત્ત્વ કે નથી તો વિરાટાત્મા. હું તો નિર્ગુણ છું, લોક જે જે કંઈ કહે છે, તેમાંથી કંઈ પણ નથી, તેનાથી પર સ્વરૂપાનંદમાં નિખિલ મુખચૈતન્ય છું. ધર્માધર્મ સાથે કે વિધિનિષેધની સાથે માફ કર્યો પણ સંબંધ નથી. ભેદાભેદમાં હું નથી, હું તો નિજરૂપમાં છું. બોધાનંદમાં અનાયાસે સ્વભાવથીજ બેઠેલો છું.”

આનો જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ઉત્તર આપે છે—

“વેદવિહિત અને વેદવિરુદ્ધ આચરણનો સંબંધ આત્મસ્વરૂપની સાથે નથી, કારણ કે આત્મસ્વરૂપમાં કે.કે. ભેદાભેદ નથી. છતાં વેદ ભગવાને તો કહ્યું છે કે અરુચિ

પરમ દ્રવ્ય છે. પોતાના સ્વધર્મ, અધિકાર અને સિદ્ધિ અનુસાર જેને માટે જે ઉચિત-અર્થાત્ શુદ્ધ કર્મ તે તેમણે અવશ્ય કરવું જોઈએ. એથી સંતોએ તો સ્વજ કરવું જોઈએ, પોતે કરીને લોકોને જતાવવું જોઈએ. (કે જેથી તેઓ તેનું અનુકરણ કરી શકે.) જેને તે કુળધર્મ હોય, તેનું તે અવશ્ય પાલન કરે, કે જેથી કોઈ પણ પ્રકારનો અનાચાર ન થાય. પોતાની અવશ્યતા ગમે તેટલી પાવન થઈ હોય, તો પણ શાસ્ત્રવિધિને અનુસરવામાં હોય છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં જે કર્મપદ્ધતિ જતાવેલી તેનું અનુસરણ કરવું જ પડ્યો. ”

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું આ કહેવું મનન કરવા યોગ્ય છે. સિદ્ધ પુરુષ પણ વેદવિહિત આચરણ કરે, શાસ્ત્રવિધિને ભંગ થાય ન ત્યજે, એટલું જ નહિ, પરંતુ એવું આચરણ કરે કે તે આચરણ બીજાઓને માટે અનુકરણીય થાય ! શ્રીમદ્-ભગવદ્ગીતાના ‘યદ્યદાચરતિ શ્રેયસ્તત્તદેવેતરો જનઃ’ આ શ્લોક ઉપર તથા એની પહેલાંના શ્લોકો ઉપર ટીકા કરતાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે સ્પષ્ટ જ કહ્યું છે કે—

“ જેમને બધા અર્થ પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યા (અર્થાત્ જેમને માટે હવે કંઈ પ્રાપ્તવ્ય નથી રહ્યું), જે નિષ્કામતાને પ્રાપ્ત થઈ ગયા, તેમને માટે પણ, લોકહિતનું કર્તવ્ય રહેજ છે. માર્ગમાં જેમ આંધળાની આગળ ચાલીને આંખોવાળો રસ્તો જતાવે છે, તેજ પ્રમાણે (સંતોએ) ધર્મનું આચરણ કરીને, જે અજ્ઞાની છે, તેમને ધર્મનો માર્ગ જતાવવો જોઈએ. જો સંતો એમ ન કરે તો અજ્ઞાનીઓ શું સમજી શકે ? તેઓ આ માર્ગ કેવી રીતે જાણી શકે ? મોટાઓ જે કંઈ કરે છે, તેને લોકો ધર્મ કહે છે અને સામાન્ય માણસો તેનેજ અનુસરે છે. અને એમ થાય તે સ્વાભાવિક પણ છે. તેથી ધર્મનો ત્યાગ ન કરવો. સંતોએ તો ધર્મનું આચરણ, આચર કરવું જોઈએ. ”

આમજ્ઞાનનાં વળી વિશેષ કહે છે કે—

“ એવી રીતે પાંચાસ વર્ષનાં ... ”

પ્રાપ્ત થયા, તો પણ આ પ્રજાનો ઉદ્ધાર કેવી રીતે થશે ? આખી જે ગમથાં છે, જે સર્વજ્ઞ થઈ ચૂક્યો છે તે તો કર્મનો ત્યાગ કરી ન કરે. ”

“ આ પ્રજાનો ઉદ્ધાર કેવી રીતે થશે ■ એ ચિંતાના ઉદ્ગારમાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના અવતારતું મહત્ત્વ છે. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ લોકહિતકર્તા હતા. તેમણે આ લોકને ‘લોકસંસ્થા’ કહ્યો છે અને ટીકા કરતાં આગળ કહ્યું છે કે—

“ આ આખીજ લોકસંસ્થા સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે. એથી એ રસ્તેજ ચાલવું જોઈએ અને હનિવાને તે રસ્તો જતાવવો જોઈએ. લોકોની સાથે અલૌકિક (લોક-વિરુદ્ધ) ન થવું જોઈએ. ”

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની અવતારલીલાતું રહસ્ય આજ વાતમાં છે. જ્ઞાનેશ્વરીમાં સર્વત્ર તેમણે આજ વાત વારે વારે કહી છે. અસ્તુ. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના ભાષણ પછી સોપાનદેવ આગળ વધ્યા. તેમણે કહ્યું કે—

“ પાંડવોના કુળની શોધ કર્યો તો તેઓ નિર્મૂળ છે..... ! ભક્તિમાંજ સર્વ કંઈ છે. જાતિમાં શું છે ? સ્વ-સંવેદ્ય આત્મસ્થિતિ જાતિમાં નથી, ભક્તિમાં છે. કુવોક્ષા, વસિષ્ઠ, અગસ્ત્ય, ગૌતમ ઉત્તમ ઋષિ છે, પરંતુ એમનું કુળ કેવું છે ? વ્યાસ અને વાલ્મીકિનું કુળ પણ કેવું છે ? અમારી વાત પણ એવીજ છે. ”

અર્થાત્ આપણે ભગવાનની ભક્તિ કરીએ, જીવનને સદ્ગુણ કરીએ અને જનોઈ વગેરેની ગડમથલમાં ન પડીએ. સોપાનદેવનો આજ વિચાર હતો. પરંતુ પછી ત્રણ ભાષ-ઓએ મળીને વિચાર કર્યો અને ત્યારે એજ નિર્ણય થયો કે, પૈઠણમાં જઈને ત્યાં પ્રાદ્યલે પાસેથી શુદ્ધિપત્ર લેવું જોઈએ. પછી આ જાગડો પૈઠણ જવા રવાના થયાં; પરંતુ આ જાગડો કેવાં હતાં ? ‘લોકોની નજરમાં હલકાં ટેખાતાં આ જાગડો, એક કવિના કથનાનુસાર મોટાઓથી પણ મોટાં-મહાન અને પરધીયે પર-ઉત્કૃષ્ટ કોટિના હતા. ’

૭ પૈદપત્ત કમલ્કાર ૭

“હે નારાયણ ! જડને ચૈતન્ય કરી દેશ, એ તમારે માટે અમ-
તવિત નથી.”—શ્રીનૃકારામ

નિવૃત્તિનાથ પોતાનાં લાઘજહેનને સાથે લઈ ચાલતા
ચાલતા પૈઠણ પહોંચ્યા. નાની બાલિકા મુકતા પણ સાથે
હતી; કેમકે એમના સિવાય એને બીજું કોણ સંભાળે ?
ગોદાવરીમાં સ્નાનાદિ કરીને આ લોકો ગામમાં ગયા. વિકુ-
લ પંતના મામા કૃષ્ણાજી પંત દેવકુલે પૈઠણમાંજ રહેતા
હતા. તેમને ત્યાં તેઓ ઉતર્યા. આર દિવસ પછી પૈઠણના
બ્રાહ્મણોની મુલાકાત થઈ. તે સભા સમક્ષ નિવૃત્તિનાથે આજ્ઞા-
દીના બ્રાહ્મણોએ લખી આપેલો પત્ર રજુ કર્યો. આ પત્રથી
સભાને જણાયું કે, એ સંન્યાસીનાં બાળકો છે અને યજ્ઞો-
પવિત્ર-સંકાર માટે શાસ્ત્રની સંમતિ માગે છે. નિવૃત્તિનાથે
સમસ્ત બ્રાહ્મણોને આદેશ પ્રણામ કર્યો, પોતાની બધી
વાત સ્પષ્ટ શ્રાવેમાં હતી સીધી અને પ્રાર્થના કરી કે, અમે
અનાથ, પતિત, શરણાગત અને દીન-ગરીબ છીએ; આપ
અમને સનાથ કરો અને અપનાવી લ્યો.’ તે બ્રાહ્મણોમાં
મોટા-મોટા વૈદિક, શાસ્ત્રજ્ઞ અને શ્રુતિ-સ્મૃતિમાં પારંગત
વિદ્વાનો એકત્ર થયા હતા. આખા ગામમાં વાત ફેલાઈ કે,
આજ્ઞાદીની વાત બાળકો આવ્યાં છે, તેઓ કોઈ સંન્યા-
સીનાં બાળકો દોષને ઉપવીતન-સંકાર ધરે છે તથા તેને
મટે પર્વ-શાસ્ત્રની માન્યતા માને છે ! આ સંબંધીને સંકટો
પ્રગટ થયા. મહાસ્થાનમાં પહોંચ્યા. શાસ્ત્રી પરિતોષે અનેક
સ્મૃતિ-સંહિતા લેવા, પરંતુ કોઈ સ્પષ્ટ વચન મળ્યું નહિ.

નિવૃત્તિનાથ, જ્ઞાનેશ્વર, સોપાનદેવ અને મુક્તાળા
જામાં સભાસ્થાનમાં આવીને જોડાં દતાં. તેમની આનંદવૃ
પ્રસન્નતા અને દિવ્ય દાન્તિ જોઈને અનેકોનાં હૃદયમાં તેમ
પ્રત્યે પ્રેમ અને આદર ઉત્પન્ન થયો હતો. છતાં એ
સભાઓમાં જોવા લોકો પણ હોય છે, કે જેમની જાન ધી
જોના દોષોને વધારીને કહેવા માટે લખતપ કર્યા કર
હોય છે. ‘સંન્યાસીનાં જાળકો’ એ જ શબ્દો તેમના
વીરશ્રીનો સંચાર કરવા માટે પૂરતા હતા. શાસ્ત્ર-પંડિ
શાસ્ત્રાચં શ્રોધી રહ્યા હતા, દયાશુ હૃદયવાળા સાતિ
સજ્જનો દયા અને પ્રેમને વશ થતા હતા તથા હુકમને
ની જીલોની ધાર આ પ્રસંગમાં વળી વિશેષ તીક્ષ્ણ બની
સફળાવ અને સાધુભાવ ઉપર ઘણી ઝડપથી ચાલતી હતી
લોકોની આ ત્રણે વૃત્તિઓના ખેલ જોઈ નિવૃત્તિનાથ મને
મન હસતા હતા. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ધર્મશાસ્ત્રનો નિષ્ઠ
ય બ્રાહ્મણોને મુખેથી સાંભળવા માટે ઘણા ઉત્સુક હોખાત
હતા અને સોપાનદેવ તથા મુક્તાળાઈ જતે નામજપમ
મમ હતા—‘રામકૃષ્ણહરિ’નું ચિંતન કરી રહ્યાં હતાં. એ
ચાહે જાળકોનાં મુખો ઉપર દિવ્ય તેજ ચમકી રહ્યું હતું
અને એ અંતઃસુખ, એ અંતરાસામ અને અંતઃજ્યોતિ જાણ
વિભૂતિઓ તરફ જોઈને કેટલાકોનાં હૃદયમાં કોઈ બીજા
પ્રકારનો આનંદ હીલોળા લઈ રહ્યો હતો. આવા અંતર્મુખ
સજ્જનો અવશ્ય ગણ્યા-ગાંઠયાજ હશે. સંતોનું વર્ણન
કરવાની શક્તિ અમારા શબ્દોમાં નથી, એટલે મહારાજનાં
જ શબ્દોમાં અમે એનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરીએ છીએ—

“તેઓ અંતઃસુખમાં મસ્ત બની ગયા, પોતાની
અંદર પોતેજ મગ્ન થઈ ગયા. તેઓ સાચી રસની જાણ
મૂર્તિ છે.” (૧૩૭)

“તેઓ આનંદના અનુકાર, સુખના અંકુર, મહા-
જ્ઞાનના જાણે કોણસ્થાનજ બને છે.” (૧૩૮)

“તેઓ વિવેકના ગામ, પરબ્રહ્મના સ્વભાવ પ્રકાશ-

વિધાના બાહે આભૂપણ પહેરેલા અવયવ છે. ” (૧૩૬)
(જ્ઞાનેશ્વરી અધ્યાય ૫)

અર્થ. તે દિવસની સભામાં ખાસ નિર્ણય થવાનો હતો. પુણ્ય ચર્ચા થઈ અને ઘણા વિચારને અંતે પ્રાપ્તિ-એ નિર્ણય સંભળાવ્યો. તે નિર્ણયનું વર્ણન લક્ષ્મણ નામ-દેવરાયે કર્યું છે—

નાહી પ્રાયશ્ચિત્ત ઉલ્લેખ કુંસ્રમ્ભ, બોલિયેલે એક પૂર્વાપર.
યા એક ઉપાય અસે શાસ્ત્રમતે, અનન્ય ભક્તિને અનુસરોવે.
તીવ્ર અનુતાપ કરાવે લજન, ગાખર આણીધાન બન્દાનિયાં.

અર્થાત્ “ પહેલાંના અને પછીના આચાર્યોના મત પ્રમાણે તેમને માટે કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત નથી, કેમકે જાતે કુળ મ્મદ થઈ ગયાં છે. શાસ્ત્રવિચાર અનુસાર હવે એકજ ઉપાય છે અને તે એ છે કે, અનન્ય ભક્તિનું અનુસરણ કરે, ત્ર અનુતાપ કરે અને ગાય, ગાયેકા તથા કૃતરાને વંદન રીતે લજન કરે. ”

આનેજ વિશેષ સ્પષ્ટ કરીને નિરંજન માધવે કહ્યું છે કે “ મહાજનોએ એજ નિર્ણય કર્યો કે, આ જાળકને માટે છટકારાનો બીજો કોઈજ ઉપાય નથી. ધર્મશાસ્ત્રમાં તેમને કોઈ વિધિ-વ્યવસ્થા ન મળી. આથી શું કરવું તે તેઓ સમજી શક્યા નહિ. પરંતુ કોઈ વ્યવસ્થા નહિ આપવાથી ખરાબ હાલત થશે, આટલા મોટા સ્ત્રવની કંઈ છીતિજ નહિ રહેવા પામે, તેથી તેમણે એ ઉપાય જતાવ્યો કે ‘ જે સ્થિતિમાં છે, તેજ સ્થિતિમાં રહેા અને સમનું લજન કરો. હરિનાં ચરણકમળોમાં અનન્ય ભક્તિ કરો, અખંડ મુખ-ધામમાંજ નિષ્ઠા રાખો, આ માયામય પ્રપંચનો ત્યાગ કરીને, તીવ્ર અનુતાપ કરતાં કરતાં લજન વધારો. સમસ્ત જગતને શ્રીકૃષ્ણરૂપે જુઓ. પ્રાણજ્ઞ વગેરે, આંકલ અને રૂપિયા બધા દેહમાં તેમનેજ જોઈને વંદન કરો. પોતાના પંડાને ભાવ બિહકુલ ન રાખો. ચિત્તમાં ચિદાનંદ ધારણ કરો. તેજ એક અખંડ ચૈતન્યને સર્વત્ર જુઓ. ”

આજ પદ્ધતિથી આ લોકમાં તમારો ઉદ્ધાર થશે, એના સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો તમારે માટે નથી. અખંડ ચિત્-ન્દ્રિયત્વ પાસવું કરો, સંસારવિવચના પ્રપંચને વધારો નહિ. વૈરાગ્યયોગથીજ શરીરનો ઉપયોગ કરો. એજ તમારે માટે યથેષ્ટ શુદ્ધિનો ઉપાય છે. ”

‘ભક્તિવિન્યય’માં મહીપતિ જીવાએ આજ વાત તાત્પર્યરૂપે કહી છે કે—‘ભગવાનનું’ શરણ લ્યો, પ્રાણી-માત્રમાં તેનુંજ ભજન કરો. ગાય, ગધેડો, હાથી, કૂતરો એ બધાને સમાનરૂપે વંદન કરો.’

પ્રાણલોના મુખેથી આ નિર્ણય સાંભળી નિવૃત્તિનાથ વગેરેનાં અંતઃકરણોની શી સ્થિતિ થઈ હશે ? આ પ્રાણલો અમને શુદ્ધ કરીને અપનાવવા તૈયાર નથી, જનોઈની રજા આપવા પણ તૈયાર નથી ! કહે છે કે વિવાહ વગેરે કરીને સંસારપ્રપંચ ના વધારો. આ સાંભળીને પ્રવૃત્તિમાર્ગીઓના પ્રાણજ સૂકાઈ જાત, તેમને એમ લાગત કે જાણે સર્વસ્વ છીનવી લીધું અને વળી તેઓ આવો નિર્ણય સંભળાવનારા પ્રાણલો અને તેમનાં શાસ્ત્રોને સાફ-ખોડું કહેવામાં કંઈજ બાકી ન રાખત ! જેને વિષય લોગવવાની ઇચ્છા હોય, તેને જો કોઈ એમ કહે કે વિષય ના લોગવો તો તે એ વાત કદી પણ સ્વીકારશે નહિ; પરંતુ જેમની બધી વિષયવાસનાઓ જન્મજન્માંતરનાં પુણ્યકર્મોથી બળી ગઈ છે, જેમના હૃદયમંદિરમાં ભગવાને પોતાનું આસન જમાવ્યું છે અને જે પહેલેથીજ નિવૃત્ત થઈને બેઠા છે, તેમને આ નિર્ણયથી શું હઃખ થાય ? તેમને તો આ નિર્ણયથી પરમ આનંદ થયો. જેમને વિષયોનું કોઈ પણ અવસ્થામાં જ્ઞાન નથી તેમને જો આ સજ્ઞ સંભળાવવામાં આવે કે તમે વિષયલોગ ત્યજી દો, તો તે તેમને માટે કંઈ સજ્ઞ નથી. ‘જન્મ-પ્રસંગે’ શ્રીના શરીરનો જે સ્પર્શ થયો તેજ યયો પરંતુ તે પછી સમસ્ત જીવનમાં કદી તેનો સ્પર્શ ન થાય એવું જેનું પ્રદાયક હોય, તેને કહેવામાં આવે કે તમે ૩મ

કરો તો તેને માટે એ કોઈ કઠોર સજા નથી ! તાર્પય કે, બ્રાહ્મણોએ જે નિર્ણય સાંભળાવ્યો તે નિવૃત્તિ, જ્ઞાન-શ્વરને માટે ઉપદેશસ્વરૂપ અને પ્રિયજ હોતો. બ્રાહ્મણોએ તેમને હરિભજનમાં જીવન ગાળવા અને જ્યાં પ્રાણીઓની અંદર ભગવાનનાં દર્શન કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો. પરંતુ આ વિષયમાં તેમની અત્યુચ્ચ કલ્પનાઓની ગતિથી પણ તેઓ પર હતા. આ વાત સમસ્ત જગત જાણે છે. આદિ ભાઈ-બહેન જીવનપર્યંત બ્રહ્મચર્ય-વ્રતમાંજ રહ્યાં અને જન્મપ્રસંગે તેમને સ્ત્રીના શરીરનો જે સ્પર્શ થયેલો તે પછી એ જીવનમાં કદી પણ ન થયો અને તેઓ તે પરમ શદ્ધ સ્વરૂપની સાથે એકરસ થઈને રહ્યા, કે જ્યાં માયાની ચિત્રતાની હવા પણ લાગતી નથી ! બ્રાહ્મણોનો આ મુંચ સાંભળી ‘નિવૃત્તિનાથના ચિત્તમાં અત્યંત સંતોષ થો. તેમણે બ્રાહ્મણોને કહ્યું કે, આપનાં તીર્થરૂપ માત-જ્ઞાન ધન્ય છે. જ્ઞાનદેવે કહ્યું કે આપ જે કહેશો તે કબૂલ . સુદ્ધાબાઈ અને સોપાન ઘણાંજ આનંદ પામ્યાં.’ જે ત આ ભાઈ-બહેનોના મનમાં હતી તેજ તેમને મળી.

બ્રાહ્મણોનો નિર્ણય સાંભળીને પણ એ બાળકોના આનંદમાં કંઈજ અંતર પડ્યું નહિ, એ જોઈને સભાસદોને પ્રભુજ આશ્ચર્ય થયું. ઘણાઓનો એવો ખયાલ હતો કે, તેઓ નિરાશ થઈને રોતાં રોતાં આશ્વ્યાં જશે. પરંતુ તેમનાં પ્રસન્ન વદન ઉપર નિરાશાની સંદેહ પણ છાયા જણાઈ નહિ, તેમનો આનંદ તો જેમનો તેમજ રહ્યો. આ જોઈને અનેકોને તેમના પ્રત્યે ઘડા ઉત્પન્ન થઈ. મુલા હવે વિગ્ન-જનન થતી હતી ત્યાં કોઈકે નિવૃત્તિનાથ વગેરેને પૂછ્યું કે તમારાં નિવૃત્તિ વગેરે જે નામ રાખવામાં આવ્યાં છે, એ નામોનો અર્થ શો છે ? પોતાનાં નામોના અર્થ તેમણે બતાવ્યા. નિરંજન આપવ હરે હ હે—

નિવૃત્તિનાથ કહ્યું—“હું તો નિવૃત્તિ છું, પ્રવૃત્તિ નથી. હું કંઈ સંપદ નથી. હું સંસ્કારોથી છું, આનંદ

સ્વમુખામૃત લોગર્વુ મુ." "

જ્ઞાનદેવે કહ્યું—“હું જ્ઞાનદેવ-આ
પાતોને જાણું મું. તમે પૂછ્યો તો હું તરો

સો પાનદેવે કહ્યું—“ભગવદ્ભજન
અને ભક્તિમાનોને વૈકુંઠ ગ્રામ કરાવ

મુક્તાબાઈએ કહ્યું—“હું મુ

આ શુવનમાં ભગવાનની લીલા જત
'નાનાં' બાળકોને મુખે આ 'મોટી
લાયે લોકો હસી પડ્યા. આજ વા
રસ્તા ઉપર એક પાટો દેખાયો.

બાલી ઉઠ્યું—“અરે! નામમાં તે
તેવું પણ નામ જ્ઞાનદેવ છે!”

દેવે કહ્યું—“હા જરાજર છે, એ
લેદ નથી, આ પાટો પણ માટે

“જરાજર રીતે જુઓ તે
કંઈ પણ લેદ નથી. બધા દેહો

એજ આત્મા વ્યાપક છે. આ
અને એ બધામાં એકજ

છે. તેજ પ્રમાણે સર્વ બૂતો
છે. વિવિધ પ્રકારની વનસ્પતિ

એક જળજળ વ્યાપક છે, તે
શમાનાયજ—પરમાત્માજ

સર્વત્ર સમસ્ત પર

હી તેમને પોતામાં અં

દિ-તેમના અંતઃકર

એ હી, તેવું આ

પરંતુ તે

તેમને

જાણ્યું કે

મા બાલ્યોત્તી

માં ભગવાનનાં

ગુની સ્તુતિ કરવા

નીકળ્યા કે “જે

તેજ આજે આંખે

માધવે કયું છે—

ર સાથે નીકળવા

(પાડાના મુખેથી)

જુ સાંભળ્યું—એવું

પાસેથી પણ આવું

બધા લોકો મુખ

પામે છે કે, પાડાને

નદેવ અને સોપાન)

ઉ; લોકોદારને માટે

કુમારી ચિત્કલા છે, કે

સાથે પણ થઈ શકે તેમ

કર્મકતાના અભિમાનથી,

પણ સમજી શક્યા નહિ.

માં પ્રાણજીને પોતાના સાથા

માનથી અંધ થયેલી તેમની

જોવા લાગી ત્યારે તેમને

એવી દોષ ચીજ નથી કે

એ અને એ બાણીને તેમને

પ્રાણજી કર્મક-હતા, પરંતુ

તેઓ શબ્દ-

તેમને

સ્વયુજામૃત લોગનું મું. ”

જ્ઞાનદેવે કહ્યું—“ હું જ્ઞાનદેવ—અર્થાત્ જમી અગમ્ય વાતોને જાણું છું. તમે પૂછ્યો તો હું તમને વાર જોઈ કહીશ.”

સોપાનદેવે કહ્યું—“ભગવદ્ભજનમાં લોકોને જોડવા અને શક્તિમાનોને વૈકુંઠ પ્રાપ્ત કરાવવાનું કામ મારું છે.”

મુક્તાબાઈએ કહ્યું—“હું મુક્તિનાં દ્વાર ખોલું છું. આ જીવનમાં ભગવાનની લીલા જતાવવા પ્રગટ થઈ છું.” ‘નાનાં’ બાળકોને મુખે આ ‘મોટી’ વાતો સાંભળીને કેટલાયે લોકો હસી પડ્યા. આજ વખતે સભામંડપની બહાર રસ્તા ઉપર એક પાટો ફેંખાયો. તેના તરફ જોઈને કેઈ ખોલી ઉઠ્યું—“અરે ! નામમાં તે શું ? આ પાટો જાય છે તેનું પણ નામ જ્ઞાનદેવ છે !” આ વાત સાંભળતાં જ જ્ઞાનદેવે કહ્યું—“હા જરાજર છે, જોનામાં અને મારામાં કંઈ ભેદ નથી, આ પાટો પણ મારો આત્માજ છે.”

“જરાજર રીતે જુઓ તો પાડામાં અને મારામાં કંઈ પણ ભેદ નથી. બધા ફેંકામાં, પ્રાણીમાત્રમાં સમાનરૂપે જોજ આત્મા વ્યાપક છે. અસંખ્ય ઘડાઓમાં જળ ભરેલું છે અને એ બધામાં એકજ સૂર્ય પ્રતિબિંબિત થઈ રહ્યો છે. તેજ પ્રમાણે સર્વ ભૂતોમાં સમાનરૂપે ભગવાન વ્યાપક છે. વિવિધ પ્રકારની વનસ્પતિઓ છે, પરંતુ બધાના મૂળમાં એક જળજ વ્યાપક છે, તેજ પ્રમાણે સર્વ ભૂતોમાં એક રમાનાથજ—પરમાત્માજ વ્યાપક છે.”

સર્વત્ર સમસ્થ પરમાત્મામાં જેમની દૃષ્ટિ લાગેલી હતી તેમને પોતામાં અને પાડામાં કેઈ અંતર જણાયું નહિ. તેમના અંતઃકરણમાં જે આવો અબેદશાવ ઉદય પામ્યો હતો, તેનું પ્રમાણ પણ જોવાનો અવસર પડ્યો તો બ્રાહ્મણોને તરતજ પ્રાપ્ત થયો. વાત એવી જની કે, જ્યારે આ વાત ચાલતી હતી ત્યારે તે બ્રાહ્મણે તે પાડાની પીઠ ઉપર સડાસડા ત્રણ ચાણુક માર્યા. સર્વાન્મલાવની પ્રતીતિને

એ ચમત્કાર દેખાયો કે આળુક લાગ્યો તે પાડાની પીઠ પર અને તના સોળ પડયા જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની પીઠ ઉપર ! અને તેમાંથી લોહી પણ વહેવા લાગ્યું ! આ જોતાંજ લોકો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા !

પરંતુ આ વાત આટલેથી પતી નહિ. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને ખીજે એક ઘણો મોટો ચમત્કાર જતાવવાનો હતો. બ્રાહ્મણોને વંદન કરીને આપેગાંવ પાછા ફરવાના ઇરાદાથી તે ગોદાવરીને કિનારે આવીને બેઠા હતા. ઘણા લોકો ત્યાં આ જાળયોગીને જોવા માટે ભેગા થઈ ગયા. કેટલાક જઘ્ઘી નવયુવાનો પણ નીચા નમીને ઉપહાસપૂર્વક તેમના તરફ જોતા હતા. આવાજ બેએક નવયુવકોએ તેમની પાસે આવીને એમને કહ્યું : ‘તમે તમારું કુળ પવિત્ર કરાવવા ઇચ્છતા હો તો આ પાડાને મુખેથી વેદની ઋચાઓ બોલાવો.’ આ વાત સાંભળતાંજ જ્ઞાનેશ્વર ઉઠીને ઉભા થયા અને બ્રાહ્મણોને વંદન કરીને વિનયથી બોલ્યા કે ‘આપ ભૂદેવ છો. આપના મુખેથી જે શબ્દો નીકળશે તે નિષ્ફળ નહિ જાય.’ એમ કહીને તેઓ એ પાડાની પાસે ગયા અને તેના મસ્તક પર તેમણે પોતાનો હાથ મૂક્યો. તરતજ તે પાડાના મોંમાંથી વેદની ઋચાઓ અસ્ખલિતરૂપે બહાર આવવા લાગી ! ! આ અદ્ભુત ચમત્કાર જોઈને સૌ લોકો ચકિત અને રતબધ્ધ થઈ ગયા. જામના બધા લોકો ત્યાં એકઠા થયા. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનો વરદ હસ્ત તે ભાગ્યશાળી પાડાના મસ્તક પર છે, ચારે તરફ હલારો બ્રાહ્મણો એકત્ર થયેલા છે અને તે પાડાના મોંમાંથી વેદોચ્ચાર થઈ રહ્યા છે અને સૌ એકીટસે તે તરફ જોવા લેવા આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈને સાંભળી રહ્યા છે ! આ અપૂર્વ દ્રશ્ય જોવવા ૧૬૮૮ ના મહા સુદ પાસે દિવસે ગોદાવરીનારે દેખાવું ! સ્વર અને વર્ણ તદ્દન શુદ્ધ હતા, ઉચ્ચાર સ્પષ્ટ હતા, મોટા મોટા વેદિક બ્રાહ્મણ મંત્રી નીચું નમીને સાંભળતા હતા ! આ અદ્ભુત દ્રશ્ય જોઈને પોતાની આંખોને લોહી રહે તેને કાન્ય છે ! ને ૧૬૮૮ ના રૂઝે મહારાજની વેદોચ્ચાર થયે ! નહોતું

અભિમાન ઉતરી ગયું, તેઓ ગરમાયા. તેમણે જાણ્યું કે અમારી પાસે શુદ્ધિપત્ર માગવા આવેલા આ બાલયોગી વિપ્લુના અવતાર છે, આ બાઈ-ગહેનો જ્યાં ભગવાનનાં અંશ છે, એમ જાણીને તેઓ જ્ઞાનેશ્વર વગેરેની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. જધાના મુખમાંથી એજ ઉગાર નીકળ્યા કે “જે વાતો આજમુખી જોઈ-સાંભળી નહોતી તેજ આજે આંખો વડે જોઈ,” આ પ્રસંગનું વર્ણન નિરંજન માધવે કર્યું છે—

‘અમ્મિમીલે’ ઇત્યાદિ ઋચાઓ સ્વર સાથે નીકળવા લાગી. તે સાંભળીને વિપ્રો વિસ્મય પામ્યા. (પાડાના મુખેથી) યજુર્વેદ પણ સાંભળ્યો અને સામગાન પણ સાંભળ્યું—એવું સામગાન કે તેના ગાનાર સામવેદીઓ પાસેથી પણ આરું સુસ્વર ગાયન સાંભળવા મળતું નથી. જધા લોકો મુન્ધ થઈને સાંભળી રહ્યા છે અને આશ્ચર્ય પામે છે કે, પાડાને મુખેથી વેદમંત્ર : આ (નિવૃત્તિ, જ્ઞાનદેવ અને સોપાન) દેવાધિદેવ છે, બ્રહ્મા-વિપ્લુ-મહેશ છે; લોકોદ્ધારને માટે કળિયુગમાં અવતર્યા છે અને આ કુમારી ચિત્કલા છે, કે જેના તેજની તુલના સૂર્યના તેજ સાથે પણ થઈ શકે તેમ નથી. આપણે એવા કુટિલ છીએ કે કર્મઠતાના અભિમાનથી, મદ-મોહ-માનથી આ ઇશ્વરને પણ સમજી શક્યા નહિ.

જ્ઞાનેશ્વરનું બ્રહ્મતેજ જોતાં બ્રાહ્મણોને પોતાના સાચા રૂપની ઓળખાણ થઈ. અભિમાનથી અંધ થયેલી તેમની દષ્ટિ જ્યારે પાછી વળીને અંદર જોવા લાગી ત્યારે તેમને માલૂમ પડ્યું કે, અમારી પાસે એવી કોઈ ચીજ નથી કે જેનું અમે અભિમાન કરી ચક્રીએ અને એ જાણીને તેમને ઘણાજ પશ્ચાત્તાપ થયો. તે બ્રાહ્મણો કર્મઠ હતા, પરંતુ અકર્તા-આત્માની સ્થિતિનું તેમને જ્ઞાન નહોતું. તેઓ શબ્દ-શાસ્ત્રને જાણનારા હતા, પરંતુ નિઃશબ્દ સ્થિતિનો તેમને અનુભવ નહોતો. તેઓ શાસ્ત્રના વિધિ-નિયમ જાણતા હતા, પરંતુ જ્યાં વિધિનિયમ અસ્ત પામી જાય છે, તે અવસ્થાનો તેમને સાક્ષાત્કાર નહોતો. જ્ઞાનેશ્વરરૂપી દર્શનમાં તેમણે

પોતાનું મુખ જોયું તો તેમને ઘણું જ બેડોળ તેમજ ગંડ જણાયું. તેઓ હવે સમજ્યા કે, અમે વેદો વાંચ્યા, પણ વેદ જેના શ્વાસમાંથી નીકળ્યા છે, તેમને જાણ્યા નથી. આનું તેમને ઘણું દુઃખ થયું. જે બ્રહ્મવેત્તા છે તેજ સાચો બ્રાહ્મણ છે. આવો બ્રહ્મવેત્તા બ્રાહ્મણ જ્યારે સામે જણાયો ત્યારે દેહબુદ્ધિના મલિન સ્થાનમાં પોષાયલું જાતિ-અભિમાન નાશ પામી ગયું. હવે તેઓ પોતેજ પોતાની જાતને એમ કહીને ધિક્કારવા લાગ્યા કે, અમે શું કયું ? વાસ્તવિક જ્ઞાન તો કંઈ મળ્યુંજ નહિ. માત્ર વેદ તેમજ શાસ્ત્રની મફકરી કરાવી, પોતાનું પેટ પોપ્પું, કુટુંબનું પાલન કયું અને જીવન નકામુંજ ગુમાવ્યું ! નામદેવરાય તેમના હૃદયની આ અવસ્થાના ઉદ્ધાર સંભળાવે છે—

“કર્મઠતાના અભિમાનથી દેહબુદ્ધિદ્વારા અમે ઠગાયા, વિધિ-વચનોમાંજ અટકી ગયા. ભક્તિ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય લેશ-માત્ર અમારામાં નથી, કેવળ કુટુંબના દાસ બનેલા છીએ. બીજાઓને ઉપદેશ આપીએ છીએ, પરંતુ પોતે આવશ્યક કરતા નથી; નકલી પ્રતિષ્ઠા લઈ બેઠા છીએ. આ બાળકો ધન્ય છે, તેમનો વંશ ધન્ય છે અને તેમનું કુળ પણ ધન્ય છે ! કેવળ ધન્યજ નહિ, આ તો પુણ્ય-શીલના અવતાર છે. એમ કહેતા બધા બ્રાહ્મણો તેમને નમસ્કાર કરતા આનંદપૂર્વક તેમનો જયજયકાર પોકારવા લાગ્યા.”

બ્રાહ્મણોએ જ્યારે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનો જયજયકાર કર્યો ત્યારે—

‘જ્ઞાનેશ્વર બોલ્યા કે આ બધા આપનાં ચરણોનો મહિમા છે. અમારામાં આ શક્તિ નથી. આપ વેદસ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ ભૂદેવ તો. આપનાં ચરણોની જગત-મુક્ત નથી થાય છે.’ નિવૃત્તિનરે કહ્યું : ‘હે જ્ઞાનેશ્વર ! બ્રાહ્મણનાં ચરણોનું ધ્યાન કરવાથી કલિનાં નેત્રો પડે અને સદેવ થાય છે.’

જ્ઞાનેશ્વરે કહ્યું : ‘જેને આ શક્તિ હોય તેને આપનાં ચરણોની ધ્યાન કરવાની જરૂર નથી. તેને આપનાં ચરણોની ધ્યાન કરવાની જરૂર નથી.’

છે, અને પછી અપરોક્ષના અનુભવનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ શ્રીશંકરાચાર્ય અથવા શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ જેવા મહાત્માઓનો પહેલાં અપરોક્ષાનુભવ થઈ જાય છે અને પછી સ્વાનુભવની દૃષ્ટિથી તેઓ અધ્યાત્મના અંથો જુએ છે-વાંચે છે અને તેથી વર્ષાઋતુમાં જેમ મહા નદીમાં ભરતી આવે છે, તેમજ એમની (ઋતંભરા) બુદ્ધિ શાસ્ત્રઅંથોના અવલોકનથી ચારે તરફ ફેલાઈ જાય છે.” (જ્ઞાનેશ્વરી ૧૪૧૨) એમની સિદ્ધ પ્રજ્ઞા શાસ્ત્રોને એક વાર ભેતાંજ લીલામાત્રથી પોતાનાં કરી લે છે. આવા મહાત્માઓ સ્વાનુભવનાં નેત્રો વડે અંથોને જુએ છે. બુદ્ધિનાં નેત્રોથી અંથો વાંચવા-ભેવાનું કામ તો આપણે સૌ કરીજ રહ્યા છીએ. અસ્તુ ! પૈઠણમાં રહીને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ પોતાનાં ભાઈ-બહેનોની સાથે અધ્યારમઅંથોનું અવલોકન-વાચન-મનન કર્યું અને કથાપ્રવચન અને કીર્તનમાં સમય ગાળ્યો.

પૈઠણમાં એક બ્રાહ્મણને એક અવસરે પોતાના પિતાનું શ્રાદ્ધ કરવું હતું. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે તેને શ્રાદ્ધની તૈયારી કરવાનું કહ્યું. પિતૃઓને માટે આસન બિછાવવામાં આવ્યાં. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે એ પિતૃઓનું ધ્યાન કરીને કહ્યું ‘આગ-સ્તવ્યમ્’ અને એમની પાણીના પ્રતાપે તરતજ બધા પિતૃઓ આવીને પોતપોતાને સ્થાને બેસી ગયા. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની આ યોગશક્તિ અને શિદ્ધિ બેઠને તે બ્રાહ્મણ કૃતકૃત્ય થયો. એને આ અસાધારણ બાળકોની અતીક્રિયા ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ બેસી ગયો.

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના આવા આવા ચમત્કારો અને તેમની અતીક્રિયા શક્તિ બેઠને પૈઠણવાસીઓને ખાતરી થઈ કે “આ વરુ આશ્વાન દેવના છે અને એમને પ્રાયશ્ચિત્તની કદિજ તરફ નથી. એ તો અવનમુક્ત છે, મૂર્તિનામ સૂચુ છે.” (ભગવિજય સંધ્યા ૬) આ પ્રભાતે નિઃશય કરીને પૈઠણના વિદ્વાન મહારાજે મહા બુદ્ધિપય લખ્યું અને તે નિવૃત્તિનામ મહારાજને આપ્યું નિવૃત્તિનામ મહારાજે નમસ્કાર કરીને તે પાઠ કરાવ્યો નમસ્કાર - ને તોને પ્રભુને કૃપા.

અને તે દેવી રીતે કરવી એ દોષ બતાવી શકે તેમ છે? તુકારામ મહારાજના કથન મુજબ ‘એ તકથી બાણવાની ચીજ નથી, તેથી ચરણોમાં મરનકળ મૂકી દીધું.’ આ દર્શન અનુસાર આપણે પણ શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજનાં ચરણોમાં પરમાત્મભાવથી આપણાં મસ્તક નમાવીએ એજ ઉચિત છે.

આ પછી નિવૃત્તિનાથ વગેરે ઘોટા સુમય પૈંઠમાં રહ્યા. ગોદાવરીમાં સ્નાન કરતા, વેદાંતની ચર્ચા કરતા, દીર્ઘન-પુરાણ વગેરે સત્કર્મોચરણમાં રહેતા અને પૈંઠવાસીઓને ભગવાનની ભક્તિનો ભાગ બતાવતા-એજ ત્યાં તેમનો જીવક્રમ હતો. પૈંઠમાં રહીનેજ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે શ્રીમદ્ધંકરાચાર્યનું ભાષ્ય, શ્રીમદ્ભાગવત અને યોગવાસિષ્ઠ વગેરે ગ્રંથોનું અધ્યયન કર્યું તેમજ આગળ ઉપર જે ગ્રંથો લખ્યા તેની ભૂમિકા પણ તેમણે આહીંજ તૈયાર કરી. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું અધ્યયન કેવું હતું? ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં—

તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગં લભતે પૈર્વિદેહિકમ્ ।

યતત્તે ચ તત્તો ભૂયઃ સંસિદ્ધૌ કુરુનંદન ॥

વગેરે પ્રકારે જે યોગીઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અથવા સ્વયં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે જેમનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કર્યું છે કે “ત્યાં અવસ્થાની હરકાર કરવામાં આવતી નથી, ઉંમરની વાટ જોવાતી નથી અને સર્વજ્ઞતા બાળપણમાંજ તેમને વરે છે. તેને સિદ્ધ પ્રજ્ઞ પ્રાપ્ત થતાં મનજ્ઞ જ્ઞાનપ્રવાહ બનીને વહેવા લાગે છે અને બધાં જાજ આપોઆપજ સુખમાંથી નીકળવા લાગે છે. (જ્ઞાનેશ્વરી અ. ૬-૪૫૩-૪૫૪) જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ પણ એજ યોગીઓની શ્રેણીના મિદ્ધ પુરુષ હતા. ગ્રંથાધ્યયન કરીને જ્ઞાન બનનારા લોકિક વિદ્વાનો કરતાં તે તદ્દન જુદીજ ઠોડીના હતા. શુદ્ધપાથી તેમણે પહેલાં સ્વાનુભવ પ્રાપ્ત કર્યો અને પછી ગ્રંથોનું અધ્યયન કર્યું. સામાન્ય વિદ્વાન પહેલાં ગ્રંથાધ્યયન કરે છે-અર્થાત પહેલાં પઠાણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે

છે, અને પછી અપરોક્ષના અનુભવનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ શ્રીશંકરાચાર્ય અથવા શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ જેવા મહાત્માઓનો પહેલાં અપરોક્ષાનુભવ થઈ જાય છે અને પછી સ્વાનુભવની દૃષ્ટિથી તેઓ અધ્યાત્મતા ંધો જુએ છે-વાંચે છે અને તેથી વર્ષાઋતુમાં જેમ મહા નદીમાં ભરતી આવે છે, તેમજ એમની (ઋતંભરા) બુદ્ધિ શાસ્ત્રંધોના અવલોકનથી ચારે તરફ ફેલાઈ જાય છે.” (જ્ઞાનેશ્વરી ૧૪૧૨) એમની સિદ્ધ પ્રજ્ઞા શાસ્ત્રોને એક વાર જોતાંજ લીલામાત્રથી પોતાનાં કરી લે છે. આવા મહાત્માઓ સ્વાનુભવનાં નેત્રો વડે ંધોને જુએ છે. બુદ્ધિનાં નેત્રોથી ંધો વાંચવા-જોવાનું કામ તો આપણે સૌ કરીજ રહ્યા છીએ. અસ્તુ ! પૈઠણમાં રહીને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે પોતાનાં લાઈ-ખાહેનોની સાથે અધ્યાત્મંધોનું અવલોકન-વાચન-મનન કયું” અને કથાપ્રવચન અને કીર્તનમાં સમય ગાળ્યો.

પેદાશમાં એક ગ્રાહણને એક અવસરે પોતાના પિતાનું
શ્રાદ્ધ કરવું હતું. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે તેને શ્રાદ્ધની તૈયારી
કરવાનું કહ્યું. પિતૃઓને માટે આસન ણિછાવવામાં આવ્યાં.
જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે એ પિતૃઓનું ધ્યાન કરીને કહ્યું 'આગ-
સ્તવ્યમ્' અને એમની વાણીના પ્રતાપે તરતજ બધા પિતૃ-
ઓ આવીને પોતપોતાને સ્થાને બેસી ગયા. જ્ઞાનેશ્વર
મહારાજની આ યોગશક્તિ અને મિદ્ધિ ભોધને તે ગ્રાહણ
કૃતકૃત્ય થયો. એને આ અભ્યાધારણ બાળકોની અલોકિકતા
ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ બેસી ગયો.

[illegible]

શુદ્ધિપત્ર

[પેઠણના પ્રાણભોજી જ્ઞાનેશ્વર વગેરેને જે શુદ્ધિપત્ર આપ્યું તેની એક નકલ શ્રી.ભિંગારકર જીવાને જ્ઞાના કામગ- પત્રોમાંથી મળી છે અને તે તેમણે પ્રસિદ્ધ કરી છે. તેમ આ પછી આપીએ છીએ. એમાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના પિતા વિઠ્ઠલ પંતની પણ જાણી હકીકત લખેલી છે અને પૈઠણમાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે જે ચમત્કાર બતાવ્યા તે વિષે પૈઠણના પ્રાણભોજી આ શુદ્ધિપત્રમાં ઠણું છે કે, આ ચમત્કાર અમે નજરોનજર જોયા છે. આ શુદ્ધિપત્રની ભાષા ઘણીજ મધુર છે. નામદેવના 'આદિ' અંથની પેઠે આ શુદ્ધિપત્ર પણ અદિત્ય- ત્મક હોવાને લીધે બહુ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. બન્ને વચ્ચે અવશ્ય કંઈક અંતર છે. આ શુદ્ધિપત્રની પ્રામાણિકતા વિષે વિદ્વા- નોમાં થોડો મતભેદ છે, છતાં એમાં આપેલું વર્ણન બીજે મળી આવતાં વર્ણનો સાથે મોટે ભાગે મળતું આવે છે અને પૈઠણના પ્રાણભોજી જ્ઞાનેશ્વરશાહિને જે શુદ્ધિપત્ર આપ્યું તે જો એજ શુદ્ધિપત્ર ન હોય તો તે કેવું હશે, એની કલ્પના પણ એથી કરી શકાય તેમ છે. એનું આછામાં આછું એટલું મહત્ત્વ તો છેજ.]

સ્વસ્તિશ્રીમત્સકલભૂમણ્ડલમण्डनीभूता अखंडप्रचंड-
वैतण्डिकवैतण्डगण्डस्थलखण्डनैकहरयः गिरयोऽखिलतत्त्वप्रका-
शकशक्तिरत्नानां तरयोऽशेषशास्त्रजलधेः नानानीष्टदलङ्कारमणयो-
निखिलविद्रांसः शृणुध्वमेतां प्रणतिपरम्परोपेतां प्रतिष्ठानमधि-
तिष्ठतां सर्वभूसुपर्वणामस्माकमभ्यर्थनाम् । यदद्भुततममुद्भूत-
मिह प्रत्यक्षमपक्षपातमनुभूतं तदेवं देववेदसाक्षिकं स्वाक्षिकलि-
पुतः शुभवर्ता भवतां प्रकाशयामः ।

શ્લોકા:

આપેગ્રામનિવાસિયાનુપવગો ગોવિન્દપન્તામિથો
વિપ્રઃ કથન મન્પુરથરણતઃ શ્રીવેદમાતુઃ સુતમ્ ।

लेभे विद्वलपन्तनामकमसौ जातोपनीनिर्गुणेः
 सम्प्राप्तो निगमागमान् समगमत्सर्वार्थमार्थञ्छया ॥१॥
 आलन्दीति प्रथितनिगमे भव्यादिव्यप्रसङ्गात्
 सिद्धोपन्तद्विजनितनुजां रुक्मिणीं प्राप्य पत्नीम् ।
 पद्भिर्वपेस्तनयमनया नैव लब्ध्वा प्रसुमा-
 मेनां हित्वा निशि निशितया प्राप कार्त्तवीर्यतया ॥२॥
 रामानन्दाह्वयसंन्यासदीक्षं तत्र ध्रुत्वा हन्त कान्तं नितान्तम्
 शान्तस्वान्ता सेवमाना विमाना स्वर्णाश्रयं नाथनाथस्य देवात्
 तत्रैवाप्तं दैशिकं सम्प्रणम्यैतस्मात्पुत्राशीर्विचः प्राप्य रिक्ता ।
 ध्रुत्वा घृतं दत्तचित्तेन तेनाऽऽनीता भीता प्रतर्धर्याप कार्त्तवीर्याम् ॥४॥
 स विद्वलं तत्र जगौ सगौरवं विहाय चानाससुतां पतिव्रताम् ।
 तयापिनोक्तोगुणवान्भयाञ्छलात् चलात् विरक्ताश्रममाश्रितः कुतः
 ममाज्ञयातो घृतकुम्भसम्भवस्यजातकर्मादिविधानसंस्कृतः ।
 इमां पुनः प्रोढह तत्र पुत्रक्रांश्च त्रीन् हरेरंशमवान् भवानियात् ॥

आर्या

इत्यमस्यमपि मुहुः प्रसूत गुरुणारुणाक्षमुक्तः सः ।
 विधिना पुनरपि विधिना गृहीतयाभृद्गृही तया नतया ॥७॥
 प्रारब्धलेखनविधां विपर्ययादेव वर्णधर्मस्य ।
 यतिरपि पुनः पतिरभूदित्युक्त्वासौ बहिष्कृतो विप्रः ॥८॥
 घृणान्तसायोधान् ध्रुत्वाप्य श्रद्धया पुनरशोधान् ।
 शिष्टाचारविरोधान् समुज्झितो मत्सरात्परैः क्रोधान् ॥९॥
 अभवन्निवृत्तिमुत्थं ज्ञानेश्वरमध्यमे सुतव्रितयम् ।
 मोषानान्तं तुर्या तुर्यावस्थारता सुतामुक्ता ॥१०॥
 जातोपनीनिममयान्ननया इति विप्रमण्डलीं समया ।
 प्रोचे वाचा नमया क्षम्यो दोषो भवे कृतः स मया ॥११॥

श्लोकाः

न सिद्धो निदग्गनादि कापि प्रतिष्ठानपुरंज्य नम्मान् ।

शुद्धिं प्रतिष्ठानपुरे लमस्य निवेद्य सर्वं स्वकृतं विगर्वम् ॥१२॥
पुनः समं सोऽयं समं म्वचिंतं कृत्वा प्रतिष्ठानमिदं प्रयातः ।

स्वमातुलस्यालयमध्यवान्गान्

सोऽप्युज्झितोऽस्माभिरमृष्य सद्भाव ॥१३॥

कृष्णाभिधो विट्ठलमातुलोऽसौ श्राद्धे न लेभे द्विजमुक्तदोषात् ।
लोकान्तरात्तस्य पितॄन् स साक्षादानीनवान्मध्यमवैट्ठलिः सः ॥
श्राद्धे यदाभून्नहि विप्रयोगश्चिरात्पितॄणामपि विप्रयोगः ।
ज्ञानेश्वरेणैह निवारितोऽत्र दृष्टं चरित्रं तदिदं विचित्रम् ॥१५॥
ज्ञानेश्वरो विट्ठलनन्दनानां समध्यमोऽप्युत्तम एव चाद्यः ।
स्थितिप्रियो नित्यविशुद्धसत्त्वो यथाऽमराणां मुरजित्प्रयाणाम् ।
कृत्वा नमो विप्रकुलाय गोदातीरे स्थितस्तातकुलाय हेतोः ।
तीराधिवासैः कृतभरिहारैर्द्विजैर्यासैः कथितो विलासैः ॥१७॥
ज्ञानेश्वरस्त्वं यदि वास्तवोऽसि न वा स्तवोऽयं तवनाममात्रात्
प्रताडितैस्मिन्महिषे प्रतोर्दस्त्वपि गात्रे भविता तदङ्कः ॥१८॥
अथेत्यथादीदृश तैः प्रताडितैस्तस्मिन्लुलायेऽरुणमस्य पृष्ठकम् ।
व्यलोकिरेखात्रितयं त्विहाखिलं किलास्य कालत्रयबोधमूचकम्
लुलायमेतं स्वकुलाय शुद्धये विधेयशेष श्रुतिशुन्दपाठकम् ।
इतीरितस्तस्य निधाय मूर्धनि करं स वेदाकरमेनमातनोत् ॥२०॥

समर्क्षं सर्वेषां भुवमभवदेषां द्विजनुषा-

मयेषाणां गोदातटभुवि तु गोदाय त्रिदुपाम् ।

चरित्रं चित्रं तन्महिष इह सन्तर्जितयुधोऽ-

खिलानुर्ध्वेदानुचितपदभेदान् समपठत् ॥२१॥

एवंविधानि विविधानि विलोकितानि

ज्ञानेश्वरस्य चरितानि महाश्रुतानि ।

विप्रास्ततोऽत्र मिलिताः सकला विशुद्धेः

पत्रं पवित्रहृदयेन समर्पयामः ॥२२॥

ज्ञानेश्वरस्मरणतः स्मरणेन मुक्तान्

મુક્તાગ્રજોડ્યમસિલ્લાન્નુ ચલુ કર્તુમીદે ।
 નિન્દ્યો ન વોધરહિતઃ સ્વહિતૈકસિધ્યે
 વંદ્યો ધ્રુવં સુકૃતિમિઃ કૃતિભિઃ સમસ્તૈઃ ॥૨૩॥
 નિધ્યમ્વરયમધોણીસંયુતે શાલિવાહને ।
 માધે શુક્લે ચ પદ્મમ્યાં સર્વજિન્નામવત્સરે ॥૨૪॥
 શ્રીમદ્જ્ઞાનેશચરણયુગલે સુરસેવિતે ।
 વોપદેવેન ગ્રથિતં શુદ્ધિપત્રં સમર્પિતમ્ ॥૨૫॥

શુદ્ધિપત્રનો અનુવાદ

સ્વસ્તિ શ્રીમત્સકલભૂગંડલમંડનીભૂત, અખંડ પ્રચંડ
 વિતાંડાવાદીરૂપ હાથીના ગંડકથાગને દેહાડનાર સિંહ, અખિલ
 તત્ત્વપ્રકાશ કરનારા સૂક્ષ્મ-રત્નોના ગિરિ, સંપૂર્ણ શાસ્ત્રો-
 ના સાગરને પાર કરાવનારા નાવિક, વિવિધ દેશોને શોભા-
 યમાન કરનારા મણિ, હે નિખિલ વિદ્વદ્વૃન્દ ! આપ અમે
 પૈઠણવાસી સમસ્ત ભૂદેવો—બ્રાહ્મણોની વારંવાર નમનપૂર્વક
 દરેલી આ અભ્યર્થના—પ્રાર્થના સાંભળો. જે અદ્ભુતતમ
 ઘટના પ્રત્યક્ષ બની છે, જેનો પશ્ચાત્ત રહિત અવસ્થામાં
 અમે અતુલ્ય થયો છે, તેને દેવતાઓ અને વેદોને સાક્ષી
 રાખીને અમે અમારી આંખે જે લેયું છે, તેજ આપ મહા-
 પુરુષોની સમક્ષ રજુ કરીએ છીએ.

આપેઆપમાં રહેનારા યજ્ઞુઃશાખાના ગોવિંદ પંત
 નામના બ્રાહ્મણને વેદમાતા (ગાયત્રી)ના પુરસ્કરણથી એક
 પુત્ર પ્રાપ્ત થયો. એનું નામ વિદુષ પંત. ઉપનયન થયા
 પછી તેમણે શુની પાસેથી નિગમાગમનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું.
 અને પાત્રી તીર્થવાસ કરવાની ઇચ્છાથી નિવૃત્ત થયા. (૧) મહિમા-
 વાન આગંધીપુરીમાં : કલ્યાણે તેમણે નિધિ પંત બ્રાહ્મણની
 કન્યા સ્ત્રિમાર્ગની માર્ગ દર્શન કરી : આ પછી ને

૧૯૦૫, ૧૯૦૬
 ૧૯૦૭, ૧૯૦૮
 ૧૯૦૯, ૧૯૧૦

ન્યાસ-દીક્ષા લીધાના અગાચાર જાણ્યા. પછી અંતઃકરણ-
ને તદ્દન શાંત કરીને માનરહિત થઈને એણે નાથનાથના
સુવર્ણ અશ્વત્થ (પીપળા)ની સેવા કરી. (૩) દેવયોગથી ત્યાં
આચાર્ય (રામનંદ) આવ્યા, તેમને તેણે પ્રણામ કર્યા,
પુત્રનો આશીર્વાદ પામીને તે દુઃખી થઈ. ત્યારે આચાર્યે
(તેને પૂછ્યું અને) એકાગ્રચિત્તે જામી હડીકત સાંભળીને
તેને અભયદાન આપી ધૈર્ય આપીને કાશી લઈ ગયા. આ
રીતે તે કાશી પહોંચી. (૪) કાશી પહોંચીને આચાર્યે ધમ-
કાવીને વિકૃલને કહ્યું કે 'તમે આ પુત્રવિનાની પતિવ્રતાનો
ત્યાગ કરીને, એની રજા સિવાય, ત્રણે ઋણનો બોલો માથે
હોવા છતાં આ પ્રમાણે છળપ્રપંચથી વિરક્ત આશ્રમનો
આશ્રય શું સમજીને લીધો છે ? (૫) હવે મારી આજ્ઞાથી
ધૃતકૃંભવિધિ દ્વારા જાત-કર્માદિ સંસ્કાર કરાવીને આની
સાથે ફરીથી લગ્ન કરો અને હરિના અંશથી થનારા ત્રણ
પુત્રો પ્રાપ્ત કરો. (૬)

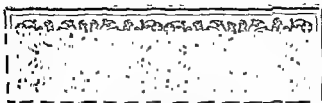
ગુરુએ ક્રોધપૂર્વક આ જે કંઈ કહ્યું તે અસહ્ય હોવા
છતાં પણ વિકૃલ પતે તેને સહી લીધું અને વિધિની રચ-
નાનુસાર પુનઃ વિધિપૂર્વક તેઓ આ સ્ત્રીનો સ્વીકાર કરીને
ગૃહસ્થ બન્યા. (૭) પ્રારબ્ધકર્મવશાત્ વર્ણધર્મનો આવો
વિષય થવાથી ચતિ ફરીથી પતિ જાની ગયો, એમ કહીને
પ્રાક્ષણોએ વિકૃલ પત્નનો જાહિષ્કાર કર્યો. (૮) સંપૂર્ણ વૃત્તાંત
નહિ જાણવાથી, અને સાંભળીને પણ અશ્રદ્ધાથી તેની કંઈ
તપાસ નહિ કરીને, શિષ્ટાચારનો વિરોધ થાય છે. આ
ભાવથી જાધાએ અને કેટલાકોએ તો અભિમાનથી તથા
ક્રોધથી પણ તેમને નાત જહાર મૂક્યા. (૯) એમને ત્રણ
પુત્ર થયા:-સૌથી મોટા નિવૃત્તિ, મધ્યમ જ્ઞાનેશ્વર અને
સૌથી નાના સોપાન; ચોથી મુક્તા કન્યા થઈ, જે ચોથી
(તુર્યા) અવસ્થામાંજ રહે છે. (૧૦) પુત્રોના ઉપનયનનો હવે
સમય આવ્યો, એમ વિચારીને વિપ્રમંડળી પાસે જઈને
વિકૃલ પતે દીન વાળી વટે કહ્યું કે, મારાથી જે કંઈ ફાવે
થયો છે, તેને આપ લગા કરો. (૧૧)

પ્રાક્ષણ્યે વિઠ્ઠલ પંતને કહ્યું કે, આ નગરીમાં કોઈ
તિથા નથી, તેથી પ્રતિષ્ઠાનપુર (પૈઠણ) જઈને ત્યાં ગર્વ-
સહિત થઈને પોતે જે કંઈ કયું હોય તે સર્વ કંઈ જણાવો
અને શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરો. (૧૨) ત્યારે તે પુત્રોસહિત સ્વસ્થ-
ચિત્ત થઈને આ પૈઠણ નગરમાં આવ્યા. અહીં તેઓ પોતા-
ના મામાને ત્યાં ઉતર્યા. અમે એ મામાને પણ સંબંધ
રાખવા માટે નાત જાહેર મૂક્યા. (૧૩) વિઠ્ઠલ પંતના મામા
કૃષ્ણાણને આ દોષને લીધે શ્રાદ્ધને માટે પ્રાક્ષણ મળ્યા
નહિ, ત્યારે વિઠ્ઠલ પંતના મધ્યમ પુત્ર પિતૃલોકમાંથી
સાક્ષાત્ પિતૃઓનેજ લઈ આવ્યા. (૧૪) શ્રાદ્ધમાં જ્યારે
વિપ્રયોગ ન થયો ત્યારે ઘણા સમયથી પિતૃઓનો જે
વિપ્રયોગ (વિયોગ) રહ્યા કયો હતો તે જ્ઞાનેશ્વરે દૂર કયો.
તેમનું આ વિચિત્ર ચરિત્ર અમે જોયું. (૧૫) સ્થિતિચુસ્ત
અને નિત્ય શુદ્ધસત્વ જ્ઞાનેશ્વર વિઠ્ઠલપુત્રોમાં મધ્યમ હોવા
છતાં જેમ ત્રણે દેવતાઓમાં મુશરી શ્રેષ્ઠ છે, તેમ ઉત્તમ
અને આદ્ય થયા. (૧૬) એ જ્ઞાનેશ્વર વિપ્રવૃન્દને નમસ્કાર
કરીને પિતૃઓની સદ્ગતિ માટે ગોદાવરીતીરે બેઠા હતા
ત્યારે તટવાસી પ્રાક્ષણ્યે વિવિધ રીતે ઠઠ્ઠા-મસ્કરી કરતાં
કરતાં તેમને કહ્યું—(૧૭) જો આપ વાસ્તવમાં જ્ઞાનેશ્વર છો,
માત્ર નામનાજ ન હો તો આબુકથી આ પાડાને મારતાંજ
આપના શરીર ઉપર તેના ચિહ્ન-સાજ પડે. (૧૮) પાડાને
આબુક માનવામાં આવતા પેતર. જ્ઞાનેશ્વરની પીઠ લાલ
ધર્મી ધર્મી અને તેના ઉપર આબુ ન જ પડેલ. જોના જણાયુ
કે, આ આબુ સાજ દેખાવા તેમન. ત્રણે કાળના જ્ઞાનની
મુચક છે. (૧૯) આ પાડાને તેનારા કુમળી શુદ્ધિમાટે શુદ્ધ
વેદ બોલતો કરો તેના કહેના જ્ઞાનેશ્વરે તેના મસ્તક ઉપર
સાચ મૂકીને તેને વેદેના જાણના હોવા દર્શાવ્યા. (૨૦) આ
જ્ઞાનેશ્વરના દર્શને મનમાં જે દેવતાને તરે વિઠ્ઠલે તે પ્રસન્ન
કરનાર આ વિચિત્ર ચરિત્ર જોયું તે પછી તે પરિવ્રાજકો મન
દત્તજીનાં દર્શન કરે પછી તે જ્ઞાનેશ્વરે વેદવેદ કયો. (૨૧)

1. 20. 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839.

ન્યાસ-દીક્ષા લીધાના અભ્યાસ લખ્યા. પછી અંતઃકરણ-
ને તદ્દન શાંત કરીને માનરહિત થઈને એણે નાથનાથના
સુવર્ણ અથતથ (પીપળા)ની સેવા કરી. (૩) દેવયોગથી ત્યાં
આચાર્ય (રામનંદ) આવ્યા, તેમને તેણે પ્રણામ કર્યા,
પુત્રનો આશીર્વાદ પામીને તે દુઃખી થઈ. ત્યારે આચાર્ય
(તેને પૂછ્યું અને) એકાગ્રચિત્તે બધી હૃદીકૃત સાંભળીને
તેને અભયદાન આપી ધૈર્ય આપીને કાશી લઈ ગયા. આ
રીતે તે કાશી પહોંચી. (૪) કાશી પહોંચીને આચાર્ય ધમ-
કાવીને વિકૃત્તને કહ્યું કે 'તમે આ પુત્રવિનાની પતિવ્રતાને
ત્યાગ કરીને, એની રત્ન સિવાય, ત્રણે ત્રણનો બોલો માથે
હોવા છતાં આ પ્રભાણે છગપ્રપંચથી વિરક્ત આશ્રમનો
આશ્રય શું સમજીને લીધો છે ? (૫) હવે મારી આજ્ઞાથી
ધૃતકુંભવિધિ દ્વારા જાત-કર્માદિ સંસ્કાર કરાવીને આની
સાથે ફરીથી લગ્ન કરો અને હરિના અંશથી ધનારા ત્રણ
પુત્રો પ્રાપ્ત કરો. (૬)

શુરુએ ક્રોધપૂર્વક આ જે કંઈ કહ્યું તે અસહ્ય હોવા
છતાં પણ વિકૃત પતે તેને ઘડી લીધું અને વિધિની રચ-
નાનુસાર પુનઃ વિધિપૂર્વક તેઓ આ ઓનો સ્વીકાર કરીને
ગૃહસ્થ બન્યા. (૭) પ્રારબ્ધકર્મવશાત્ વર્ણધર્મનો આવો
વિપર્યય થવાથી યતિ ફરીથી પતિ બની ગયો, એમ કહીને
બ્રાહ્મણોએ વિકૃત પતનો બહિષ્કાર કર્યો. (૮) સંપૂર્ણ વૃત્તાંત
નહિ જાણવાથી, અને સાંભળીને પણ અશ્રદ્ધાથી તેની કંઈ
તપાસ નહિ કરીને, શિષ્ટાચારનો વિરોધ થાય છે. આ
ભાવથી બધાએ અને કેટલાકોએ તો અભિમાનથી તથા
ક્રોધથી પણ તેમને નાત બહાર મૂક્યા. (૯) એમને ત્રણ
પુત્ર યયા:-સૌથી મોટા નિવૃત્તિ, મધ્યમ જ્ઞાનેશ્વર અને
સૌથી નાના કોપાન; ચોથી સુક્રા કન્યા થઈ, જે ચોથી
(તૃતી) અવસ્થામાં રહે છે. (૧૦) પુત્રોના ઉપનયનનો હવે
સમય આવ્યો, એમ વિચારીને વિપ્રમંડળી પાસે જઈને
વિકૃત પતે દીન વાળી વેટ કહ્યું કે, મારાથી જે કંઈ રો-
ધયો છે, તેને આપ સમા કરો. (૧૧)

ૐ તીર્થયાત્રા ૐ

તીર્થાણિ ક્ષેત્ર મુખ્યાણિ સેવિતાનીહ ભૂતલે ॥૧॥

મવદિધા ભાગવતાસ્તીર્થીભૂતાઃ સ્વયં વિમો ।

તીર્થીર્કુર્વન્તિ તીર્થાણિ સ્વાન્તઃસ્થેન ગદામૃતા ॥૧૦॥

(શ્રીમદ્ભાગવત સ્કંધ ૧, અધ્યાય ૧૩)

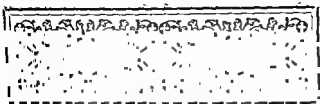
પૈઠણનાં નરનારીઓને પોતાની વિભૂતિઓનું તેજ
જતાવીને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે તેમને થોડોક સમય પોતાના
સત્સંગનો લાભ આપ્યો અને બ્રાહ્મણોને આપેલું શુદ્ધિપત્ર
તથા વેદમંત્ર બોલનાર પાઠાને સાથે લઈને ત્યાંથી આગળ
ગયા. આલે' નામના સ્થાનમાં પહોંચ્યા પછી ત્યાં મહારાજે
એ પાઠાને સમાધિ દીધી. આરે ભાઈજાહેન બ્રહ્મચર્યા કરતાં
અને આનંદવિનોદ કરતાં કરતાં રસ્તો વટાવવા લાગ્યાં. મહી-
પતિ બુવાએ આનું વર્ણન કર્યું છે કે 'સ્થાનંદમાં મમ
યઈને માર્ગે આજ્યા જતા હતા. સપ્રેમ હરિશુભ ગાતા હતા.
વિવિધ પ્રકારની કવિતાઓ કરતા નવ રસ ઉત્પન્ન કરતા આ-
લતા હતા.' તે બ્રહ્મનિષ્ઠ, બ્રહ્મરૂપ, બ્રહ્મમય, ભાઈ-બહેનના
દેવા સંવાદો થતા હતા. તેમના તે હરિશુભગાનમાં પ્રેમ-
રસ દેવો ઇલકાતો હશે અને તેમના કવિત્વથી દેવી દેવી
વાતો પ્રગટ થતી હશે તે બધું આજે કંઈ કહી શકાય તેમ
નથી. પરંતુ આગલેજ વર્ષે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે જે ગીતા-
ભાષ્ય લખ્યું તેનાથી આ બાબતોની કંઈકે કંઈપણ કહી
શકાય. આ ભાઈ-બહેને પીર પીર નાહીને અને પોતા-
નાં સરોશી નીચે આજની જમીને સ્વર્ગ ગમવાનું કા-
રનાં નેવડાં રાખે પહોંચ્યાં.

જેવાં. આથી અમે જાણા જાણીને પવિત્ર દૃઢયથી
આ શુદ્ધિપત્ર+ સમર્પણ કરીએ છીએ. (૨૨) જ્ઞાનેશ્વરનું
સ્મરણ કરવાથી તે સ્મરણ દ્વારા આ મુક્તમુદ્ગમલિ સૌને
મુક્ત કરવા સમર્થ છે. જેમને પોતાનું હિત સાધવું હોય
તેઓ અજ્ઞાનથી તેમની નિંદા ન કરે. એ સૌના વંદ છે,
પુણ્યાત્માઓના પણ વંદ છે. (૨૩) નિધિ, અંબર, યમ,
શોણી સંયુત* શાલિવાહન શક, સર્વાંગિત નામનો સંવ-
ત્સર, મહા મુદી પાંચમને દિવસે સુરસેવિત શ્રીમદ્ જ્ઞાનેશ્વ-
ચરણ મુગલમાં બોપદેવે લખેલું આ શુદ્ધિપત્ર અર્પણ કર્યું.

+ આજના બીટીઓ કે દનારા, નધ્યા-માયત્રીને નેવે મુક્તારા,
કન્યાવિક્રય કરનારા-કરાવનારા અને મુખ પાંચાને કુનેજનારા, પોતાને
ખેડુન ગણાવી નાદારી માગનારા, વ્યાજવદ્દુ દનારા તેમજ દેવ,
શત્રોને જાગનાં કર્મો કરવામા રચ્યાપચ્યા રદનારા, જાગના-નેરમા તે
ઉછેદિયાંની વાટ જોનારા, નધા તેમની માન્યતાની ન મે મેદેશ
પણ માર્યું ઉચ્છેદીને પગલું જરનારા પુવકેને કાનના અને ના
બદાર મુક્તારાઓએ હવે તો પોતાના અધિકાર અને સર્વ ના ના
જોવાનો સમય આવ્યો જાગે છે.—ગુજરાતી અનુવાદક

* શોણી ૧ યમ ૨ અંબર ૦ અને નિધિ ૬-અથવા ૮
૧૨૦૬ સંવત ૧૩૮૮.—દિંદી અનુવાદક

તીર્થયાત્રા

તીર્થાનિ ક્ષેત્ર મુખ્યાનિ સેવિતાનીહ મૂતલે ॥૧॥

ભવદ્વિધા ભાગવતાસ્તીર્થીભૂતાઃ સ્વયં વિમો ।

તીર્થીકુર્વન્તિ તીર્થાનિ સ્વાન્તઃસ્યેન ગદામૃતા ॥૨૦॥

(શ્રીમદ્ભાગવત સ્કંધ ૧, અધ્યાય ૧૩)

પૈઠણનાં નરનારીઓને પોતાની વિભૂતિઓનું તેજ
જતાવીને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે તેમને થોડોક સમય પોતાના
ચત્સંગનો લાભ આપ્યો અને બ્રાહ્મણોને આપેલું શુદ્ધિપત્ર
તથા વેદમંત્ર બોલનાર પાઠાને સાથે લઈને ત્યાંથી આગળ
ગયા. આલેં નામના સ્થાનમાં પહોંચ્યા પછી ત્યાં મહારાજે
એ પાઠાને સમાધિ દીધી. ચારે બાઈબહેન બ્રહ્મચર્યા કરતાં
અને આનંદવિનોદ કરતાં કરતાં રસ્તો વટાવવા લાગ્યાં. મહી-
પતિ બુવાએ આનું વળુંન કયું છે કે 'સ્વાનંદમાં મમ
થઈને માર્ગે ચાલ્યા જતા હતા. સપ્તેમ હરિશુભ ગાતા હતા.
વિવિધ પ્રકારની કવિતાઓ કરતા નવ રસ ઉત્પન્ન કરતા ચા-
લતા હતા.' તે બ્રહ્મનિષ્ઠ, બ્રહ્મરૂપ, બ્રહ્મમય, ભાઈ-બહેનના
કેવા સંવાદો થતા હતા. તેમના તે હરિશુભગાનમાં પ્રેમ-
રસ કેવો હતકાતો હશે અને તેમના કવિત્વથી કેવી કેવી
વાતો પ્રગટ થતી હશે તે બધું આજે કંઈ કહી શકાય તેમ
નથી. પરંતુ આગલેજ વર્ષે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે જે ગીતા-
બાધ્ય લખ્યું તેનાથી આ બાળતોની કંઈકે કંઈપણ કહી
શકાય છે. આ ભાઈ-બહેનો પીર પીરે ચાલોને અને પોતા-
નાં સ્વરૂપોની નીચે આવતી જુનિને સ્વયં જમાન કરતાં
કરતાં નેવનાં રસને પડેનાં.

નેવાસે' ગામ નગર છાયામાં પ્રવરા નદીને કિનારે વસેલું છે. જે ગામ મળીને આ એક ગામ બનેલું છે. એક નેવાસા ખંડોળાનું છે અને બીજું નેવાસા મોહિનીરાજનું છે. બંને નેવાસા મળીને નેવાસે' ક્ષેત્ર બન્યું છે. બંને નેવાસાની વચ્ચે પ્રવરા નદી દક્ષિણોત્તર વટી રટી છે. મોહિનીરાજના નેવાસાના પશ્ચિમ દોણમાં ગામથી પા માકંક દૂર એક શિલાસ્થંભ છે. એ જ્ઞાનેશ્વરના શિલાસ્થંભના નામે પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ વાસ્તવમાં એમ નથી. મોહિનીરાજના નેવાસામાં મોહિનીરાજનું અને ખંડોળાના નેવાસામાં ખંડોળાનું મંદિર છે. 'મોહિનીરાજ' નામ પુરુષવાચક હોય છતાં પણ આ નામ વિષ્ણુ ભગવાનના મોહિની નામના શ્રીરૂપ અવતારનું છે. મોહિનીરાજના હાથોમાં ચૂડીઓ છે અને બધો વેશ સ્ત્રીનો છે. સમુદ્રમંથન સમયે સમુદ્રમાંથી ઘોઠ રત્નો નીકળ્યાં હતાં. તેમાં એક અમૃત હતું. આ અમૃતને માટે દેવો તથા દૈત્યો લડ્યા, અમૃતકલશ દૈત્યોને હાથ આવ્યો. ત્યારે દૈત્યોને માયાબળમાં ફસાવીને તેમના હાથમાંથી અમૃતકલશ ઝૂંટવી લેવા અને તે દેવતાઓને આપવા માટે દેવોના પક્ષપાતી ભગવાને જે મોહિનીરૂપ ધારણ કર્યું તેજ આ મોહિનીરાજ છે. (આ કથા શ્રીમા ભાગવતના ૮ મા સ્કંધ, અધ્યાય ૮ અને ૯ માં છે.) મોહિનીરાજને 'મહાલયા' પણ કહે છે. 'મહાલયા' શબ્દ જ મરાઠીમાં 'મહાલસા' થઈ ગયો છે. મહારાષ્ટ્રના કંઈ કવિઓએ નેવાસે'ને જે મહાલયા ક્ષેત્ર અથવા મહાલસાપુર કહ્યું છે તે આજ અર્થમાં કહેવાયું છે. આજ નેવાસે' ક્ષેત્રમાં જ્ઞાનેશ્વરી ગ્રંથ લખાયો હતો. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે ગ્રંથના ઉપસંહારમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે, આ ગ્રંથ ત્યાં લખવામાં આવ્યો છે કે ' (ત્યાં) આ કળિયુગમાં, દક્ષિણપથના મહારાષ્ટ્ર મંડળમાં ગોદાવરીને તટે ત્યાં ત્રિશુલ નેક પવિત્ર અનાદિ પંચકોશ ક્ષેત્રમાં જગતના જીવનસૂત્રને સંભાળનારી મહાલયા વિરાજે છે. '

નેવાસે' પ્રવરા નદીને કિનારે આવેલું છે. પરંતુ આ ક્ષેત્ર

નાદિ છે, એની પંચકોશીમાં ચારે દિશાએ પ્રાચીન ક્ષેત્ર અને ટોકે' નામના તીર્થસ્થાનમાં પ્રવરા અને ગોદાવરી-
 ૧ સંગમ છે. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને ગોદાવરી જે અત્યંત
 રમ્ય હતી, તે આ અનાદિ પંચકોશી ક્ષેત્રમાં છે.

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ જ્યારે નેવાસે' પહોંચ્યા ત્યારે તે
 ૧ મથે તેમણે એક સતી સ્ત્રી પોતાના પતિના શબની પાસે
 પ્રેરેલી વિલાપ કરતી જોઈ. મહારાજે પૂછપરછ કરી તો
 જણાયું કે, મૃત વ્યક્તિનું નામ ' સમ્વિદાનંદ ' છે. નામ
 સાંભળતાંજ તેમણે આશ્ચર્યથી કહ્યું: ' શું ? સત્ ચિત્ આ-
 નંદ ! ? સત્ ચિત્ આનંદને કોણ મારી શકે છે ? સત્ ચિત્
 આનંદનું કદી પણ મૃત્યુ થાય છે ? સમ્વિદાનંદને કશી
 ઉપાધિજ હોતી નથી, તેને મૃત્યુ સ્પર્શ પણ કરી શકતું
 નથી. ' મુખમાંથી આ ઉદ્ગાર નીકળ્યા અને શબ ઉપર
 તેમણે પોતાનો હાથ ફેરવ્યો, કે તરતજ મરેલો પુરુષ
 જીવતો થઈ ઉઠીને ઉભો થયો. તેણે મહારાજનાં ચરણોમાં
 મસ્તક મૂક્યું અને સર્વ પ્રકારે તેમનું શરણ લીધું. આ
 પુરુષ તે ' સમ્વિદાનંદ જીવા ' છે, કે જેઓ ' આદરપૂર્વક '
 જ્ઞાનેશ્વરીના લાડીઆ બન્યા અને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે પોતાને
 જ્ઞાનેશ્વરીને અંતે તેમના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આજ
 સમ્વિદાનંદે પાછળથી ' જ્ઞાનેશ્વર વિજય ' નામનો ઓળી-
 બદ્ધ ચરિત્રગ્રંથ લખ્યો.

વચમાં મોટાક સમય જ્ઞાનેશ્વર વગેરે આજાંદીમાં
 રહ્યા. પૈશવમાં મહારાજે જે ચમત્કાર બતાવ્યા તે ખજાર
 તથા તેમની જ્યાંનિ આજાંદી સુધી પહોંચી વધી હતી.
 આજી આ વખતે જ્યારે આ લાઈ-અદેને આજાંદી પહોં-
 ચ્યાં, ત્યારે ત્યાંના લોકોએ જેમનું અત્યંત પ્રેમથી સ્વાગત
 કર્યું, ત્યાં વિગેળા સ્ત્રી નામના એક કર્મી પ્રાણી, જે
 માથુ-નાંતેનો અત્યંત દેખ કરતા હતા તેમના મનમાં
 જ્ઞાનેશ્વર દિ વિષે એક એક વાર પૂજા કરતી હતી કે ' જે
 જ્ઞાનેશ્વરનાં પાદો છે ' તેમનાં મનમાંથી આ વાર

નીકળતીજ નહોતી. એ બ્રાહ્મણ વિદ્વાન અને મદદચારી હતા, પરંતુ અનુભવજ્ઞાન નહિ હોવાથી તેમના શ્રેયોભાગમાં ગિર્યાભિમાન ભરેલું હતું. તે જ્યાં ત્યાં જ્ઞાનેશ્વરદિની નિંદાજ કરતા કરતા હતા. જ્ઞાનેશ્વરીનું નામ કોઈ હોતો તેના મસ્તક ઉપર નિંદા અને દેવનું ભૂત ગ્રવાર થઈ જતું હતું. જ્ઞાનેશ્વરીની સાથેની તેની સ્પર્ધા, સૂર્યની સાથે આગિયાની સ્પર્ધા કરવા જેવું હતું ! છતાં પણ એ વીડ તે કીર્તિસાગરને ચોપી લેવા ઇચ્છતો હતો ! પરંતુ એ બનેશ કેમ ? વિસ્રોળા આટી કરતા હતા તો જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ઉપર દેવજ, પરંતુ લોકો પારસ સાથે મળવાથી જેમ સોનું જળની જાય, તેજ પ્રમાણે તે નિંદક, જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના સંગથી પરમકલ્યાણનેજ પામ્યો.

એક વાર દિવાળીના તહેવાર ઉપર નિવૃત્તિનાથ મહારાજે મુક્તાબાઈને સામાન્ય એમજ કહ્યું કે, આને દિવાળી છે. તેથી માંડજ ખાવાની ઇચ્છા છે. મુક્તાબાઈએ ‘સાર’ કહીને માંડ બનાવવાનું વાસણ લેવા કુંભારને ત્યાં ગઈ. રસ્તામાં તેને સામેથી વિસ્રોળા આટી આવતા જણાયા. તેમને જોઈને મુક્તાબાઈ ગભરાઈ ગઈ. વિસ્રોળાએ પાસે જઈને જરા દબડાવીને પૂછ્યું : ‘ક્યાં જાય છે ?’ મુક્તાબાઈએ જવાબ આપ્યો : ‘માંડ બનાવવાનું વાસણ લેવા કુંભારને ત્યાં જઈ છું.’ વિસ્રોળા બોલ્યા : ‘હીક, લઈ આવ તો, જોઈ તો ખરો કે તને માંડ બનાવવાનું વાસણ કોણ આપે છે.’ વિસ્રોળા પહેલાજ તેની આગળ ચાલ્યા અને બધા કુંભારોને કહી આવ્યા કે, કોઈ મુક્તાબાઈને કોઈ પણ ચીજ ના આપે. કેટલાયે કુંભારો એમના કરજદાર હતા. તેમના ઉપર તો વિસ્રોળાનો પૂરો અધિકારજ હતો. મુક્તાબાઈ દુકાને દુકાને ફરી, પરંતુ કોઈ કુંભારે તેને માંડ બનાવવાનું વાસણ આપ્યું નહિ. આખરે તે હતાશ થઈને પાછી ફરી. ‘નિવૃત્તિનાથ માંડ ખાવાની ઇચ્છા દર્શાવે ॥

* માંડ એક જાતની ખાવાની ચીજ છે, જે માટીના વાસણમાં તૈયાર કરી શકાય છે.

રાજની નિંદા કરનારા વિરોધી થાતી આ રીતે જ્ઞાનેશ્વરના પરમભક્ત થયા અને ' મહાવિપ્લુના અવતાર શ્રીગુરુ મારા જ્ઞાનેશ્વર ' કહી અભંગ વાળીથી તેમના ગુણ ગાવા લાગ્યા.

આ હકીકત સંવત ૧૩૪૪ અને ૧૩૪૭ ની વચ્ચેની છે. એ ત્રણ વર્ષોમાં જ્ઞાનેશ્વર વગેરે ભાઈબહેન નેવાસે, આપે-ગાંવ અને આળંદી, જોજ ત્રણ સ્થાનોમાં ઠેાઠ વાર કયાંક તો ઠેાઠ વાર કયાંક એમ રહેતાં હતાં. એમના પ્રત્યે જે વિરોધ હતો તે સંવત ૧૩૪૪ ની શરૂઆતમાં જ નાશ પામી ચૂક્યો હતો. આ સમયે જ્ઞાનેશ્વર ચૌદ વર્ષ પૂરાં કરીને પંદરમા વર્ષમાં આવ્યા હતા. નિવૃત્તિનાથને સત્તરમું વર્ષ બેઠું હતું, સોપાનદેવ તેર વર્ષના થયા હતા અને મુકા-બાઈ અગિયાર વર્ષનાં હતાં. આ ઉંમરમાં એ ભાઈ-બહેન નેવાસેમાં હતાં અને તે સમયમાં સદ્ગુરુ નિવૃત્તિનાથ સમક્ષ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે ગીતા ઉપર ભાષ્ય કહેવાનું શરૂ કર્યું હતું. તેમની ઉંમર ઢેઢલી હતી ! અને જ્ઞાનેશ્વરીમાં જે જ્ઞાન પ્રગટ થયું છે, તે કંઈ કોટિનું છે ! જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના ચરિત્રમાં અન્ય જે અનેક ચમત્કાર છે તે બધાને એક બાણ મૂકી દઈએ તો પણ આ કુમળી વયમાં જ્યારે વિદ્યાથી રઘુવંશ અને કિરાતના પ્રથમ સર્ગ ભણવાનું શરૂ કરે છે, ત્યારે તેમણે જ્ઞાનેશ્વરી જેવો ગ્રંથ રચ્યો—અને તે પણ એવો અલૌકિક કે તેના પછી એક હજાર વર્ષમાં પણ એવો ઠેાઠ અસામાન્ય ગ્રંથ રચાયો નથી. આ એક જ ચમત્કાર એટલો મોટો છે કે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના અલૌકિક તેજ અને બળનું આ એક જ પ્રમાણ પણ આપું નથી ! ગીતા ઉપર સંસ્કૃત, પ્રાકૃત તથા વિદેશી ભાષાઓમાં આજ સુધી હજારો ગ્રંથો રચાયા છે પરંતુ એમાં એક પણ ગ્રંથ એવો નથી કે જે જ્ઞાનેશ્વરીની તોલે આવી શકે. કાવ્યની દૃષ્ટિથી એ આદર્શ કાવ્ય છે, તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી ગંભીર તત્ત્વજ્ઞાનનો ગ્રંથ છે, ધર્મની દૃષ્ટિથી ધર્મરહસ્ય પ્રગટ કરનારો ગ્રંથ છે, ભાષાની દૃષ્ટિથી ઉત્તમ ભાષાનો ગ્રંથ છે. અનુભવની દૃષ્ટિએ સ્વાનુભવના તેજથી ચમકનારો ગ્રંથ છે,

લક્ષ્મિની દૃષ્ટિથી લક્ષ્મિના અમૃતરસથી ભરેલો લક્ષ્મિ-ગ્રંથ છે. કોઈ પણ દૃષ્ટિથી જુઓ, આ ગ્રંથની તુલનાજ થઈ શકે તેમ નથી. જ્ઞાનેશ્વરી પછી અમૃતાનુભવ, ચાંગદેવ-પાસણિ, હરિપાઠ, યોગવાસિષ્ઠ, સ્વાત્મપત્ર વગેરે ગ્રંથ અને સેંકડો અભંગો જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે રચ્યા. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના એ ગ્રંથોનો વિચાર આગળ એક જુદા અધ્યાયમાં જ કરવાનો છે એટલે અહીં આટલોજ ઉલ્લેખ થસ છે. સંવત ૧૩૪૭ માં જ્ઞાનેશ્વરી સંપૂર્ણ થયા પછી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને પંઢરપુર તરફ ધ્યાન આપવાનો સમય મળ્યો. શ્રીવિઠ્ઠલના અનન્ય સગુણોપાસક પ્રસિદ્ધ લક્ષ્મી નામદેવને સાથે લઈ તીર્થયાત્રા કરવાનું જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે નક્કી કર્યું.

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની તીર્થયાત્રાના સંબંધમાં વાર-
કરીસંપ્રદાયમાં શ્રીનામદેવરાયની તીર્થવલિના પદ અભંગ-
જ મુખ્યત્વે પ્રમાણભૂત મનાય છે. એ પરથી જણાય છે કે,
જ્ઞાનેશ્વર અને નામદેવ સિવાય આ યાત્રામાં અન્ય કોઈ
ત્રીજો માણસ નહોતો. પરંતુ ભક્તિકથાસાર, ભક્તિકથા-
મૃત, દુષિંદરાજદૃત ભક્તિલીલામૃત, કથાકલ્પવૃક્ષ વગેરે
અંથો પરથી જણાય છે કે, નિવૃત્તિનાથ, સોપાનદેવ, મુક્તા-
બાઈ, નરહરિ સોની, ચોખા મેલા, ગોરા કુંભાર, વિસોબા
ખેચર વગેરે સંતો પણ આ તીર્થયાત્રામાં જ્ઞાનેશ્વર અને
નામદેવની સાથે હતા. આ અંથોમાં તીર્થયાત્રાનું વિસ્તાર-
પૂર્વક વર્ણન પણ આપેલું છે અને માર્ગમાં લે અનેક પ્રકાર-
ના ચમત્કાર યથા તેનું પણ વર્ણન છે. નામદેવની તીર્થ-
વલિ જોતા પહેલાં એ અંથોમાં આપેલી હકીકતો સંક્ષેપમાં
જાણી લેવી જરૂરી છે.

શ્રી નિવૃત્તિનાથની વ્યાસા લઈને જાનેશ્વર મહારાજને
તીર્થયાત્રાએ જવાનો નિશ્ચય થયો. શ્રીચુક નિવૃત્તિનાથ પણ
તેમની સાથે જાવાનું જણાવ્યું અને સુશ્રી, બાઈ તથા જે બંધનોને
જાવાના સાથે જાવાનું જણાવ્યું. તેમની સાથે રહે તેઓ બધા
તેમની સાથે જાવાનું જણાવ્યું. તેઓ બધા
જાવાનું જણાવ્યું. તેઓ બધા

ઠાણ શ્રદ્ધાળુ ધનવાન જમીનદાર હતો. તેણે આ યાત્રાનું જ્ઞાને પોતાને ત્યાં ઉતાર્યો અને લોજન વગેરેનો ઉત્તમ પ્રણામ કરીને ઘણી સેવા-ચાકરી કરી. આ મદીપતરાવની કન્યાને કહ્લાડના રામરાય સાથે પરણાવવામાં આવી હતી. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને મદીપતરાવે પ્રાર્થના કરી કે, મહારાજ તેમને પણ દર્શન દઈને આગળ વધે. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ જાણતા હતા કે, પંઢરપુરમાં ભક્ત નામદેવ રહે છે, તેણે મહારાજ પ્રેમી છે, તેમને સચુલ સાક્ષાત્કાર થઈ શક્યો છે. શ્રીવિકૃલ ભગવાન સાથે એમને સંભાષણ વગેરેનો બ્યવહાર છે. તેમને આ યાત્રામાં પોતાની સાથે લેવા જોઈએ અને પંઢરપુરની યાત્રા કરવી જોઈએ. આ હેતુથી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ પહેલા પંઢરપુર ગયા. પંઢરપુરમાં ચાર દિવસ રહ્યા અને ત્યાંથી નામદેવને સાથે લઈને આગળ ચાલ્યા.

નામદેવરાયની 'તીર્થાવલિ'ના ૫૯ અભંગો તરફ હવે જઈએ. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ પંઢરપુરમાં નામદેવને મળ્યા આઠ્યા અને તેમને સાથે લઈને યાત્રાએ ચાલ્યા. એ પ્રસંગનું વર્ણન નામદેવની પ્રેમભરી વાણીમાંજ સાંભળીએ.

“નામાને મળવા જ્ઞાનેશ્વર આઠ્યા ! નામદેવ એમનાં ચરણોમાં પડ્યા. પછી નામદેવે અત્યંત પ્રેમથી આલિંગન કરીને આદરપૂર્વક વિધિ વડે તેમનું પૂજન કર્યું અને સ્તુતિ કરવા લાગ્યા કે—“મહારાજ ! સંસારમાં આસક્ત એવા માયા-મોહમાં ફસાયેલા જીવો ત્રિવિધ તાપોથી ડૂબી છે. એવા પતિતોનો ઉદ્ધાર થાય એટલા માટે આ પૃથ્વી ઉપર આપનો અવતાર થયો છે. હું દીન, મૂઢ, બુદ્ધિહીન સંતોનાં ચરણોની રજનો એક કણ છું.”

આ પછી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે પણ અત્યંત પ્રેમપૂર્વક નામદેવની સ્તુતિ કરી અને તેમને પોતાની સાથે તીર્થ-યાત્રામાં આવવાની પ્રાર્થના કરી—

“જ્ઞાનેશ્વર કહે છે કે તમે ભક્તચિરોભવિ છો, તમે જન્મ લઈને ભગવાનનાં ચરણ પ્રાપ્ત કર્યાં છે. પ્રેમના મુખની

તો સ્વાદ તમનેજ મળ્યો જોટલે તમારી વાસનાઓ
થઈ ગઈ. તમારો જન્મ ધન્ય છે, તમારું કુળ ધન્ય
રે ધન્ય છે કે ભગવાનની પાસે રહ્યો છો. ક્ષણવાર
માં બેસીને જ્ઞાતરના રહસ્યની ઘોડી વાતચીત કરીએ.
મુક્ત જ્ઞાની બધી રીતે પાવન થઈ જાય છે. તે છતાં
તીર્થ અને ભજન છોડતા નથી, ભગવાનના દાસ બૂ-
| તીથોને આ નેત્રો વડે જોવા તલસ્યા કરે છે. તમારા
ગતું સુખ નિત્ય મળ્યા કરે, અને સંસારમાં આવતું
| ધાય એવી ઇચ્છા છે. જ્ઞાનદેવ કહે છે કે, યાત્રાનું
| નક્કી કરો અને આ મનોરથ પૂરો કરો.”

આથી નામદેવે કહ્યું: “આપ વિદુલ ભગવાનને પૂછો.
| આજ્ઞા આપે તો હું પણ આપની સાથે આવું. પરંતુ
દેવરાય સામે મહાપ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો અને ફરી
જાર કરીને તેમણે જવાબ દીધો—

“હું પાદુરંગમાંજ બધું સુખ પ્રાપ્ત કરી લઉં છું.
| કિ જાઉં તો પણ કેાને માટે ક્યાં જાઉં? આ લોકની
ધવા પરલોકની કેાઈ પણ ઇચ્છા મને નથી. નથી તો
| ઇ પુરુષાર્થ કરવાનો કે નથી તો ચારે મુક્તિઓમાંથી
| ઇ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવી. રંક થઈને પંઢરીમાં આ મહા-
| રની દહેરી આગળજ બેસી રહેવા ઇચ્છું છું.”

“વિદુલનાં ચરતોમાં મને શી જોટ છે? મારી વાસ-
| ને તો મન મજીજ ગયું છે. જન્મથી જોતું એને પાળ્યું-
| ળ્યું તેનેજ મેં મન, વચન ને કાયા વડે વેચી દીધું છે.
| નમદેવ કરે છે કે. આપ વિદુલ ભગવાનને પૂછો, તે જે
| જ્ઞાન આપે તે મનદેવે મતાવીશ.”

પણ તો વિદુલ ભગવાન પોતે મન, વચન ને કાયા-
| વેચીને કે. જ્ઞાનદેવે મતાવીશ. —

“તે મનદેવે મતાવીશ. જ્ઞાનદેવે મતાવીશ. —

યધને જન્મ લે છે. જાઓ, કહ્યાણ થયે, જલદી જાઓ,
જે પ્રમાણે ઠીક લાગે તે પ્રમાણે સ્વહિત સાધો."

આ પ્રમાણે કહીને ભગવાને નામદેવને હાથ રાતે-
જવરના હાથમાં આપ્યો અને કહ્યું કે 'આને મંજાણો, આ
મારો પ્રિય છે. એક દણુવાર પણ એને તમારાથી અજાણો
ના રાખો.' નામદેવને થોડક દૂર પહોંચ્યાહીને ભગવાન
મંદિરમાં પાછા ફર્યો.

મંગલવેદાથી ચોખામેલા અને આરણ્યકોંડીથી સાંવ-
તા માળી આ મેળામાં સામેલ થયા. ચાલતાં ચાલતાં એ
જાણી કહ્નાડની પાસે પહોંચ્યા. કહ્નાડના રાજા રામરાય આ
જાણી મહીપતરાવના જમાઈ હતા. મહીપતરાવને જ્ઞાનેશ્વર
ને આગળ જઈશ. આ કન્યાનું નામ સીતા હતું. એને સા
મહાત્મા, વૈરાગી-સંન્યાસી, યતિ-યોગી વગેરેનાં
ન કરવામાં, તેમનું સુખદુઃખ જાણવામાં અને તેમની
કરવામાં અત્યંત આનંદ આવતો હતો. પરંતુ રામરા
યજી વાતોના એટલાજ વિદોષી હતા. સાધુ-મહાત્મા
તેઓ લુચ્ચા-લકંગાજ સમજતા સીતાનાઈ મહાધાર્મિક,
ઉદાર અને ભાવિક હતાં, જ્યારે એમના પતિ કેવળ વિવ
યલંપટ અને પૂર્ણપ્રપંચી હતા. સીતાનાઈ હમેશાં પોતાના
પતિને સમજાવતાં કે 'આ લોકોનો જાણેજ વૈભવ નથી
છે, તેથી શ્રીહરિનેજ ભજવા જોઈએ. શ્રીહરિ સંતોના
મેળામાં મળે છે, તેથી સંતોની સેવા કરીને મનુષ્ય
સાર્યક કરવો જોઈએ.' પરંતુ આવી વાતો એમના ર
જવામાં આવતી નહિ, એટલુંજ નહિ પરંતુ સાધુ-મ
જોનાંજ એમના મિત્રજનુ ઠેકાણું રહેતું નહિ. સાધુ
દેવલાક નામધારી લુચ્ચા-બદમાસ પણ હોય છે,
રામરાયને કેવળ લુચ્ચા-બદમાસજ મળતા હતા!
જાઈ જેટલી ભાવિક, વિકટ અને હિંસાક્રિમ
હતી, તેટલાજ તેના પતિ મંથચી, વિપયલ પટ અને

જ હતા. મારા વિચાર પ્રમાણે તો, આવા પરસ્પર
 શિષ્ટી જીવોને પતિ-પત્નીરૂપે એકત્ર કરવામાં ભગવાનનો
 હેતુ હશે કે, બન્ને એકબીજાની સોજતથી મુકરે,
 પતિ-પત્ની જે એકબીજાના પૂરક અંશ હોય છે તેઓ પર-
 સ્પર્શના ગુહોદ્ધી ગુણવાન થઈને દોષોને દૂર કરી અપૂર્ણ-
 માંથી પૂર્ણ થાય. સમાન ગુણવાળાં પતિ-પત્નીનાં જોડાં
 બહુ ઓછાં જન્મે પડે છે. તેનું આજ કારણ હોઈ શકે.
 શમરાય પોતાના ગામમાં કોઈ સાધુ-મહાત્માને આવવા
 પણ હેવા નહોતા. જ્ઞાનેશ્વરાદિ યાત્રીઓ ગામની બહાર
 ઉતર્યા હતા. સીતાબાઈને તેમના આવવાના સમાચાર મળ્યા
 ત્યારે તેમનાં દર્શન માટે આતુર થયાં. તેઓ લાણુતાં હતાં
 કે, જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ મહાત્મ યોગી અને સિદ્ધ પુરુષ છે.
 સંત-સાધુઓનાં દર્શન માટે તે હમેશાં તરફનાં રહેતાં
 હતાં. તેઓ દાસ-દાસીઓને સાથે લઈ દર્શન માટે ત્યાં
 પહોંચ્યાં. તે સમયે બધા સંતો આત્મરંગમાં રંગાઈ ગયા
 હતા. નામદેવ દીર્ઘન કરતા હતા, પ્રેમરંગ ગાઢ બનતો
 જતો હતો. દીર્ઘન કરતાં કરતાં નામદેવના મુખમાંથી આ
 વચન નીકળ્યું કે 'સાચા સંતને કોઈ એક કોળિયો પણ
 અત્ત ખવડાવે તો ભગવાન તૃપ્ત થઈને ઓડકાર લે છે.'
 આ વચન સાંભળીને સીતાબાઈના હૃદયમાં થયું કે, જમ્મે
 તે રીતે આ સંતોને પોતાને ઘેર લઈ જવા જોઈએ. દીર્ઘન
 થઈ રજા બાદ તે સૌ સંતોનાં ચરણોમાં પ્રણામ કરીને
 ઘેર પાછી આવી. પરંતુ આખી રાત તેને નિદ્રા આવી નહિ.
 તેના પતિની એવી આજ્ઞા હતી કે, કોઈ સાધુ-સંત ગામ-
 માં પ્રવેશ કરવા પામે નહિ. પતિનો સ્વભાવ મહાક્રુર
 હતો. સીતાબાઈની તો ધર્મીયે ઇચ્છા હતી કે જ્ઞાનેશ્વરાદિ
 સંતોને ઘરના સંકરપૂર્વક અહીં તેડી લાવવા, તેમનાં ચર-
 ણોમાં આ ઘર પવિત્ર થાય અને પતિની સાથે હું તેમનાં
 ચરણોમાં પ્રણામ કરું. પરંતુ તે એક ઉપાય કે? તે
 માં વિચાર હતો. આજે તેણે અચાનક સાંકડાનું કાન
 ૨૨—૨૩ માં ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેને પોતાના પાંચ વર્ષના

મહાભાગ્ય ક્યાંથી કે મને કંઈક જ્ઞાન થાય । હું અજ્ઞાન છું એટલા માટે શ્રીભગવાને મને આપને હાથ સોંપ્યો છે. હું આપને શું કરી શકું, પરંતુ આપની આજ્ઞા થઈ છે તેથી ભગવાન જે કંઈ કહેવડાવશે તે હું કરું છું.” જ્ઞાનેશ્વરે કહ્યું કે “કહો, અને મનને નિઃશંક કરીને લેદહિ નહિ રાખતાં પોતાનો સુખાનુભવજ કહો.” ત્યારે નામ-દેવ કહેવા લાગ્યા—

“મને નામ-સંપ્રીતન આજ્ઞા લાગે છે, બાકી બધું ફાગટ છે. નમન એ તો શુભદોષ-તરફ ફેલેલ કરનારી નમ્રતાનું સ્વરૂપ છે અને તેમાંજ આનંદ પ્રગટ થાય છે. સમસ્ત વિશ્વમાં મારા વિઠ્ઠલનાં દર્શન થાય અને ઈંટ ઉપર જે સમચરણ ચોલી રહ્યા છે, તેમનું હૃદયમાં અર્પક સ્મરણ થાય ત્યારેજ નિર્વિકાર ધ્યાન થયું કહેવાય. જોવી અવસ્થામાં, કંજુસ જેમ પોતાના રાજગારમાંજ એકચિત્ત રહે છે અને રાત-દહાડો નફાનુંજ ધ્યાન રાખ્યા કરે છે, અથવા ડીડો જેમ ભ્રમરનું ધ્યાન કરે છે, તેજ પ્રભાણે સંપૂર્ણ ભાવપૂર્વક એક વિઠ્ઠલનુંજ ધ્યાન થાય છે, સર્વ ભૂતોમાં તેમનુંજ રૂપ પ્રગટ થાય છે. રજમ અને તમા-શુભથી લિપ્ત, સૌથી નિરાળો પ્રેમકલાનો ભોગ તેજ ભક્તિ છે. પ્રેમથી એકાંતમાં ગોવિંદનું ભજન કરો; એના જેવી બીજી વિશ્રાંતિ નથી. શરીર, વાણી અને મન દ્વારા મારો એજ પ્રિય અનુભવ છે અને તે આપની સમક્ષ કહ્યો છે. તે પછી એજ ઉદાર સર્વજ્ઞ પાંડુરંગેજ કહેવડાવ્યો.”

આ સાંભળીને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ સુખથી રોમાંચિત થયા અને તેમને ઈચ્છા થઈ કે ‘મારા નામાની (નામ-દેવની) વાતો હમેશાં સાંભળતો રહું.’ કવિ, આત્મજ્ઞાની, વિરક્ત, જીવ-મુક્ત, પાઠક, સાધક, અધિકાર ગમે તે હો, પરંતુ નામદેવના ભાવનુંજ જે અપાર સુખ છે, જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે અત્યંત પ્રેમથી કહ્યું કે ‘તે સુખનો કંઈપણ અંત નથી. સતો એને દીર્ઘ દૃષ્ટિથી વિચારે.’ અથા મને એ

ભક્તિમુખમાં લવલીન થઇને 'પુંડલીક વરદે હરિ વિઠ્ઠલ' (પુંડરીકને વરદાન આપનારા ભગવાન શ્રીહરિ વિઠ્ઠલ)નો જયજયકાર કર્યો.

આ પ્રમાણે આનંદપૂર્વક માર્ગ કાપતા બધા સંતો તેરમાં પહોંચ્યા. આહીં ગોરોબા કુંભાર રહેતા હતા. ગોરોબાએ અત્યંત ભક્તિપૂર્વક સંતોનું આતિથ્ય કર્યું. ત્યાં ત્યાં પકાવ થતો ત્યાં ત્યાં નામદેવનું કીર્તન ચાલતું હતું. નામદેવની અનુષ્ઠ ભક્તિ અને પદ્યરચને પણ પીગળાવનારો તેમનો પ્રેમ જોઇને સર્વે અતિશય આનંદ પામતા. નામદેવ હમેશાં પંઢરિનાથનાજ ધ્યાનમાં રહેતા હતા. પંઢરિનાથ તેમની સાથે જોલતા, જેલતા અને તેમનું યોગદેશ મળાવતા હતા. નામદેવ પૂર્ણ સંતુષ્ટ ભક્ત હતા. પરંતુ સર્વાત્મભાવનો બોધ હજી તેમના અંતઃકરણમાં ઉદય પામ્યો નહોતો, તેમને હજી સુધી સદ્ગુરુકૃપા પ્રાપ્ત થઈ નહોતી, હજી તેમને સાચું સ્વરૂપજ્ઞાન થયું નહોતું. ગુરુકૃપા વિના પૂર્ણજ્ઞાન થતું નથી. પ્રત્યક્ષ પાંડુરંગ ભગવાન નામદેવ સાથે જોલતા હતા, હવે તેમને ગુરુની શી જરૂર હતી ? નામદેવનો એજ ખ્યાલ હતો, અને કંઈક અભિમાન પણ હતું. આહીં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ઈચ્છતા હતા કે, તેમનો આ દોષ દૂર થાય, અને નામદેવને એવું સાચું જ્ઞાન થાય કે સંતુષ્ટ-નિર્ગુણ, દેશ્યાદેશ્ય, વ્યક્તાવ્યક્ત-બધાં શ્રીહરિનાંજ સદૃશ સ્વરૂપ છે. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની આ ઇચ્છાને અનુકૂળ એક દિવસ એક મનોરંજક પ્રસંગ બન્યો. ગોરોબાને ત્યાં વામળ જનાવવાનાં કેટલાંક જોલાર હતાં. એમાં એક ચાપી પણ હતી. એક દિવસ ત્યારે સૌ સંતો બેઠા હતા ત્યારે મુખ્તાબાઈએ ચાપી ઉપાડી અને ગોરોબાને પૂછ્યું—'ગોરોબા કાકા ! આ શું છે ?' ગોરોબાને જવાબ આપેલો કે 'એ ચાપી છે. એ દેવદાસી દયા પદા કન્યા છે અને કન્યા પાકા દેવે જન્મ્યાં આપે છે.' આવી રીતે જાણે, રહ્યું કે 'ત્યાં મનુષ્યો પણ ઉચ્ચ નિર્માણ કરેલા હોય છે, એ પાકા દેવે જન્મ્યાં હોય છે.' આવાં હતાં.

એકના એક પુત્રને ખવડાવી દીધી. બાગકના દેહમાં અત્યંત બગતરા થઈ અને તે મરણ પામ્યો ! ઘરમાં અને ગામમાં હાહાકાર મચ્યો ! પરંતુ સ્ત્રીનાગાઇને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના યોગબળમાં ૬૬ વિશ્વાસ હતો. રાત્રી સમયનું મેં મુકાઈ ગયું ત્યારે સ્ત્રીતાએ તેના પતિને કહ્યું કે 'આજ મુખી આપે સાધુઓને અનેક કષ્ટ આપ્યાં તેનુંજ આ પરિણામ છે, હંમેશાં પણ તેમની ચરણરજ મસ્તકે ચઢાવો.' આ સમયે એક બ્રાહ્મણે આવીને રાત્રીને સમાચાર આપ્યા કે, ગામ બહાર દેટલાક સાધુઓ તંબુ તાણીને પડ્યા છે. પુત્રહાનિથી રાજ દીન થઈ ગયો હતો, તેનું ચિત્ત ઠેકાણે નહોતું. આ સમયે તેની એવી હાલત હતી કે, જે કોઈ જે કંઈ કહે તે જ માની લેતા ! રાણી સ્ત્રીતાબાઈ અને અન્ય લોકોના કહેવાથી તે ગામબહાર-જ્યાં સાધુમહાત્માઓ તંબુ તાણીને પડ્યા હતા ત્યાં ગયા. જ્ઞાનેશ્વરશરિ સંતોનાં કથન કરીને સૌ સંતોને અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક તેણે પોતાને ઘેર પધારવાની પ્રાર્થના કરી. ઘરમાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનાં પગલાં પડ્યાં, એ જોઈને રાણીને ઘણો આનંદ થયો. તેમનાં ચરણોત્તીર્થામૃત લઈને તેમણે મૃત પુત્રના મુખમાં મૂક્યું. તીર્થામૃતનો સ્પર્શ થતાંજ પુત્ર ઊઠીને બેઠો થયો. રાત્રીને રાજમદ નાશ પામ્યો અને તે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનાં ચરણોમાં પડ્યા. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે તેમના મસ્તક ઉપર હાથ મૂકીને તેમને કૃતાર્થ કયાં. ત્યારથી સ્ત્રીતાબાઈ અને શમરાજ બન્ને હરિભજનમાં રંગાઈ ગયાં. સ્ત્રીતાબાઈએ સાહસ તો ઘણુંજ બારે કહ્યું, પણ તેથી તેના પતિની આંખો ઉઘડી ગઈ અને તે સદ્ગુરુની કૃપાને પાત્ર થઈ પત્નીસહિત પરમગતિને પ્રાપ્ત થયા.

એક વાર હમેશાં બ્રહ્માનંદમાંજ મગ્ન રહેનાર મહાત્મા નામદેવ અને જ્ઞાનદેવ બન્ને વાતચીત કરતા કરતા રસ્તે ચાલતા હતા. નામદેવનું ચિત્ત પાંદુરગમા લાગેલું હતું અને એમને એજ લગની લાગી હતી કે, પંડરપુર પહોંચીને ક્યારે ભગવાનને ભેટું. નામદેવરાયની આવી પરમ

વ્યાકુળતા બેઠને જ્ઞાનદેવ મનોમન અત્યંત પ્રસન્ન થતા હતા. આ એકનિષ્ઠ ભક્તિ બેઠને તેમને આનંદની ગલીપચી થતી હતી. નારદના ભક્તિસૂત્રમાં ભક્તિનું જે આ લક્ષણ બતાવવામાં આવ્યું છે ‘તદર્પિતાખિલાચારતા તદ્વિસ્મરણે પરમવ્યાકુલતા’ તે નામદેવરાયને અક્ષરથા: લાગુ પડે છે. તેમણે શરીર, વાણી તથા મનના બધા વ્યાપાર ભગવાન વિઠ્ઠલદેવને સમર્પણ કર્યા હતા અને તે તેમના વિસ્મરણ-અર્થાત્ વિયોગથી પરમ વ્યાકુળ થતા હતા. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને તેમણે કહ્યું કે, તેમના વિયોગથી ‘હૃદયના ટુકડે ટુકડા થઈ રહ્યા છે.’ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે તેમને ઘણું ઘણું સમજાવ્યા કે—

“જેને માટે તમારો આ પ્રેમ છે, તે તમારા હૃદય-માં આવીને બેઠેલા છે, તમે વારંવાર આમ ઉઠાસ શા માટે થાઓ છો? હે ભક્તરાજ! સાવધાન થઈને વિચારો; તમારો નિબ્બનંદ તમારીજ પાસે છે. લેહ-શ્મ ત્યજીને જીઓ, તમારા વિઠ્ઠલ વ્યાપક છે, સર્વદેશી છે, સર્વકાળ સર્વગત અને સંપૂર્ણ છે. તેમને આવવા જવાનું હોતું નથી. તે તમારી અંદર છે, તમે તેમની અંદર મનને નિશ્ચયમાં સ્થિર કરીને આનો અનુભવ કરો.”

આ યથાર્થ જ્ઞાન તો થયું, પરંતુ ‘પંઢરી નિવાસ જીવન મારા!’ ની પૂન તો ચાલુજ રહી. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ નામદેવની વાતોથી અત્યંત પ્રસન્ન થતા હતા. મહારાજ પાને પૂર્ણાનંદસ્વરૂપ હતા, છતાં નામદેવની એક-દેશી પરંતુ પરાકાષ્ઠની અગ્રીમ ભક્તિ બેઠને પરમ પ્રસન્ન થતા હતા. ‘પ્રેમભૂતિ’ નામદેવને તેમણે ત્રિસાક્ષાપૂર્વક કહ્યું: “સારી રીતે જગત્ત્રિવિધ કેમ કરીને પાર પડાય, મન-હૃદિ રાગિક રી રીતે યાત્ર, નિર્વિકાર થવાનું કેવી રીતે થાય—જે બધું ન જાણે તેને મનદેવ.”

૧.૮૬. નામદેવે વારંવાર મનદેવને હૃદયપૂર્વક જ્ઞાન મળે. ૧૦૬. ૧૦૭. ૧૦૮. ૧૦૯. ૧૧૦. ૧૧૧. ૧૧૨. ૧૧૩. ૧૧૪. ૧૧૫. ૧૧૬. ૧૧૭. ૧૧૮. ૧૧૯. ૧૨૦.

કાચું છે અને ઠોણ પાકું છે ?” ગોરોળાએ કહ્યું—“હા.” અને તરતજ તેઓ થાપી ઉપાડી તે પ્રત્યેકના માથા ઉપર ઠોકી ઠોકીને જોવા લાગ્યા. જધા સંતો મૌન ધરીને બેઠા હતા, કોઈ કંઈ ન બોલ્યું, સૌ છાનામાના તમાથો જોતા રહ્યા. પરંતુ જોવા ગોરોળા નામદેવ પાસે આવ્યા કે તરતજ નામદેવ ગુરસે થયા અને કહેવા લાગ્યા કે ‘આ શું! અહીંથી દૂર હટો. મારા માથા ઉપર જો થાપી માર્યો તો બચ્યા છો! એમ સમજી લેજો કે હું આ સંતોની પેઠે મૌન ધરીને બેસી નહિ રહું. જળરદાર!’ ગોરોળાએ જોયું કે, એમના મિજાજમાં તો ભારે ગરમી છે. પરંતુ થાપી તો તેમના મસ્તક ઉપર પછુ પડી અને ગોરોળાએ કહ્યું કે ‘આ જધા ઘડાઓમાં આજ ઘડો કાચો છે.’ આથી સૌ સંતો મોટેથી હસી પડ્યા. નામદેવને આમાં ચોતાનું ઘણું જ અપમાન થયેલું લાગ્યું અને તેઓ અત્યંત દુઃખી થતા પંઢરપુર પાછા ફર્યા. તેમણે આ જધી હકીકત શ્રીપાંડુ રંગને કહી અને ભગવાનના કહેવાથી તેમણે વિસોળા ખેચર પાસેથી ગુરૂપદેશ ગ્રહણ કર્યો. આ કથાનું તાત્પર્ય મોરો પંતની એક લોકપ્રસિદ્ધ આર્યામાં ઘણું જ સરસ રીતે પ્રગટ થયું છે. એ આર્યાનો આશય આ પ્રમાણે છે:—

“સદ્ગુરુના અનુમતિ વિના હરિને કોઈ ભક્ત પૂરેપૂરા ઝોળખી શકતો નથી. તે ગોરો (પાંડુરંગ) થાપીથી ઠોકી ઠોકીને સંતોને પરખ્યા કરે છે.”

જધા ગોરોળા પાસેથી વિદાય થઈને આગળ વધ્યા અને શિવરાત્રિને દિવસે અવધિયા નાગનાથ પહોંચ્યા. ત્યાં નામદેવ કીર્તન માટે ઉભા થયા, ત્યારે હજારો શ્રોતાઓ હરિરંગમાં રંગાઈ ગયા હતા. તે સમય બ્રાહ્મણોને અભિ-વેક કરવાનો હતો. એમની અતિ પવિત્રતામાં આ વાગ્ધરી એને લીધે અત્યણુ પડવા લાગી. આથી નામદેવ મંદિરની પાછળ કીર્તન ચરૂ કર્યું, ત્યારે કહે છે કે એવો અમંદાર થયો કે, ભગવાન ભૂતનાથ—ગુરુ બ્રાહ્મણોના તરફ પાંડ

રવી અને મુખ નામદેવશય તરફ કર્યું ! હજી પણ ત્યાં
 હિંદુશ્વર શંકર સામા નહિ, પણ પાછળની તરફ છે. આ
 વાતનું તાર્પર્ય એટલુંજ છે કે, ભગવાન કેવળ પૂજાસામગ્રી,
 મંત્રતંત્ર કે કર્મને વશ નથી, પરંતુ નામદેવ જેવા અનન્ય
 ભક્તની ભક્તિથીજ સર્વથા વશ થાય છે. ભગવાને પોતેજ
 કહ્યું છે કે “હું પૂજા-વિધિથી કોઈને પ્રાપ્ત થતો નથી.”
 (જ્ઞાનેશ્વરી ૯-૩૬૭) ભગવાન ભક્તિને વશ થાય છે, બાહ્ય
 દેખાવ અથવા આડંબરમાં ફસાતા નથી. વેદ, યજ્ઞ, અધ્ય-
 યન, દાન, સતિકયા, ઉચ્ચ તપ ઇત્યાદિ સાધનોથી ન જોઈ
 શકાતું શ્રીહરિનું એ વિશ્વરૂપ પરમ ભક્ત અનુને જોયું.
 વળી એવું પણ નથી કે, સાધન વ્યર્થ છે અથવા વેદ, યજ્ઞ,
 અધ્યયન, દાન, સતિકયા, ઉચ્ચ તપ વગેરે સાધનોનો ત્યાગ
 કરવો જોઈએ. એટલુંજ નહિ, પરંતુ ભગવાનજ ગીતા
 (અ. ૧૮-૫) માં પોતાનો આ નિશ્ચય બતાવે છે કે—
 “યશ્ચદાનતપઃ કર્મ ન ત્યાજ્યં કાર્યમેવ તત્” એથી “સ્વાધિકાર
 પ્રમાણે એ યજ્ઞ-દાનાદિ તપોનું અનુષ્ઠાન કરવુંજ જોઈએ.
 (જ્ઞાનેશ્વરી ૧૮-૫૩) આ યજ્ઞ-દાનાદિ સાધન ચિત્તશુદ્ધિ-
 પૂર્વક ખાવન કરનારાં છે તેથી તેનો ત્યાગ ઉચિત નથી,
 છતાં ભક્તિ અને પ્રેમ વિના આ સાધનો પણ નકામાં થઈ
 જાય છે-અર્થાત્ હરિભક્તિ વિના એકલાં એ સાધનો વડે
 હરિનો સાધારણ નથી થઈ શકતો. વૈદિક વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણો
 અભિપ્રેક્ષ કરી રહ્યા છે અને ભગવાન તે તરફ પીઠ ફેરવી
 દે તથા નામદેવના ભક્તિભરપૂર હૃદયમાંથી નીકળનારી
 ‘પ્રભામૃતની ધારા’ને ભગવાન પોતે સંમુખ ઘડીને ધારણ
 કરે તે એ પ્રેમી ચિત્તચોદને માટે સર્વથા યોગ્ય છે.

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ તીર્થયાત્રા કરતા કરતા સાતપુત્ર
 પર્વત પર પહોંચ્યા. ત્યાં હરપાલ નામનો દોઈ બીલ રહેતો
 હતો. તે પર્વતનો વચકરી અને વિહંગનો મહાત્મ ભક્ત
 હતો. તેને એવો નિયમ હતો કે, જે કોઈ વિહંગ-પ્રાણી
 જંગલ દરે આવી, તેને જંગલ જોડે તેને ને જવા દેતો અને
 પાંચમીને કાંઈ દેતો હતો. તે, જે કોઈ રોડે આતો

અત્યંત આહર અને પ્રેમપૂર્વક સ્વાગત કર્યું. 'શુભરી'ના આ વંશજનો આ શુદ્ધ પ્રેમ જોઈને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે તેના ઉપર પણ અનુમત્ત કર્યો અને તે બીજા હાથમાં ધનુષ્ય-બાણ લઈને તેમને ધાર સ્થાન સુધી પહોંચાડી આવ્યો. ધારમાં કમલાકર ભટ્ટ નામના બ્રાહ્મણને ઘેર આ સધળા સંતો ઉતર્યા. એ વખતે કમલાકર ભટ્ટના પુત્ર ગોપાળને સાથ કરડવાથી તેઓ મૃત્યુ પામ્યા હતા. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે તેમને જીવાડ્યા. ત્યાં એ દિવસ રહીને તેઓ ઉત્તમ ગયા. ત્યાં વીરમંગલ નામે કોઈ પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષી રહેત.

* એ વીરમંગલની વાત ધનુષી મળતી છે. તેઓ ઉત્તમના દરબારના જ્યોતિષી હતા. રાજાનો પોતાનો તેમના ઉપર અત્યંત પ્રેમ હતો અને લોકોમાં પણ સારી ખ્યાતિ હતી. તે રાજા પરમાર-વંશનો ખીજો બોજ (સંવત ૧૩૩૭ થી ૧૩૬૭) અત્યંત વિચારશીલ, સદાચારી અને પાપહીર હતા. જના એક દિવસ શિકારે જતા જતા એક ધોળણુ ઉપર તેમની દષ્ટિ પડી. તે લાવણ્યવતી હતી અને તેને કલ્પપ્રાપ્તિનો ચોથો દિવસ હતો. રાજાએ વિવેકથી પોતાના મનને વશ કર્યું. તેમ છતાં પણ પોતાના ચિત્તમાં કુવાસના ઉત્પન્ન થઈ એ વાતનું તેમને અત્યંત દુઃખ થયું. આર્યોનું આર્ય મન અનાર્ય વસ્તુ ઉપર જુલથી પણ મોહિત થતું નથી. કપલ મુનિના આશ્રમમાં ભાગ્યે જ રાજા દુષ્કર્તે સકુંતલાને જોઈ ત્યારે જ્ઞેતાજ તેનું મન મોહિત થયું. તે સમયે તે આર્ય ટુપનિએ ધણું અભિમાનપૂર્વક કહ્યું હતું કે-

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषी मे मतः
सतां हि सन्देहपदेषुवस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः।
(અભિરાત શાકુન્તલ)

"મારે આર્ય મન આવી જમ્જા કરે છે, તેથી મારી વિવાહ-સબંધ કરવા યોગ્ય કોઈ ક્ષત્રિય કુળમાંજ એનો જન્મ હશે." રાજા દુષ્કર્તનો આ આર્ય વિચારજી સાંભળી મનમાં પામવાથી તે પાપહીર બોજરાજા મનોમન ધણું ખિન્ન થયા. વીરમંગલ જ્યોતિષીને પૂછ્યું કે "હું ત્યારે શિવના જન્મ દિવસે મારા મનમાં કંઈ વાત આવી હતી ને આપ મારા મનને જાણી શકો છો? જો જાણી શકો છો તો કમલાકર આપને જે આશ્રય મળે છે, તે ખરેખરે આર્યો " વીરમંગલ માન દિવસની મહેનત મારી મનને જીતે થવાના જયથી ખિયાન પડેલું જમ્જા કરે છે."

૧. તેમને પહેલાં કોઈ વખતે સમાનદે કહી રાખ્યું હતું
“તમે અહીં જ રહો, અહીં સાત વર્ષ પછી જાનેશ્વર
મતા સત્પુરુષ આવશે અને તે તમારો ઉદ્ધાર કરશે.”

તે પ્રમાણે વીરમંગલ માત્ર દૂધ ઉપરજ રહીને ત્યાં
સાત વર્ષ રહ્યા. સાત વર્ષ પછી જ્યારે જાનેશ્વર મહારાજ
ઉજ્જન પધાર્યા, ત્યારે વીરમંગલ તેમનો સત્કાર કરવા
ગયા અને ગદ્ગદ થઈને તેમનાં ચરણોમાં પડ્યા. મહારાજે
તેમને આત્મજ્ઞાન આપીને કૃતાર્થ કયાં. “શ્રી શુરુ મહા-
રાજતાં દર્શન પછી નહિ ધાય તેથી આ દેહ હમણાં શુરુ-
ચરણોમાં સમર્પણ કરું છું.” આમ કહીને વીરમંગલે
જાનેશ્વર મહારાજનાં ચરણોમાં મસ્તક મૂકીને તેજ દાણે
ત્યાંજ દેહત્યાગ કર્યો. મહારાજે સ્વહસ્તે તેમને સમાધિ
આપી અને તેમના ઉપર શિવલિંગની સ્થાપના કરી. આ
શિવલિંગ મંગલેશ્વર નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ સ્થાન આજે
ઉજ્જન નગરની બહાર સાંદીપન ઋષિના આશ્રમની પાસે
ખતાવવામાં આવે છે.

આ પછી જાનેશ્વર મહારાજ પ્રગાયરાજ ગયા. ત્યાં
ત્રિવેણી સંગમમાં સ્નાન કરીને તથા ભારદ્વાજ આશ્રમનાં
દર્શન કરીને કાશી ગયા. કાશીમાં આ વખતે મણિકર્ણિકા
જાદ ઉપર મુદ્ગલાચાર્ય કોઈ મહાન યજ્ઞ કરતા હતા.
માયી કાશીમાં વૈદિક, શાસ્ત્રી, પૌરાણિક વગેરે વિદ્વાન
સાદરણોનો ઘણો મોટો સમુદાય એકત્ર થયો હતો, અને

આશ્રમનાં દિગ્વંશ સમયે તેમને બેગાપ થઈ ગયો. તેમની ચિંતાનું
કારણ જ્ઞાતિને તે વેશ્યાએ તેમને વિગનવાર જવાબ આપ્યો ! તે
જ્ઞાતિને તે વેશ્યાએ જાણીતી ધીનીની ઓળખ દર્શનના પ્રસંગનું સ્મ-
રણ કર્યું. ત્યારે ત્રિવેણી પર જે સંકટ આવ્યું હતું, તે આ રીતે દળી
ગયું. જ્ઞાતિને તે વેશ્યાએ પૂછ્યું કે તે વેશ્યાએ કહ્યું—“હું કાશીના
સમુદાયના સભ્ય છું, મારા પતિનું નામ જ્ઞાનપ્રસાદ છે.” જ્યોતિષી
પણ તે વેશ્યાને જાણી જાણીને તેમને કહ્યું કે, રાત્રી પછી
તે વેશ્યા નગરની બહાર જશે અને તેમની પત્ની જનને સંપૂર્ણ જ્ઞાન

ધારણ કરીને ‘હ્રવામાં ઉતરીને પાણી પીધું.’ પોતાની તરસ છીપાવીને નામદેવને કહ્યું: ‘તમને પણ જળ લાવી દઉં છું.’ પરંતુ બીજાના હાથનું પાણી પીધું તેમને પચાંદ નહોતું. તેથી તેમણે એ વાત સ્વીકારી નહિ. બધા દેહોમાં રહેનારા માત્ર આત્મારૂપ વિઠ્ઠલને શું મારી કંઈજ ચિંતા નથી? એમ વિચારીને નામદેવે પાંદુરંગનું ધ્યાન કર્યું અને તેમણે સ્તુતિ કરવા માંડી:-

“ભગવન્ ! તમેજ મારા ઇંદ્ર છો, તમેજ મિત્ર, ણંધુ અને સગા છો, તમારા સિવાય હું ણીજ કોઈને જાણતો નથી. પંડરિનાથ ! હવે આવો, મારે માટે જલહી દોડી આવો ! હે નાથ ! તમે કૃપાળુ છો. મારો અંત કેમ જોઈ રહ્યા છો ? જન્મથી તો મને તમે પાળ્યો-પોષ્યો, હવે અંતે છોડી દેશો તો એને માટે કોને શરમાવું પડશે ? તમે તો મારા અર્વસ્વ છો અને હું તો તમારો લાડકવાયો છું.”

આ પ્રમાણે ગદ્ગદ થતાં થતાં નામદેવે ભગવાનને
પોકાર્યો. કોઈ અકિંચન પણ હલકો લઈને અને ગળગળો
થઈને તેને પોકારે તો જે આસનપુ મનના જેટલી ઝડપ-
થી આશ્વા આવે છે, તે ભક્તનો પોકાર સાંભળતાં કેમ પ્રગટ
ન થાય? જ્ઞાનેશ્વરના જોતાંજ 'તે કૂવામાં એટલા બેસથી
પાણી ભરાઈ ગયું કે બહાર દેખાનાંતકારી સાગરનો કોપ
ન થયો હોય!' કૂવો પાણીથી ભરાઈ ગયો અને પાણી
ઉભરાઈને બહાર વહેવા લાગ્યું! નામદેવે ભક્તિના બગથી
ભગવાનને દેશા ઝાણી બનાવી દીધા છે, એ જ્ઞાનેશ્વરસાદિ
સંતોએ ભેયુ અને તેમને અત્યંત આનંદ થયો તથા સોને

[illegible]

ચાંગદેવ અને જ્ઞાન્દેવ

“યોગયાગવિધિથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી. એ દેશગદની ઉપાધિ
દંભધર્મ છે.”—હરિપાઠ

જ્ઞાન્દેવ મહારાજના ચરિત્રમાં ચાંગદેવનો પ્રસંગ
પણ બહુ મોટો છે. તેથી તેમના સંબંધી એક જુદુંજ
પ્રકરણ લખવું જરૂરી છે. ચાંગદેવ નામના કેટલાયે પુરુષ
ધર્મ ગયા. તેઓમાં બે ખાસ પ્રસિદ્ધ હતા: (૧) ચાંગા
વટેશ્વર, અને (૨) ચાંગા મુધેશ. એ બન્ને વ્યક્તિઓ એક-
બીજાથી જુદી છે. આપણે આ ચરિત્રમાં જે ચાંગદેવની
ચર્ચા કરવાની છે તે ચાંગા વટેશ્વર છે. ચાંગા વટેશ્વર જે
સ્થાનમાં તપ કર્યું તે સ્થાન તાપી નદીને તટે છે, પરંતુ
તેમની સમાધિ પુણતાંબેમાં છે; અને ચાંગા મુધેશ પુણ-
તાંબેમાંજ રહેતા હતા. તેમણે સમાધિ પણ તેજ સ્થાનમાં
લીધી. આ પ્રમાણે બન્નેય પુણતાંબેમાં સમાધિસ્થ થયા
અને બન્નેય પરમ યોગી હતા. આ કારણે બન્નેનાં ચરિત્રવ-
ર્ણનોમાં ક્યાંક ક્યાંક એકબીજાની વાતો આવી ગઈ છે.
જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના સમકાલીન ચાંગદેવ—જે ચાંગા વટે-
શ્વરના નામથી પ્રસિદ્ધ છે—શાકે ૧૨૧૮ (સંવત ૧૩૫૩)-
માં સમાધિસ્થ થયા અને મુધેશ ચાંગા ઉદેશ ચાંગા દેશ-
વદાન શાકે ૧૪૨૩ (સંવત ૧૫૬૨) માં સમાધિસ્થ થયા.
આ પ્રમાણે બન્નેની વચ્ચે બન્ને—સવાબન્ને વર્ષનું અંતર છે
અને મુધેશ ચાંગા ચાંગા વટેશ્વરના અનુચ્છાદીન કૃતાર્થ
દા. તત્ત્વ... ને જ્ઞાનેશ્વરનાં જ્ઞાનમાં લઈને ચાંગા વટેશ્વરનું ચરિત્ર
હવે રજૂ કરીએ.

ચાંગદેવનું અનુપમ શોન્દય, તેમની સ્વાભાવિક સિદ્ધિઓ અને તેમનું દિવ્ય તેજ જોઈને તે સમયના લોકોએ મન ભાનતા હતા કે, ચાંગદેવના રૂપે મરુદ્ગલોજ આ પૃથ્વી ઉપર અવતરેલા છે. તપશ્ચર્યા વડે તેજઃપુર્ણ બનેલા તેમના શરીરને જોઈનેજ લોકોએ એમને ‘ચાંગદેવ (સારા યાને શ્રેષ્ઠ દેવ)’ કહેવા લાગ્યા હતા. ચાંગદેવ શંકરના ઉપાસક હતા. શંકરના પ્રસાદથી તેમને અનેક વિદ્યા-કળાઓ પ્રાપ્ત થઈ હતી. શ્રુતિ, ન્યાય, વ્યાકરણ, જ્યોતિષ, રસવિદ્યા, નાડીજ્ઞાન, ધનુર્વિદ્યા, કામશાસ્ત્ર, ગાયન-કલા વગેરેમાં ચાંગદેવ નિપુણ હતા. આ સિવાય પર-કાયાપ્રવેશ, ખીજાઓના મનની વાત જાણવી, વસ્તુમાત્રની ખરીક્ષા કરવી, પાણી ઉપર ચાલવું વગેરે વાતો તેમને મન સ્વાભાવિકજ હતી. તેમણે વજ્રાસન સિદ્ધ કરીને પદ્મચક્રનું લેદન કર્યું હતું. ચાંગદેવ આટલા બધા સમર્થ હતા, પરંતુ મહીપતિ બુવાએ કહ્યું છે તેમ ‘ચોટે વિદ્યા અને ચોક્કે કળાઓ ભલેને કોઈને પ્રાપ્ત થયેલી હોય, પરંતુ જો તેનામાં પ્રેમકળા ન હોય તો તેના વિના આ બધી વિદ્યા અને કળાઓ વિકળા થઈ જાય છે.’ એ પ્રેમકલા ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ મહામંત્રવાળો હજીસુધી ચાંગદેવને મળ્યો નહોતો, આથી ચાંગદેવ હજીસુધી સિદ્ધિઓમાં ગોથાં ખાતા હતા-વિવિધ પ્રકારના અમત્કાર બતાવવા, શિષ્ય-શાખા વધારવી અને જેનાથી પ્રેમકળા ઉત્પન્ન થાય છે, તેનાથી તદ્દન ઉલટી રીતે અહંકારનું જ પોષણ કરવામાં ચાંગદેવની ઉંમરનાં ૧૪૦૦ વર્ષ વીતી ગયાં ! આ અવધિમાં તેમણે અનેકોની અનેક મનોકામનાઓ પૂર્ણ કરી હતી. ચાંગદેવનો સિદ્ધાશ્રમ તાપીતટે હતો અને ત્યાં દશનાથોંઓની બીડ હમેશાં રહ્યાજ કરતી હતી. આંધળાઓને આંખો આવતી, ગંદરા સાંભળવા લાગતા, દોઢી લોકોના કોડ દૂર થતા, વધ્યાઓને પુત્ર થતા વગેરે અનેક અમત્કાર ચાંગદેવ યોગ-બળથી બતાવતા હતા, અને આ કારણે લોકોના ડોળેડોળ તેમની પાસે દોઢી આવતાં હતાં. ઓ ઓ વરે જ્યારે કાળ

તેમને લેવા આવતો ત્યારે તે પોતાના પ્રાણને બ્રહ્માંડમાં પહોંચાડતા અને દશ દિવસપર્યંત ત્યાંજ બેઠા રહેતા હતા ! આ પ્રમાણે ચૌદ વાર તેમણે ચોગળળ દ્વારા કાળને પાછો વાળ્યો હતો ! ચાંગદેવ અંતરિક્ષમાં અદ્ધર બેસીને પણ અનેક વ્યવસાય કરતા હતા !

ચાંગદેવનું 'ચાંગા વટેશ્વર' નામ નીચેના પ્રસંગપરથી પડ્યું છે:—જ્ઞાનદેશમાં તાપી નદીને કિનારે ચર્મચક્ર બંધ કરી અંધ બનીને તેઓ તપ કરતા હતા, ત્યારે વરુણ-ગામના બે વેપારીઓ દરિદ્રતાના માર્ગે ત્યાં જઈ પહોંચ્યા અને ચાંગદેવની સેવા કરવા લાગ્યા. બજારને દિવસે તેઓ ચાંગદેવને પોતાને ત્યાં લઈ જતા. આથી તેમના માલનું વેચાણ વધ્યું અને નફો પણ ઘણો મળવા લાગ્યો. આમ કરતાં થોડાક દિવસોમાં તેઓ ધનાઢય બની ગયા. પુષ્કળ દ્રવ્ય એકઠું થયું, ત્યારે ગુરુસેવાથી તેમનું ચિત્ત દર થવા લાગ્યું, ગુરુસેવામાં આળસ થવા લાગ્યું, ઉપેક્ષા પણ થવા લાગી. ખરેખર, સકામ ભક્તિ એવીજ હોય છે, હમેશાં ટકનારી નથી હોતી ! આવી ભક્તિને ભક્તિ નહિ કહેતાં 'ચોરો' કહીએ તો વધારે યોગ્ય ગણાયે. કોઈ ઐહિક કામનાથી ભગવાન અથવા ગુરુની જે ભક્તિ કરવામાં આવે છે, તે સદા અખંડ ચાલુ રહેતી નથી. કારણ કે જે કામનાથી તે ભક્તિ કરવામાં આવે છે, તે પૂર્ણ થતાંજ આવા ભક્તોને માટે ભગવાન અથવા ગુરુનું કંઈ પ્રયોજન રહેતું નથી ! નિષ્કામ પ્રેમ એ કોઈ જુદીજ ચીજ છે. જ્યારે વરુણ ગામના બે વેપારીઓના હાથમાં પૂરતું ધન આવી ગયું, ત્યારે તેઓ ચાંગદેવની ઉપેક્ષા કરવા લાગ્યા. દ'ભારી તેમજ એક દેવમંદિર બનાવવાનું અને ત્યાં અત્યંત મહત્વાકાંક્ષી ભગવાનને નાચે હિતસાદિ કરવાનું શરૂ કર્યું. આ કામમાં લોકોનેમને ધર્મોત્તમા કહે એજ દાનવ હતી, પરંતુદિ વિરૂપ નોગની જે નિષ્વાસોને લોકોને મળતો છે એ પદ્મવંશી ને. પદ્મ દહ જનનાર ને. પદ્મવંશી ને. પદ્મવંશી ને. પદ્મવંશી ને. પદ્મવંશી ને.

પનગી મહાંધ યયા હતા, અને પરિણામે તેમણે ચાંગ-
દેવની અવગણના કરી. એક દિવસ નિત્યક્રમ અનુસાર
પાર્થિવ પૂજા કરવા માટે ચાંગદેવે એક પાર્થિવ લિંગ તૈયાર
કરવાનું એ વેપારીઓને કહ્યું. તેમણે વિચાર્યું કે, આંધળો
કંઈ દેખતો નથી, એટલે કિનારાની રેતી એકડી કરી અને
તેના ઉપર ચાંગદેવની ધીની વાડકી ઉંધી વાળીને સખી;
એજ જાણે પાર્થિવ લિંગ જન્યું. એ ચાંગદેવના હાથમાં
મૂકીને તેમણે કહ્યું કે ‘મહારાજ ! આની પૂજા કરો.’
ચાંગદેવે આંતર્દૃષ્ટિથી શિષ્યોનું આ કપટ જાણી લીધું, છતાં
પોતાની ઉત્કટ શિવભક્તિને અનુરૂપ તેમણે તેજ વાડકી-
રૂપી શિવલિંગનું વિધિપૂર્વક પૂજન કર્યું. પૂજા પછી જ્યારે
ચાંગદેવ લોજન કરવા બેઠા, ત્યારે તેમણે શિષ્યો પાસે
ધીની વાડકી માગી. ત્યારે આ વેપારી શિષ્યો વાડકી ચો-
ધવા નહીંકિનારે ગયા, શિવલિંગ ઉપર જે ભિલિપત્ર અને ફૂલ
ચઢેલાં હતાં તે જલદી જલદી ફૂર કર્યાં અને વાડકી કાઢવા
પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તેમણે જોયું તો વાડકી તે પાર્થિવ
લિંગમાં ઘણીજ નીચે દટાઈ ગઈ છે. આ ચમત્કાર જોઈને
તેઓ ભયચકિત થયા અને ચાંગદેવને સરણે આવીને ક્ષમા
માગવા લાગ્યા. ચાંગદેવે ઉદારતાપૂર્વક તેમને ક્ષમા આપી
અને પોતાની તપોભૂમિ તરફ ચાલી નીકળ્યા. ‘ભક્ત લીલા-
મૃત’માં આ કથા કહીને મહીપતિ યુવા આગળ ઘાલતાં કહે
છે કે ‘ચાંગાની ભક્તિથી વાડકીના ભગવાન બની ગયા.
ત્યારે ચાંગાનું વટેશ્વર નામ પડ્યું છે.’ આ પ્રમાણે વાટી
(વાડકી)-ઈશ્વર-વટેશ્વર-એ વટેશ્વરના-અર્થાત્ શંકરના
ભક્ત જાણીને ચાંગદેવને લોકો ‘ચાંગા વટેશ્વર’ કહેવા લાગ્યા.

ચાંગા-વટેશ્વર સૂતાં-ભગતાં, ઉઠતાં-બેસતાં, કર્મ
કરતાં કે વિશ્રામ કરતાં-કોઈ પણ સમયે-સર્વ વાર પણ
શંકરને ભૂંડ્યા નહોતા. શંકર ભગવાનની તેમણે અનહદ
ભક્તિ કરી. આ ભક્તિના પ્રતાપથીજ વિષ્ણુસ્વરૂપ જ્ઞાનેશ્વર
મહારાજનો તેમના ઉપર અનુગ્રહ થયો અને તેઓ મોક્ષ-
પ્રસાદના અધિકારી થયા.

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે પૈઠણમાં પાડાની પાસે વેદમંત્ર બોલાવ્યા, એ કૌતુકભરી વાત જોતજોતામાં જળમાંનાં તેલનાં ટીપાંની પેઠે સર્વત્ર ફેલાઈ ગઈ. ‘પ્રસન્ન સઘવ’ના કર્તા ત્યદેવ કવિએ જેમ કહ્યું છે કે—

વાર્તા ચ કૌતુકવતી વિમલા ચ વિદ્યા

લોકોત્તરઃ પરિમલચ્ચ કુરદ્જ્ઞનામેઃ ॥

તૈલસ્ય ચિન્દુરિચ વારિણિ દુર્નિવારં

एतत् त्रयं प्रसरति स्वयमेव भूमौ ॥૧॥

અર્થાત્ “કૌતુકવાળી વાર્તા, વિમલ વિદ્યા, કુરંગનાભ (મૃગ)ની દસ્તૂરીની ગંધ—એ ત્રણે જળમાં તેલનાં બિંદુઓની પેઠે અટક્યા સિવાય આપોઆપજ સર્વત્ર ફેલાઈ જાય છે.”

પૈઠણથી નીકળેલો એક બ્રાહ્મણ યાત્રી યાત્રા કરતાં કરતાં નદી-નાવ-સંયોગથી આંગદેવના આશ્રમે પહોંચ્યો. આંગદેવના તેજઃપુજ શરીરનાં દર્શન કરી તથા ત્યાં યાત્રીઓનો અત્યંત મેજો જોઈને બ્રાહ્મણને ખુબુ નવાઈ લાગી. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના યોગસામર્થ્યની હદીકતની પણ તેને ખબર હતી. આંગદેવ સમક્ષ તેના મુખમાંથી આ વાત નીકળી પડી: ‘પૈઠણમાં થોડા સમય ઉપર આજંદીના જ્ઞાનેશ્વરે પાડા પાસે વેદમંત્ર બોલાવ્યા, તે સમયે હું ત્યાંજ હતો. તે પ્રસંગ ‘ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ’ જેવો હતો. આજુ યોગબળ ખીજ દોઢનામાં પણ દોઢ શકે નહિ.’ આથી આંગદેવે તે બ્રાહ્મણને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની બધી હદીકત પૂછી. તેણે પણ વિહ્વલ પંતના જન્મથી શુદ્ધિપત્ર મુખીની બધી હદીકત અત્યંત પ્રેમથી દરી સંભળાવી. સાંભળીને આંગદેવને અહંકારમાં વિજીતો આંચકો લાગ્યો. તેના હૃદયકાશમાં આ શ્રવણે ઉઠ્યો કે ‘કાળને છેવટીને તું સોજીને વળે જીવ્યો તો ખરો અને તેં ત્રિલોકો પણ ઘણી રેખાવી, પરંતુ આજુ સામર્થ્ય નાનકામાં નથી.’ આંગદેવે ત્યજ પ્રાર્થના કરીને ચિન્તને એકાગ્ર કરીને બેસી ગયા.

સફળ માર્ગથી તે જોવા લાગ્યા કે બ્રહ્માંડબુવનમાં શું થઈ રહ્યું છે. તેમણે જોયું તો બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર આગ્રંદીમાં અવતર્યા છે. આંગદેવને ઘણો આનંદ થયો અને તેમણે જ્ઞાનેશ્વરનાં દર્શન કરવા જવાની ઇચ્છા દર્શાવી.

આંગદેવને મસ્તકે અહંકારનું બૂત સવાર હતું, પરંતુ આ બૂત સામાન્ય રીતે સુશીલ હતું. અહંકાર મનુષ્યના સફળતાને ઢાંકી દે છે, પરંતુ તેનો સમૂળો નાશ કરતો નથી. જ્યાં કોઈ વધારે યોગ્યતાવાળા પુરુષ મળે અને તેણે અહંકારનો એ પરહો દૂર કર્યો કે તરતજ તેનું સ્વાભાવિક મનોહર સ્વરૂપ પ્રગટ થઈ જાય છે. આંગદેવને પોતાનાં ચરણ પૂજાવવાની અને શિષ્યો ઉપર હુકમ ચલાવવાની ટેવ પડી ગઈ હતી. તેમણે કદી સ્વપ્નમાં પણ નહિ ધાધુ" હોય કે તેમના કરતાં કોઈ શ્રેષ્ઠ પુરુષ સંસારમાં હોઈ શકે છે. વેલણ જેમ નમતું નથી અથવા પથ્થર જેમ પીગળતો નથી, તેવોજ તેમનો સ્વભાવ અક્કડ બની ગયો હતો. સારા ગુરુ શિષ્યને સુધારે છે અને સારા શિષ્યે ગુરુને પણ સુધારી દે છે; તેજ પ્રમાણે કાચા ગુરુ શિષ્યોને બગાડે છે અને કાચા શિષ્યે પણ ગુરુને બગાડે છે. આ સર્વ પ્રકારનાં દર્શાત સંસારમાં મળે છે. આંગદેવના અહંકારને તેમના શિષ્યોએ વધારી મૂક્યો હતો. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનાં દર્શન કરવા જવાની ઇચ્છા આંગદેવને થઈ, પરંતુ તેમના શિષ્યોએ તેમને સમજાવ્યું કે “બીજાઓની દીર્ઘિતિ સાંભળીને પોતાના સ્થાનેથી બીજે જગુ" એ સ્થાન બ્રહ્મ થવા જેવું, પોતાની મહત્તા ઝોછી કરવા જેવું અને હલકા પડવાનું કામ છે.” આ મંત્ર તેમના કાનમાં ફેંકીને શિષ્યોએ પછી તેમની અત્યંત સ્તુતિ કરી. સ્તુતિને સ્વાભાવિક વશ થનારા, પોતાને સર્વ કંઈ સમજનારા આંગદેવ ઉપર એ મંત્રે અસર કરી, જે આત્મિક અકુર તેના હૃદયમાં ફેલાઈ હતા તે તરતજ બળીને ભસ્મ થઈ ગયા. આંગદેવે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનાં દર્શન કરવા જવાનો વિચાર ન્યૂં દીધો અને વિચાર્યું કે, શિષ્ય દ્વારા એક પત્ર તેમની પાસે

લવો; પરંતુ પત્ર લખવામાં પણ અડંભાવ આડો
 વ્યો. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને કેવી રીતે અંબોધન કરવું
 તેના સમજવામાં આવતું નહોતું. જો તેમને 'ચિરંજીવ'
 મવામાં આવે તો જ પોતાનાથી આટલા મોટા હોવાને
 રહ્યું પૂજ્ય છે, તેમનું અપમાન કરવા જેવું ધાય છે. તે
 ભાખર નથી; અને જો 'ત્રીચંદ્રપ' લખે તો ૧૪૦૦ વર્ષની
 કમરના અત્યંત વૃદ્ધ ૧૪ વર્ષના બાળકને આમ લખે,
 તો એ પણ ખરાબર નથી અને વળી એ પોતાનું જ મહત્ત્વ
 ઘટાડવા જેવું છે. આથી પત્રમાં કંઈ પણ ન લખવું-અર્થાત્
 કંઈ સંદેશો પણ ન લખવો, માત્ર કોરો કાગળજ મોકલવો
 એજ ચાંગદેવે નક્કી કર્યું; અને શિષ્યોને કહ્યું કે, આ કાગળ
 એમને આપી આવો, ચારે ભાઈ-બહેનોને મારા નમસ્કાર
 કહેજો અને શુભ રીતે ખખર લાવો કે, જ્ઞાનેશ્વર કોની
 ઉપાસના કરે છે, તેમણે કેટલું અધ્યયન કરીને કયાં કયાં
 સાધન કર્યાં છે, તેમનું યોગક્ષેમ કેવી રીતે ચાલે છે, કેવાં
 કેવાં તપ કર્યાં છે ઈં શિષ્યો તે કોરો કાગળ લઈ આજંદી
 પહોંચ્યા. તે સમયે ચારે ભાઈ-બહેનો વાર્તાલાપ કરતાં
 હતાં. તે બ્રાહ્મણશિષ્યોને જોતાં જ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે તેમને
 પૂછ્યું કે "શું ચાંગદેવે મારી પાસે કોરોજ કાગળ મોકલ્યો
 છે?" આ સાંભળીને ચાંગદેવના શિષ્યો અત્યંત અકિત
 થયા. તેમણે જણ્યું કે, અહીં તો કંઈ અજબ વાત છે!
 તેમણે 'મહારાજ! આપ બીજાઓના હૃદયની બધી હકીકત
 જાણનારા જ્ઞાનેશ્વર છો' એમ કહીને મહારાજને ઠંડવત્
 કર્યા અને તે કોરો કાગળ તેમની સામે મૂક્યો. સુક્રા-
 બાદએ સ્વાભાવિક બાળસ્વભાવથી તે કાગળ ઉપાડી લીધો
 અને કહ્યું કે 'શું ચીલ્લો વર્ષ તપ કરવા છતાં પણ હજી
 કોરોજ રહી ગયા?' આથી બધા હસી પડ્યા અને નિ-
 વૃત્તિનારો મંત્રીરત્નાપૂર્વક ચાંગદેવનું બધું ચરિત્ર ત્યાંના
 સૌને મંજૂર થયું. વળી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને કહ્યું કે "સિદ્ધ-
 ૧૦ તો અભિમાનમાં અટકી પડેલા તથા અભિમાનથી પૂરે-
 ૧૦ રેંડે રેંડેલા અને અજ્ઞાનની આગમાં તદ્દન દોરા

એવા આ આંગદેવને તમે એવો આદો પત્ર લખો કે તેમના અંતઃકરણને કંઈક બોધ થાય.” ગુરુની આજ્ઞા થતાં જ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે આંગદેવને ૬૫ ઓવીઓનો એક પત્ર લખ્યો. તે પત્ર ‘આંગદેવ પાસધી’ નામે પ્રસિદ્ધ છે.

આંગદેવ પાસધીનો ભાવાર્થ

‘આંગદેવ પાસધી’ની એ પાંસઠ ઓવીઓમાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે આંગદેવને ‘તત્ત્વમસિ’ એ મહાવાક્યનો ઉપદેશ આપ્યો છે. આપણે અહીં સંક્ષેપમાં એ જોઈએ—

સ્વસ્તિ શ્રીવટેશુ જો લધોનિ જગદાલામુ,
દાધી મગ માસુ, પ્રગટલા કરી. ૧

અર્થાત્ શ્રીવટેશ (શિવ) કે જેઓ પોતે શુભ રહીને અખિલ વિશ્વને પ્રકાશિત કરે છે અને જે પ્રગટ થઈને અખિલ વિશ્વનો આસ કરે છે—અર્થાત્ જેના અદર્શનમાં જગત દેખાય છે અને દર્શનમાં જગતનો લોપ થાય છે, તેમનું હૃદયેશાં કલ્યાણ થાઓ.

પ્રગટે તંવ તંવ ન દિસે, લધે તંવ તંવ આલાસે,
પ્રગટ ના લપાલા અસે, ન બોમતા જો. ૨

અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપનો જેમ જેમ ઉદય થાય છે, તેમ તેમ નામરૂપાત્મક જગતનો લોપ થાય છે અને તેનું જ્ઞાન જેમ જેમ ઢંકાઈ જાય છે, તેમ તેમ નામરૂપાત્મક પ્રપંચ સત્ય પ્રતીત થાય છે. તો શું પ્રગટ થવું અને છુપાવું એ પણ આત્મસ્વરૂપના ધર્મ છે ? ના, તેઓ પ્રગટ પણ નથી અને છુપાયેલા પણ નથી. વળી પ્રગટ થવાના અથવા છુપાવાના ધર્મથી તે કંઈ પણ રીતે લોપાતા નથી. આત્મસ્વરૂપ નિર્ધર્મ સ્વયંસિદ્ધ છે. બુદ્ધિમાં દેહાહંકારાદિ પ્રપંચનો ઉદય થાય છે, ત્યારે સ્વરૂપજ્ઞાન ઢંકાઈ જાય છે. અને બુદ્ધિમાં સ્વરૂપજ્ઞાનનો ઉદય થવાથી દેહ-અહંકાર વગેરે પ્રપંચ આપોઆપજ અદસ્ય થઈ જાય છે એજ આશય છે. સ્વરૂપ અને જગતના છુપાવાના અને પ્રગટ

ધવાના ખેલમાં એમ જણાય છે કે, બાણે આ બંને એક-
બીજાથી ભિન્ન હોય તેથી બતાવતાજ નથી એમ નથી, નાગ-
રૂપાત્મક જગત અધિષ્ઠાન પ્રદક્ષી ભિન્ન નથી, તદ્રૂપજ છે.

સોને' સોનેપણા ઉણે' ન ચેતાંચિ ઝાલે' લેણે;
તે'વિ ન વેચતાં જગ હોણે', અંગે જ્યા. ૪

અર્થાત્ સોનાના સોનાપણામાં કંઈ પણ કસર અથવા
૧ ન આવતાં જેમ તેનો અલંકાર બની શકે છે, તેજ
હો પરપ્રદાના પૂર્ણત્વમાં કંઈ ઝોછપ આવતી નથી
૨ તેજ જગત બની જાય છે. એ પહેલી ચાર ઓવી-
માં જે સિદ્ધાંત બતાવ્યો છે, તેનેજ દૃષ્ટાંત વગેરે આપીને
૩ ગણની ઓવીઓમાં સમજાવ્યો છે. તરંગો-લહરિઓ-
વી વચ્ચે ખોદ્યા વિનાજ જળ ખુદલુંજ છે-અર્થાત્ લહેરોનું
મંગરખું પહેરેલો સમુદ્ર તે અંગરખું ઉતાર્યા વિના, લહેરો
૪ બને સમુદ્ર મળીને જેમ જળજ છે, તેજ પ્રમાણે જગત
આત્માથી ભિન્ન નથી. જગત અને આત્મા મળીને આત્માજ
છે. (૫) પરમાત્માએજ વિશ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે, વિશ્વ-
રૂપિની તે ઠંઠાઈ જતું નથી. (૬) કળાઓના આવરણથી
જેમ ચંદ્ર ઠંઠાઈ જતો નથી અથવા અગ્નિ હીપકરૂપમાં
આપીને તેનાથી ભિન્ન થતો નથી. (૭) તેજ પ્રમાણે જ્ઞાન-
રૂપ આત્મા અવિદ્યાના નિમિત્તે દૃશ્ય અને દ્રશ્યાના રૂપમાં
વિરાજે છે, તો પણ આત્માપણામાં ભેદ થતો નથી અને
૫ સ્વતઃસિદ્ધ આત્મા જેમનો તેમજ રહે છે. (૮) જેમ કાંઈ
વસ્તુ હોય, તે કહેવાય છે તો વસ્તુ, પરંતુ સૂતર સિવાય
બીજું કંઈ પણ નથી. (૯) એજ પ્રમાણે દૃશ્ય-દ્રશ્યરૂપમાં
જ્ઞાનરૂપ આત્મસ્વરૂપ એકજ છે. (૧૦) અલંકાર અને સોનું
અથવા અવયવ અને અવયવી (૧૧) ના સમાન માથોપાધિ
૬ સિવાય બીજી પૃથ્વી સુખી અનેક પદાર્થો જણાય છે તોપણ
૭ એક અવિદ્યા (આત્મા, પરમાત્મા, જ્ઞાન અને તે કહો)
૮ સિવાય બીજું કંઈ પણ નથી. (૧૨) એજ અવિદ્યા જગ-
ત અને તેના ઉપર દોરેલાં

ચિત્ર, ગોળ અને તેની ગીદાશ, વચ્ચે અને તેનું પોત વગેરે દર્શાવેલી પણ એજ સિદ્ધ થાય છે કે, અવિદ્ય અને વિદ્ય-રૂપિતિ અથવા આત્મા અને જગત જુદાં જુદાં નથી, પરંતુ આત્માજ જગતરૂપે પોતાનીજ સમક્ષ હાજર થયો છે. (૧૩ થી ૧૬) પ્રતિબિંબને લીધે બિંબને બિંબત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, એજ પ્રમાણે જગત દશ્ય થવાથી આત્માને દ્રષ્ટાપણ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૭) તાત્પર્ય કે—

આપણાંચિ આપણા પોલી, આપણા દશ્ય દાવિત હી,
દ્રષ્ટા દશ્ય દર્શન ત્રિપુટી, માંડ તે હે. ૧૮

અર્થાત્ પોતેજ પોતાના પેટમાં પોતાની મેળે પોતા-નેજ દશ્ય બનાવીને બતાવે છે. દ્રષ્ટા, દશ્ય અને દર્શનની ત્રિપુટી આ રીતે જણાય છે અને પછી જુઓ કે—

દશ્ય જ્યેષ્ઠાં નાહીં તેજ્ઞવાં દષ્ટિ ચક્રિણિ અસે કાઈ ?
આણિ દશ્યેવીણ કાંહીં દ્રષ્ટત્વ અસે ? ૨૩

અર્થાત્ જ્યારે દશ્ય નથી, ત્યારે દષ્ટિ પણ કંઈ નથી. દશ્ય વિના દ્રષ્ટત્વ ક્યાંથી ? દશ્યને લીધેજ દ્રષ્ટા અને દર્શન છે, દશ્યત્વજ જ્યારે નથી રહ્યું ત્યારે દ્રષ્ટા અને દર્શન ક્યાં રહ્યાં ? તાત્પર્ય કે—

એકાચિ ઝાલીતી હોતી, તિન્હી મેલિયા એકાચિ વ્યક્તિ,
તરી તિન્હી બ્રાન્તિ, એક પણ સાચ.

અર્થાત્ એકનાજ વચ્ચે થયા—ત્રિપુટી થઈ. ત્રિપુટીના ગયા પછી એકનો એકજ રહ્યો; ત્યારે ત્રિપુટી બ્રાંતિ છે અને એકત્વજ સત્ય છે. દર્પણમાં મુખ જોતા પહેલાં અને પછી મુખની જગાએ મુખજ રહે છે, ત્યારે મુખ દર્પણમાં જોતાં—પ્રતિબિંબ લિપ્ત દેખાવા છતાં પણ મોં સિવાય ત્યાં બીજું છેજ શું ? (૨૬) તેજ પ્રમાણે જગતની ઉત્પત્તિ પહેલાં તેમજ લય પછી જ્યારે આત્માજ રહે છે, ત્યારે જગતના બાસમાન થવાના સમયે પણ આત્મા સિવાય બીજું શું હોઈ શકે ? (૨૮) વીજા, મૃદગાદિ વાદ્યો સિવાય

દર્શન કરવાની ઇચ્છા થાય છે, તો મન આત્મસ્વરૂપ તરફ
 ફાટ છે. એથી દર્શનવ્યવહારજ અમાત્ર થઈ જાય છે. (૪૩)
 કંઈક કરવું, જોતવું, દ્રષ્ટવું અથવા ના કરવું, ન
 જોતવું કે ના દ્રષ્ટવું એ જ્ઞાનેય વાતો તમારા સ્વરૂપમાં
 નથી રહેતી. (૪૪) જીભું ગમે તેમ હો, પણ તમારા સ્વ-
 રૂપમાં મારું હૃદયનું રાખવાનું પણ મારાથી જનવું નથી. (૪૫)
 જે નીમક અમુદ્રનું ઉંડાણ તપાસવા ગયું તે પોતાના
 આપોપાને જોઈ બેઠું. (૪૬) તેજ રીતે તમે જે આત્મ-
 સ્વરૂપ છો, તે જોવા જતાં હુંજ રહ્યો નહિ ! અને 'ત્યારે
 હું આદ્યો ગયો, ત્યારે તું ક્યાંથી રહે ?' (૪૭) ચાંગદેવ !
 'હું ને તું વિનાનું જે મારું અને તમારું મિલન છે' તે
 તો છેજ. (૫૨) આ વિચાર દૃઢ કરો અને 'પોતાની જાતને
 સમજો'—અર્થાત્ પોતાનું સ્વસ્વરૂપ જુઓ. ચાંગદેવ ! તમે
 બીજી બે ઓવીઓમાંજ તાત્પર્ય જતાવું છું તે સાંભળ—
 જ્ઞાનદેવ મહાજી નામરૂપે, વિષ્ણુ પુત્રે સાચ આહો આપણુપે,
 તેં સ્વાનંદજીવનપે મુખિયા હોઈ. ૫૬

ચાંગયા પુદ્ગતપુદ્ગતી, ઘરા આસિયા જ્ઞાનસંપત્તિ,
 વેધવેદકત્વહી અતીતી પદી બેસે. ૬૦

અર્થાત્ જ્ઞાનેશ્વર કહે છે કે 'હું ચાંગદેવ ! તમારું
 સત્યસ્વરૂપ નામ-રૂપાતીત છે; તે સ્વાનંદામૃતનું સેવન કરીને
 સુખી થાઓ ! ચાંગદેવ ! તમને ફરી ફરીથી કહું છું કે,
 આત્મજ્ઞાનરૂપ ઐશ્વર્ય તમારે ઘેર આબ્યું છે. તેથી વેધ
 (જાણવાનો વિષય) અને વેદક (જ્ઞાતા)નું ઉલ્લેખવાતીત જે
 નિજપદ છે, તેના ઉપર તમે વિરાજમાન થાઓ.'

આટલો જોધ આપીને ઉપચંદારમાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ
 કહે છે કે, આત્માનુભવનું આ રસપ્રદ બોલન મારી
 નિવૃત્તિ માતાએ મને આપ્યું છે. (૬૧) આ પત્રરૂપી ગ્રંથની
 રજાશ્રુતિ મહારાજ જતાવે છે—

એવં જ્ઞાનદેવ ચક્રપાણી એસે, દાન્દી ડાલસ આરિસે,
 પરસ્પર પાહતાં દેસે મુક લે જોડા ! ૬૨

અર્થાત્ વક્તા અને શ્રોતા બન્ને એકબીજાને માટે
આંખોવાળાં દર્પણ થયાં: એકબીજાને એવા જોવા લાગ્યા કે
બન્ને મુક્ત થઈ ગયા.

આજ રૂળ ગ્રંથના વાચકોને પણ પ્રાપ્ત થશે.

તિથેપરી જોડયા, દર્પણ કરીલ ઓવિયા,
તો આત્મા એવડિયા, મિળેલ મુખા. ૬૩

અર્થાત્ તેજ પ્રમાણે એ ઓવીઓને જે 'પોતાનું' દર્પણ
બનાવશે, તે પણ આત્મવત્ મહાન મુખને પ્રાપ્ત થશે.

આ પ્રમાણેનો મહાજ્ઞાનથી ભરપૂર એ પાંચઠ ઓવી-
ઓનો પત્ર ચાંગદેવના શિષ્યોએ ચાંગદેવના હાથમાં આપ્યો.
આત્મજ્ઞાન શું છે, એની કંઈજ ખબર ચાંગદેવને નહોતી.
એથી આ પત્ર વાંચીને તેમને કંઈ જ્ઞાન થયું નહિ. તેમણે
પણજ ઠાઠમાઠપૂર્વક જઈને જ્ઞાનેશ્વરને મળવાનો નિશ્ચય
કયો. કહે છે કે, ચાંગદેવે પોતાના ૧૪૦૦ શિષ્યોને સાથે
ત્રીધા હતા. પોતે પીળા રંગના સિંહ ઉપર સ્વાર થઈને
હાથમાં સાપનો ચાણુક લઈને તૈયાર થયા અને જ્ઞાનેશ્વર
મહારાજને મળવા આવ્યા. સિંહના શરીર ઉપરના એ કાળા
ઘા, એનાં એ ભયંકર જડખાં, એની એ જહાર નીકળેલી
લાલ લાલ છલ અને શિકારનાં હાકાંને કચકચ તોડવા
કહકહી રહેલા એ મજબૂત હાંત-આ ભયંકર દૃશ્ય જોઈને
જોનારાઓનાં રૂવાં દિભાં થનાં હતાં. આવા ભયંકર ઘાતકી
પશુની પીઠ ઉપર સ્વાભાવિક લીલાદી વિરાજમાન ચાંગ-
દેવની બબ્બે બાપણ મૂર્તિ, તેમના મસ્તક ઉપરની એ જટા,
તેમનાં લાલ મેઝ, ગળામાં પહેરેલી રત્નાકુની માળા, એક
દાસમાં વિરજા અને ધીલ્લ હાથમાં આપનો ચાણુક-આ
દૃશ્ય જોઈને જ્ઞાને પણ ગમ આઈ જતી પડી તથે ! આવા
દાસ, રત્નાકુની માળાની ગળાની આવી સુધી જઈ પહોંચી.
તેનાં શિષ્યોને, આવા જઈને જોઈએને પગલે આવ્યા.
તે જોઈને રત્નાકુની માળાની ગળાની આવી સુધી જઈ પહોંચી.

પરના* જોટલા ઉપર બેઠાબેઠા મુખપૂર્વક વાગ્ધીત કર
હતા. તેમની પાસેજ સોપાનદેવ અને મુકાબાર્ક
તરફે ખાતાં બેઠાં હતાં. નિવૃત્તિનાથે કહ્યું કે, ચાંગદેવ જે
મોટા મહાંત મગવા આવે છે, તો આપણે પણ તેમને દે
માટે એક માઇલ મુખી જવું જોઈએ. અને તરતજ રાને
મહારાજે જડ જોટલાને ચાલવાની આજ્ઞા આપી. 'સા
કહેતાંજ તે જોટલો ચેતન પ્રાણીની પેઠે ઝડપથી ચાલ
લાગ્યો. સામે સિંહ ઉપર સવાર થયેલા ચાંગદેવ આવ
હતા અને આ બાળુથી આપણા બાલસંતો જોટલા ઉ
બેસીને તેમને લેવા માટે જતા હતા. આ દૃશ્ય જે આંખે
જોયું હશે, તે આંખો આનંદાશ્ચર્યથી ભીની થઈ હશે
એક બાળુથી ૧૪૦૦ વર્ષનો વૃદ્ધ તપસ્વી યોગનું સમર
એશ્વર્ય ધારણ કરીને સિંહ ઉપર સવાર થઈને ઢોડતા આ
છે અને બીજી બાળુ લગભગ ૧૪ વર્ષની ઉંમરવાળા, પરં
પોતાના આત્મજ્ઞાનની સહજ સ્થિતિમાં રંગાયલી સ
બાલ પ્રહમ્ભૂતિ જડ જોટલાને ચલાવતી તેમના સહ
માટે જાય છે ! આ અપૂર્વ દૃશ્ય જોઈને આકાશમાંનાં દેવ
દેવીઓને પણ અત્યંત કુતૂહલ થયું હશે ! યોગવિદ્યા અને
આત્મવિદ્યાના પરસ્પરના બળાબળનો નિર્ણય કરી એક વા
શ્રી સિદ્ધેશ્વર સમક્ષ આજંદીના મેદાનમાં થવાનો હતો.
એક ઢોણ—જાની, ભટ્ટા કે યોગી ? એજ એ પ્રશ્ન મંદાર
સમક્ષ આજે ઉઠેલાવાનો હતો. ચાંગદેવ દેવજ યોગી હતો
અને તેમણે પણ અંતરને યોગત્રિદિના ચમત્કાર બતાવ્યા
હતા. બંનેની વચ્ચે જે અંતર હતું તે અહંકારનું હતું.
ચાંગદેવ અહંકારથી કૂલાઈ ગયેલા હતા અને જ્ઞાનદેવન
દેહાદિ કુદ્ર અહંકારની તો શી વાત કરવો, 'અહં બ્રહ્માસ્મિ'
ના પરમ અહંકારને પણ પી ગયા હતા. ચાંગદેવ વિદ્વાન
તપસ્વી અને યોગી હતા; પરંતુ જે સ્વરૂપાનુભવની સાથે

* આ ધરની જમીન આજંદીમા જ્ઞાનેશ્વર દેવાચર્ય ૧૦-૧૧
પર દર છે. ત્યાં હવે ખેડે છે અને બદાર એક વૃક્ષનીડ ૧૨ વૃ
—નૃગણેશ

અહંકાર વગેરે બધા વિકારો નાશ પામી જાય છે, તે સ્વ-
રૂપાનુભવ-આત્માનુભવ નહિ હોવાથી અહંકારી બની ગયા
હતા. જ્ઞાનેશ્વરે 'ચાંગદેવ પાસથી' વાળો પત્ર ચાંગદેવ પાસે
મોકલ્યો, પરંતુ અહંકારથી તે તેમાંથી કંઈ બોધ ગ્રહણ
કરી શક્યા નહિ. સદૈવનું કામ રોગીનો રોગ દૂર કરવાનું
છે અને પછીજ પૌષ્ટિક અન્ન આપીને બળવાન બનાવવાનું
છે, તે પ્રમાણે ચાંગદેવનો અહંકાર પહેલાં દૂર કરીને તે
પછીજ તેને આત્મજ્ઞાન કરાવવાનું ચાંગદેવના શુરુનું કામ
હતું. જ્યાં મુખી અહંકાર નાશ પામતો નથી, ત્યાં મુખી
આત્મજ્ઞાન ગળે ઉતરતું નથી અને અહંકારને મારનાર
શુરુજ હોય છે! અને શુરુ પણ જોજ હોય છે કે જે
શિષ્યમાં જે જે શુણ્ણ હોય તે તે શુણ્ણમાં તો શુરુ હોયજ.
વળી તે સાથે સ્વાત્મદાન સમર્થ પણ હોય. આવા સમર્થ
શુરુ ચાંગદેવના સદ્ગુણોથી તેમની પાસે ચાલ્યા આવતા
હતા. ન તો ચાંગદેવ કેવળ યોગી આગળ નમી પડે તેવા
હતા કે ન તો કેવળ આત્મજ્ઞાની સમર્થ શુરુને શરણે પણ
તેઓ જઈ શકે તેમ હતા. તેમને યોગવિદ્યામાં જીતે અને
વળી આત્મજ્ઞાન કરાવવામાં પણ સમર્થ હોય તેવા શુરુની
તેમને જરૂર હતી. પરમેશ્વરે આવાજ શુરુને તેમની પાસે
મોકલ્યા. સિંહની પીઠ ઉપર સવાર થયેલા અને હાથમાં
ચાણુકવાળા ચાંગદેવ જૂળ રોળ-દમામથી જ્ઞાનદેવને મળવા
આવ્યા, પરંતુ ત્યારે તેમણે ભેયું કે જડ ઓટલો સામે-
થી ચાલ્યો આવે છે અને જ્ઞાનદેવ પોતાનાં બાઈ-બહેનોની
સાથે તેના ઉપર બેઠા બેઠા આનંદપૂર્વક વાતો કરી રહ્યા
છે, ત્યારે તો તેમને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું અને પછી પીર
પીર તેમનો અહંકાર ગળવા લાગ્યો. સિંહ અને સાપ
જેવાં જાંતર પ્રાણીઓ ઉપર તેઓ અમલ ચલાવી
શકતા હતા. પરંતુ જડ વસ્તુ પર હુકમ ચલાવવાની કળા
તેમનામાં નહોતી. સિંહ અને સાપ ગમેતન પ્રાણી છે,
તેઓમાં મન, હૃદય અને ઇન્દ્રિયો હોય છે. આથી પોતાની
ઈચ્છા અને અવગતિ પ્રમાણે કરીને સિંહ જેવા દુર પશુને

પણ પોતાને વશ કરવાં એ અશક્ય નથી; પરંતુ નિર્જીવ જડ માટી અને પથ્થરના બનેલા ઝોટલાને ચલાવવો એ યોગની શક્તિથી પણ પર છે. આવી શક્તિ ચાંગદેવમાં નહોતી. અને તેમણે પોતાની નજરે જોયું કે, એ શક્તિ જ્ઞાનેશ્વરમાં છે. આથી તેમનો અહંકાર ઉતરી ગયો, તેઓ હતાશ અને બળહીન બની ગયા. હવે ચાંગદેવના શરીરમાં પોતાનું કંઈ ચાલતું નથી એમ જાણીને તેણે ચાંગદેવના હૃદયમાંથી પોતાના રેશત'ણુ ઉઠાવ્યા. ચાંગદેવનું હૃદય કોમળ થયું. રજસ-તમસથી દળાયેલો સત્વગુણ હવે ભેર કરીને ઉપર આવ્યો અને રજસ-તમસ દૂર ચાલ્યા ગયા. સત્વગુણના સ્વાભાવિક ધર્મ તેમના તન, મન અને પ્રાણમાં પ્રગટ થયા. તેમનાં નેત્ર નિર્મળ થઈ ગયાં. નેત્રોમાંથી પ્રેમાશ્રુની ધારાઓ વહેવા લાગી, શરીર રોમાંચિત થયું, કંઠ રૂપાઈ ગયો. લાંબું કે જાણે વિશ્વપ્રજ્ઞાંકના આ પંચ-ભૌતિક વિસ્તારને ફેલાવનારા સ્વયં પરમાત્માજ જ્ઞાનેશ્વર આવે છે અને જ્યારે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ અત્યંત નજીક આવી પહોંચ્યા, ત્યારે ચાંગદેવો દેહ, કે જેમાંથી દેહભાવ નીકળી ગયો હતો, સિંહની પીઠ ઉપરથી નીચે ઢળી પડ્યો અને તદ્દન નજીક આવીને ઝોટલા હેઠળ પડ્યો ! જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ સાક્ષાત્ વિષ્ણુ ભગવાનના અવતાર હતા. તેમનાં દર્શન પામીને કોઈ સાચા ભક્તનો દેહભાવ રહીજ શકે તેમ નહોતું. આથી ચાંગદેવના અંતઃકરણનું રૂપાંતર થઈ ગયું. હવે ચાંગદેવ પહેલાંના ચાંગદેવ રહ્યા નહિ. યોગી ચાંગદેવ હવે ભક્ત બની ગયા હતા. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ઝોટલા ઉપરથી નીચે ઉતર્યા. તેમણે ચાંગદેવના શરીર અને આંખો ઉપર પોતાનો હાથ ફેરવ્યો. શ્રીગુરુના હસ્ત-કમળનો સ્પર્શ થતાં ચાંગદેવના હૃદયકાશમાં જ્ઞાનસૂર્યનો ઉદય થયો. ચાંગદેવના હૃદયમાં જ્ઞાનદેવ આવીને બેસી ગયા.

ધુળિયાની 'સત્કાર્યોત્તજક સલા' સમયે શ્રીગમ-દાસ સ્વામી અને તેમના સંપ્રદાયના સંતો તથા કવિઓના ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરવાનું સત્કાર્ય કેટલાંય વર્ષોથી બ-

મર કરી રહી છે. આ સભાએ 'દાસ વિગ્રામ ધામ' નામ-
નો સમર્થના ચરિત્ર સંબંધે જે ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવાનું શરૂ
કર્યું છે તેના સત્તરમા અધ્યાયમાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું
ચરિત્ર આવે છે. એમાં ચાંગદેવ અને જ્ઞાનદેવના સંવાદનું
એક ઘણું જ સુંદર પદ મારા મિત્ર શંકરરાવ દેવે મને
ખતાવ્યું હતું. આ પદનો અનુવાદ અત્રે આપીએ છીએ.

(મૂળ મરાઠી પદમાં છે તેનો અહીં સંવાદરૂપમાં
ગદ્યાનુવાદ આપવામાં આવે છે.)

ચાંગદેવ—નાના બાળક ! જલદી આવ. આ મહત્તા
તને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થઈ ? તું તો નાનકડા બાળક જેવો
જણાય છે !

જ્ઞાનદેવ—બ્રહ્મ શું નાનો-મોટો પણ હોય છે ?

ચાંગદેવ—બ્રહ્મ શું છે તે તું જાણે છે ?

જ્ઞાનદેવ—ઘટ ઘટમાં તો તે ભરેલો છે. એમાં ભેદ
ક્યાંથી ? એજ વાત આરે વેદ કહે છે.

ચાંગદેવ—તારો ભેદભાવ કેવી રીતે નાશ પામ્યો ?

જ્ઞાનદેવ—સદ્ગુરુએ જ્ઞાન આપવાથી.

ચાંગદેવ—મારા મિત્ર, જ્ઞાન કેવું હોય છે ?

જ્ઞાનદેવ—રે ગાંડા ! આત્મસ્વરૂપમાં ભેદ લે.

ચાંગદેવ—નાનકડો બાળક ને આટલો બુદ્ધિમાન ?

જ્ઞાનદેવ—આવડા મોટા ઘડને આવી નાની વાત ?

ચાંગદેવ—શું મારું મન નાનું થઈ ગયું છે ?

જ્ઞાનદેવ—અજ્ઞાનથી મન આવી ગયો છે !

ચાંગદેવ—આ મન કેવી રીતે નીકળશે ?

જ્ઞાનદેવ—સાદુરુદ્ધ ધારણ કર.

ચાંગદેવ—સાદુરુદ્ધ રૂપ શું નવજ પ્રાપ્ત થઈ છે ?

જ્ઞાનદેવ—તે તો જ્ઞાનસ્વરૂપનું છે અને તેમ

છતાં જાણી છે.

ચાંગદેવ—ત્યારે બીજાઓને (પ્રાપ્ત થતી નથી તેમ-
ને) યમરાજ કેમ ખેંચીને લઈ જાય છે ?

જ્ઞાનદેવ—તેઓ અવિશ્વાસમાં રૂબેલા છે તેથી.

ચાંગદેવ—શું વિશ્વાસ એજ ચાર વસ્તુ છે ?

જ્ઞાનદેવ—પુરાણોનો તો એજ નિશ્ચય છે.

ચાંગદેવ—જો હું સદ્ગુરુને ચરણે ન જાઉં તો ?

જ્ઞાનદેવ—તો ચોરાશીના ચક્કરમાં પડ્યો !

ચાંગદેવ—વૃદ્ધ થયા પછી ભક્તિ કંઈ તો ?

જ્ઞાનદેવ—પરંતુ આયુષ્ય શું તારી આરા માનશે ?

ચાંગદેવ—હીક, તો ભજન કયે વખતે કરવું જોઈએ ?

જ્ઞાનદેવ—સોડહં મંત્રમાં કંઈ બંધન નથી.

ચાંગદેવ—જપ કયે દિવસે કયા મુહૂર્તમાં કરવા
જોઈએ ?

જ્ઞાનદેવ—એમાં દિવસ અને રાતનો કંઈ મેળ નથી.

ચાંગદેવ—આ રીતે ઓ જાણક ! બતાવ તો ખરો
કે, કેટલા લોકો તથા ?

જ્ઞાનદેવ—ઓ તદ્દન ગમાર ! એની કંઈ ગણતરી
નથી, તું તો જવાબ ઉપર જવાબ આપતો જાય છે; તે
કોઈ ન કહે તેવી વાતો કહ્યો જાય છે ! ચૂપ રહે, નહિ તો
દંડાયો ખબર લઈશ, તારે બધું અજ્ઞાન ભગાડી દઈશ.
મારો ને તારો બહુ વાદ થયો. પાંચે જાણકોએ સારે
કેલાહલ મચાવ્યો !

ચાંગદેવ—પાંચ જાણક કેનાં ?

જ્ઞાનદેવ—આત્મારામ મિત્રમાં.

ચાંગદેવ—શું આ બધો ખેલ એનોજ છે ?

જ્ઞાનદેવ—હા, ખેલ ખેલતો છતો પણ તે અજોગો છે.

ચાંગદેવ—આ ખેલ તેં કેવી રીતે જાણ્યો ?

જ્ઞાનદેવ—નિવૃત્તિદેવનો પ્રસાદ જ્ઞાણ્યો !

ચાંગદેવનો ગર્વજ્વર ઉતર્યો અને તે જ્ઞાનેશ્વર મહા-
ત્મનો સત્સંગ કરવા લાગ્યા. ચારે ભાઈ-બહેન તેમના
ઉપર અત્યંત પ્રેમ કરવા લાગ્યાં. સત્સંગનું એવું પરિણામ
આવ્યું કે તેમનું મન અંતઃસુખ થઈ ગયું. હરિપાઠમાં
કંઈ છે કે—

“ યોગ-યાગ-વિધિથી કોઈને સિદ્ધિ મળતી નથી.
એ નકામી ઉપાધિઓ અને દંભ-ધર્મ છે. એ તો નક્કીજ
છે કે, ભાવ વિના દેવદર્શન થતાં નથી. ગુરુ વિના અનુ-
ભવની વાત કેવી રીતે સમજાય ? તપ વિના ભગવાન,
દાન વિના લાલ, એકાંત પ્રેમ વિના હિત કોણ ખતાવી
શકે ? જ્ઞાનદેવ કહે છે કે—સર્વ દૃષ્ટાંત એજ ખતાવે છે
કે, સંતોનો સંગજ તરણોપાય છે.”

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનો આ ઉપદેશ તેમને ખરાખર
સમજાઈ ગયો. અને તે ખીજી બધી ઉપાધિઓ તણને
તેમનાંજ અણોમાં રહીને તેમની પૂર્ણ કૃપાની શરૂ ભેવા
લાગ્યા. જ્ઞાનેશ્વરાદિ ભાઈ-બહેન પૂર્ણ પ્રહ્લનિષ્ઠ હોવા છતાં
પણ સંયુક્તોપાસક હતાં. અખંડ હરિ-ભજન, નામસ્મરણ
અને કથા-કીર્તનમાં પોતાનો સમય ગાળીને જગતને
આત્મોદારનો માર્ગ ખતાવતાં હતાં. ચાંગદેવે આ માર્ગ
પકડ્યો. અને તે પણ નામરંગમાં રંગાઈ ગયા. તેમના
શિષ્ય મારોક સમયસુધી તેમની સાથે હતા. એમને ભારે
આશ્ચર્ય થતું હતું કે, અમારા ગુરુ ગુરુપણું છોડીને જ્ઞાને-
શ્વરના શિષ્ય બની ગયા ! ચાંગદેવનું મન પણ શિષ્યોની
ઉપાધિથી દબે ઉપગમ મઈ ગયું હતું. તેમના મનની આવી
સ્થિતિ જોઈને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે એક એવો ઉપાય શોધી
દર્શાવ્યો કે તેમને બધા શિષ્યો ત્યાંની જાણી ગયા. ચાંગદેવ
પણ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને પ્રાર્થના કરી કરતા હતા,
કે ‘ જોનારી’ને ‘ સર્વ’ અને ‘ મહાદેવ’; પરંતુ મહારાજ

‘હમ્મુ સમય આવ્યો નથી,’ એમ વિચારીને હંધાએ જતા હતા. એક વાર ચાંગદેવ બહુજ પાછળ પડ્યા (હક પકડી) ત્યારે મહારાજે કહ્યું કે “પાંસડીનો અર્થ તો હું તમને સમજાવીશ, પરંતુ તેને માટે પહેલાં એક શુદ્ધ બલિદાન આપવું પડશે.” ચાંગદેવે પોતાના શિષ્યોને પૂછ્યું કે “તમારામાંથી કોઈ તૈયાર છે કે જે મારે ખાતર પોતાનું બલિદાન દે ? જે કોઈ તૈયાર હોય તો તે સવારે મારી પાસે આવે.” આ સાંભળતાંજ શિષ્યોના પ્રાણ ઉડી ગયા. શુજે ને ખાતર પોતાના પ્રાણદાન દેનારો શિષ્ય એ લોજન-બટ્ટોમાં ક્યાંથી મળે ? સંતોની સાથે રહેનારાઓને કપીર સાહેબ કહે છે કે, એકસાથે ત્રણ લાભ થાય છે—(૧) દોઢો ચરણ પૂજે છે, (૨) ઉત્તમ લોજન મળે છે અને (૩) અંતે વૈકુંઠલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે—

સંત મિલનકે ત્રીન શુન હરકોઈ લાગે પૌવ,
ખાનેકો મિદાન મિલે આપિર વૈકુંઠહિ જૌવ.

વૈકુંઠ તો કોઈકજ પામે છે, પરંતુ સંતો સાથે રહેવાથી મિદાન તો બધાજ ચેલાઓને મળે છે. ચાંગદેવની પાસે આવા લોજનના સાથીદાર શિષ્યો લેગા થયા હતા, પરંતુ ચાંગદેવની આ વાત સાંભળીને એકેએકે તેઓ જ્યાં અગિયારા ગણી ગયા. એક પણ શિષ્ય પાસે રહ્યો નહિ. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે એવો ઉપાય કયો કે ચોદસો શિષ્યો-માંથી એક પણ રહ્યો નહિ, અને આ રીતે ચાંગદેવના બધા પાશ છેદાઈ ગયા. કામ વખતે એક પણ શિષ્ય કામ ન આવ્યો એ જોઈને ચાંગદેવે જ્ઞાનદેવને કહ્યું કે—

તનુમન આણી સિદ્ધીએ ધન, યાંસહિત આત્માં શરણ,
અસત્ય અસેલ હેં વચન, તરી અંતઃકરણ જાણત્યાં.
(બજાવીજામન, અ. ૫-૧૫૦)

અર્થાત્ “તન, મન અને સિદ્ધિઓના સંપૂર્ણ ધન સાથે હું આપને શરણે આવ્યો છું. આ વચન અસત્ય હોય તો આપ અંતઃકરણને જાણો છો.”

ખાઈની વાસ્તવિક ચોગ્યતાનો પ્રકાશ પડ્યો તથા પોતાની
 વૃત્તિના આ સંકેત ઉપર તેને અત્યંત ખેદ થયો. તેમણે
 જાણ્યું કે, આ ચારે બાઈ-બહેન પૂર્ણત્વને પામેલાં છે અને
 હું ધણીજ નીચી પાયરી પર ઉભેલો છું. હવે શુદ્ધપાત્ર
 મહત્ત્વ પણ તેમના સમજ્યામાં આવ્યું. જ્ઞાનેશ્વર મહા-
 રાજની આજ્ઞાથી મુક્તાબાઈએ ચાંગદેવને મહાવાક્યનો
 ઉપદેશ કરીને કૃતાર્થ કયો તથા પાંગડીનો અર્થ સમજ-
 વીને તેમને સ્વાનંદસામ્રાજ્ય પદે બેસાડી દીધા. પરિણામે
 ચાંગદેવ જીવનમુક્તની દશાનો આનંદ ભોગવવા લાગ્યા.
 મુક્તાબાઈએ ચાંગદેવને બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપીને અદ્વૈત-
 ભક્તિસુખના અધિકારી બનાવ્યા. આ વાતના અનેક ઉદ્દેશ
 મુક્તાબાઈ અને ચાંગદેવના અભંગોમાં મળે છે. જે વડ
 નીચે ચાંગદેવને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું, તે વડના ઝાડને 'વિશ્વાતિ
 વડ' કહે છે. આ વૃક્ષ નગરપરિક્રમાના રસ્તા પર છે. ચાંગ-
 દેવ જેવા વૃક્ષ અને જડ યોગીને જે મુક્તાબાઈએ આત્મ-
 જ્ઞાન આપ્યું તે તો હજી યુવાનીને ઉંઘરે પગ મૂકતી હતી.
 આવી ઉંમરમાં એનો આવો વિષય-વૈરાગ્ય, સમચિત્તત્વ,
 સ્થિતપ્રજ્ઞપણું અને અખંડ બ્રહ્મસ્થિતિનું ધ્યાન કરવાથી
 'ન પ્રમાતરલં જ્યોતિરુદેતિ વસુધાતલ્યાત્' આ કાળિદાસની
 ઉક્તિનું સ્મરણ થઈ આવતાં એજ નિશ્ચય થાય છે કે, આ
 શુભ દેવી વિભૂતિઓમાંજ હોય છે. મુક્તાબાઈના અભંગોમાં
 જ્યાં-ત્યાં ચાંગદેવને (બેટા ચાંગા) કહ્યા છે. મુક્તાબાઈએ
 ચાંગદેવને બોધ આપ્યો તેનાં પણ ચિહ્નો એ અભંગોમાં
 મળે છે. તેમણે પોતે એક સ્થળે કહ્યું પણ છે કે "મુક્તા
 માતાએ હાથ વડે નેત્રોમાં અંજન આંજ્યું અને ચાંગાએ
 નિધાન(પરમાત્મા)નો ઉપદેશ પ્રાપ્ત કર્યો" ચાંગાને પાર-
 શ્વામાં પોઠાડીને મુક્તા માતા ગીત ગાય છે—

(૧)

નિર્જલની ડાળીએ પારણું બાંધ્યું. ત્યાં મુક્તાબાઈનો
 પુત્ર સૂઈ ગયો. સૂઈ જા, સૂઈ જા, મારા બાળ! હવે કડ,
 ન કર; લે હું અનાહન તાળી વગાડું છું. ત્યાં નમી તે

નિદ્રા, નથી તો જાગૃતિ, ઉન્મત્તનીના લોગમાં લક્ષ્યને લેદીને નિશ્ચિંતપણે સૂવાનું છે. પારણું તૈયાર કરીને પવનની ઢોરીથી મનને તેમાં ખાંધી નિઃસંશય થઇને પ્રાપ્ત કરી લે. એક-વીસ હજાર ને છસો વાર હમેશાં જે (અજ/પા જ/પ) આલી રહ્યો છે, તેને પણ ચોતાની દૃષ્ટિમાં સ્થિર કરો. અહીં નથી તો નિદ્રા, નથી તો જાગૃતિ; અહીં સૂવાનું કેવું? મુક્તા-ખાઈ કહે છે, ચાંગિયા ! હવે તો પાર ઉતરવાનું છે.

(૨)

તે સચુલ્લ પણ નથી, નિશુલ્લ પણ નથી; તે શબ્દાતીત છે. ત્યાં મારા વહાલા પુત્ર, તું સૂઈ જા. આ પારણું હૃદય-ક્રમળમાં ખાંધ્યું છે, તેની પાસે મુક્તા માતા બેઠી બેઠી હાલરડાં ગાય છે. શાંતિ, કામા, વિદેહ ઇત્યાદિ કહીને તેનું વર્ણન કરે છે, તેનું નામ ખાડે છે; પણ તે તો અદ્વૈત છે. વટેશ્વરસૂત ચાંગા અવધૂત છે, મુક્તા માતા તેને જ્ઞાનદૃષ્ટિથી શાંતિ આપે છે.

(૩)

ભાવપૂર્વક ભક્તિ કરીને વૈરાગ્ય મેળવશે તો પ્રહ્લ-રુપ પામશે. જ્ઞાનતત્ત્વમાં બેસીને વિચાર કરો કે નિશુલ્લ-માં નિરામય આકાર છે. મારા ચાંગિયા ! જ્ઞાનવટેશ્વરને પકડી લે. મુક્તાઈ તને હૃદયપૂર્વક આ બોધ આપે છે.

“ માલ, માલ, આગળ ને આગળ ચાલ, ચો જીવ ! નહિ તો જોયા ખાઈશ. માયાનદીની આ બરતીમાં તું તણાઈ જાઈશ જાનની તું પાણી વહાશે ભારે વેગથી બેંચે છે નને મોટા મોટા સગંધોને પણ ઉપાડીને નીચે ફેંકે છે. તલરં દણ્ડજીરુ છે કેનો કંઈ બંદોસ નથી. આ દુર્લભ નરદેવ વચન દેઈ જશે ત્યારે પાણીની પવનકો મારા...

સમાધિમકરણ

“ દિગંબર ઇશ્વરની એ વિભૂતિઓ ચાલી મઈ, સંસારમાં હવે તેની કીર્તિજ રહી છે. આ જ્ઞાનથી ધૈર્યગ્યની ને વાનો સાંભળી, તે સંભળાવનાર હવે કોઈ નહિ મળે. લોકો જ્ઞાન બનાવશે, લક્ષ્ય પણ બતાવશે; પરંતુ નિવૃત્તિનું સાધન હતુ તે નહિ મળે. પરબ્રહ્મને આ આંખો વડે બનાવી દૃષ્ટિ એમ કહેનારા તો મળશે, પરંતુ જ્ઞાનદેવી પાસે ને સુક્તિ હતી તે કોઈની પાસે નહિ મળે. અર્થ સમજાવશે, પરમાર્થ બતાવશે; પરંતુ સોપાનનું એકાત્ર ત્રયાય મળશે નહિ. મુદ્દર નિષ્કામ યોગી આગદેવ પણ કેસવસ્વરૂપમાં રંગાઈ ગયા. શું કહું! કંઈ કહેવા જેવું નથી! મુક્તાબાઈ! તારી વાત તારીજ સાથે ચાલી ગઈ! ”—શ્રી નામદેવરાય

શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે આજંદીમાં શાકે ૧૨૧૮ (સંવત ૧૩૫૩) હમુખ નામના સંવત્સરમાં માગશર વદી ૧૩ ને શુરુવારને દિવસે ળપોદે સમાધિ લીધી અને એ પછી એક બે વર્ષમાંજ સોપાનદેવ, આંગદેવ, મુક્તાબાઈ અને નિવૃત્તિનાથ પણ સમાધિસ્થ થયા. શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ પરમયોગી હતા અને જગતના ઉદ્ધારનું જે મહાન કાર્ય તેમણે ૨૨ વર્ષની જીંદગીમાં કર્યું, તેજ આગળ પણ અનેક શતાબ્દીઓ સુધી તેમનીજ પ્રેરણાથી ચાલ્યા કરે, એજ ઇશ્વરી સંકેત હશે; અને એજ કારણે તેમણે જે સમાધિ લીધી તે જીવતાંજ લીધી. તેમની સમાધિનુ અત્યંત રસિક વર્ણન નામદેવરાયે સમાધિના અલગોમાં કર્યું છે આ સિવાય ઉદ્ધવ ચિદ્ધનકૃત ભક્તકથામૃતસાર, મદીપનિકૃત સંત-લીલામૃત, નરહરિ ભાનુકૃત ભક્તકથામૃત, નિરજન માધવકૃત જ્ઞાનેશ્વરવિજય વગેરે અનેક ગ્રંથોમાં સમાધિ

વર્ણન છે. પરંતુ નામદેવરાય હમેશાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના સત્સંગમાં રહેનારા પ્રેમી લક્ષ્મી હતા. અને તેમણે જે આ દિવ્ય પ્રસંગનું મનોહર વર્ણન કર્યું છે, તે આંખોએ જોઈને થયું છે. આથી અમે અહીં આ પ્રસંગનું વર્ણન કરવામાં એજ અલગોનો આધાર લીધો છે. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના સમકાલીન વિસોળા ખેચર, નામદેવ, જનાણાઈ, જનમિત્ર, ચોખોળા વગેરે સંતોએ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની સમાધિનો સમય 'શાકે ૧૨૧૮ દુર્મુખ નામ સંવત્સર માગશર વદી ૧૩ ગુરુવારને મધ્યાહ્ન'જ આપ્યો છે અને જ્ઞાનેશ્વર મંડળના આ સંત તે સમયે જાતે હાજર હતા; તેથી આ સમય બાળતમાં કંઈ સંદેહ રહેતો નથી. એમના પછીના સમયના એકનાથ, ઉદ્ધવ ચિદ્ધન વગેરે સંતો અને કવિઓએ પણ એજ સમય માન્યો છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની સમાધિનો બરાબર સમય મળી આવ્યો છે, એ આપણું મહાલાગ્યજ સમજવું જોઈએ. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના પોતાનાજ પત્રમાં આ સમય આપેલો છે. x

શાકે ૧૧૬૭ (સંવત ૧૩૩૨) ભાદરવા વદી આઠમે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનો જન્મ થયો અને શકે ૧૨૧૮ માગશર વદી ૧૩ ને દિવસે તેઓ સમાધિસ્થ થયા-અર્થાત સમાધિકાળમાં જન્મથી તેમને ૨૧ વર્ષ, ૩ માસ, ૫ દિવસ પૂરા થયા હતા. જ્ઞાનેશ્વરી જીવો અતુપમ ગ્રંથ એમણે પોતાની ૧૫ વર્ષની વયે લખ્યો ! જ્ઞાનેશ્વરી, અમૃતાનુભવ, યોગવાસિષ્ઠ ટીકા, પાસણી (પાંસણી) અને હરિપાઠ વગેરેના નેહરો અલગ તેમણે રચ્યા અને આ બધું તેમણે ૨૧ વર્ષની ઉંમરમાં જ કર્યું ચાંદેવ જેવા તપાળગદી ૧૮૦૦ વર્ષ અવેશ. ચે.નિહને તેમણે પોતાનાં ચરણમાં લીધું, ૧૮.ને સુપે વેદ ૧૮.૦ વ્યા. ૧૮.૦ નામે ચરણી- ૧૦.૦. ૨૫.૦ ચરણી ૩૬ ચરણ - જેનો, ચરણ લીધો.

જતાવ્યા, જે સમસ્ત સ્રમકાલીન સંતોને માટે પરમ વંદનીય થયા, જેમનો મહિમા એકનાથ-તુકારામથી માંડીને સપ્તગા અત્યુચ્ચો ગાતા આવ્યા છે, ૬૦૦ વર્ષથી જેમની કીર્તિ આ રીતે ગવાઈ રહી છે અને જે અખિલ સ્વ-સમાજના શિરોમણિરૂપે યોગ્ય છે, તે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને વિષ્ણુના અવતાર કહ્યા છે તે યથાર્થ છે. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના અવતારચરિત્ર વિષે લખતાં મોરો પતે તેમને શ્રી વિષ્ણુના ‘અગિયારમા અવતાર’ કહ્યા છે. નામદેવ, તેમજ ધરનાં માણસો, જનાણાઈ, વિસોળા ખેતર, સાંવતા માલી, ગોરા અને રાકા કુંભાર, જનમિત્ર ચોખામેલા, ળંકા મહાર, ચાંગદેવ, નરહરિ સોની અને જ્ઞાનેશ્વરનાં પોતાનાં શુદ્ધ બહેનોએ જ્ઞાનેશ્વર સંબંધી પ્રેમપૂર્ણ, આદરયુક્ત અને હૃદયના ઉંડાણમાંથી જે ઉદ્ગાર પ્રગટ કર્યા છે, તે જોતાં જણાય છે કે, એ બધા મહાત્મા જ્ઞાનેશ્વરને પોતાના પ્રત્યક્ આત્માજ માનતા હતા; એ બધાના એકત્ર પ્રેમની લલિતે તેઓ પ્રતિમા હતા; એમના ઉત્સાહ, આનંદ અને પ્રીતિના લલિતે લંડાર હતા; આ બધા લકતો, એમજ માનતા કે, અમે બધા અવયવો છીએ અને જ્ઞાનેશ્વર અમારા અવયવોમાં રહેલા આત્મા છે. જ્ઞાનેશ્વરની સાથે તેમને ભાવ અને વ્યવહાર એવોજ નિરતિશય પ્રેમનો હતો. એમાંથી પ્રત્યેક સ્વયંપૂર્ણ હતો, પૂર્ણ લક્ષ્મી હતો, પ્રત્યેકને પ્રાપ્ત્ય પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યું હતું. પ્રત્યેક ‘પરાગતિ’ને પહોંચી ચૂક્યા હતા. આવા પૂર્ણ પુરુષોના પણ પૂર્ણ પ્રેમના પૂર્ણ નિધાન આપણા જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ હતા. જે આપણે કહીએ કે, જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ સૂચ હતા, તો આ બીજા સંતોને નક્ષત્રોની ઉપમા આપવાનો દોષ થયો, તેથી અમે કહીએ છીએ કે, આ બધા સંતો સૂર્ય હતા અને જ્ઞાનેશ્વર તેમની અંદરના પ્રકાશ હતા ! તેઓ સૂર્યોના સૂર્ય હતા. તેઓ તેમના આનંદના આનંદ, ચૈતન્યના ચૈતન્ય અને પ્રેમના પ્રેમ હતા. જ્ઞાનેશ્વરની તેઓમયી મૂર્તિ તેમની બધી દ્રિષ્ટિએ આનંદ આપીને તેમને જ્યાંના ત્યાં સં-

વી દેતી હતી. જ્ઞાનેશ્વરનાં વચનરૂપ ગોતી તેમની ઇન્દ્રિ-
ના અલંકાર હતાં. સ્ત્રી-પુરુષનું જ્ઞાન ભૂજીને તેઓ તેમને
‘નાનાબાઈ માતા’ કહીને આલિંગન કરતા હતા.

વિવેકસાગર સખા માઝા જ્ઞાનેશ્વર,
મરેનિયાં જાવે બા માઝયા પોદા યાવે. ૨
ઐસે’ કરી ગા માઝયા ભાવા, સખ્યા માઝયા ભાવા.
સખ્યા માઝયા જ્ઞાનદેવા,
જાનં આવાણુનિ મહુલે જન્મોજન્મીં જની.

આ પ્રકારનાં પ્રેમગીત જ્ઞાનેશ્વરના પ્રેમભર્યા મંજુલ
ધ્વનિથી ગાતાં ગાતાં નામદેવનાં જના (જનાબાઈ) આનં-
દથી નાચ્યા કરતા હતા.

શ્રી જ્ઞાનરાજે’ દેસા ઉપકાર, માર્ગ હા નિર્ધાર કાખવીસા.

આ પ્રમાણેના ઉદ્દગાર સેના નાઈના મુખમાંથી અના-
યાસેજ નીકળી પડતા અને તે સાંભળીને ભાવિકેનાં અંતઃ-
કરણ કૃતજ પ્રેમથી નૃત્ય કરવા લાગતાં.

સખા માઝા જ્ઞાનેશ્વર, સંત જનાંચે’ માહેર.

આમ કહેતાં કહેતાં બ્રહ્મરસનું અખંડ પાન કરનારા
પરમ ભક્ત પણ જ્ઞાનેશ્વરના દિવ્ય શુભો ઉપર મુગ્ધ થઈ
જતા હતા. જ્ઞાનેશ્વરની સાથે રહેનારા ભક્તોનો તેમના
ઉપર એવો અનુપમ પ્રેમ હતો. જ્ઞાનેશ્વરનાં દર્શન માટે
હત્તરો મનુષ્યો એકદાં યતાં અને સંતોનો આ વિલક્ષણ
પ્રેમ જોઈને તેઓ પોતાનાં નેત્રોની કૃતાર્થતા અનુભવતા.
જ્ઞાનેશ્વરનાં ચરણમાં પોતાનું મસ્તક મૂકીને હત્તરો જીવ
કૃતાર્થ થઈ ગયા. તેમનાં દિવ્ય દર્શન જેમને પ્રાપ્ત થયાં,
તેમનાં સર્વજ્ઞ પાપ ભરમ થઈ ગયાં. તેમના મુખમાંથી
નીકળતી નરરવતીના પ્રવાહમાં જેઓ નાદાં તેમનાં પાપ,
પાપ ને લીનતા નાશ પામી ગયાં. જ્ઞાનદેવે સમાધિવાળા
મનુષ્યોમાં કહ્યું કે—

મે દેવ દિવસ નિવરતા નો નો જ્ઞાનદેવે’ નક્કલ દેસા.

અર્થોત્ ને ને દિવસ ઉગ્યો તેને જ્ઞાનદેવે સૂક્ષ્મ કયો. એમના અવતારની બધી ક્ષણે જગતના ઉદ્ધારના કાર્યમાં ખસોઈ. પછી ત્યારે લોકોની ઉપાધિ ઘણીજ વધી ત્યારે તેમણે જીવતાંજ સમાધિ લેવાનો વિચાર કયો.

શાકે ૧૨૧૮ ના કારતક સુદ દશમે નિત્યની પેઠે સ્થળે સ્થળેથી આવેલા સંતો પંઢરપુરમાં ભેગા થયા હતા. આપાઠી અને કાતિંદી એકાદશીની યાત્રા પુઠ્ઠીકના સમયથીજ ચાલી આવી હતી. પંઢરીના ચોરાશીના શિલાલેખ પરથી સાળિત થાય છે કે, જ્ઞાનદેવ-નામદેવની પહેલાંથીજ આ યાત્રા ચાલ્યા કરતી હતી. અસ્તુ. નામદેવશય અને તેમના સાથી પંઢરપુરમાંજ હતા. ચોખા મેલા મંગલવેદાથી આવ્યા. વિસોખા ખેચર ઝોંઢિયા નાગનાયથી આવ્યા. આજ પ્રમાણે ગોરાકુંભાર, જગન્નિત્ર, સેના નાઈવગેરે સંતો પોતા પોતાને સ્થાનેથી સંઘ સાથે નામદેવ કરતા કરતા પંઢરપુર પહોંચ્યા. આજંદીથી નિવૃત્તિનાથ, જ્ઞાનેશ્વર, સોપાનદેવ, મુક્તાબાઈ અને ચાંગદેવ પણ આવી ગયા. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે વિધિપૂર્વક ચંદ્રભાગામાં સ્નાન કર્યું, પુઠ્ઠીકનાં દર્શન કર્યાં અને શ્રીવિકૃલ-રુકિમણીનાં દર્શન કરવા મંદિરમાં ગયા. સઘળા સંતો એમને માન આપતા હતા અને તેમનાં દર્શન માટે હબ્બરો મનુષ્યોનાં ટોળાં તેમની પાછળ ફોડ્યા કરતાં હતાં. ફેહની ઉપાધિથી તે ક્યારનાયે મુક્ત થઈ ગયા હતા. ત્યારે મુક્તિઓ તેમનાં ચરણોમાં આજેખ્યા કરતી હતી. પરંતુ તેમની લૌકિક ઉપાધિ વધી—તેમની પાસે ફોઈ પુત્ર માગતું, ફોઈ દ્રવ્ય માગતું, ફોઈ સ્ત્રી માગતું વગેરે. અને આ ઉપાધિને લીધે હવે તેમને સમાધિ લેવાનુંજ ચોખ્ય લાગ્યું અને તેમણે પોતાની આ ઇચ્છા સૌ સંતો સમક્ષ ભગવાનને જણાવી. જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ વગેરે પરમ ભક્તોને હાજર જોઈ ભગવાનને પણ પ્રત્યક્ષ પ્રગટ થવાની ઇચ્છા થઈ. ભગવાન મારે-તમારે માટે અપ્રગટ છે, પરંતુ 'જ્ઞાની તુ આત્મેવ મે મતમ્' આ ભગવાનના વચન અનુસાર તરૂપ જે જ્ઞાની સંત છે તેમનાથી તે અપ્રગટ

રી રીતે રહી શકે ? કોઈ પણ પોતાને માટે પોતે અમગદ
 રી શક્તા નથી. ભગવાન અને ભક્ત એકજ હોય છે,
 રંતુ પ્રેમસુખને માટે તે બે બને છે. એકત્વમાં લોગ
 થી, તેથી ભક્તિનો આનંદ લોગવવા માટે ભગવાનજ ભક્ત
 બને છે. સોનું અને અલંકાર મળીને જેમ એક સુવર્ણ
 કે, ચંદ્ર અને ચાંદની જેમ એક ચંદ્રજ છે, કપૂર અને
 સુગંધ જેમ એક કપૂરજ છે, અથવા ગજપણુ અને ખાંડ
 જેમ એકજ છે, તેજ પ્રમાણે ભગવાન અને ભક્ત એક
 ભગવાનજ છે ! હું અને તમે એકબીજાને જોઈએ છીએ,
 એકબીજા સાથે વાત કરીએ છીએ, એકબીજાની સોખતાનું
 સુખ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ, ભગવાન અને ભક્તોનો એવોજ
 પરસ્પર સંબંધ છે. નામદેવ વગેરે ભક્તોની આગળ જ્ઞાને-
 સ્વરે સમાધિ લેવાનો પોતાનો વિચાર જ્યારે પાંડુરંગ
 ભગવાનને જણાવ્યો, ત્યારે ભગવાન પણ પ્રગટ થયા અને
 બોલ્યા : ' હે જ્ઞાનના સાગર મારા વહાલા ! તું પ્રત્યક્ષ
 જ્ઞાનમૂર્તિ છે. તે જીવોને માટે પદપદાન્તરો દ્વારા સ્વાતુ-
 ભવ સુલભ કરી દીધો છે. અને એથી તું મારી પૂર્ણ કૃપાને
 પાત્ર થયો છે. હે જ્ઞાનચક્રવર્તી ! તમારી ઇચ્છા પૂર્ણ થશે.'
 આ પ્રમાણે કહીને ભગવાન તેમને ભેટ્યા. નામદેવ સામેજ
 હતા. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ' જ્ઞાનાંજન ' સમાધિ લેશે એમ
 જાણીને તેમને અત્યંત દુઃખ થયું. બધા સંતો દુઃખી થયા,
 જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનો વિયોગ થશે, યોગાભ્યાસથી જેમના
 હાથ-પગનાં તળિયાં અને નેત્રો સતા કમળની પેઠે શોભા
 આપતાં હતાં, તેમની તે દિવ્ય મૂર્તિ હવે વારંવાર નેત્રો
 સમક્ષ નહિ આવે, એમ વિચારીને સંતો દોષા લાગ્યા,
 તેમનાં નેત્રોમાંથી અધ્ધ્રુવાહ વહેવા લાગ્યો. અસ્તુ. દશ-
 મને દિવસે જ્ઞાનદેવે પ્રધાન કર્યું. એકાદશીએ જાગરણ
 થયું, બારશે હીરણ્યનિન્દ્ર મહોત્સવ કર્યો, તેરમને દિવસે
 રક્ષિત્વની મહત્તરે પોતેજ પોતાને હાથે જ્ઞાનદેવને પાંચ
 પાંચ ફેરું લેવાનું કરવ્યું અને ભગવાનને તેમને વરદાન
 (૧) રે, દર્શન કરી અનિવાર્ય પંડરપુરમાં જોવા મહો-

તસ્ય યાય છે તેવોજ મહોત્સવ માગમર વદી અગિયારસે
તમારે માટે આજંદીમાં થયા કરશે. મુઠ અગિયારસે
મારી અને વદ અગિયારસ તમારી. 'સંતોએ જ્ઞાનંદી
જ્યેષ્ઠવનિ કયો અને ચો લોકે ભગવાન સાથે આજંદી ગયા.

પછી સમાધિનો સમારંભ થયો તેનું અત્યંત ચિત્ત-
વેધક વર્ણન નામદેવે કર્યું છે. આ વર્ણન મૂળ મરાઠીમાંજ
વાંચવા યોગ્ય છે. મહીપતિ, નિરંજન માધવ વગેરે કવિ-
ઓએ નામદેવનાજ આધારે અને તેમનીજ પદ્ધતિ પ્રમાણે
વર્ણન કર્યું છે. પરંતુ નામદેવની વાણીમાં જે પ્રેમરસ
છે તે અલોકિક છે. સમાધિ પ્રકરણના ચંચળમાં નામદેવના
૨૫૦ થી વધારે અભંગ છે. આજંદી ક્ષેત્રનો પ્રાચીન મહિ-
મા, જ્ઞાનેશ્વર પ્રત્યે ભગવાનનો અને ભક્તોનો-ખાસ કરીને
નામદેવનો-અત્યંત પ્રેમ, સમાધિના પ્રસંગમાં જ્ઞાનેશ્વરના
વિયોગથી બધાનાં અંતઃકરણોની વિહ્વળતા અને તે પ્રસ-
ંગનું ઉદ્ધાત્ત તેમજ ગંભીર સ્વરૂપ વગેરે બાબતોની ઠીક
ઠીક કદપના, નામદેવના સ્વાનુભવ અને પ્રેમ-રસથી ભરેલા
અભંગોને ભક્તિભાવથી વાંચ્યા વિના થઈ શકે તેમ નથી.
જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને સમાધિ આપવા માટે પંઠરપુરથી
વિકૃલ ભગવાન ને રુકિમણી માતા પોતે આવ્યાં. જ્ઞાનેશ્વર
અને નામદેવની સાથે વખતોવખત તેમને વાર્તાલાપ થયો;
પરંતુ આ વાતની એ લોકે કદપના પણ નહિ કરી શકે,
કે જે નામદેવની ભૂમિકા ઉપર ઉભા રહેવાનું તો દૂર રહ્યું
પરંતુ તેવી કદપના પણ કરી શકતા નથી ! વિકૃલ-રજુ-
માઈ પ્રેમને વશ થઈને સંતોને ઘેર પડ્યાં રહે છે. ભક્તને
ભગવાન સિવાય કોઈ આશરો નથી અને ભગવાનને પણ
ભક્તના વિના એક પગવાર પણ કંઈ વળતી નથી ! ભક્ત-
ભગવાનના આ પરસ્પર પ્રેમને પોતે ભક્ત બનીને અનુભવ
કયો સિવાય કોઈ પણ બાણી શકતો નથી. અહીં તકંઈ
કંઈ કામ નથી. તકં અહીં પાંગળો બની બાય છે. સંશય
અને કુતકંથી જેનું હૃદય શુદ્ધ થઈ ગયું છે, તેને આત્મ-
સ્વાદ મળતો નથી. કંઈક અને અંશથી અસ્ત મળ્યું

રંગ દેતાની રીધા અને નામ-ગ્રંથીનની પંડરપુરને
આગંદીમાં લઈ આજ્યા. ભગવાને આગંદીનું મહત્ત્વ નામ-
દેવને જણાવ્યું—‘આ પુરાતન પંચકોશીમાં પ્રાચીન કાળમાં
અનેક ઋષિમુનિઓએ તપ કર્યું છે. એ શિવશેત્ર છે. જ્ઞાને-
શ્વરની સમાધિને માટે એ યોગ્ય સ્થાન છે. જ્ઞાનેશ્વરની
સમાધિથી આ ક્ષેત્રનો મહિમા વળી વિશેષ વધશે.’ ભગ-
વાન અને ભક્ત શ્રીસિદ્ધેશ્વર ગ્રંથરની પાસે ગયા. શ્રીપાર-
દેવ પાંડુરંગનાં ચરણોમાં વળગી પડ્યા અને ભગવાને
તેમનું સમાધાન કર્યું. નિવૃત્તિનાથ ઉન્મની અવસ્થામાં
હતા, ત્યાં સાત જન્મ તેમની બેઠક હતી. તે તેજ ક્ષણે
પલટાઈ ગઈ અને તેમણે ભગવાનની મૂર્તિને જોઈ. જ્ઞાને-
શ્વરે શુરનાં ચરણોમાં પોતાનું મન તક્ષીન કર્યું અને શ્રીપાર-
દેવને પ્રેમથી ભેટ્યા. ભગવાન શ્રીવિઠ્ઠલે જ્ઞાનેશ્વરને કહ્યું
‘હવે સમાધિ લેવા માટે બેસી જાઓ.’ તે સમયે—

દેવઋષિગણ સકલ, જય-જયકાર ધ્વનિ મંજુલ,
સ્તુતિ સ્તોત્રે સકલ, નક્ષત્રાદિ ગાતી.

અર્થાત્ ‘સર્વ દેવતાઓ અને ઋષિઓ મંજુલ જય-
જય-ધ્વનિ કરવા લાગ્યા અને નક્ષત્રાદિ સર્વ જ્યોતિષો
સાથેનું જગત સ્તુતિ-સ્તોત્ર ગાવા લાગ્યું.’ અપ્પા એકવ્ર-
ત્થેલા ભાગવત પુરુષો આનંદથી ઠોલવા લાગ્યા; ભગવાન
કૃતકૃત્ય થયા, પરંતુ નામદેવ—

નામા અસે શોકાકુલિત, ચરણી રત વિઠ્ઠલાધ્યા,

અર્થાત્ નામદેવ ‘શોકાકુળ’ હતા અને ‘શ્રીવિઠ્ઠલનાં
ચરણોમાં રત હતા.’ જ્ઞાનેશ્વર જેવું રતન હવે નહિ મળે,
એમ કહીને નામદેવ અત્યંત દુઃખી થયા.

ભગવાને રુકિમણી માતાને કહ્યું—‘દેવિ ! આ નેત્રોથી
આજ એ યોગી બેસ્યા. ત્રણે લોકને માટે એજ સંજ્ઞવન
જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. ધન્ય છે એ લોકો, કે જેમણે આ પૃથ્વી
ઉપર તેમને જોઈને પોતાનાં નેત્ર સફળ કર્યાં. જેમણે આ

ભે કયું, તેઓ આનંદથી નાચતા નાચતા વૈકુંઠભુવન-
આપોઆપ જ આહ્યા આવશે. જેઓ આ સ્થાનની યાત્રા
1 તેઓ પોતાનાં ગધાં ગોત્રનો ઉદ્ધાર કરશે. એમનાં
'નથી સર્વ' કુળ પવિત્ર થશે. આ અલંકાપુરી શિવપીઠ
અહીં પહેલાં નીલકંઠ નિવાસ કરતા હતા. બ્રહ્માદિએ
જ સ્થાને મહાન તપ કયું છે. પ્રાણીઓનાં પાપ-તાપ
વા માટે પંઠરપુર કરતાં આ શેત્ર વધારે સુગમ છે.
પથી કલિકાળ દોષાયમાન થશે તોપણ અલંકાપુરી ઉપર
નો અમલ નહિ ચાલે.' ભગવાન જ્યારે આ પ્રમાણે કહેતા
તા, ત્યારે રુકિમણી માતા પ્રેમથી ગદ્ગદ થઈ રહ્યાં હતાં.
[મણે કહ્યું કે 'એ માતાની કૃપા ધન્ય છે, કે જેણે જ્ઞાનદેવને
જન્મ દીધો.' નામદેવ કહે છે કે 'મારા સ્વામીએ ગધા
સંતોના સમાગમ વચ્ચે અલંકાપુરીમાં આ (ઉપરોક્ત)
વચન કહ્યું.'"]

જાનેશ્વર હવે સમાધિમાં બેસવા જતા હતા, તેવામાં
સંતો રુદન કરવા લાગ્યા. સંતો જાણી હતા એમાં શકાજ
શી ? જાનેશ્વર મહારાજના મુખેથી તેમણે વેદાંત પણ
આંખળું હતું કે, આ દેવળ માયાનો દેખાવ છે, નહિ તો
તે તરવ વસ્તુ છે તે અવિનાશી છે.' છતાં નેત્રો આગળ
જે ઝડપે ભૂતિ રમ્યા કરતી હતી, તે હવે જ્યારે સદાને
માટે દૃષ્ટિથી દૂર થવાનો પ્રયત્ન આવ્યો ત્યારે તેમનું જ્ઞાન
ઓગળી ગયું. નામદેવ કહે છે કે—'ભટ્ટ વિલાપ કરવા
લાગ્યા, તેમના ગ્રાહ્યી ત્રણે લોક હાલી ગયા. ભગવન્ !
હવે જ્ઞાનદેવ જેવી નૃતિ નહિ દેખાય? ઓપાનદેવ ભગવાન-
નાં ચરણોમાં આલોચી પડ્યા, સુષ્ટાગ્રાહ્યે ભગવાનનાં
ચરણો પકડ્યાં. સૌ સંતો પાંદુરંગનું સ્તવન કરવા લાગ્યા.'
નામદેવ તો અત્યંત વ્યાકુળ થઈ ગયા. જ્ઞાનદેવના વિશે-
સની હવે ફરી રીતે શબ્દ ? જ્ઞાનદેવના સત્સંગથી અપૂર્વ
મજા. ત્યજવ પ્રાપ્ત કર્યા હતા, તે તીર્થંધારા યાદ આવી,
જનિ જ ન જન્મે રૂપરૂપની રૂ. અપૂર્વ વસ્તુ સિદ્ધિએક યાદ
... ..

ભગવાને તેમને ઘાનુજ સમન્તવ્યા કે, જ્ઞાનેશ્વરને આત્મા જુઓ અને જોજો. પરંતુ તેમનું સમાધાન થયું ન તેમણે 'જય જય' શબ્દથી ભગવાન અને જ્ઞાનદેવને વંદ્યા; પરંતુ જ્ઞાનદેવનો વિયોગ થવાનો છે, જેમ જાણે એમનું દૃઢ્ય એટલું જાણુ વ્યાકુળ થયું કે તેમને ક નિરાંત વળી નહિ. તેમના દૃઢ્યમાં 'ત્રાહિ ત્રાહિ'નો ધાર થવા લાગ્યો. નામદેવે ભગવાનને કહ્યું કે 'આપ મા માતા-પિતા છો, પરંતુ જ્ઞાનદેવ વિનાનો આ સંસાર મ સૂનો લાગે છે. જળ વિના માછલી જીવી શકતી નથી, તે જ્ઞાનદેવ વિના નામદેવ કેમ કરીને જીવી શકે? આપ સ જીવોતું પાલન કરો છો, ત્યારે મને આ દુઃખ કેમ? આ સામે ઉભા છો, તેમ છતાં પણ મારી આ દશા!' વિલાપ કરતાં કરતાં નામદેવનો દેહ જાણે જડ જેવો થઈ ગયો. ત્યારે ભગવાને નેત્ર ખોલ્યાં અને ત્યારે જુલજી દેલાવીને તેમને આલિંગન કર્યું.

નિવૃત્તિનાથની નિત્ય સમાધિ પણ થોડી વાર તો જેમ કેાઈ પ્રવાહનો બંધ તૂટી ગયો હોય અને ચોતરફ જળ વહી જતું હોય, તેમ ભંગ થઈ. સ્વપ્નકાર તો તેમને પણ દુઃખ થયું. જાણપણમાં માતાપિતા તણ ગયાં ત્યારે તેમને જે દુઃખ નહોતું થયું તે આ સમયે થયું. તેમણે કહ્યું- 'જ્યારે મા-પાપ તણને ચાલ્યાં ગયાં તે વખતે આ સંકટ નહોતું આવ્યું.' ત્યારે નામદેવે ભગવાનને કહ્યું: 'ભગવન! આ જાણતી આગમાં નિવૃત્તિનાથનું સમાધાન કરો.'

શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજની શુરુનિષ્ઠા અપૂર્વ હતી. જ્ઞાનેશ્વરીમાં સર્વત્ર અને સુખ્યત્વે તેરમા અધ્યાયમાં 'માવાયોપાસનમ્' પદ ઉપર તેમણે જે પ્રેમરસભરી ટીકા કરી છે, તે તેમની શુરુભક્તિનું એક રૂપ છે અને બીજું રૂપ 'અમૃતાનુભવ'ના જે અધ્યાયોમાં છે. તેમાં શ્રીનિવૃત્તિનાથના તારિવક સ્વરૂપનું ગંભીર વર્ણન કરેલું છે. આ બન્ને વર્ણનો જેમણે વાંચ્યાં હશે તેમને નામદેવની આ વાણીમાં

બે અવતારસ્વરૂપ ગુરુ-શિષ્યના આખરી સંવાદનું મહત્વ
વધારે સમજાશે.

નામદેવ કહે છે—“ જ્ઞાનેશ્વર હાથ જોડીને સ્વામી (નિવૃત્તિનાથ)ને કહે છે કે ‘હે દયાળુ ! આપે મને પાળ્યો, પોષ્યો અને મને લાડ લડાવ્યાં, આપનાજ યોગથી હું સ્વરૂપાકાર થયો અને માયાનદીને પાર કરી ગયો.’ નિવૃત્તિનાથે અમારે માટે પોતાનું પરમ સ્થાન છોડ્યું અને મોં ઉપર હાથ ફેરવ્યો. જ્ઞાનરાજને બ્રહ્મમાં મેળવ્યા. હે ભગવન ! એ મારાથી જોયું જતું નથી !” નિવૃત્તિનાથે સર્વોંગે તેમને આલિંગન કર્યું તે સમયે સૌની આંખોમાંથી આંશુ ટપકવા લાગ્યાં. તેમણે મયોદાનું ઉલ્લંઘન કર્યું નહિ, પરંતુ શુરુ અને શિષ્યના સંબંધને સિદ્ધિ સુધી પહોંચાડી દીધો. ગીતાર્થનો પૂર્ણ આનંદ લીધો, બધાં રહસ્યો સમજી લીધાં તથા નેત્રોનો જે પરમ લાલ છે તે પ્રાપ્ત કરી લીધો, વેદોને નિઃસાર કરી દીધો, તે તેમની રહસ્યમય પરમાર્થવાણી યાદ આવે છે. યાદ કરી કરીને સઘળા સંતો વ્યાકુળ થઈ રહ્યા છે, તેમનાં નેત્રો અશ્રુ-જળથી ભરેલાં છે ! એ અશ્રુઓને તેઓ શાંતી શકતા નથી !

સોપાનદેવ અને મુકતાબાઈના હુઝુર તો નામદેવ વર્ણનજ કરી શક્યા નહિ. માતાના વિયોગને લીધે અનાથ બાળક જેમ આમ તેમ લોટયા કરે છે, તેજ પ્રમાણે જ્ઞાન-દેવ વિના અનાથ થયેલાં સોપાન અને મુકતા મુસ્કે મુસ્કે રડવા લાગ્યાં—

આમદાં માતાપિતા નિત્ય જ્ઞાનેશ્વર.

નાહી' આત્માં ધરુ ચિશ્વાન્તીમી.

[illegible][illegible]

“નમારી નેખરી ધન્ય છે કે તમે બારીસ વર્ષથી
નાનકરી ઉમરમાં નમારા જીવનદારા જગતને ઉદાર કરો.”

“જે જે દિવસ ઉગ્યો, તે જ્ઞાનેશ્વરે સફળ કર્યો, જે
પદ વગેરે કર્યાં, કે જેની આત્મારામને ચતોષ વરો.”

“અગાઉ અમંજય બ્રહ્મ થઈ ગયા છે, અને હો
પછી પણ મર્યો; પરંતુ અમંજય જીવ-અંતુઓને હો
કરવાનું કામ તો જ્ઞાનેશ્વરજી કરી ગયા.”

આ પ્રમાણે શ્રી પંડરિનાથે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ
બાલીસ વર્ષના દરમિયાન ચરિત્રને ગૌરવશાળી કર્યું. ધન્ય
એ જ્ઞાનેશ્વર, નિવૃત્તિનાથ, સોપાનદેવ અને મુક્તારાજી
જન્મ આપનારાં માતા-પિતા અને તેમના સત્સંગનું મહા-
સુખ મેળવનાર નામદેવાદિ બ્રહ્મરાજ ! ધન્ય છે તેમનું
કુળ ! ધન્ય છે એ આજંદી ક્ષેત્ર ! ધન્ય છે એ મરાઠી જાત
અને આવાં નરરત્નોને ઉત્પન્ન કરનાર મહારાષ્ટ્ર ભૂમિ ! અને
ધન્ય છે આવી મહારાષ્ટ્રભૂમિને ધારણ કરનારી ભારતભૂમિ !

પંડરી કરતાં આજંદીક્ષેત્ર વિશેષ પ્રાચીન છે. ‘મકં-
દી’ના અલં દદાતિ પદોને એવો અર્થ થાય છે કે, જે
અલં કહેતા સુધી બધા મનોરથો પૂર્ણ કરનારી છે. અર્ધિ
નાથ શંકરે અહીં તપ કર્યું હતું અને અગસ્ત્ય વગેરે
હજારો તપસ્વીઓ અહીં રહ્યા હતા. એની પશ્ચિમીમાં
અનેક પવિત્ર સ્થાનો પણ છે; આજંદીની પૂર્વ બાજુને
માતુલિંગ-અર્થાત્ મકંલમાં કેશવરાજ છે, દક્ષિણ તરફ
પૂતામાં પુણ્યેશ્વર છે, પશ્ચિમમાં ઇન્દુરીના પ્રહોશ્વર અને
ઉત્તરમાં ભીમાતટ ઉપરના ખેટક ગામ (ખેડ)ના સિદ્ધેશ્વર
છે. આ બધાં શિવાલયો છે. એથી એમ પણ જણાય છે
કે, પ્રાચીન કાળમાં અહીં શિવની ઉપાસનાનો જ વિશેષ
પ્રચાર હતો. જ્ઞાનેશ્વરની પરંપરા પણ આદિનાથથી જ શરૂ
થાય છે. નિવૃત્તિનાથની વિશેષ કૃપા કે જ્ઞાનેશ્વરે શ્રીકૃષ્ણ-
ની-અર્થાત્ વિઠ્ઠલ ભગવાનની ઉપાસના મહારાષ્ટ્રમાં પ્રચ-
લિત કરી. અરુણ. આવા પ્રાચીન ક્ષેત્ર આજંદીનો મહિમા

થીજ પુષ્કળ હતો, તેમાં વળી જ્ઞાનેશ્વરના પુણ્ય અને ખાસ કરીને તેમની સમાધિથી આ સ્થાનનું તથ્ય ઘણુંજ વધી ગયું. આળંદીમાં ઇન્દ્રાયણી (ઈન્દ્ર-વ્રતનં યસ્યાં-અર્થાત્ જેને તટે ઇન્દ્રની તપોભૂમિ છે) છે અને તેને તટે શ્રી સિદ્ધેશ્વરનું પ્રાચીન સ્થાન છે. સિદ્ધેશ્વરની ડાબી બાજુએ અબ્જનવૃક્ષની છાયામાં બે ની શુદ્ધ જ્ઞાનેશ્વરે તૈયાર કરાવી હતી, એજ શુદ્ધમાં અધિ લેવા તેઓ તૈયાર થયા. નામદેવે પોતાના પુત્રો કે તે સ્વચ્છ સ્થાન વળી વિશેષ સ્વચ્છ કરાવ્યું. એકા-ગ્રીએ સૌએ હરિ-ભગવદ્ કયું, નામદેવનું હરિ-કીર્તન કું; બીજે દિવસે દ્વાદશીનાં પારણાં થયાં. બારશે બપોર થી ભોજન ચાલતું હતું. પીપળાના અબ્જતરા ઉપર જ્ઞાન-વે ભક્તો સાથે પારણુ કયું. ત્રીજે પહોરે કેન્દુરના ભગ-ઈલકત કાન્દૂ પાટક પોતાના પરિવાર સહિત જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનાં દર્શને આવ્યા. સૌ સંતોના આગ્રહથી તેમણેજ ખિરાપત'નું કીર્તન કયું. ત્યારથી આ અધિકાર કેન્દુર-કરના કુળમાંજ ચાલ્યો આવે છે. તેરશને દિવસે તુલસીદલ અને જિહ્વીપત્રો જિછાવીને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું આસન તૈયાર કરવામાં આવ્યું. શુદ્ધને બારણે પચ્ચરની બનાવેલી પાંદિયાની ભૂતિ હતી, તે દૂર કરવામાં આવી એટલે શિલા-દાર ઉપરનું. પછી—

“જ્ઞાનેશ્વર સમાધિમાં બેસી ગયા. સાથે અબ્જન-વૃક્ષ છે. ડાબી બાજુએ મુવળું સમાન અશ્વત્થ (પીપળાનું) વૃક્ષ યોગી રહ્યું છે. ઉત્તરદારની સામે નિવૃત્તિનાથ, સો-પાનદેવ, વિગેળા ખેતર, નામદેવ અને સુખાબાઈ વિરાજ-માન છે. સમાધિમાં બેઠેલા જ્ઞાનદેવ ભગવાન તરફ જુએ ને અને ભગવાન કહે છે કે—“ત્યાં સુધી સર્વ, ગાંધ અને ત્યાં સુધી, ત્યાં સુધી સર્વ અને સુખદેવ છે, ત્યાં સુધી તરફની સર્વ અને નિરંતર નિરંતર છે; પછી ત્યાં સુધી તરફની સર્વ અને નિરંતર નિરંતર છે.” આ સર્વ અને સુખદેવ તરફની સર્વ અને નિરંતર નિરંતર છે.

દેવ' ના નામનો જ્ય કરશે તે જ્ઞાન પામશે.”

આ પછી શ્રીવિઠ્ઠલે પોતે જ્ઞાનેશ્વરના ભાવાર્થદીપિકા, અમૃતાનુભવ અને યોગવાગ્વિદ્ય ગ્રંથોની સ્તુતિ કરી. તે પછી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે ૧૦૮ ઓવીઓમાં છેલ્લી વાર ‘નમન’ કયું. પછી સૌએ તેમનો જયજયકાર કયો. એ જય-ઘોષની સાથે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ સમાધિ તરફ જવા ઉઠ્યા. સૌએ તેમને વંદન કર્યા. ભગવાને તેમના લલાટે ઠેસરું અંદન કરીને ગળામાં પુષ્પહાર પહેરાવ્યો, નામદેવ વાઈ-રહાની પેઠે તરફડવા લાગ્યા. સમાધિસ્થાનની પરિક્ષા કરીને જ્યારે તેઓ અંદર પ્રવેશ કરવા લાગ્યા, ત્યારે ભગવાને પોતે તેમનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો અને ‘સંસારને ખાતર તમે ઘણું ઘણું કष्ट કઠાવ્યાં છે’ એમ કહેતા કહેતા અત્યંત પ્રેમથી તેમને અંદર લઈ ગયા. સૌએ તેમના નામનો જયઘોષ કરીને દશે દિશાઓ ગળવી મૂકી. બધા તેમના શુભ ગાવા લાગ્યા. નામદેવે કહ્યું:- “એમણે જડ-મૂઢ જનોને અનુભવની નૌકા ઉપર બેસાડીને પાર પહોંચાડી દીધા.” અર્થાત્ તેમણે ગ્રંથ જાણીને લોકોનો ઉદ્ધાર કર્યો એ તો કયોજ, પરંતુ તેનાથી પણ વિશેષ વાત તો એ કરી કે, તેમણે સ્વાનુભવની નૌકા દ્વારા જડ-મૂઢ જનોને ભવલયની પાર પહોંચાડી દીધા. તેમને એક હાથ શ્રીવિઠ્ઠલ ભગવાનના હાથમાં હતો અને બીજો હાથ નિવૃત્તિનાથના હાથમાં હતો. અને આ રીતે શ્રીગુરુ અને ભગવાને મળીને તેમને સમાધિ-આસન પર બેસાડ્યા. જ્ઞાનદેવે કહ્યું કે ‘ભગવન્ ! આપે મને સુખી કયો. હવે હમેશાં ચરણકમળમાં રાખો.’ ત્રણ વાર હાથ જોડીને જ્ઞાનદેવે નેત્રો બંધ કર્યાં. શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજની સમાધિની મૂર્તિનું સુખ ઉત્તર તરફ છે. સમાધિમાં ઉત્તરાભિમુખ થઈને તેઓ પદ્માસન ઉપર બેઠા હતા, એ વાત પ્રતિદ છે અને જ્ઞાનેશ્વરીમાં તેમણે પહેલેથીજ એનો ઉલ્લેખ નિદેશ કરી રાખ્યો હતો. આઠમા અધ્યાયમાં મર્દત્ર તેમને આજ વિષયનું પ્રતિપાદન કયું છે. સગુણ મૂર્તિપ્રત્યેના પ્રેમ

ને લીધે અન્ય સંતો તેમની સમાધિથી ઘણા દુઃખી થયા. પરંતુ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ પોતેજ પૂર્ણાનંદરૂપ હતા. નામ-દેવે તેમની સમાધિનું એટલું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કર્યું છે. પરંતુ ક્યાંય એક વાક્ય પણ એવું નથી, કે જે વડે એવું અનુમાન કરી શકાય કે સમાધિસમયે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું ચિત્ત સહેજ પણ હામાડાળ-અસ્થિર થયું હોય. બધી વૃત્તિઓને તેઓ કાળુમાં લઈ ચૂક્યા હતા. હર્ષ-શોક-દિવિકાર તેમની પાસે આવીજ શકતા નહોતા. શબ્દ-જ્યાં રોકાઈ જાય છે, વિચાર થાકી જાય છે, પ્રણવનું જે મૂળ છે, યોગવૃક્ષનું જે રૂળ છે, આનંદનું જે ચૈતન્ય અને આકારનો જે સામો કિનારો છે, જે બાંધ-મોક્ષનું નિર્વાણ અને પરાધી પણ પરનું શુદ્ધ તેજસ્વરૂપ છે, તેજ જે ઘઈ ગયા હતા, તેમને માટે જાગ્રત અવસ્થામાં સમાધિમાં જઈ એ કંઈ મોટી વાત હતી ! જેમની જાગૃતિજ સમાધિ હતી, તેમને બીજી સમાધિનું પ્રયોજન શું હતું ? પરલોકલાલન-તરપર ધ્રીનાનેશ્વર મહારાજની સમાધિ એ તો માત્ર લોક-શિક્ષણની એક લીલા હતી. ચારે દેહ, ચારે વાયા અને તેમની ચારે અવસ્થાઓ પરમાર્થરૂપજ હતી. તેઓ નિત્ય મુક્ત હતા. સમસ્ત જીવનપર્યાંત મનુષ્યને જે લગની રહ્યા કરે છે, તેજ તેને અંતકાળે સૂઝે છે. સમસ્ત જીવન જે વૃત્તિ-અન્ય યોગેશ્વરનું ઐશ્વર્ય બોગવી રહ્યા હતા, તેમને સમાધિકાળે વૃત્તિદાબની પીડા કેમ ઘવા લાગે ? બોધનાપણાની દૃષ્ટનાજ જ્યાં રોગી નથી, તે નિરતિશય આનંદ બોગવના બોગવના તેમજ સમાધિમા બેસા.

તારવરૂપની પ્રાપ્તિના પ્રેમથી, સ્વાભાવિકપણે તેમાં મળી જવાની ઉત્કંઠાથી જ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ સમાધિમાં ગયા. ભગવાન અને નિવૃત્તિનાથ જહાર આવ્યા તેમજ સમાધિ ઉપર ચિલા મૂકવામાં આવી. જ્યાં સંતોએ સમાધિ ઉપર પુષ્પો ચઢાવ્યાં. નામદેવે ઘણાજ પ્રેમથી પૂજા કરી. નવ દિવસ સંતોએ સમાધિ પાસે શ્રીસિદ્ધલિંગ સમક્ષ કીર્તન મહોત્સવ કર્યો. માગશર સુદી દશમે જોજનસમારંભ થયો. તેરશને દિવસે સ્ત્રી સંતો પોતપોતાને સ્થાને આજ્ઞા ગયા. અને શ્રીજ્ઞાનેશ્વર પ્રજ્ઞાનનથી અક્ષય મુખ પામ્યા. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની સમાધિનો મહોત્સવ દર વર્ષે આજંદીમાં થાય છે. તુકારામ મહારાજ પછી આ ઉત્સવમાં કંઈક ચિથિલતા આવી ગઈ હતી, પરંતુ હેખતરાવ જુવાએ ફરીથી તે ભારે ઉત્સાહપૂર્વક ચલાવ્યો.

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે સમાધિ લીધા પછી એક વર્ષની અંદરજ સોપાનદેવ, ચાંગદેવ, મુક્તાબાઈ અને નિવૃત્તિનાથે એકે એકે પોતાનું અવતાર-કાર્ય સમાપ્ત કર્યું. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનો વિયોગ થયો ત્યારથી આ સંતો ઘણે ભાગે તીર્થયાત્રાજ કર્યા કરતા હતા અને પરસ્પરના સંસ્પર્ગમાં પ્રજ્ઞામુખ અનુભવતા વિચારતા હતા. સૌથી પહેલાં સોપાનદેવે શરીર છોડવાનો નિશ્ચય કર્યો. સિંહગઢ અથવા કૌંડિ-રૂયગઢ પૂનાથી તેર માઈલ દૂર છે. તેની તળેટીમાં એક પ્રાચીન મંદિર છે. ત્યાં થોડાક સમય તેઓ રહ્યા. તે પછી ઈન્દ્રનીલ પર્વત-અર્થાત્ પુરંદરગઢની પાસે કહાડના સંવત્સર (સાસવડ) ગામમાં આવ્યા અને ત્યાં પાંચ વદી તેરશે નામ-સંકીર્તન કરતાં કરતાં સોપાનદેવે શરીર છોડ્યું. થોડાક સમય ત્યાં રહીને સંતમંડળી ફરતી ફરતી પુણ્યસ્થાન ઉદે પુણ્યતાંબે સ્થાનમાં પહોંચી. જ્ઞાનેશ્વર પછી સોપાનદેવને આટલા જલદી સમાધિસ્થ થયેલા જોઈને આ નાથવાન શરીર ઉપરથી મુક્તાબાઈનો જીવ ઉડી ગયો અને તેમણે વિચાર્યું કે હવે મારે મારે પણ સ્ત્રીના ઉત્કંઠ થયો છે. મુક્તાબાઈની આ ચિંતિ જોઈને જ્ઞાનેશ્વરે રા

વધુ ઉતાવળ કરી. પુણ્યતામ્રે સ્થાન ગોદાવરીને તટે છે, પ્રાચીન તીર્થસ્થાન છે, તેથી આંગદેવે ત્યાંજ શરીર છોડવાનો નિશ્ચય કર્યો. આંગદેવે જ્યારે સમાધિ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારે તે સમયના તેમના ઉદ્દગાર નામદેવ પ્રગટ કરે છે:

“ ચૌદસો વર્ષ શરીરનું જતન કર્યું, પરંતુ મારું અજ્ઞાન દૂર થયું નહિ. અહંકારે મારું ઘર છિન્નલિપ્ત કરી નાખ્યું, સ્વામીની સેવામાં મેં ચોરના જેવું વર્તન રાખ્યું. હું આજંદીમાં આવ્યો, ત્યારે અભિમાન લઇનેજ આવ્યો હતો. પરંતુ મુક્તાબાઇએ મારું અજ્ઞાન દૂર કર્યું. ”

x

x

x

x

“ જ્યારે મુક્તાબાઇને દયા આવી ત્યારે તેમણે મને દશે દિશાઓમાં પોતાનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. આગળ પાછળ સર્વત્ર સદ્ગુણોએ સ્વરૂપમય કરી દીધું ત્યારે મારું અભિમાન દૂર થયું. એમના ઉપકાર હું ક્યાં સુધી ગાઉં ? તેમણે ભગવાનની સાથે યોગમેળાપ કરાવી દીધો. ઉઠો સંતજનો, ચાલો, હવે ગૌતમીમાં સ્નાન કરીએ. ”

કાગળ વદી અગિયારશે હરિભગવણ અને બારશે હરિકીર્તન યથા પછી તેરશને દિવસે આંગદેવે સમાધિ લીધી. સંતોએ સમાધિ ઉપર તુલસીપત્ર અને પુષ્પ ચઢાવ્યાં. પુણ્યતામ્રેનાં પાંચ દિવસ ઉત્સવ કરીને આ લોકો ત્યાંથી ચાલ્યા. નિવૃત્તિરાજે કહ્યું: ‘ ચાલો, હવે ત્યાં જ્ઞાનેશ્વરી પૂરી થઈ હતી, તે મહાલયા દેવમાં જઈએ. ’ તે પ્રમાણે બપોલ નેવાસે સ્થાનમાં આવ્યા. ત્યાં જ્ઞાનેશ્વરનું સ્મરણ કરીને તેઓ સૌ અત્યંત વિરવળ થયા.

નેવાસેનાં ચરોત્રાં નામદેવે નિવૃત્તિનાથને પ્રાર્થના કરી કે ‘ સ્વર્ગ, જ્ઞાનેશ્વરનાં સ્મરણથી આવ્યા છીએ ત્યારે મને પણ સ્વર્ગની જગમગને આપેનાંવનાં થવું દર્શન કરી દે. ’ ત્યારે નામદેવે વચ્ચે વચ્ચે પાંચવી સમાધિ છે, તેના પાંચ, અને પાંચ જ દર્શન દેનાં નિવૃત્તિનાથે નામદેવ

તથા ખીલત ગધાની જોઈ મંમતા જાગીને ‘તથાસ્તુ’ કહું
અને શી આપેગાંવ પડેાંચ્યા. પોતાના પૂર્વજોની જે જન્મ-
ભૂમિનાં દર્શન કરી નિવૃત્તિનાથ અને મુક્તાબાઈને અત્યંત
હ્રાણ થયું. નામદેવ આનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરે છે—

“ નિવૃત્તિ અને મુક્તાબાઈએ ત્યારે તે સ્થાન નેત્રો
વટે જોયું ત્યારે તેમનું હૃદય અગાઉના જનાવેા યાદ આવ-
વાથી ભરાઈ આવ્યું અને કહેવા લાગ્યાં કે “ત્યારે અમા-
રાં માતૃપિતા અમને છોડીને ચાલ્યાં ગયાં, ત્યારે
અમે હે પાંડુરંગ ! નાનાં હતાં, બહુજ નાનાં હતાં. નિવૃત્તિ
અને જ્ઞાનેશ્વર શિક્ષા માગી લાવતા અને સોપાન મુક્તા-
બાઈને સંભાળતા હતા. હે પ્રભુ ! તમારીજ દયાથી અમારા
જો દિવસો વીત્યા, પરંતુ અમ મુનિઓનો જે મેળો હવે
રહ્યો નથી ! એમ વિચારીને (નામદેવ કહે છે કે) તેમનું
મન અત્યંત વ્યાકુળ થયું. હે પાંડુરંગ ! એમને શાંતિ
આપો. ”

આપેગાંવમાં આવ્યા પછી મુક્તાબાઈને પોતાનું
બાળપણ યાદ આવ્યું. ‘ બાળપણમાંજ અમારાં મા-બાપ
અમને છોડીને ચાલ્યાં ગયાં ! ત્યારે નિવૃત્તિ અને જ્ઞાને-
શ્વર શિક્ષા માટે બહાર જતા અને સોપાનભાઈ મને જમા-
ડતા-સંભાળતા હતા. આજે જો દિવસો યાદ આવે છે;
પરંતુ હવે જ્ઞાનેશ્વર નથી, સોપાનભાઈ પણ હવે રહ્યા
નથી ! અમારું ઘર-અમારો માજોજ વિખાઈ ગયો છે !
જો બધી વાતો વિચારતાં-વિચારતાં મુક્તાબાઈનું મનું જ-
રાઈ આવ્યું, તેમની આંખોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી.
જ્ઞાનેશ્વરશિ બાઈબહેનની તે માતૃભૂમિને વૈષ્ણવોએ અત્યંત
માન આપ્યું. ’ કેટલાક દિવસ ત્યાં રહીને તેઓ વેરૂલના
મુળેશ્વરનાં દર્શન કરવા ગયાં. વેરૂલની સંપૂર્ણ યાત્રા થઈ.
આપેગાંવથી નીકળ્યા ત્યારથી મુક્તાબાઈના મનમાં કંઈક
ખીલતજ વિચાર આવવા લાગ્યા. નામદેવ કહે છે કે—

“ મુક્તાબાઈ ઘણું ઉદાસ થઈ ગયાં અને વિચારવા

લાગ્યાં કે, હવે આ શરીર રાખવાનું કંઈ કામ નથી. તેમણે અન્નજળ તથા દીધું. નિવૃત્તિરાજ આથી વ્યાકુળ થઈ ગયા.”

નિવૃત્તિરાજ જાણી ગયા કે, મુક્તાબાઈ આ શરીરને હવે ઘણો સમય રાખશે નહિ. તેઓ જાણતા રહેતાં આલતાં તેમને વચમાં લઈને ચાલતા હતા. તેમની ચિત્તવૃત્તિ નિજ-સ્વરૂપમાં નિમગ્ન થઈ ગઈ. તેમને દેહનું જ્ઞાન રહ્યું નહિ. આજ અવસ્થામાં તેમને સાથે લઈને જાણ તાપી-કિનારે આવ્યા. વૈશાખ મહિનો હતો, દિવસે ઘણો આકરો તાપ પડતો હતો. આ ગરમી દિવસે દિવસે વધતીજ જતી હતી. આ બધાંના આવવાથી તાપીને કિનારે સંતોનો મે-ળોજ લાગ્યો હતો. જાણે કિનારે વાવટા વાવટા ને વાવ-ટાજ જણાતા હતા. વૃક્ષો ફોજોથી લથી પડતાં હતાં. જ્યાં જ્યાં ધ્રો અને દર્ભની હરિયાળી હવાઈ હતી, નાનાં-મોટાં આમ્રાદિ વૃક્ષો ઉપર બેસીને પક્ષીઓ વસંત-સમીર (પવન)-થી મસ્ત થઈને ગાતાં હતાં અને મોર ધનગન ધનગન નૃત્ય કરતા હતા. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં કમળો અને તેના ઉપર શુંભરવ કરનાર લમરાઓને જોઈને વૈષ્ણવો ઘણાજ પ્રસન્ન થતા હતા.

ધન્ય મહાનગર ધન્ય શોભેશ્વર, ધન્ય તાપી તીર યોગિયાંએ.

આ ધન્ય ભાવથી સંતજનો તે એકાંત સ્થાનમાં ફરીથી ગયાં. મહાનગર અર્થાત્ માલેગાંવ એદલાબાદથી બે માઈલ છે. તે સ્થાનમાં રહેતાં રહેતાં એક દિવસ એકાંતમાં નિવૃત્તિનાથે મુક્તાબાઈને તેમના અલભાવનું સ્મરણ કરાવ્યું; ત્યારે મુક્તાબાઈએ કહ્યું—“આવવા-જવાનું ક્યાં છે ! આ બધુંજ આત્મસ્વરૂપ છે, એ સ્વાતીજી !”

હવે આત્મિ અસ્ત્ર નાહી સ્વરૂપાસી;

અંગે મનિ અપિ જાણનાની. ૧

આત્મી કપી આલે સ્વરૂપ મોટાની.

જાણે પાતેની વૈધિ તથા. ૨

સ્વરૂપ આત્મ સ્વાતીશ્ચ સ્વરૂપ.

સ્વરૂપ નગરીય જિજ્ઞાસુ. ૩

આમ કરેનાં કરેનાં જ્યારે મુક્તાબાઈ સ્વસ્વરૂપમાં
લીન થતાં હતાં, ત્યારે આકાશમાં વાદળ ગરજવા લાગ્યાં
અને ધણી ભેરશી વીજળી ચમકવા લાગી તથા કડાકા થવા
લાગ્યા. આ વખતે મુક્તાબાઈ સદૃશ-સ્વરૂપમાં મળી ગયાં.
પિંડમાંજ પિંડને આત્મરૂપ કરીને મુક્તાબાઈ જ્યાંનાં ત્યાં
સહેલે અદૃશ્ય થઈ ગયાં—

એક પ્રહર જાણા પ્રકાશ ત્રિભુવની,
જેવડાં નિરંજનીં ગુપ્ત જાણી.

અર્થાત્ “ એક પહોર સુધી ત્રણે ભુવન જગમગી રહ્યાં
હતાં એવે વખતે મુક્તાબાઈ નિરંજનમાં અદૃશ્ય થઈ ગયાં.”
તે દિવસ જેઠ વદી જારસનો હતો. આ આંખોથી તેમના
બાહ્યસ્વરૂપને હમણાંજ જોયું હતું ને જોતજોતામાંજ તે અંત-
ધાન થઈ ગયાં; એથી સૌ સંતોનું ચિત્ત અત્યંત વ્યાકુળ થયું.

હોતી જૈસી નાહીં જાણી મુક્તાબાઈ,
સંત ઠાચીં ઠાચીં રુકુંદતાતી.

તે સ્થાન અત્યંત રમણીય હતું, તેથી સધળા સંતો
વળી ત્યાં એક માસ વધારે રહ્યા. મુક્તાબાઈ જ્યાં અદૃશ્ય
થયાં, ત્યાંથી બે માર્ગલ દૂર તેમનું દેવાલય છે. આરે બાઈ
બહેનમાં નિવૃત્તિનાથ સૌથી મોટા હતા, તેઓ બધાની
પાછળ ગયા. વારકરી સંત-બકતો તેમના સર્વથા નિવૃત્ત
ચિત્તને તાલ, મૃદંગાદિ વગાડીને, ગાયનાદિ તથા ગીતાદીના
નિરૂપણ દ્વારા રાજી કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. છતાં—

જ્ઞાનરાજે આમુએ નિવવિલે ડોલે,

આતાં જૈસેં ખેલેં કોણ નાહીં. ૧

એકાવા હા અર્થ મુક્તાબાઈઆ મુખી,

આતાં જૈસી સખી નાહીં કોણી. ૨

અવિદ બોલણેં બોલાવેં અનાદિ,

જેં ગુણ વેદીં સાંપડના. ૩

હીતિ આજિ પૈરાગ્ય કેલેં સાગ્રાજ્ય,

ગુરવાસી લાજ નાહીં આણીં. ૪

નાશિવંત શરીર કેલે અવિનાશ,
ઘડવિલા વિલાસ આધ્યાત્મીયા. ૫
અવિદ બોલણી આહવતી મની,
આતાં ત્રિભુવની દિસે નાત. ૬

જેઘાગ્યાહી આધી કનિષ્ઠાચે બલે; કેલે નારાયણે ઉદ્ધારે.

ઉદ્ધારે દાર કલલે માઝે મની,
વલચણીચે પાણી આહયા આલે!

અર્થાત્ જ્ઞાનરાજે મારાં નેત્રોને જે સુખ આપ્યું તેલુંજ
રમાડી રમાડીને સુખ આપનાર હવે કોઈ રહ્યું નથી. અર્થ
તો મુક્તાબાઈના મુખેથીજ સંભળવા જેવા હતા; અને હવે
કોઈ એવી બહેન નથી રહી, કે જે અનાદિ વેદોમાં પણ
ન મળે એવી મધુર વાત કહે. એ બાઈ-બહેને કીર્તિ અને
વૈરાગ્યનું સામ્રાજ્ય લોગબ્યું—અધ્યાત્મવિલાસ દ્વારા નાશ-
વાન શરીરને અવિનાશી બનાવી દીધું. તેમની મધુર વાતો
યાદ આવે છે, પરંતુ તેઓ તો હવે ત્રિભુવનમાંથી અંત-
ધોન થઈ ગયાં. x x x મોટાઓની પહેલાં
નાનાં આહ્યાં બાય, એ કેવી ઉલટી રીતિ નારાયણે ચલાવી—
ઉલટી ગંગા વહાવી!

આ ઉદ્ધાર ધી નિવૃત્તિનાથના મુખેથી સંભળીને
નામદેવાદિ સંતોએ બોલ્યું કે, હવે આ પણ વધારે દિવ-
સના સારી નથી. જ્ઞાનેશ્વરની સાથે રહેતાંરહેતાં જે આનંદ
તેમણે મેળવ્યો હતો તેનું સ્મરણ કરવાં કરતાં તેમણે કહ્યું કે—

રેદા આધી ગેલા પ્રાણ માઝા.

અર્થાત્ રેદા છટ્યા પહેલાં મારા પ્રાણ ચાલ્યા ગયા!
આને અપઝા મંદોના નેત્રોમાં જળ બસાઈ આવ્યો. નિવૃ-
ત્તિનાથને મહિર્મનને જે વસ્ત્ર બતાવ્યું હતું તે તેમણે
તેનાં પાંડાં વાળે—બહેન ત્યાં આગદેવ અને વિસાખા
જેવાં જોડેને જે સ્થાન હતું. નિવૃત્તિનાથ ગયા સંતો

સાથે પાછા દ્ધ્યા અને રત્નામાં ગ્રામગૃંમી પર્વતની પરિક્રમા કરીને તથા દેવીનાં દર્શન કરીને ગ્રંથકેશ્વર આળ્યા અને ત્યાં તેમણે અપાઠ વદી બારગ્રાને દિવસે શરીર છોડ્યું. નિવૃત્તિનાથનું આદ્યા વસ્તુ એ કેવું હતું એ સંબંધી નામ-દેવ કહે છે કે-

“સૂર્યોરત થઈ ગયો અને અંધકાર છવાઈ ગયો. યોગેશ્વર નિવૃત્તિરાજ અસ્તાચલ તરફ આદ્યા ગયા. એ વિમૂલ્કિઓ આત્મી ગઈ, એ અનાદિ અવતાર આદ્યા ગયા. ભગવન! હવે રડી રડીને એમની યાદ આવે છે. હવે ધીરજ રહેતી નથી, કંઈ કંધાઈ જાય છે.”

ગ્રંથકેશ્વર ક્ષેત્રમાં ઘોડો સમય રડીને નામદેવ પોતાનાં બાળબચ્ચાં સાથે પંઢરપુર ગયા અને બીજા સંતો પોતપોતાને સ્થાને ગયા. સંવત ૧૩૫૩ ના માગશર માસથી સંવત ૧૩૫૪ના અપાઠ મહિના સુધી લાગલાગટ આઠ મહિના આ સંતો એકસાથે રહેતા રહેતા પરસ્પર સત્સંગ અને પ્રેમના સ્વર્ગીય મુખની આપ-લે કરતા હતા. અને માગશરમાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે સમાધિ લીધી, તે પછી પોપ માસમાં સોપાનદેવે, કાગણ માસમાં ગાંગદેવે, જેઠમાં મુક્તાબાઈએ અને અપાઠમાં નિવૃત્તિનાથે આ લોકની યાત્રા સમાપ્ત કરી. આ પ્રમાણે કુલ આઠ મહિનાની અંદર આ પાંચ મહાપુરુષો આ ક્ષણભંજુર મૃત્યુલોક છોડીને આદ્યા ગયા અને પરબ્રહ્મમાં મળી ગયા.

આ યોગીઓ તો આદ્યાજ ગયા, પરંતુ તેમની સ્મૃતિ-સમાધિઓ રડી ગઈ છે. આ સમાધિ-સ્થાનોમા મોટી મોટી યાત્રાઓ થાય છે. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે માગશર વદી તેરશે સમાધિ લીધી અને હજુ સુધી એકાદશીએ થનારી યાત્રા આ તેરશને દિવસે તેમના સમાધિ-મહોત્સવનો મમારજા જેમને તથા દીર્ઘ અને કાંઠોની લીલા કરીને નિવૃત્ત થાય છે. સોપાનદેવે પોપ વદી તેરશે શરીર છોડ્યું, પરંતુ આ નિમિત્તે થનારી યાત્રા સાત્રવડમાં વૈશાખ સુદી પાંચને

થાય છે. ચાંગદેવ સમાધિસ્થ થયા ફાગણ વદી તેરશે તેજ દિવસે તાપીતટે ચાંગદેવના જન્મસ્થાન 'ચાંગ-ગામમાં તે નિમિત્તે યાત્રા થાય છે. મુક્તાબાઇ જેઠ બારશે અંતર્ધાન ઘઘાં અને તેજ દિવસે તેમના અદ્વૈતના સ્થાનમાં-અર્થાત્ એઢલાબાદમાં એક મોટો મેળો થાય છે, અને લજન-કીર્તન વગેરેનો ઘણો આનંદ થાય. નિવૃત્તિનાથ અપાઠ વદી બારશે સમાધિસ્થ થયા, પરંતુ મના સમાધિઠિતસવની યાત્રા મહા વદી અગિયારશે થાય છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનદેવ, મુક્તાબાઇ અને ચાંગદેવની તિથિ-મોતું પાલન તો બરાબર થાય છે, પરંતુ સોપાનદેવ અને નિવૃત્તિનાથની યાત્રાઓ સમાધિને દિવસે નથી થતી, આગળપાછળ થાય છે. આતું કારણ એ છે કે, વારકરીઓએ યાત્રાની સગવડ બેઠને તે પ્રમાણે આ દિવસ નક્કી કર્યો છે. અપાઠ વદમાં બે નિવૃત્તિનાથની સમાધિની યાત્રા કરવામાં આવે તો અપાઠી એકાદશીથી પંદરપુરની યાત્રાને માટે ફરીથી બહાર નીકળવું ઘણુંજ કઠણ થાય છે, કેમકે બેને માટે પૂરા પંદર દિવસનો પણ અવકાશ રહેતો નથી. અને પછી અપાઠ વદી અગિયારશે ત્ર્યંબકેશ્વરમાં જળનો અભાવ રહે છે. આ કારણોથી વારકરીઓએ અહીંની યાત્રા મહા મહિનામાં કરવાની પ્રથા પાડી છે. સોપાનદેવની યાત્રાના સંબંધમાં પણ એવુંજ છે. સોપાનદેવને વારકરીઓ-યાત્રાત્રીઓ ગણાવ પ્રેમથી સોપાન કાકા અથવા માત્ર કાકા કહીને બોલાવે છે. અન્તુ. આ પ્રમાણે જ્ઞાનેશ્વર પંચાયતન લગભગ આઠજ નિમિત્તમાં અદ્વૈત ઘડ્યું, છતાં તેમના પ્રત્યે મહારાષ્ટ્રનો પ્રેમ આજે પણ પહેલાંના જેવોજ તાજે છે.

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ પછી જે તેમના સમકાલીન સતો સમાધિસ્થ રહ્યા. તેમનો અનુક્રમ આ પ્રમાણે છે—

(૧) વિઠોબા ખેસર—સમાધિસ્થ થયા સંવત ૧૩૧૬. જોન્વ નામનો મહાવર. મહાવર સુદી અગિયારશ.

છે એ માત્ર જોવાનું જ રહે છે. આથી માર્ગ શોધવાનું જ શું પ્રયોજન છે ? કોઈ કયાંયથી કયાંય જતું હોય ત્યારે ને ! આવી તો વાત જ નથી રહેતી; કેમકે દેશ-કાળાદિ સર્વ કંઈ તે પોતે જ બની જાય છે. ઘડો કૂટ્યા પછી ઘટાકાશને સીધો રસ્તો મળે તો જ શું તે મહાકાશને પામે છે, નહિ તો શું નથી પામતો ? જ્યાં પૂર્ણ જ્ઞાન છે, ત્યાં રસ્તાનો કોઈ જ ઝઘડો નથી. સોડહં જ્ઞાનને પામેલા યોગીઓને માટે કંઈ હરકત નથી. ગમે તે સમય હો, ભલેને દેહ રહો કે જાઓ, તેનાથી અબાધ બ્રહ્મભાવમાં કંઈ અગવડ પડતી નથી.” (જ્ઞાનેશ્વરી અધ્યાય ૮)

જ્ઞાનેશ્વરશરિ લાઈ-ખડેનના સમાધિસ્થ થયા પછી નામદેવને માટે જીવનું સારરૂપ થઈ ગયું. થોડાં વર્ષ તેઓ તેમના સત્સંગમાં રહ્યા. આથી વારંવાર તેમનીજ મૂર્તિઓ તેમનાં નેત્રો આગળ આવી આવીને જાણે અદૃશ્ય થઈ જતી હતી. એક વાર નામદેવ જગવાન આગળ હઠ લઈને બેઠા કે, જ્ઞાનેશ્વર જીવિત સમાધિ લઈને બેઠા છે તોપણ તેમનાં દર્શન માટે મારો જીવ બ્યાકુળ થઈ રહ્યો છે; તેથી જે રીતે બને તે રીતે મને તેમની દિવ્ય મૂર્તિનાં દર્શન કરાવો, હું ધરાઈને તેમને જોઈ તો લઉં.” નામદેવ જેવા લાડીલા ભક્તની હઠ જગવાન પૂરી ન કરે તો જીવનું કોણ કરે ? જગવાને તેમને ધાત્રીએ સમજાવ્યા કે જે તારો આત્મા છે, તેજ જ્ઞાનેશ્વર છે અને તેજ હું છું. પરંતુ આથી નામદેવરાયને સંતોષ થયો નહિ. તેમણે જગવાનને કહ્યું કે, આ પ્રદાશાન તમે તમારી પાસેજ રાખીને આવજો. મને તો મારા જીવનનો આધાર મેળવી આપો. કોઈ પણ રીતે આ હઠ નામદેવે છેડી નહિ. એ પ્રસંગ કેવો પ્રમત્સરી ભરપૂર છે ! નામદેવ અને જગવાનને એ પ્રસંગ જુઓ. ૬૬

[illegible]

પ્રમાથિ નામનો સંવત્સર, કાગળ વહી પડ્યો.

(૩) બંદા મહાર—સમાધિસ્થ યયા સંવત ૧૩૭૫, કાગળુક્ત સંવત્સર, મહા મુદી પૂર્ણિમા.

(૪) જન મિત્ર—સમાધિસ્થ યયા સંવત ૧૩૮૭, કાલિંદ મુદી ૧૧.

(૫) ચોખા મેલા—સમાધિસ્થ યયા ૧૩૯૫, બહુ-ધાન્ય સંવત્સર, જેઠ વદ પાંચમ.

(૬) નામદેવ—સમાધિસ્થ યયા સંવત ૧૪૦૭, વિકૃત નામનો સંવત્સર, શ્રાવણ વદી ૧૩.

જ્ઞાનદેવ વગેરે ભાઈ-બહેન આ લોકમાં બહુજ યોગે સમય પ્રકાશીને આપ્યાં ગયાં. નિવૃત્તિનાય સૌથી પહેલાં જન્મ્યા અને સૌના પછીથી સમાધિસ્થ યયા. સમાધિસ્થમે તેમની ઉંમર ૨૪ વર્ષની હતી. બીજા સંતો દીર્ઘાયુ હતા. એ ઉપર આપેલા સમાધિકાળથી જણાયે. નામદેવરાય સૌથી વધારે દીર્ઘાયુ હતા. સમાધિને સમયે તેમની ઉંમર ૮૦ વર્ષની હતી—અર્થાત્ જ્ઞાનેશ્વરની સમાધિ પછી પૂરાં ૫૪ વર્ષ નામદેવરાય જીવ્યા હતા; પરંતુ આ પ્રમાણે જોવું એ તો દેહદષ્ટિએ જોવાનું છે ! યથાર્થમાં બ્રહ્મનિષ્ઠોનું આવ-રહાજ શું ? દિશા અને કાળથી જે પર-જે ચિન્મય સ્વરૂપ છે, તે સ્વરૂપને જે પામી ગયા તે સંતો પણ દિશા-કાળથી પરજ છે ! વળી દિશા અને કાળની ગતિ ત્યાં દેવી ? તેથી મરણ માટે ઉત્તરાયણ અને ગુરુત્તરપક્ષનાં વખાણ અને દક્ષિણાયન અને કૃષ્ણપક્ષનાં અવખાણનો વિચાર અહીં રહેતો નથી. જે મરણનેજ મારીને અમર જની રહે છે, તેમને વળી મરણ શું અને દેવ ? તેઓ મરતા પહેલાંજ મરીને અજર-અમર થઈને રહે છે. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે પોતેજ કહ્યું છે કે—

“બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષોના શરીરનું નામ-ઉપનામ કંઈજ રહેતું નથી, તેથી ક્યારે અને દેવી રીતે તેનો લય થાય

છે એ માત્ર જોવાનું જ રહે છે. આથી માર્ગ શોધવાનું જ શું પ્રયોજન છે ? કોઈ ક્યાંયથી ક્યાંય જતું હોય ત્યારે ને ! આવી તો વાત જ નથી રહેતી; કેમકે દેશ-કાળાદિ સર્વ કંઈ તે પોતે જ ણી જાય છે. ઘડો કૂટયા પછી ઘટાકાશને સીધો રસ્તો મળે તો જ શું તે મહાકાશને પામે છે, નહિ તો શું નથી પામતો ? જ્યાં પૂર્ણ જ્ઞાન છે, ત્યાં રસ્તાનો કોઈ જ અંધારો નથી. સોડહં જ્ઞાનને પામેલા યોગીઓને માટે કંઈ હરકત નથી. ગમે તે સમય હો, બલેને દેહ રહે છે જાઓ, તેનાથી અબાધ બ્રહ્મભાવમાં કંઈ અગવડ પડતી નથી.” (જ્ઞાનેશ્વરી અધ્યાય ૮)

જ્ઞાનેશ્વરાદિ ભાઈ-બહેનના સમાધિસ્થ થયા પછી નામદેવને માટે જીવનું ભારરૂપ થઈ ગયું. થોડાં વર્ષ તેઓ તેમના સત્સંગમાં રહ્યા. આથી વારંવાર તેમની જ મૂર્તિઓ તેમનાં નેત્રો આગળ આવી આવીને જાણે અદૃશ્ય થઈ જતી હતી. એક વાર નામદેવ ભગવાન આગળ હઠ લઈને બેઠા કે, જ્ઞાનેશ્વર જીવિત સમાધિ લઈને બેઠા છે તો પણ તેમનાં દર્શન માટે મારો જીવ બ્યાકુળ થઈ રહ્યો છે; તેથી જે રીતે બને તે રીતે મને તેમની દિવ્ય મૂર્તિનાં દર્શન કરાવો, હું ધરાઈને તેમને જોઈ તો લઉં.” નામદેવ જેવા લાડીલા ભક્તની હઠ ભગવાન પૂરી ન કરે તો બીજું કોણ કરે ? ભગવાને તેમને ધણુએ સમજાવ્યા કે જે તારો આત્મા છે, તે જ જ્ઞાનેશ્વર છે અને તે જ હું છું. પરંતુ આથી નામદેવરાયને સંતોષ થયો નહિ. તેમણે ભગવાનને કહ્યું કે, આ બ્રહ્મજ્ઞાન તમે તમારી પામેજ તાબીને આવજો મને તો મારા જીવનનો આધાર બેઝવી આપો. કે.ઈ. ૫૪૭ રીતે આ હક નામદેવે છે. હી નહિ એ પ્રમત્ત કેવો પ્રમત્તનો ભરપૂર છે ! નામદેવ મને ભગવાનને જે જ્ઞાન સુખદાવક નેવાદ આપો, ૫૪૭ મળીને.—

“નામદેવ રહે છે કે તે જા-રત” — નામદેવ ને જોઈને જ્ઞાનેશ્વરના દર્શન કરીને રહે છે તે ને જોઈને રહે છે. ૧૫.

મયામી હૃદયરે
કે કરીયો મો
જાનદેવનાં દઃ
રહો છે. સંત
ધ્યે આ પં

“જા
ળનીને હું
તે જળ સુ
જાનદેવ વિ
આપ તો

“આ
આવ્યાં અને

“જગ
હું; જાનદેવ
છે. મારામાં
તોડી નાખ,

“જાનેશ્વ
જાનદેવમાં દઢ
ખની જશે.”

આ નિગુ
હયો નહિ; તે
કરવા

સેજ રાખો. આપ આપની માયામાં હુપાઈ રહો છો ને જ્ઞાન ભાવનાની ઓટમાં રહે છે. અમને એ જ્ઞાનની શ્વા નથી, અમને તો સંત-મિલનજ વહાવું છે. સંતોને જવાથી પ્રેમ ઉભરાઈ આવે છે અને પ્રેમથી ભગવાન જવા ભેઠજે. નામદેવમાં જો કંઈ હોય તો તે પ્રેમજ , પરંતુ તેનો રસ્તો બ્રહે રોકી રાખ્યો છે.”

*

*

*

*

“ મને ભક્તિરસ-પ્રેમજ આપો, આ પ્રેમ આપીને મન આપો. જો પ્રેમ હાથમાં આવી જાય તો હું જ્યાં હું ત્યાંજ પંઢરી છે. જ્ઞાનદેવને મેળવી આપો, કેવળ જ્ઞાન-જ બતાવો નહિ. ત્યારે જગન્માતા ભગવાનને કહે છે કે, નામદેવને ના પાડો નહિ. આપના કીર્તનરંગમાં રંગાઈને નાચનાર ભક્ત તો આ નામદેવજ છે. કીર્તનમાં એના સિ-વાય બીજું કોણ નાચશે ? એની ઈચ્છા પૂર્ણ કરો. ”

નામદેવનો પક્ષ લઈને જ્યારે જગન્માતા પોતેજ ઉભાં થયાં, ત્યારે પછી શું પૂછવાનું હોય ! ભગવાનને નામ-દેવની હઠ પૂરી કરવીજ પડી. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનાં એ સાક્ષાત્ દર્શન નામદેવને પ્રાપ્ત થયાં.

“ આ નેત્રોશી જ્યારે જ્ઞાનદેવનું દર્શન થયું ત્યારે નામદેવને અત્યંત આનંદ થયો. નામદેવે તેમનાં ચરણો પકડી લીધાં અને કહ્યું : ‘ આપ તો સદ્ગુરુરાજ બની ગયા. મારો તિરસ્કાર ન કરો, મને દૂર ન કરો. હે નાથ ! હવે મને છાંયીને કયાંયે લઈ જા નહિ. હું તો આપનું બાળકજ છું. ’”

નામદેવ પ્રત્યે જ્ઞાનેશ્વરનો પ્રેમ પણ ઉભરાઈ આવ્યો—

“ વહાલા હરિના દાસ હિદાસ નામદેવ ! હૃદયકેશ ઉપર તમારી અત્યંત પ્રીતિ છે. હરિના દાસનાં તમે ન્યાસ-જ શ્રી, શ્રી. નામદેવ ! તમે પ્રેમની પ્રતિમા છે. તમે વિદ્વા-જગન્માતા હોજો છો. તમારી પ્રીતિ ઉપર તમે ની અનુકરણ કરો છો. ”

થવાથી દુઃખરોગ લાગુ પડ્યો, તેથી હે ભગવન ! એવું કરો કે ફરીથી મેળાપ થાય. ભગવન ! આજ સમયે મને મારા જ્ઞાનદેવનાં દર્શન કરાવો. તેમના વિના મારો જીવ તરફથી રહ્યો છે. સંત છોડીને ચાલ્યા ગયા, સખા દૂર ચાલ્યા ગયા, હવે આ પંદરપુરમાં કેમ કરીને રહું ?”

* * * *

“જ્ઞાનદેવ મારા મુખના સરોવર હતા, તેમાં માછલી જનીને હું નિશ્ચિંતપણે વિચરતો હતો. હુદ્દેવશ્વી તાપથી તે જળ સૂકાઈ ગયું. હે રઘુવીર ! હવે કૃપાવૃષ્ટિ કરો, જ્ઞાનદેવ વિના આ પ્રાણ વ્યાકુળ થઈ રહ્યા છે. ભગવન ! આપ તો જગજીવન છો.”

* * * *

“આમ કહેતાં કહેતાં નામદેવનાં નેત્રોમાં અશ્રુ ભરાઈ આવ્યાં અને તેઓ ભગવાન આગળ ધરતીપર ઢળી પડ્યા.”

* * * *

“ભગવાન કહે છે કે, નામદેવ ! જો, જ્ઞાનદેવ તો હું છું; જ્ઞાનદેવ અને હું બે નથી. જ્ઞાનદેવ તો મારો આત્મા છે. મારામાં તારું મન રાખ. આ વ્યાકુળતા તણ કે, દૈવને તોડી નાખ, અરે નામા ! સમજ લે, જરાગર સમજ લે.”

* * * *

“જ્ઞાનેશ્વર આત્મરૂપ છે. તેજ જ્ઞાનનો સાગર છે. જ્ઞાનદેવમાં દહ લાવ ધારણ કર એટલે તું પોતેજ જ્ઞાનદેવ જની જશે.”

* * * *

આ નિશુલ્ક-બોધ તે પ્રેમમય સચુલ્ક ભક્તને સમજાવ્યો નહિ; તેઓ તો ‘મને મારા જ્ઞાનેશ્વર આપો’ એજ રટન કરવા લાગ્યા.

“નામદેવે કહ્યું કે, ભગવન ! આ બ્રહ્મજ્ઞાન આપની

પાસેજ રાખો. આપ આપની માયામાં છુપાઈ રહો છો અને જ્ઞાન ભાવનાની ઓટમાં રહો છે. અમને એ જ્ઞાનની પરવા નથી, અમને તો સંત-મિલનજ વહાલું છે. સંતોને મળવાથી પ્રેમ ઉભરાઈ આવે છે અને પ્રેમથી ભગવાન મળવા ભેધએ. નામદેવમાં ભે કંઈ હોય તો તે પ્રેમજ છે, પરંતુ તેનો રસ્તો બ્રહ્મ શેકી રાખ્યો છે.”

* * * *

“ મને ભક્તિરસ-પ્રેમજ આપો, આ પ્રેમ આપીને જન્મ આપો. ભે પ્રેમ હાથમાં આવી જાય તો હું જ્યાં રહું ત્યાંજ પંઢરી છે. જ્ઞાનદેવને મેળવી આપો, કેવળ જ્ઞાન જ બતાવે નહિ. ત્યારે જગન્માતા ભગવાનને કહે છે કે, નામદેવને ના પાટો નહિ. આપના કીર્તનરંગમાં રંગાઈને નાચનાર ભણ તો આ નામદેવજ છે. કીર્તનમાં એના સિવાય બીજું કોણ નાચશે ? એની ઈચ્છા પૂર્ણ કરો. ”

નામદેવનો પક્ષ લઈને જ્યારે જગન્માતા પોતેજ ઉભાં ધયાં, ત્યારે પછી શું પૂછવાનું હોય ! ભગવાનને નામદેવની હઠ પૂરી કરવીજ પડી. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનાં એ સાક્ષાત્ દર્શન નામદેવને પ્રાપ્ત થયાં.

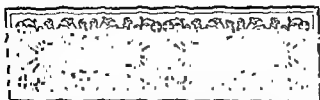
“ આ નેત્રોગી જ્યારે જ્ઞાનદેવનું દર્શન થયું ત્યારે નામદેવને અત્યંત આનંદ થયો. નામદેવે તેમનાં ચરણો પકડી લીધાં અને કહ્યું : ‘ આપ તો સદ્ગુરુરાજ બની ગયા. મારે તિરસ્કાર ન કરો, મને દર ન કરો. હે નાથ ! હવે મને ઇંદ્રીને ક્યાંયે લાવેલો નહિ. હું તો આપનું બાળકજ છું. ’”

નામદેવ પ્રત્યે જ્ઞાનેશ્વરનો પ્રેમ પણ ઉજનાઈ આવ્યો—

“ વરુણ રત્નિદા દાસ દેવાસ નામદેવ ! દુર્લભ દેવ તમની મન્ય ન કરિશ. રત્નિદા દેવે આંતરે આજ્ઞા કરાવેલો નામદેવ ! તમે કેમ નીકરિશ. હું તમે વિદુર નામદેવ ! તમને મને નીકરિશ. દેવ તમની મન્ય ન કરિશ. ”

નામદેવની કામના પૂર્ણ થઈ. નામદેવને જ્ઞાન મળ્યું ! નામદેવ અને જ્ઞાનદેવની મિત્રતા નિરંતર છે. નામ અને જ્ઞાનના મિલનમાં ભગવાન પ્રગટ થાય છે. નામ, જ્ઞાન અને ભગવાન, એ ત્રણ શબ્દ ભિન્ન ભિન્ન છે, પરંતુ એ ત્રણે શબ્દોમાં એકમાત્ર ભગવાનજી વિરાજી રહ્યા છે ! નામની હક જ્ઞાનને મળવાની છે, તો ભગવાને તે પૂરી કરવીજ પડે છે. નામની સાથે જ્ઞાનનું મિલન ભગવાનજી કરાવે છે. નામની પાસે ભગવાન છે અને ભગવાનની પાસે જ્ઞાન છે. નામજી જ્ઞાન છે અને જ્ઞાનજી ભગવાન છે. જ્ઞાનદેવ અને નામદેવ માત્ર દેવથી પણ મોટા છે. સત્, ચિત્ અને આનંદ, એ ત્રણ પદોમાં જેમ એકજ પરમાત્મા છે, અથવા 'અમૃતાનુભવ' માં સ્વયં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે જેમ કહ્યું છે કે કાન્તિ, કઠિનતા અને કનક, ત્રણે મળીને એક કનકજી છે. અથવા દ્રાવ, માધુર્ય અને પિચ્છ એ ત્રણે એક અમૃતજી છે, તેજ પ્રમાણે સતત એકરૂપથી રહેનારા જ્ઞાન, નામ અને ભગવાન, એ ત્રણે પદો વડે જે જોળખાય છે, તે દેવાધિદેવ ભગવાન પાંડુરંગ ! મારા સાક્ષાંગ પ્રણામ સ્વીકારો.

ઉપાસના અને ગુરુમર્તિ

“સંસાર જેનું મહાન દુઃખ જેમના મિત્રનથી દૂર થઈ જાય
 છે અને જે દયાળુ થઈને જ્ઞાન-દાન દે છે, તે ગુરુનું ભજન કર.”

—જ્ઞાનેશ્વરી અધ્યાય ૧૭-૨૦૮

શ્રી નિવૃત્તિનાથને ગહિનીનાથ પાસેથી જે ઉપાસના
 પ્રાપ્ત થઈ તે તેમણે જ્ઞાનેશ્વરને આપી. આદિનાથથી ગહિ-
 નીનાથ સુધી જે ૫૨૫૨ ચાલી આવી હતી, તે મુખ્યત્વે
 યોગમાર્ગ સંબંધેજ હતી. આ બધા નાથ યોગેશ્વર હતા,
 પરંતુ નિવૃત્તિનાથે પોતાના ગુરુની આજ્ઞાથી પોતાનાં ભાઈ-
 બહેનને શ્રીકૃષ્ણની ઉપાસનાની દીક્ષા આપી અને ત્યારથી
 મહારાષ્ટ્રમાં બાળવત્થર્મનો જે પ્રચાર થયો, તેના આદ્ય-
 પ્રવર્તક જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનેજ સમજવા લાગ્યો. યોગ-
 વિદ્યામાં જે દોષોથી ઉતરતા નહોતા. પાશને વેદમંત્ર બ્રાહ્મ-
 વણ, જડ ભાટલાને ચલાવવો વગેરે અમરકાર તેમણે પો-
 તાના યોગબળથીજ બતાવ્યા હતા. તેમણે પોતાની યોગ-
 વિદ્યા સત્યામતતાથ નામના પોતાના એક શિષ્યને આપી
 અને એજ ૫૨૫૨માં આગળ ચાલતાં શિવદિન દેસરી નામ-
 ના વિષ્ણુના મંથરાર, મંથાપિપતિ અને ભગવદ્ભક્ત થયા.
 જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે જ્ઞાનેશ્વરી ગીતામાં છતાં અધ્યાયના
 ૧૨ થી ૧૬ સુધીના શ્લોકો ઉપર જે દીક્ષા કરી છે, તે
 પાશબંધન જે કાંઈક મર્યાદા સુધી આ પ્રવૃત્તિમાં દેહ
 ને વિષયક નિર્લિપ્ત રાખે છે તે કરતાં જાણી, હતાં આ
 પ્રવૃત્તિમાં કાંઈક મર્યાદા નથી. તેથી જ જ્ઞાનેશ્વરે કહ્યું છે
 કે “કેવલ મનુષ્ય જ નથી, જો તે જ્ઞાનેશ્વરની કૃપાથી”

વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરીને તેમણે કેટલીક સિદ્ધિઓ વિ-
ષાતાનો મત પણ સ્પષ્ટ પ્રગટ કર્યો છે. તેમણે કહ્યું છે કે-

“ ત્યારે તે સમુદ્રપારનું દૃશ્ય પણ જોઈ લે છે, સ-
ર્ગનો નાદ પણ સાંભળી લે છે અને દીપીના મનની સ્થિતિ
પણ જાણી લે છે. આકાશમાં ઉડે છે, પાણી ઉપર ચાલે
છે; પરંતુ જળનો સ્પર્શ પામીને થવા હેતા નથી આવે
આવી અનેક સિદ્ધિઓ પ્રસંગવશાત્ પ્રાપ્ત થાય છે. ”

આવી અનેક સિદ્ધિઓ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનાં ચર-
ણોમાં આળોટયા કરતી હતી, છતાં જગદુદ્ધારનો જે સીધો
માર્ગ તેમણે બતાવ્યો તેમાં યોગ અથવા સિદ્ધિઓને કંઈ
પ્રધાનતા આપવામાં આવી નથી. યોગબળથી ચોક્કસ વર્ષ
જીવેલા ચાંગદેવને આત્મપ્રાપ્તિ થઈ નહોતી. આ ઉદાહરણ
તેમની સમક્ષ હાજરજ હતું. આ પ્રકારની એકદેશી
યોગશક્તિથી પરમાર્થની ખાસ સાધના થતી નથી. એક
સ્થળે તેમણે પણ કહ્યું છે કે ‘ યોગ-યાગ વિધિથી કેઈ
સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી; નાહક ઉપાધિ અને હંભ વધે છે. ’
યોગશાસ્ત્ર જૂઠું નથી, સિદ્ધિઓ પણ જૂઠી નથી, પરંતુ
આત્મપ્રાપ્તિની સાધનામાં તેનો કંઈ ઉપયોગ નથી, ઉલટી
તે વિપ્રરૂપજ છે. ભાગવત ધર્મમાં યોગસિદ્ધિનું પ્રાધાન્ય
નથી. યોગની ક્રિયાઓથી ભગવાન મળતા નથી. શ્રીમદ્
ભાગવતના અગિયારમા સ્કંધના પંદરમા અધ્યાયમાં સિદ્ધિ-
ઓનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ આ
વર્ણનના અંતમાં (શ્લોક ૩૨-૩૫) એમ દર્શાવ્યું છે કે,
‘ નિતેન્દ્રિય અને ભગવદ્ધ્યાનમાંજ નિમગ્ન રહેતા પુરુષને
માટે કેઈ પણ સિદ્ધિ હલંકા નથી. છતાં જે ઉત્તમ યોગ
(અર્થાત્ જીવ અને પરમાત્માનો યોગ યાને મિલન)નો
અભ્યાસ કરનારા છે, તેમને માટે આ સિદ્ધિઓ અતારા
ધરૂપ છે, અને તેથી તેમની ઇચ્છા ન કરવી એકંદરે જે
ભગવાનની સાથે નમ્ર થઈ જવા ઇચ્છે છે તેમને માટે
તો આ સિદ્ધિઓ નકામો વખત ગુમાવનારી હે વ છે. ”

તમાં ઉદ્ધવને કહ્યું છે કે, ભક્તિમાર્ગજ અત્યંત શ્રેયસ્કર છે. ગીતા અને ભાગવતના આધારે ભક્તજનો પાછલાં સાતમે આઠસો વર્ષથી ભક્તિપંથનો જયજયકાર ગાતવી રહ્યા છે.

નિવૃત્તિનાથ અને તેમનાં ભાઈ-બહેનના મુખ્ય ઉપાસ્યદેવ ‘શ્રીકૃષ્ણ’ અર્થાત્ પંડરીના શ્રીરુકિમળીવર વિઠ્ઠલ હતા. આ સંબંધમાં પ્રમાણરૂપે તેમનાંજ વચનો આ નીચે આપીએ છીએ:-

નિવૃત્તીથેં દ્યેય કૃષ્ણ હાથી હોય,
ગયનિનાથેં સોય દાખવિહી.
નિવૃત્તીથેં ધન ગોકુલીં શ્રીકૃષ્ણ,
યાદવ સહિષ્ણ હરિ માઝા.

અર્થાત્ નિવૃત્તિનું દ્યેય તો શ્રીકૃષ્ણજ છે અને એનો રસ્તો બતાવ્યો છે ગૈનીનાથે. નિવૃત્તિનું ધન ગોકુળમાં શ્રીકૃષ્ણ છે. સહિષ્ણ યાદવ વામુદેવજ મારા હરિ છે. વગેરે ઉદ્દગાર શ્રીનિવૃત્તિનાથનાજ અભંગોમાં મળે છે. સોપાનદેવે એક અભંગમાં કહ્યું છે—

“શ્રીકૃષ્ણ તરફ લઈ જનારા રસ્તેજ હું ચાલી રહ્યો છું.”

મુક્તાબાઈએ પણ કહ્યું છે કે—

“સમ્યક્ (સુયોગ્ય) તારક (તારનાર) શ્રીવિઠ્ઠલજ છે. શ્રીનિવૃત્તિનાથે એ સ્પષ્ટજ બતાવ્યું છે.”

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના અભંગોમાં યોગનો સંકેત કરનારા પણ કેટલાક અભંગ છે. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ અથવા શ્રીવિઠ્ઠલની ભક્તિના અભંગજ ઘણા વધારે છે. નિવૃત્તિનાથના ૩૫૦ અભંગોમાં શ્રીકૃષ્ણપ્રેમથી જોતપ્રોત અભંગોજ સૌથી વધારે છે. તેમના સાંપ્રદાયિક અભંગો ત્રીજા પ્રકરણ (૪-૪૩-૪૮) માં આપેલા છે. તેમાં પણ અંતે તો એજ કહ્યું છે કે “આ કુંજ કૃષ્ણના નામથી પાવન થઈ ગયું” બીજે એક સ્થળે કહ્યું છે કે—

નિવૃત્તીથેં જ્ઞાન કૃષ્ણનામે વસ, આનંદાથેં ચિત્ત કૃષ્ણનામે.

અર્થાત્ “નિવૃત્તિનું ગોત્ર કૃષ્ણના નામથી પરિતૃપ્ત થઈ ગયું છે—સંતુષ્ટ થઈ ગયું છે. આ ચિત્ત કૃષ્ણના નામથી આનંદમય થઈ ગયું.”

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે પોતાની કૃષ્ણભક્તિથીજ કૃષ્ણગીતા અર્થાત્ ભગવદ્ગીતા સામાન્ય લોકોના કલ્યાણ માટે મરાઠી ભાષામાં કહી અને કૃષ્ણના—અર્થાત્ રુકિમણીવર વિકૃલના મુખ્ય ક્ષેત્ર શ્રી પંડરપુરની વારંવાર યાત્રા કરીને વિકૃલના નામનો જયઘોષ કર્યો અને કરાવ્યો, તેમજ મહારાષ્ટ્રમાં ભાગવત ધર્મનો સારો પ્રચાર કર્યો. આ સંબંધમાં શ્રી-નિવૃત્તિનાથના ઉદ્દગાર સાંભળો—

પ્રાણિયા ઉદ્ધાર સર્વ હા શ્રીધર,
 બ્રહ્મ હેં સાચાર કૃષ્ણમૂર્તિ. ૧
 તેં રૂપ લીવરેં પાંડરંગ ખરેં,
 પુંડલીક નિદારેં હભેં અસેં. ૨
 મુગ અઠાવીસ હભા દપીકેશ,
 પુંડલીક સોરસ પુરવીત. ૩
 નિવૃત્તીયેં ગૂજ પાંડરંગ બીજ,
 વિચેજન દાજ પુરે કોડે. ૪

અર્થાત્ જે કંઈ પ્રાણીઓનો ઉદ્ધાર છે, તે બધું આ શ્રીધર છે, આ કર્મ સહિત જલ્દ સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિ છે. તે દેવ આ પૃથ્વી ઉપર સાચેજ પાંદુરંગનું છે, જે જે પુંડલિકની ઇચ્છાથી આવી ઉભું છે, અદ્વાવીત યુગોથી બચવાન હૃયોદય આ પ્રભાતે ઉભા છે. પુંડલીકના પ્રેમની માનગી પૂરી કરી ચલા છે. નિવૃત્તિની શુભ વાત એ છે કે, વિશ્વના દોષકારક બીજ પાંદુરંગ છે, તેજ નો દોષની સંસ્કારી દિવ્ય દેવ પરી કરે છે.

१. निम्नलिखित में से एक प्रश्न चुनकर उत्तर दीजिए।
 (क) निम्नलिखित में से एक प्रश्न चुनकर उत्तर दीजिए।
 (ख) निम्नलिखित में से एक प्रश्न चुनकर उत्तर दीजिए।
 (ग) निम्नलिखित में से एक प्रश्न चुनकर उत्तर दीजिए।
 (घ) निम्नलिखित में से एक प्रश्न चुनकर उत्तर दीजिए।

ગૃહસ્થાગ, ભસ્મધારણ, જટા-ભાર, જપ, તપ, અ
ધ્યાન, યજ્ઞ, દાન, વેદ-શાસ્ત્રાધ્યયન વગેરે સાધન છે; પરં
તુ શ્રીગુરુના હસ્તકમળનો જ્યાં યુધી મસ્તકે સ્પર્શ થ
નથી, ત્યાં યુધી ગુણ-શાંતિ મળી શકતાં નથી. જ
આગળ ચાલતાં જોઈ જતાં છે—

કાં સાંહિસી શૃંગાશ્રમ, કાં સાંહિસી ક્રિયાકર્મ;
કાસપા સાંહિસી કુલીચે ધર્મ, આહે તે વર્મ વેગસેચી.
ભસ્મ ઉધલણ જટાભાર, અથવા ઉદાસ દિગંબર;
ન ધરી લોકાંચા આધાર, આહે તો વિચાર વેગસાચી.
જપ તપ અનુધ્યાન, ક્રિયાકર્મ યજ્ઞદાન;
કાસપા ઇન્દ્રિયાં બંધન, આહે તે નિધાન વેગસેચી.
વેદશાસ્ત્ર જાણીતલે, આગમી પૂર્ણ જ્ઞાન ઝાલે;
પુરાણમાત્ર ધાંડાલિલે આહે તે સહિસે વેગસેચી.
શબ્દબ્રહ્મ હોસી આગલા, મહાસી ન બિચે કલિકાલા;
બોધેવીણ સુખ સોહલા, આહે તો જીવહાલા વેગસાચી.
યાકારણે શ્રીગુરુનાથ જંવ મસ્તકી ન ઠેવી હાતે;
નિવૃત્તિદાસ અસેથ વિનવિત, તંવ નિવાંતુ કેવિ હોય ?

અર્થાત્ ગૃહસ્થાશ્રમ શા માટે છોડી દો છો, ક્રિયા-
કર્મ છોડવાનું શું કામ છે ? કુલધર્મ પણ શા માટે છોડો
છો ? (જો છોડવાથી શું થયે ?) જે વાત છે તે તો કંઈ
જુદીજ છે. ભસ્મ ચોળવાથી, જટાનો ભાર વધારવાથી,
ઉદાસી અને દિગંબરવેશ ધારણ કરવાથી શું થવાનું છે ?
સંસારના લોકોને પોતાનો આધાર ના જતાવો, કારણકે
ત્યાંનો જે વિચાર છે તે તો કંઈ જુદોજ છે. જપ, તપ,
અનુધ્યાન, ક્રિયા, કર્મ, યજ્ઞ, દાન, ઇન્દ્રિયદમન વગેરે શા
માટે ? તે નિધાન-બંધાર તો કંઈક જુદોજ છે. વેદશાસ્ત્ર
જાણ્યાં, વેદનું પૂરું જ્ઞાન થઈ ગયું, સદગત પુરાણને તપાસી
લીધાં; પરંતુ જે વાત રહી ગઈ તે તો કંઈ જુદીજ છે
શબ્દબ્રહ્મનો પરિચય પામી લેશો જોડે કહેશો કે. ક્રિ
યાજનો હવે મને કંઈ ભય નથી; પરંતુ જે થ વિન

બધું શા કામમાં આવશે ? તે જીવનો જે આનંદ છે તે
તો કંઈ જુદોજ છે. તેથી નિવૃત્તિદાસ (જ્ઞાનેશ્વર)ની એજ
વિનંતિ છે કે, જ્યાં સુધી શ્રીસદ્ગુરુનાથ મસ્તક ઉપર હાથ
ન મૂકે, ત્યાં સુધી એ શાંતિસુખ શી રીતે મળશે ?

આગળ ચાલતાં વળી નિવૃત્તિના ધર્મનું કેવું સુંદર
વર્ણન કરે છે—

“હુ ઈશ્વર ! તમે મને બુલાવામાં નાખ્યો હતો,
એથી દષ્ટિ ઉપર પડદો પડ્યો હતો, વિષય-અધિઓમાં
હું બંધાયેલો હતો અને તેથી વિહ્વળ થઈ રહ્યો હતો. દષ્ટિ
એવી અંધ થઈ ગઈ હતી કે આ કાળ મને ગળી જવા
હંમદતો હતો; પરંતુ દૈવયોગથી એકાએક કૃપાળુ નિવૃત્તિ-
નાથ મળી ગયા. નિવૃત્તિનો ધર્મ જાગ્યો, તેથી પડદો ચીરા-
ઈ ગયો, જ્ઞાનનો આત્મબોધ થયો, બધું વિજ્ઞાનરૂપ બની
ગયું. સદ્ગુરુરૂપ માતાએ ત્રણે લોકમાં વિશ્વરૂપ જોવાની
અદૈત ભાવની દિવ્ય દષ્ટિ આપી, એથી કયાંય પણ દૈત રહ્યું
નહિ. ઉપદેશ નિજગ્રણ થયો, જ્ઞાનાંજનની છાયા થઈ; ચિદ્-
રૂપ દીપકને જોયો, ત્યાં તન, મન બધું શાંત થઈ ગયું.
આ જે ઘન તેમજે આપ્યું, તેનોજ સ્વાદ સોથી મધુર છે.
હવે દેહદષ્ટિ ચાલી ગઈ, દેહજ વિત્તીન થઈ ગયો અને
વિદેહવૃત્તિ સ્ફુટી, વિજ્ઞાન પ્રકટ થયું, જ્ઞેય-જ્ઞાતા અદશ્ય
થઈ ગયાં, દશ્ય તદાકાર થઈ રહ્યું, મમતા સમાપ્ત થઈ
ગઈ. પ્રપંચ કંઈજ રહ્યો નહિ, એકાદારવૃત્તિ થઈ, હું ને
માર કયાંયે રહ્યું નહિ....., સદ્ગુરુના બોધથી ઉપરતિ
વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત રહ્યો, ત્યાં પ્રત્યુત્તિનો ગંગાર હતો, ધર્મનાગ
ઉપર ચાલવા મારેની મુદ પડ્યો લોકી તેમજે હાથમાં
માપી. જ્ઞાન-રૂપ જે વેદ-માર્ગથી ગયા, તેજ મારે હું
જા નાહ્યો, વિજ્ઞાનને એ બધું દેહનું નહી, તેથી સ્વયં
રહ્યો છું. હું.....”

૧૪ જુન-૧૯૫૬ના રોજ ગાંધીજી મુંબઈમાં આવીને
જે સંસ્કૃત શ્લોકોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે સદ્ગુરુની નિવૃત્તિ-
રૂપ છે.

“રામ-કૃષ્ણ મંત્ર વટે મારાં જાણાં અંગોનું પ્રોશણ થયું
ત્યારે સર્વત્ર હરિનું રૂપ દેખાવા લાગ્યું.”

જ્ઞાનેશ્વરીમાં ગુરુભક્તિનો ઉલ્લેખ

જ્ઞાનેશ્વરીમાં શ્રીનિવૃત્તિનાથના સંબંધમાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના જે અત્યંત પ્રેમ, નિષ્ઠા અને આદરભર્યા ઉદ્ગાર છે, તેનો હવે સંક્ષેપમાં વિચાર કરીએ. જ્ઞાનેશ્વર અમૃતાનુભવ તથા અભંગોમાં તેમની અપાર ગુરુભક્તિ જ્યાં ત્યાં પ્રગટ થયેલી છે. શ્રીગુરુની સગુણ મૂર્તિ હમેશ પાસે અને સામેજ હતી અને તેના દ્વારા તેમને બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું. આ સગુણ રૂપ અને નિર્ગુણ બ્રહ્મજ્ઞાનના તાદાત્મ્ય એમનામાં એટલું પૂર્ણ થયું હતું કે એ ગુરુ સ્તવનવાળા અભંગોમાં ક્યાંક શ્રીનિવૃત્તિનાથની સગુણ મૂર્તિને સંબોધીને, ક્યાંક ગુરુગમ્ય બ્રહ્મ-વસ્તુને સંબોધન કરીને તથા ક્યાંક સ્વાનંદમય આત્મારામને સંબોધીને તેમણે ગુરુની સ્તુતિ કરેલી છે. તેમની અપૂર્વ ગુરુભક્તિનાં હું પામર શાં વખાણ કરી શકું ? એ વિષે તો તેમનીજ વાણીમાં આપણે શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રેમથી સાંભળીએ અને સર્વ ગુરુનાં ચરણોમાં અનન્ય ભાવથી એજ પ્રાર્થના કરીએ કે ગુરુભક્તિનો આ મધુર અનુભવ આપણને પણ પ્રાપ્ત થાય.

(૧) જ્ઞાનેશ્વરીના ઉપોદ્ધાતમાં મહારાજ ગુરુનું આ પ્રમાણે ચિંતન કરે છે—

“સર્વગુરુ મારા હૃદયમાં છે, કે જેમની કૃપાથી હું સંસારસાગરને પાર કરી ગયો. એટલે તેમનું સ્થાન વિશેષ થી પણ ઉપર છે. સર્વગુરુ મને એવા મળ્યા કે જેમ ઠાકનાં નેત્રોમાં એવું અંજન પ્રાપ્ત થાય કે જેનાથી તેની દષ્ટિ ખુલી જાય અને પછી ગમે ત્યાંનું શુભ ધન સામે દેખાવ અથવા કહો કે જેનાથી સર્વ પ્રકારના મનોરથો સિદ્ધ થાય છે એવો ચિંતામણિજ હાથ લાગી ગયો. જ્ઞાનદેવ કહે છે કે, શ્રી નિવૃત્તિનાથ એવાજ પૂર્ણકામ છે. તેથી જે સમગ્ર

છે તેણે ગુરુનું ભજન કરવું જોઈએ, તેનાથીજ કોઈ પણ કૃતકાર્ય થઈ શકે છે, જેમ મૂળને સિંચવાથી ડાળ-પાંખડાં આપોઆપજ પ્રપુષ્ટિત થાય છે.....”

આ નમનમાં તેમણે જેમ કહ્યું છે કે, હું પૂર્ણકામ થયો, સંસારસાગરને તરી ગયો, તેજ પ્રમાણે સત્તરમા અધ્યાયમાં તેમણે કહ્યું છે કે—

તૈસા તુઝિયા પ્રણતીં મી પૂર્ણં ઝાલોં શ્રીનિવૃત્તિ.

અર્થાત્ હે નિવૃત્તિનાથ ! તમને પ્રણામ કરીને હું પૂર્ણ થઈ ગયો.

એક અભંગમાં તેઓ કહે છે કે ‘ પીઠ ઉપર જ્યારે શ્રીગુરુ પોતેજ છે તો પછી બીજાની શી વાત ? જે પોતે રાજકન્યા છે તેને બીજા માગવાનું શું કામ ? તેને તો જે ઇચ્છે તે મળે. કલ્પતરુની નીચે એઠેલાને વળી ઉણપ શાની ? (જ્ઞાનદેવ કહે છે કે) હું તરી ગયો, ગુરુકૃપાથી હું સાચેજ તરી ગયો. ’

(૨) પછી છઠ્ઠા અધ્યાયની શરૂઆતમાં કહે છે કે—

“ શ્રોયવા છતાં જે બુદ્ધિને પ્રાપ્ત થતું નથી પરંતુ ઇન્દ્રિયોને ન દેખાતાં જે મળે છે, તેને હું શ્રીનિવૃત્તિદીપકના પ્રકાશમાં જોઈશ. જે આંખો વટે નથી જોઈ શકાતો, તે જો અતીન્દ્રિય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું હોય તો આંખો વિનાજ દેખાય છે. પરંતુ જો સદ્ગુરુની કૃપા થઈ નય તો શું થઈ શકતું નથી ? તેથી જ્ઞાનદેવ કહે છે કે, સદ્ગુરુનો મહિમા સ્પષ્ટ છે. આથી હું અનિર્વાચ્યને વાતીમાં હાથ આપીશ, અરૂપનું રૂપ દર્શાવું. જે અતીન્દ્રિય છે, તેને ઇન્દ્રિયો દ્વારા જે જોવાઈ શકે. ”

અતીન્દ્રિયપરી જ્ઞાનવીન. રૂઝિયા કરવી. ૩૬

જે જ્ઞાનવાનને જ્ઞાન મળે તે જ્ઞાનવાન હોય છે. જે જ્ઞાન મળે તે જ્ઞાનવાન હોય છે. જે જ્ઞાન મળે તે જ્ઞાનવાન હોય છે.

પણ એકત્ર થઈ ગઈ. આપ શ્રોતા, હું વક્તા અને શ્રીગુરુ મહારાજ પ્રેરણા કરનારા. ચત્વરુણી વૃદ્ધિથી ત્રિવિધ તાપ વહી ગયા અને આપ શ્રોતાઓની ચિત્તવૃત્તિઓ વિમલ થઈ ગઈ. આમ છતાં વળી અવધાનનો ચુવળું સંયોગ હોવાથી શ્રીનિવૃત્તિનાથને જ્ઞાનળીજ વાવવાની ઉત્કંઠા થઈ. તે ળીજ વાવવા માટે તેમણે અતિપ્રેમપૂર્વક વક્તા મને ઁનાવ્યો અને મારા મસ્તકપર હાથ મૂકી તે જ્ઞાનળીજ મારામાં વાવ્યું.”

દશમા અધ્યાયની શરૂઆતમાં તેમણે પોતાના ‘આરાધ્યલિંગ’ શ્રી સદ્ગુરુનાથનું ઘણુંજ સુંદર સ્તવન કર્યું છે—

નમો વિશદ્યોધવિદ્યધા, વિદ્યારવિન્દ્યપ્રયોધા,
પરા પ્રમેય પ્રમદા, વિલાસિયા. ૧

નમો સંસારતમસૂયા, અપરિમિત પરમવીર્યા,
તરુણતરુર્યા, લાલનલીલા. ૨

નમો જગદ્બિલેપાલના, મંગલમણિનિધાના,
સજ્જનવનચંદ્રમા, આરાધ્યલિંગા. ૩

અર્થાત્ વિમળ આત્મજ્ઞાન આપવામાં અતિ ચતુર, બ્રહ્મવિદ્યારૂપી કમળનો વિકાસ કરનારા એવા પરાવાણીના અર્થરૂપ સ્ત્રીની સાથે વિલાસ કરનારને નમસ્કાર હો.

સંસારરૂપી અધિકારના સૂર્ય, અપરિમિત પરમ વીર્યવાળા, તુર્યાવસ્થારૂપી તરુણીની સાથે ખેલનારાએવા એ લીલા કરનારને નમસ્કાર હો.

અખિલ જગતનું પાલન કરનારા કલ્યાણરૂપ મંગલ મણિઓના ભંડાર, સજ્જનોના વનના ચંદન એવા આરાધ્ય મૂર્તિને નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો.

વળી આગળ ગુરુના મહિમાનાં વખાણ કરે છે—
૭ દૈવિકી ઉદાર વાચા, જ ઉદ્દેશ દે ‘નાલિ’ કરાયા,
તે નવરસ સુધાબ્ધિયા, થાઉં લાભે. ૭
અર્થાત્ “ શ્રીસદ્ગુરુ પોતાની ઉદાર દૈવી વાણીથી

‘અભય’ દાન આપે છે ત્યારે નવ રસોના અમૃતસાગરનો પાર પામી શકાય છે.”

હું અસો દિહીં જયાવરિ ઝલકે, કી હા પદ્મકાર માયાં પારખે,
તો જીવચિ પરી ટુકે, મહેશેશી. ૯

અર્થાત્ “ બીજું તો શું, જેના ઉપર શ્રીસદ્ગુરુની કૃપાદષ્ટિ થાય છે અથવા જેના મસ્તકને તેમનો વરદ હસ્ત-સ્પર્શ થાય છે, તે જીવ હોય તોપણ શિવસ્થિતિને પામે છે.”

(૪) બારમા (ભકિતયોગવાળા) અધ્યાયના મંગળાચરણમાં મહારાજે સદ્ગુરુની કૃપાદષ્ટિનું સ્તવન કર્યું છે. તેમાં પણ પોતાના યોગાનુભવનો ઉલ્લેખ કરીને વરદાન માગ્યું છે. અહીં સાચેજ આનંદની વૃદ્ધિ કરી દીધી છે:—

“ હે શુદ્ધ ! હે ઉદાર ! હે પ્રસિદ્ધ ! હે અખંડ આનંદ વરસાવનારા ! તમારો જય થાઓ, જય થાઓ. વિષયની ભયંકર નાગચૂડમાં જે સપડાઈ જાય છે, તે ઉઠીજ શકતો નથી; પરંતુ તારી કૃપાદષ્ટિ વડે વિષયનાગ પણ ઝેર વિનાનો થઈ જાય છે, જે તમે પ્રસાદ-રસની લહેરો ઉત્પન્ન કરતા કરતા મહાપ્રવાહની સાથે આવતા હો તો પછી તાપ કેને તપાવી શકે, શોક કેને બાળી શકે ? ”

શ્રીસદ્ગુરુ પાસે મહારાજ શું માગે છે ?—

“ હે માતા ! મારા આ ગ્રંથમાં નવ રસના સાગર ભરી દો, એને ઉત્તમ રસોનો ભંડાર બનાવી દો અને બાવા-માના પર્વતો ઉત્પન્ન કરી દો. (૧૧) હે માતા ! મને એવો બનાવી દો, કે જ્યાં ત્યાં હું મીઠુપણનાં શુભચાન કરું અને દોષતા પ્રવાસાભ્ય પર ખેંચીને માંભળો. (૧૫) મરાહી લાપા-૧૫ નગરમાં પ્રદ્યુમિલાની મન્દુદિ કરો અને એવું કરો કે માની ૨૫-૮૦ સીને સુખકર થાય. ”

૧૫ નગરમાં પ્રદ્યુમિલાની મન્દુદિ કરો અને એવું કરો કે માની ૨૫-૮૦ સીને સુખકર થાય. ”

ઉશારાઈ આવી અને અંતઃકરણનો બાંધ તોડીને અખંડ વક્ર-
તૃત્પદારા વહેવા લાગી. તે પ્રસંગની બાત જોવીએ છે,
ને તે તેમના શ્રીગુણેશી અનાયાસેજ નીકળી પડી છે.
શુરુસેવાનો તેમણે ‘ દુઃખી જીવને શ્રદ્ધાસ્વરૂપ કરનારી સ-
મસ્ત સૌભાગ્યોની જન્મભૂમિ ’ કહી છે અને પછી કહ્યું
છે કે, શુરુભક્ત ઠેવી રીતે શુરુભક્તિમાં તદ્દલીન થઈ જાય
છે, ઠેવી રીતે તે શુરુનું સ્મરણ કરે છે, ઠેવી રીતે ધ્યાન
કરે છે, ઠેવી રીતે ચરણસેવા કરે છે, શુરુને સર્વસ્વ અ-
ર્પણ કરીને પોતાના ઉત્કટ પ્રેમ દ્વારા ઠેવી રીતે શુરુપૂજ-
નનાં સર્વ સાધન પોતેજ ણની જાય છે, ઠેવી રીતે શુરુનું
દાસત્વ કરે છે અને ઠેવી રીતે શુરુના શુણ્ણગાનમાં રંગાર્થ
જાય છે ! મહારાજ પોતે પરમ શુરુભક્ત હતા. એજ અત્યુ-
ત્કટ શુરુભક્તિનો પરમ રસ આ વર્ણનમાં ભરપૂર છે. વર્ણન
એટલું સરસ છે કે મૂળ અને તે પણ વારંવાર વાંચવાથીજ
તેનો આનંદ લઈ શકાય છે. શ્રીસદ્ગુરુ જો દૂર દેશમાં
હોય તો તેમનાં દર્શન કરવા અથવા તેમની વાતી સાંભ-
ળવા માટે સાચો ભક્ત શિષ્ય કેવો ઉત્સુક થાય છે, એ
પ્રસંગમાં તેઓ કહે છે કે—

“ શુરુનું સ્થાન જે દેશમાં હોય છે, તેજ દેશ તેના
હૃદયમાં રહે છે, જેમ વિરહિણી પોતાના હૃદયમાં પ્રાણ-
પતિનું ચિંતન કર્યા કરે છે. (૩૭૫) તે તરફથી જે પવન
લહરિ આવે છે તેને પણ તે આલિંગન કરે છે અને કહે
છે કે ‘ શુરુદેવ ! હવે પધારો અને આ ઘર પવિત્ર કરો !
(૩૭૬) (શુરુની આજ્ઞાથીજ જે શિષ્ય પોતાના ગામ અને
ઘરમાં રહે છે, શુરુની આજ્ઞા વિના જે એમને છોડીને જઈ
શકતો નથી, તે કહે છે કે (શુરુ-આજ્ઞાનું) આ બંધન
ક્યારે છૂટશે અને શુરુસ્વામીનાં દર્શન ક્યારે થશે ! (આ
વિયોગ તો હવે સહ્યો જતો નથી) એક એક પગ યુગથી
પણ વિશેષ જણાય છે. (૩૭૬) ! ”

હૃદયશુદ્ધિના પરમપવિત્ર દેશમાં—આનંદના દેવાલય.

માં શ્રીગુરુની મૂર્તિ પર તેઓ ધ્યાનામૃતનો અભિષેક કરે છે:—

“કદી ગુરુને પોતાની ભક્તિના બળથી માતા બનાવી દે છે, અને પછી સ્તનપાનના આનંદનો અનુભવ કરતો માતાના વક્ષસ્થળ ઉપર બાળકની પેઠે આજોડે છે. (૩૬૬) અથવા ચૈતન્યવૃક્ષની નીચે ગુરુને કામધેનુ બનાવીને તેના સ્તનોમાં વળગીને પોતેજ વાછરડો બની જાય છે. (૩૬૭) અથવા કોઈ વાર વળી એજ ધ્યાનમાં મગ્ન થાય છે કે ગુરુ-કૃપાના સ્નેહજળમાં હું મત્સ્ય બનીને તરી રહ્યો છું. (૩૬૮) અને કોઈ વાર ગુરુને ભવસમુદ્રમાં પોતે તરીને શિશ્યને તારનારા તરણુતારણુ સમજીને તેમની કમરે વળગી પડે છે. ” (૪૦૧)

આ શ્રીસદ્ગુરુના ધ્યાનનો અંતર્લોગ થયો. આવીજ શ્રદ્ધાસેવા છે અને ગુરુભક્તિની એવી ઉત્કંઠા રહે છે કે, હુંજ ગુરુનો સમસ્ત પરિવાર બનીને તેમની સેવા કરું. શ્રીગુરુનું હું ભવન બનું, દ્વાર હું બનું, દ્વારપાળ હું બનું, છત્ર અને છત્રધારી પણ હુંજ બનું, શ્રીગુરુ પર આમર ધરનારો, દીપક બતાવનારો અને તાંબુલ આપનારો પણ હુંજ બનું—

“ ગુરુનું આસન, વચ્ર, અલંકાર અંદનાદિ ઉપચાર હુંજ બનીશ. (૪૨૧) હુંજ રસોઈ બનાવીને ગુરુનો ઘાળ પીરમીશ, હુંજ પધારી ચાકુ કરીને બિછાવીશ અને પછી હુંજ તેમના ચરણો દબાવીશ (૪૨૮) શ્રીગુરુનાં નેત્ર સ્નેહ-મી જે જે રૂપને જુએ તે તે બધા રૂપ હું બનીશ. (૪૨૮) તેમની રાગદાન-જીભને જે જે રસ ગમે તે બધા રસ હું બનીશ અને નાથ બનીને હું શ્રીગુરુના તબ અને મનની રાગદાન ને. ગ. ર. હ. કે. જ કરીશ ” ૪૩૦,

સ્વામીજી આ ૧૦ રૂપ-ગુણ તે. સ. પ્રમ. તે. શ્રી-ગુરુની ને. ગ. ર. હ. કે. જ કરીશ ૧૦ ગુણ-ગુણ તે. સ. પ્રમ. તે. શ્રી-ગુરુની ને. ગ. ર. હ. કે. જ કરીશ

૧૪ માર્ચ ૧૯૦૧ ના રોજ નિવૃત્તિ

જેથ શ્રી ગરુડ ઉભે દાતી શ્રીગુરુએ. ૪૩૨
માઝા સ્વામી કવતિકે સ્પર્શત છયે ઉકે

તેથ લયા નેઈલ નિકે આપી આપ. ૪૩૩

અર્થાત્ “ જે જૂમિ ઉપર મારા મહાગુરુનાં શ્રીચરણ પડયાં હયે, ત્યાંજ હું આ શરીર મેળવી દઈશ. (૪૩૨) મારા સ્વામી પોતાના આનંદમાં જે જળનો સ્પર્શ કરયે, તેજ જળમાં હું મારા શરીરનો રસ મેળવી દઈશ. (૪૩૩)

ગુરુભક્તની ગુરુનિષ્ઠા કેટલી અત્તીમ હોય છે તે આગળ બતાવે છે—

“ તે ગુરુની સેવા કરવામાં પોતાના શરીરને સૂકવી નાખે છે અને ગુરુના પ્રેમથી પુષ્ટ થાય છે; વળી તે ગુરુની આજ્ઞાનું જાણે નિવાસ-સ્થાન બની જાય છે. (૪૩૩) તે ગુરુના કુળથી કુળવાન બને છે, ગુરુગંધુઓના સૌજન્યથી સુજન થાય છે, ગુરુસેવાનુંજ તેને એકમાત્ર વ્યસન હોય છે. (૪૪૪) ગુરુસંપ્રદાયનો ધર્મજ તેનો વર્ણાશ્રમ ધર્મ અને ગુરુસેવા એજ તેનું નિત્યકર્મ બને છે. (૪૪૫) ગુરુજ તીર્થ, ગુરુજ દેવતા, ગુરુજ માતા અને ગુરુજ તેના પિતા થાય છે; ગુરુની સેવા સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ તે ભેટો નથી. (૪૪૬) શ્રીગુરુનું દ્વારજ તેનું સર્વસ્વ-સાર બને છે અને જે બીજા સેવકો હોય છે, તેમને તે સહોદર બંધુઓની પેઠે ચાહે છે. (૪૪૭) તેના મુખમાં ગુરુ નામનોજ મંત્ર હોય છે. ગુરુવાકય વિના તે બીજા કોઈ શાસ્ત્રનો સ્પર્શ પણ કરતો નથી. (૪૪૮) શ્રીગુરુચરણ ગમે તેવા જળનો સ્પર્શ કરે, તો તે જળમાં ત્રણે લોકનાં તીર્થોની યાત્રા કરી લે છે. (૪૪૯) શ્રીગુરુ જ્યારે ચાલે છે, ત્યારે તેમના ચાલવાથી પગ પાછળ જે ધૂળ ઉડે છે તેને પણ તે કેવલ્યમુખ અપાવનાર જાણીને પ્રેમથી ગ્રહણ કરે છે. (૪૫૧)

ગુરુભક્તિનો આટલો બધો મહિમા ! ‘જાત્રાવૉતમ મમ્’ નું પદ કયાં અને તેનો આટલો બધો વિન્નાર કયાં આ વાત તો કંઈ પ્રસંગ બહારની થઈ, એવી શકા મોત

ના મનમાં ઉઠવા સંભવ છે. તેથી મહારાજ કહે છે કે ગુરુસેવામાં હું હાથથી લાચાર છું, લજનપ્રસંગે હું અંધ, પરિચર્યામાં લંગડો છું, ગુરુનાં ગુણગાનમાં હું ગુંગ-
! (અને ગુંગણાવ આ બધું કહી રહ્યો છે!) તથા આળસુ,
; તથાપિ ગુરુસેવા મને અત્યંત પ્રિય છે. (૪૫૮)

(૬) ચૌદમા અધ્યાયમાં શ્રીગુરુના વ્યાપક સ્વરૂપનું
તત્ત્વન (૧-૧૫) કરીને આગળ (૧૬-૩૦) ગુરુપ્રસાદની યા-
ચના કરી છે.

જયજય આચાર્યો, સમસ્ત સુરવર્ચા,
પ્રજ્ઞા પ્રભાત સૂર્યા, સુખોદયા. ૧
જયજય સર્વે વિસાંવયા, સોહંભાવ સુહાવયા,
નાનાલોક હેલાવયા, સમુદ્રા તૂં. ૨
આધોકે ગા આર્તબન્ધુ નિરંતર કારુણ્યસિન્ધુ,
વિશદ વિદ્યાવધુ, વદ્ધલભાણ. ૩

આમાં ગુરુને સર્વ દેવતાઓથી શ્રેષ્ઠ, પ્રજ્ઞા-પ્રભાતના
સૂર્ય, સર્વના વિશ્રાન્તિસ્થાન, સોહંભાવ ઉદય કરાવનારા,
વિવિધ લોકોને હલાવનારા સમુદ્ર, કરુણાસિન્ધુ, બ્રહ્મવિદ્યા-
રૂપી વપના વદ્ધલ કહીને સ્તુતિ કરી છે. વળી કહ્યું છે કે
પૃથ્વી, સ્વિ, ચંદ્ર, અનિલ, વાયુ વગેરેના પ્રકાશક અને
પ્રેરક આપજ છે, આપનાં દર્શન નથી થતાં ત્યાં મુખીજ
વેદોની વાણી છે. હંત્યાદિ પ્રકારે પરમ પુરુષરૂપ શ્રીસદ્-
ગુરુની સ્તુતિ કરીને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ આગળ કહે છે કે—

મયના વિર્યધામા. તુચા પ્રસાદ ચંદ્રમા,
કરં મજ પૂર્ણિમા, સ્ફૂર્તીન્વી ૨૮. ૨૩
હ અપભ્રંશલિપિયાં. માને ઉન્નય સાગરી ભરતે;
વાસંતેલ સ્ફૂર્તીને. રસઝનાચિં. ૨૪

સર્વત્ર મને સ્ફૂર્તિ વિના પરમધાન! તારો
પ્રસાદ મને સ્ફૂર્તિ આપે છે. મને જે જે જ્ઞાન-
પ્રાપ્તિ થઈ છે, તે તારા પ્રસાદને કારણે છે. તારો
પ્રસાદ મને સ્ફૂર્તિ આપે છે. મને જે જે જ્ઞાન-
પ્રાપ્તિ થઈ છે, તે તારા પ્રસાદને કારણે છે.

સ્મૃતિમાન થઈને બહાર વહેવા લાગશે.” (૨૪)

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું આ બાપણ સાંભળીને સદ્ગુરુ નિવૃત્તિનાથ બોલ્યા—‘સ્તુતિ કરતાંકરતાં દ્વૈતમત સ્થાપે નહિ, પરંતુ અંથનો અર્થ સ્પષ્ટ કરીને બતાવો.’ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે ઉત્તર આપ્યો:—“હું આજ આજ્ઞાની રાહ ભેટો હતો; ‘પરંતુ આ મેં કયું’ અથવા મારાથી થઈ ગયું’ એવું કંઈ પણ નથી. આમ કહીને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે અંથ-કર્તૃત્વનો બધો બાર શ્રીસદ્ગુરુનાં ચરણોમાં મૂક્યો અને પછી અંથ કહેવા લાગ્યા. આ પ્રસંગે પહેલી પંદર ઓવી-ઓમાં તેમણે ગુરુની સ્તુતિ કરી છે, અને તે પછીની પંદર ઓવીઓમાં વરયાચના અને ગુરુશિષ્યનો સંવાદ છે. એ બધી ઓવીઓનો એક સાથે વિચાર કરવાથી જણાય છે કે, સામે બેઠેલા સદ્ગુરુ શ્રીનિવૃત્તિનાથની સગુણ મૂર્તિ તથા વિશ્વાત્મક પરાત્પર પુરુષોત્તમ પરમાત્મા બન્નેનું પૂર્ણ એકત્ય શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજના અંતઃકરણમાં થઈ ચૂક્યું હતું.

‘સગુણ નિર્ગુણ એક ગોવિંદરે.’

* * * *

સાકાર નિરાકાર વસ્તુ સદ્ગુરુ આમુખા,
તેણે યા દેહાચ્ચા દેહા ઉદ્ધાર રે.

અર્થાત્ “સગુણ-નિર્ગુણ બન્ને એક ગોવિંદ શ્રીહરિજ છે.’ ✖ ✖ ✖ ‘સાકાર-નિરાકાર આત્મા જે કંઈ છે તે મારા સદ્ગુરુજ છે. તેમણેજ આ દેહનો ઉદ્ધાર કર્યો છે.’ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનો આજ સિદ્ધાંત હતો. સગુણ નિર્ગુણની એકતા અને સ્વરૂપભેદ બતાવતાં બારમા અધ્યાયમાં (પચીસમી ઓવીમાં) તેમણે કહ્યું છે કે—‘સો તોલા મોનુ જે કસોટીએ કસાયું હોય તેજ કસોટી ઉપર તે સોનામાંથી એક રતી સોનું જુદું કાઢીને કસવામાં આવે છતાં ૩૫ વ્યાપક હોય અથવા એકદેશી હોય તોપણ વાન ને એકજ છે.’ ગુરુ નામના ‘નિવૃત્તિ’ પદથી તે શ્રીગુરુ નિવૃત્તિનાથ તથા નિર્ગુણ પરબ્રહ્મ બન્નેનો એક સાથે અનુભવ થયો.

‘અમૃતાનુભવ’ ગ્રંથ (૨-૬૧)માં તેમણે એમ પણ છે કે, શિષ્ય અને ગુરુનાથ એ જાણે શબ્દોનો અર્થ જગાએ શ્રીસદ્ગુરુજ છે.

પ્રાણિ શિષ્ય આણિ ગુરુનાથ, યા દાની શબ્દાંચા અર્થ, શ્રીગુરુચિ પરિ હોતુ, દાહો ધાપી.

તાત્પર્ય કે, પરબ્રહ્મ પરમાત્મા, બ્રહ્મબોધક સદ્ગુરુ ને બ્રાધેચ્છુ સત્ શિષ્ય, એ ત્રણેની અંદર એકતાનો જે તુ છે, જે પૂર્ણ એકત્વ છે, તે એકત્વ અને એકતાના પ્રસન્ન ઉપરજ બેસીને જે ભેશે તેજ શ્રીજ્ઞાનેશ્વરીના શ્રી-કૃતસ્તવનના રહસ્યને સારી રીતે સમજી શકશે. ઉપાસ્ય અને ઉપાસકમાં જ્યારે કોઈ ભેદ ન રહ્યો તો પછી ઉપાસના રહીજ ક્યાં !-આવી શંકા દ્વેતવાદી પડિતો ઉઠાવ્યા કરે છે. પરંતુ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે પોતાના ગ્રંથમાં સ્થળે સ્થળે આનું સમાધાન કર્યું છે. અને એકનાથ તુકારામાદિ સંતોએ પણ સર્વત્ર અભેદ-ભક્તિજ ગાયેલી છે. અઠારમાં અધ્યાયની ૧૧૫૧મી ઓળખીમાં મહારાજ કહે છે કે—

અર્ધતી ભક્તિ આહો, હેં અનુભવાચિ ભેગેં, નવહે,
બોલા ઐસેં.

અર્થાત્ અર્ધતમાં ભક્તિ છે, એ અનુભવની વાત છે, બોલવાની નથી. અમૃતાનુભવના નવમા પ્રકરણમાં આ વાત સમજાવવા માટે ઘણુંજ સુંદર દષ્ટાંત આપેલું છે. પર્વતની શુદ્ધમાં એક દિવાલય છે. ત્યાં ભેંઈએ છીએ તો એકજ પથ્થરમાં દેવના, દેવાલય અને દેવભક્ત બધાજ છે.

દેવ દેહાલ પરિવાર, દીજે દેહનિ રંગર.

તેસા ભક્તિચા વેળાદે દાં નવહાવા ? ૪૨

અર્થાત્ દેવના, દેવાલય અને પરિવાર જેમ એકજ પર દેહાલ પરિવારમાં રહે છે, તેજ પ્રમાણે ભક્તિનો વ્યવસ્થાર પણ, એકજમાં દેમ ન કરી શકે ? કદાચ અને અવગણ્ય છે. તોને મુખા નિર વહેતુ ને ભવાઈ પાડ

એજ છે. તુકારામ મહારાજે કહ્યું છે કે—

અભેદજ્ઞિ લેહ રાખિયેલા અંગી વાદાવયા જગી પ્રેમમુખ.

અર્થાત્ લેહને અભેદ કરીને રાખ્યો, કે જેથી સંસારમાં પ્રેમમુખની વૃદ્ધિ થાય. એકનાથ મહારાજ કહે છે કે

દેવો દેવપણે દાટલા, લક્ષ્મી લક્ષ્મીપણે આટલા.
દોહડીઆહી અંતુ આણા અભેદો જાણા અનનુ.

અર્થાત્ “ દેવ દેવત્વમાં સમાયા, લક્ષ્મી લક્ષ્મીપણમાં લખી ગયા; આ રીતે જન્મેનો અંત આવ્યો અને અભેદ અનંત થઈને પ્રકટ થયા.” આ અભેદભક્તિનો મર્મ છે. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે પણ (અધ્યાય ૧૫) કહ્યું છે કે—

સાડપંધરેસીં મિસલાવે તં સાડપંધરેચિ હો આવે;
તેવિં મી જાલિયા સંભવે, લક્ષ્મી માછ. પાંદ

અર્થાત્ “ સાડાપંદરના સોનામાં યાને ઉત્તમ સુવર્ણમાં ઉત્તમ સુવર્ણ મળવાથીજ તે ઉત્તમ સુવર્ણ થાય છે, તેજ પ્રમાણે મારી ભક્તિ મારારૂપ જનવાથીજ ઘર્ષ થકે છે.” એમજ નહિ પણ વિભક્તિમાં (લેહભાવમાં) સાચી ભક્તિ હોઈજ શકતી નથી ! મહારાજ પ્રશ્ન પૂછે છે કે—

હા ગા સિંધસિ આનિ હોતી, તરી ગંગા ફેસેનિ મિસતી.
મહોળાનિ મી ન હોતાં ભટતી, અન્વય આહે ? પાંદ

અર્થાત્ “ અરે જો તો ખરો, જો ગંગા સમુદ્રથી ભિન્ન હોત તો શું તે કદી તેમાં મળી શકત ? તેજ પ્રમાણે મારારૂપ થયા સિવાય મારી ભક્તિ થઈજ શી રીતે શકે ?”

સમુદ્રના તરંગો જેમ સમુદ્ર સાથે સર્વથા એકરૂપજ હોય છે, તેજ પ્રમાણે શ્રીહરિની સાથે—અર્થાત્ શ્રી ગુરુ દેવની સાથે સર્વથા અનન્ય થવું, એજ સાચી ભક્તિ છે અભેદભક્તિનું આ રહસ્ય ધ્યાનમાં રાખતાં છતાં શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજના એ ઉદ્દગારોનું મનન કરવું જોઈએ, કે જે તેમણે પરબ્રહ્મરૂપ શ્રી સદ્ગુરુ પ્રત્યે કાઢ્યા છે. તા.પ.૫૪ કે.

મહાવસ્તુ, બ્રહ્મબોધક શ્રીસદ્ગુરુ અને બોધપાત્ર અત્ શિષ્ય
યજ્ઞોમાં એકાત્મલાવ છે.

(૭) પંદરમા અધ્યાયના મંગળાચરણમાં (૧-૨૮)
શ્રીગુરુ ચરણોનું જ માનસપૂજન કરીને મહારાજે બતાવ્યું
છે કે, શ્રીગુરુની કૃપાથી આ વાણીને કેવો અલૌકિક વૈશવ
અને સદ્ગુણ્ય પ્રાપ્ત થયાં. શ્રીગુરુનાં ચરણોનું ધ્યાન કરતાં
કરતાં બતાવે છે કે, હૃદયના બાજઠ ઉપર શ્રીગુરુની પાદુકા
રાખવી, ઐક્યલાવની અંજલિમાં સર્વ ઇદ્રિયોનાં પુષ્પ
રાખીને અર્ધ આપવો, એકનિષ્ઠાના જળથી સ્વચ્છ કરેલી
વાસનાના ચંદનની અર્ચા કરવી, પ્રેમરૂપી સુવર્ણની પૈજની
(એક જાતનું ધરણું) શ્રીગુરુનાં કોમળ ચરણોમાં અને
ભક્તિનાં નૃપુર તેમની આંગળીઓમાં પહેરાવવાં, આનંદ-
પરિમલથી ભરેલા સત્ત્વનાં અષ્ટદલ (આઠ પાંખડીવાળાં
પુષ્પ) ગુરુનાં ચરણોમાં અર્પણ કરવાં, 'અહ' લાવનો ધૂપ
દેવો, 'નાહ' લાવનો દીવો કરવો, સમરસ-અર્થાત્ ઐક્ય-
લાવથી તેમને આલિંગન આપવું, પોતાના શરીર અને
પ્રાણની પાદુકાઓ શ્રીગુરુનાં ચરણોમાં પહેરાવવી તથા
તેના ઉપર પછી લોગ અને મોક્ષ અર્પણ કરવાં; ઈત્યાદિ
શ્રીગુરુચરણ-ધ્યાનનો પ્રસંગ મનનપૂર્વક વાંચતાં વાંચતાં
વાચકોને પણ સમાધિ લાગી જાય છે. એટલે! ગાઢો રંગ
પ્રત્યેક પદમાં ભરેલો છે.

પંદરમા અધ્યાયને અંતે પુરુષોત્તમ સ્વરૂપનું યથા-
યોગ્ય વર્ણન કર્યા પછી મહારાજ કહે છે કે—

આનાં વિદ્યાભક્ત માત્રા, સ્વામી શ્રીનિવૃત્તિરાજ,
તો અવધાર વાચ્યપૂજન. જ્ઞાનદેવ મહારાજ. પદ્ય

અર્થે નુ “ હવે જ્ઞાન. વિશ્વવ્યાપક સદ્ગુરુ શ્રીનિવૃત્તિ-
રાજ. મ. ફ. આ વ કરેજ્ઞાન મહારાજ કહે. ”

(૮) ને ૧૦. આ પદ્ય મંત્રના સ્વરૂપ (૧-૪૦) ધર્મ
ને હૃદય, જેને આ ને સર્વ સ્વરૂપ જતાં શ્રી વિદ્યાર
૧ ૧૩

યશે, જોટલે બેજોક જોવીજોજ અહીં આપીને સમાપ્ત કરીએ છીએ—

માવલવીત વિશ્વાભાસ, નવલ ઉદયતા ચંડાંશ,
અદ્રધાબિજની વિકાસ, વંદ આતાં, ૧
તે અવિધારાતી રૂપોનિયાં, ગિલી જ્ઞાનાજ્ઞાન ચાંદણિયા,
તો મુદિન કરી જ્ઞાનિયા, સ્વપ્રોધાયા, ૨

શ્રીરામકૃષ્ણે સૂર્યની ઉપમા આપીને કહે છે કે—
“વિશ્વાભાસનો નાશ કરનારા, અદૈતજ્ઞાનરૂપી કમલિનીને વિકાસ કરનારા નવલ સૂર્યને હવે વંદન કરે છે. જે અવિધારૂપી રાત્રિને દૂર કરીને જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બન્ને તારાઓને ગળી નાશ છે તેમજ જે જ્ઞાની જનોને માટે આત્મબોધનો સારો દિવસ ઉગાડે છે;” તે સદ્ગુરુરૂપ સૂર્યના વિષયમાં આગળ કહે છે કે બુદ્ધિ અને બોધના ચક્રવાકેની જોડી ભેદ-નદીને કિનારે વિયોગને પામે છે. બન્ને જોડખીલથી વિપ્રદાં પડે છે અને બે કિનારે બન્ને ચીસો પાડે છે. ચિદાકાશમાં પ્રકાશમાન આ સૂર્યનો ઉદય થવાથી આ બન્ને વિયોગીઓ પાછાં મળે છે અને ઐક્યનો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે—

તથા ચક્રવાકાંચે મિથુન, સામરસ્યાચે સમાધાન,
ભોગવી જે ચિદ્ગગન, ભુવનદિવા, ૬

તે સદ્ગુરુ એવા છે કે “તે બુદ્ધિ-બોધ (જ્ઞાન)રૂપી ચક્રવાકેની જોડીને ચિદ્ગગનમાં ભુવનદીપ થઇને સમરસ અર્થાત્ ઐક્યનું સમાધાન પ્રાપ્ત કરાવે છે.” આમ કહીને આગળ આ પ્રમાણે નમન કરે છે—

“અહોરાત્ર અર્થાત્ જ્ઞાનાજ્ઞાનથી પર જે જ્ઞાનસૂર્ય છે, તેને કોઈ પણ જોવા ઇચ્છે તો કેવી રીતે જુએ ? તેને માટે પ્રકાશ્ય (જોવાયોગ્ય) કંઈ પણ નથી. તે પોતેજ પ્રકાશક છે. એવા એચિત્સૂર્ય શ્રીનિવૃત્તિનાથને મારા વાર વાર પ્રણામ છે.”

(૯) ૧૭મા અધ્યાયના મંગળાચરણમાં ૧૮ જોવી-ઓ છે. એમાં ‘આરાધ્યલિંગ શ્રીગુરુરાજ’નું સ્તવન છે.

વિશ્વવિકાસિત મુદ્રા, જયા સોડવી ઉઝી યોગનિદ્રા.
તયા નમોજી ગણેન્દ્રા, શ્રીગુરુરાયા. ૧
ત્રિગુણ ત્રિપુરી વેઠિલા, જીવત્વદુર્ગી આરિલા,
તો આત્મશંભૂને સોડવિલા, ઉઝિયા રમૃતી. ૨

અર્થાત્ “ હે ગુરુરાજ ! વિશ્વરૂપથી પ્રકૃષ્ટિત મુદ્રા, કે જે આપની યોગનિદ્રામાંથી નીકળે છે તે સર્વ ગણોના નાયક આપને મારા પ્રણામ છે. ”

“ ત્રિગુણરૂપ ત્રિપુરથી ઘેરાયેલા અને જીવદશાના દુર્ગમાં કેદ થયેલા જીવને (હે ગણેન્દ્ર ગુરુરાજ) આપનાજ રમરણથી આત્મશંભુ મુક્ત કરે છે. ”

આપને આ પ્રમાણે પહેલાજ ગણેન્દ્ર કહ્યા છે. આથી લોકો આપને વકતુંડ કહેતાં પણ ચૂકશે નહિ. આપ વકતુંડ પણ છો, પણ કોને માટે ?

જે ઉઝયા વિખીં મૂદ, તયાં લાગીં તૂં વકતુંડ,
જ્ઞાનિયાંસી તરી અખંડ, ઉજ્જ્વિ આહાસી. ૩

અર્થાત્ “ જે આપની બાબતમાં મૂદ છે, તેમને માટે આપ વાંકા મુખવાળા છો; પરંતુ જ્ઞાનીઓને માટે આપ હમેશાં સરલ સુમુખજ છો. ”

આપનાં દિવ્ય નેત્ર સૂક્ષ્મ છે, પરંતુ તેના ઉન્મેષ-નિમેષમાં (ખુલવા-બંધ થવામાં) વિશ્વની સૃષ્ટિ અને સંહાર થયા કરે છે. (૬)

હે શ્રીગુરુરાય ! આપની સાથે જે સંબંધ બાંધે છે, તેનો સંચાર સાથેનો સંબંધ તૃતી હત્ય છે. આપના સ્વ-રૂપમાં સંચારનો સંચાર છતી હત્ય છે. જે ધ્યાન પણ જુદાગી દે છે (ધ્યાના, ધ્યાન અને દ્યેયની ત્રિપુરી ઉની કરતો નથી) તેની સાથે આપ સ્નેહ રાખો છો. આપને જે નાતગી સ્વરૂપ કરીનેજ જે આપને મેલવવાનો યત્ન કરે છે, તેની સાથે સ્નેહ રાખો છો. (૭)

“ આપની સાથે જે સંબંધ બાંધે છે, તેનો સંચાર સાથેનો સંબંધ તૃતી હત્ય છે. ”

તેની સર્વજ્ઞતાનો દંડો સંસારમાં વાગે છે. વેદની વાણી પણ આપ સાંભળતા નથી, એથી તો જણાય છે કે, આપની સશિથીજ આપનું 'મોન' નામ કહેવાતું હશે ! ત્યારે હું આપની સ્તુતિ કેવી રીતે કરું ? આપ ઈશ્વર અને હું સેવક, આ ભાવ ધારણ કરું તો આપના અખંડ રમમાં અડચણ આવે છે અને આ પ્રમાણે આપનો દ્રોહ થાય છે ! આથી હું હવે આપને કંઈ પણ થતો નથી. સર્વથા કંઈ પણ હોયું એજ હે અદૈત ! આપને પ્રાપ્ત થવું છે. આપનું આ રહસ્ય, હે આરાધ્યલિંગ ! મેં સમજી લીધું છે. એથી હવે આપનાથી અલગ નહિ થતાં સમુદ્રમાં જેમ મીકું ભળી જાય છે તેમજ હું આપને નમન કરું છું. આથી વિશેષ હવે બીજું શું કરું ? (૧૪-૧૮)

(૧૦) અઢારમા અધ્યાયના મંગલાચરણની ૨૬ શ્લોકો-
ઓ તો ઘણીજ ઉત્તમ છે.

જયજય દેવ નિર્મળ, નિજ જનાખિલ મંગલ,

જન્મજરા જલદ જાલ, પ્રભંજન. ૧

જય જય દેવ સકલ, વિગત વિપયવત્સલ,

કલિતકાલ કોતુહલ, કલાતીત. ૩

જય જય દેવ નિષ્કલ, સ્ફુરદમન્દાનન્દખડલ,

નિત્ય નિરસ્તાખિલમલ, મૃગખૂત. ૫

જય જય દેવ વિશુદ્ધ, અવિદોધાનકિરદ,

રામદમમદનમદભેદ, દયાર્ણવ. ૭

આ પ્રમાણે વિવિધ વિશેષણોથી એ નિર્વિશેષને સંભો-
ધન કરવાનું પણ ઠીક લાગ્યું નહિ; ત્યારે મહારાજ કહે છે કે-

૮૬ીં વિશેષણે વિશેષિજે, તેં દશ્ય નવહે રૂપ વૃથે;

હેં જાણેં મી મહણોનિ લાજે, વાનણા દહીં. ૧૨

અર્થાત્ “જે વિશેષણોથી આપની સ્તુતિ કરે છે, તેનાથી ઉત્પન્ન થનારું દશ્ય આપનું સ્વાયં રૂપ નથી, એ હું જાણું છું. એથી આ સ્તુતિથી હું યશમાઉં છું.”

આથી પ્રશ્ન થાય છે કે, તો પછી આવી સ્તુતિ કરો છો શા માટે? તેનો ઉત્તર આપે છે કે—

“હે સદ્ગુરુનાથ ! સમુદ્રની મર્યાદા પ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ આ મર્યાદા ત્યાં સુધીજ છે, કે જ્યાં સુધી સુધાકર ચંદ્રનો ઉદય થયો નથી.” ચંદ્રોદય થતાંજ સમુદ્ર ઉછળ્યા વિના કેવી રીતે રહી શકે? (૧૩)

સોમકાન્તમણિ પોતાના જળથી ચંદ્રને અર્ધ્ય નથી આપતો, પરંતુ ચંદ્રજ તેની પાસે અર્ધ્ય અપાવે છે. વસન્તુ આગમન થતાંજ વૃક્ષો પલ્લવિત થવા લાગે છે, અથવા પુષ્કરિણોનો સ્પર્શ થતાંજ પદ્મિની-કમલિની લોકલાજાદીને પ્રકુલ થાય છે; તેમજ—

તૈસા તૂતેં જેથ મી સ્મરેં, તેથ મી પજુ મી વિસરેં,
મગ નીકલિલા ઢંકરે, તૃપ્ત જૈસા. ૧૬

અર્થાત્ “જ્યાં હું તારું સ્મરણ કરું છું, ત્યાં હું મારું ‘હું-પણ’ વિસરી જાઉં છું, ત્યારે ભોજન કરીને તૃપ્ત થયેલા મનુષ્યની પેઠે જેમ તેની ઇચ્છા વિનાજ ઓડકાર ઉપર ઓડકાર આવવા લાગે છે, તેવીજ મારી અવસ્થા થઈ જાય છે.”

‘હું-પણ’ રાખીને જો હું આપની સ્તુતિ કરું તો શુભ અને દોષને અલગ અલગ કરીને જોવા પડશે; પરંતુ જેમ હું તો—

તરી તું એક રસાચં લિંગ, કેવિં કું ગુણગુણીં વિભાગ ?
માતીં કાનિ સાંધિનાં સાંગ, કીં તૈસેંચિ ભસ ? ૨૦

અર્થાત્ “આપ એક રસમૂર્તિ છો, શુભ અને અશુભના ભેદ હું કીં રીતે ચાલી શકું? માત્રી તોરીને પછી તેને જોવા ક્યાં તેને ન તોડવું એવું મું વધુ જાણું નથી?”

આથી આપ તું મારો ‘માત્રી’ બાદી’ ના અનુભવ લેાવે.

રિસાપાનિક આદે. વિદ્યાસ તે પ. ૨૧

“અને જો હું આપને મા-બાપ કહીને પોકારું, તો
જો પણ આપની યથાર્થ સ્તુતિ નહિ થાય, ઉલટું મારું
બાળકપણની ઉપાધિની આપને આભરણેટ લાગશે.”

તાત્પર્ય કે—

સ્તુતિ કાંદી ન બોલજો, પૂજા કાંદી ન કરજો;
સન્નિધિ કાંદી ન હોજો, ઇચ્છા કાંદી. ૨૫

અર્થાત્ “કંઈ ન બોલવું જોજ આપની સ્તુતિ છે;
કંઈ ન કરવું જોજ આપની પૂજા છે અને કંઈ પણ ન
હોવું જોજ આપનું સન્નિધ્ય છે.”

જ્ઞાનેશ્વરીના ઉપસંહારમાં અંયકર્તૃત્વના અભિમાન-
નો ત્યાગ કરતાં કરતાં મહારાજ કહે છે કે—

“તે સર્વોપકારક સમર્થ સદ્ગુરુ શ્રી નિવૃત્તિનાથ
મારામાં પ્રવેશીને સર્વ કર્મો કરી રહ્યા છે. આથી અના-
યાસેજ સંસારને હું આ ગીતા મરાઠી ભાષા દ્વારા બતાવી
રહ્યો છું, એમાં આશ્ચર્યજ શું છે ! પર્વત ઉપર ગુરુ-
(દ્રોણાચાર્ય)ની માટીની મૂર્તિ સ્થાપન કરીને તેમની સેવા
કરનારા પારધિ(એકલવ્ય)એ ત્રણે લોકમાં ખ્યાતિ મેળવી
હતી. ચંદન-સુખડની આસપાસનાં વૃક્ષો ચંદનમય જની
જાય છે. વસિષ્ઠનું કાપાય વઝ્ર સૂર્ય નારાયણના તેજ સાથે
પ્રતિરૂપ થઈ કરવા લાગ્યું. આ બધી વાતો તો પ્રસિદ્ધ છે;
પરંતુ વસિષ્ઠનું કાપાય વઝ્ર તો નિર્જીવ હતું અને હું તો
સજીવ છું, અને મારા સદ્ગુરુનાથ ધનવાન છે, કે જે મારા
કૃપાકટાક્ષથી પોતાના પદ ઉપર બેસાડી લે છે. (૧૭૨૬-
૧૭૩૩) આ પ્રમાણે ગુરુપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલું સમાધિરૂપ
ધન મારા પ્રભુએ અંયના રૂપમાં ચૂંચીને મને સોંપી દીધું;
નહિ તો હું કંઈ શીખ્યો નથી, કંઈ ભણ્યો નથી, પ્રભુ
સદ્ગુરુની સેવા પણ હું નથી બાંધતો; આવો અંય મહા
હું કેવી રીતે રચી શકું ? પરંતુ સાચી વાત એ કે, મારા
ગુરુનાથે મને નિમિત્ત કરીને આ અંયને જહાને સંચારનું
રક્ષણ કર્યું છે.” (૧૭૬૪-૧૭૬૬)

“અમૃતાનુભવ”માં ગુરુમહિતનો ઉદ્દેશ

અમૃતાનુલપ ગ્રંથના ખીલ અધ્યાયમાં સફુરના વાચ્ય (સોપાધિક) અને લક્ષ્ય (નિરૂપાધિક બ્રહ્મ) સ્વરૂપને અનુલક્ષીને ઘણુંજ સુંદર વર્ણન કરેલું છે.

આતાં ઉપાય વન વસંતુ, જો આજ્ઞેયા અહેવ તંતુ,
અમૂર્તચિ પતિમૂર્ત, કાર્ણયાયા. ૧

અર્થાત્ સ્વસ્વરૂપાનુભવના શ્રવણ-મનનાદિ જે ઉપાયો પ્રતાપ્યા છે, તે ઉપાયરૂપ વનને ખાટે સદ્ગુરુ વસંત સમાન છે; અર્થાત્ વસંતનું આગમન ચતાંજ વન ફળ-ફૂલોથી સુસમૃદ્ધ થાય છે, તેજ પ્રમાણે શ્રવણ-મનનાદિ ઉપાયો સદ્ગુરુ થવાનો એકમાત્ર સંયોગ શ્રીસદ્ગુરુનો સમાગમજ છે. એજ બ્રહ્મવિદ્યાનું સૌભાગ્યસૂત્ર છે. તે અવ્યક્ત છે, પરંતુ કારુણ્યરૂપે મૂર્તિમાન છે.”

भागानि भाषाटुंजइं, भुक्तभेतिषाया वागइ,
 देवविता सइगुरु, निवृत्ति पंइ. २

અર્થાત્ “માયારૂપ હાથીને મારીને તેના ગંડસ્થળનાં મુદ્દા (મોતી) (અર્થાત્ નિત્યમુદ્દા આત્મભાવ) નું લોજન કરાવનારા સદ્ગુરુ નિવૃત્તિનાથને હું વંદન કરું છું.”

આ દામમાં અર્ધાત્ બદલે મુજબ કરવામાં શ્રીસદ્-
ગુરુને ધનુર્જ કદ ઉઠાવવાં પડતાં હશે ? તેનો જવાબ
આપે છે. ના—

जयाक्षिणि अपांजपाते, अक्ष नक्षत्राक्षीं आते,
 जेठ जलजलया जलजले. जयापाक्षी. ४
 जेष्ठ जलजलया जलजले. जे नक्षत्राक्षीं आते.
 जेष्ठ जलजलया जलजले. जे नक्षत्राक्षीं आते. ५

[illegible]

શિદ્ધ છે; સદ્ગુરુને માત્ર માર્ગદર્શક થવું પડે છે. 'જો તો આત્મારામ છે, સદ્ગુરુ તેના દર્શનના માર્ગદર્શક છે.'"

સદ્ગુરુને માત્ર માર્ગદર્શક કહ્યા, એથી કોઈ એમ ન માને કે સદ્ગુરુના સામર્થ્યનો મહિમા કંઈ એણે યથો છે.

સામર્થ્યાચિનિ બિંદુ; જો શિવાચંદી ગુરુત્વજે,
આત્મા આત્મમુખ દેખે; આરણ્ય છે. ૬

અર્થાત્ 'સદ્ગુરુત્વ' સામર્થ્ય એટલું છે કે તે શિવ-જીના ગુરુત્વને પણ જીતી લે છે. 'અવિદ્યાની ઉપાધિવાસે જીવ માયોપાધિ શિવને અધીન છે. પિંડના ચાલક જીવ છે, પ્રજ્ઞાંકના ચાલક શિવ છે. આ પ્રમાણે જીવથી શિવ હમેશાં શ્રેષ્ઠ છે. પરંતુ શિવનું આ ગુરુત્વ જીવસાપેક્ષ છે; તેમ છતાં છે તો જ્ઞાતેય ઉપાધિમાં, કેવળ સદ્ગુરુજી ઉપાધિથી પર છે. આ કારણથી તેની દૃષ્ટિમાં જીવ અને શિવ બન્ને એકરૂપ જાણી જાય છે. જેમ બે કેદી હોય, એકના પગમાં ભેડીએ પડી હોય અને બીજો માત્ર નજરબંધ હોય, પરંતુ સત્તાત્ર મનુષ્યની દૃષ્ટિમાં જ્ઞાતેય કેદીજ છે; તેજ પ્રમાણે જીવ અને શિવ જ્ઞાતેય ઉપાધિવિશિષ્ટ હોવાથી જાય છે; જેમની જાણતામાં જે ભાવ છે તે સદ્ગુરુની દૃષ્ટિમાં કેદીજ નથી. જીવાત્માના આત્મમુખને માટે સદ્ગુરુજી કંપજી છે."

જો ભેદલિયાગિ સવે, પુરતિ ઉપાયાચે ધાવે,
પ્રવૃત્તિ ગંગા સ્થિરાવે, સાગરી' જીવે. ૮

અર્થાત્ 'તેમનો મેળાપ થવાથી તે (સાધક) (સાધ-નોથી પણ આગળ દોરે છે. અને પ્રવૃત્તિગંગા નિવૃત્તિના સાગરમાં મળીને સ્થિર થઈ જાય છે. "

જેના અનવસરમાં—અર્થાત્ કે અજ્ઞાનમાં—વિસ્મરણમાં જીવ દ્રષ્ટા બનીને જગતને દૃશ્ય બનાવી લે છે, અને જેની ભેટ થતાંજ અનેક નામરૂપાત્મક જગત અસ્ત પામી જાય છે, તેજ સદ્ગુરુત્વ સાચું સ્વરૂપ છે. તાત્પર્ય કે, આત્મસ્વરૂપમાં તન્મય થતાંજ દ્રષ્ટા, દૃશ્ય અને દર્શનની ત્રિયુતી અદૃશ્ય થઈ જાય છે. અને આત્મસ્વરૂપનું વિસ્મરણ થતાંજ

ત્રિપુટી પોતાનો વિસ્તાર ફેલાવે છે. સ્વરૂપ છે તો જગત નથી અને જગત છે તો સ્વરૂપ નથી. સ્વરૂપના લોપમાં જગત દૃશ્યમાન છે અને જગતના લોપમાં સ્વરૂપનો પ્રકાશ છે. ત્યારે આ લોપ અને પ્રકાશમાં શિષ્ય અને ગુરુનો પણ ભેદ ક્યાં રહ્યો?

એક પણ નહોતો મુસાસ, મુહુર્તનિ ગુરુ શિષ્યાચ્ચં કુરુનિ મિસ.

પાહણેચિ આપક્ષી વાસ, પાહત અસો. ૧૩

“અર્થાત્ ‘એકત્વમાં શ્રીસદ્ગુરુને કળ વળી નહિ તેથી તેમણે ગુરુ-શિષ્યનું’ આ બહાનું કાઢ્યું છે અને પોતે જ ગુરુ અને પોતે જ શિષ્ય બનીને આપજ આપને ભેદ રહ્યા છે !”

શિવ શિયા મદ્ગુરુ, તુજસા ગૃહા કાય કરું?

એકાહી નિર્ધારં વરું, હેતાસી કાં. ૩૭

અર્થાત્ “શિવ-શિવ ! દર્શન, નમન, સ્તવન એમાંથી કોઈના શ્રીવિષય આપ બનતા નથી. સત, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોને આપ છુપાવીને બેઠા છો, એથી આપના સ્વરૂપના વિષયમાં આપ મને કોઈ પણ નિશ્ચય કરવા હેતા નથી ! આપની સાથે પ્રેમ દયા સિવાય રહેવાતું નથી, અને જીવન લીધા વિના (જીવદશા નષ્ટ કર્યા વિના) આપ એ પ્રેમ મને રહેવા જ હેતા નથી !

નવના અધ્યાયમાં શ્રીગુરુના ઉપકાર યાદ કરીને પ્રેમમય અંતઃકરણથી કહે છે કે—

શિવ શિયા સમર્થા સ્વામી, કેવલિયે આનંદભૂમિ.

દિપ દીપ્તે એકે આબહી, એસે દેસે. ૬૪

મંગલિ આ મંગલિસે, નિર્દેસેનિ આ નિર્દેસે.

આગ્રહીય આનંદાં આણિસે, નવલજી તુમે. ૬૫

અર્થાત્ નિર્દેશક અને નિર્દેશ્યને જગાડીને આત્મભવ-નિવૃત્તિ ને સંવિદ્યા છે, તેની નિવૃત્તિ કરી અને મને જ આત્મભવ અને પ્રેમ સ્વરૂપી દીધા. આ સમર્થ ને નિર્દેશક તો ઉપર હેતો! મને ઉપકાર કર્યો!

સંપ્રવેશ

મહોત્સાહાનિ માત્રે નિત્ય નવે, શ્વાસોચ્છવાસહી પ્રબંધ હો અત્રે
શ્રીગુરુદૃષ્ટા કાય નોહો, જ્ઞાનદેવો મુલે.
(જ્ઞાનેશ્વરી ૧૮-૧૭૩)

“આથી મારા નિત્ય નવા શ્વાસ-ઉચ્છવાસ પણ કાબજ થઈ
લાગ્યા છે. જ્ઞાનદેવ કહે છે કે, શ્રીગુરુની દૃષ્ટાથી શું ખતી થઈતી નથી?”

શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું ચરિત્રકથન તો આ અંશમાં
આઠમા અધ્યાયમાંજ સમાપ્ત થઈ ગયું. તે પછી તેમના
ચરિત્રની જે મુખ્ય વાત હતી, (અર્થાત્ ગુરુભક્તિ) તેનું તેમ-
જ પાછલા અધ્યાયમાં તેમનાંજ વચનોને આધારે વિવેચન
કયું. હવે આ અધ્યાયમાં, જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે જડ હૃદયના
ઉદ્ધાર માટે અંધરૂપે જે અક્ષય ધન સંચય કયું છે, તેને
કંઈક વિચાર કરીએ. સામાન્ય રીતે કોઈ પણ અંધકારના
ચરિત્રમાં તેના અંધોનો વિચાર કરતાં તે અંધોના ગુણ-
દોષ-વિવેચનને માટે એક સ્વતંત્ર અધ્યાય લખવો પડે છે.
પરંતુ આ સામાન્ય નિયમ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના અંધોની
બાબતમાં ઘટાવી શકાતો નથી. મહાત્માઓના અંધોમાં
દોષ થતા નથી, તેથી એવા અંધોમાં દોષ ગ્રાંધી કાઢવું
ખતીજ શકતું નથી; ગુણોનેજ ખરાબર સમજી લેવા એટલા
કઠણ છે કે કોઈ પણ પ્રાકૃત હૃદયની જુદીને માટે તે
અસંભવિત છે. તેથી ગુણોનો યથોચિત આદર કરવાનું
પણ ખતીજ શકતું નથી. એટલે આવા મહાત્માઓના ચરિત્ર-
માં ગુણદોષ-વિવેચનનો અધ્યાય ચરિત્રકાર લખીજ શકે
નથી. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના અંધોને યોગ્ય માનવું

કિતલ કરી શકાય નહિ. આપણે સામાન્ય મનુષ્યો યો ક્રિયાઓ નથી જાણતા, એથી યોગ વિગેના સંકેતોની પોના અભંગ અથવા કુંડલિની વગેરે વર્ણનના પ્રય્ન અનુભવ ન હોવાથી, સમજવા મુશ્કેલ લાગે છે. તેજ પ્રભુ તેમના પ્રંથ છ એકા પહેલાંના છે, એથી તેમાં વપરેલા અનેક શબ્દો આ સમયે પ્રચલિત નથી અને કેટલાક શબ્દો એવા પણ છે, કે જે ભિન્ન ભિન્ન પ્રાંતોની ભાષાઓ આજે પણ મળી આવે છે. અધ્યાત્મનો વિચાર અને અનુભવ આ સમયે ધ્રુવોજ દુર્લભ થઈ ગયો છે, તેથી તેમના જ વળી વધુ મુશ્કેલ જણાય છે; નહિ તો તેઓ 'આખા સુબોધ' જ છે. જ્ઞાનેશ્વરીમાં ૫૬ ભાષાઓ નહિ, બસ એકજ સરળ મુલભ મરાઠી ભાષા છે.

જ્ઞાનેશ્વરીમાં મરાઠી ભાષા અને મહારાષ્ટ્ર દેશ વિં પ્રેમ અને અભિમાનના અનેક ઉદ્ગાર છે.

‘યે મહાઠિયેચિયા નગરી’, બ્રહ્મવિદ્યેચા મુકાલ કરી,
(અધ્યાય ૧૨-૧૬)

અર્થાત્ આ મરાઠી ભાષાની નગરીમાં બ્રહ્મવિદ્યા એવી ભરી હો કે કંઈ ઉણુપ ન રહે. જ્ઞાનેશ્વરીના ઉપસંહારમાં રાજા રામદેવરાય બાધવ (યાદવ)નો ઉલ્લેખ છે. ત્યાં પણ ‘ગોદાવરીચા કુલી’, મહારાષ્ટ્ર મંડલી’ શબ્દ આવ્યા છે. છઠ્ઠા અધ્યાયની પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે કે ‘મારા ભાઈ મરાઠી છે, પરંતુ અમૃતનો જય કરનારા રસપૂર્ણ અક્ષરો હું એમાં ભોગવીશ.’ (૬-૧૪)

વિભૂતિવિસ્તાર-યોગ જતાવતાં મહારાજ બહુ પ્રેમથી કહે છે કે—

“દેશી ભાષા (મરાઠી ભાષા) નાગરી ભાષા હોવાથી એમાં શાંતરત્વે શૃંગારને છતી લીધો છે અને મારી આ બોલીઓ સાહિત્યશાસ્ત્રને માટે પણ અલંકાર થઈ છે. મૂળ સંસ્કૃત શ્લોક અને તેના ઉપર મારી મરાઠી બોલીઓ,

જાણેને જો કોઈ સૂક્ષ્મ રીતે મેળવીને જોશે અને આશય
યાનમાં રાખશે તો મૂળ કયું છે ને લાપાંતર કયું છે,
પ્રે પછુ તે સમજી શકશે નહિ. શરીરના અવયવોની સુંદ-
તાથી જેમ અવયવોજ આલૂપણેને માટે આલૂપણ બની
જાય છે, અને કોઈ બતાવી શકતું નથી કે કોના વડે
કોણ સુશોભિત છે (અર્થાત્ કોની શોભાનું કોણ કારણ
છે), તેજ પ્રમાણે મરાઠી ભાષા અને સંસ્કૃત સમાન યોગ્ય-
તાથી એકજ ભાવાર્થના સિંહાસને વિરાજે છે. ’ (૪૨-
૪૫) જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા જે સહૃદય વાચકોએ વાંચી હશે,
તેમને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના આ ઉદ્ગારોની યથાર્થતા
વિશેષ બતાવવાની આવશ્યકતા નથી. વળી અગિયારમા
અધ્યાયમાં મહારાજ કહે છે કે-’ આ વિશ્વરૂપદર્શનના
અધ્યાયમાં શાંત રસને ઘેર અદ્ભુત રસનું આગમન થયું
છે. અને લક્ષના લનૈયાઓની પેઠે ખીબા રસોનું યથોચિત
સન્માન કરવામાં આવ્યું છે. ’

મરાઠી ભાષાના સામ્રાજ્યમાં શાન્ત રગ્નને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે અભિયેક કરીને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે, એ વાત ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે પુરોહિત-રૂપે મહારાષ્ટ્રના સારસ્વત રાજ્યમાં શાંતરસનેજ રાજ-મિંદાસન પર બેસાડ્યો અને ત્યારથી ૬૦૦ વર્ષ થઈ ગયાં.

[illegible]

મહારાષ્ટ્રના મંત્ર કનિઓએ શાંત રચના આ અમરમંત્ર રજા કરી છે અને શાંત રચની છાયામાં ભક્તિ-જ્ઞાન-વૈજ્ઞાને સમગ્રત મહારાષ્ટ્રમંડળને પોતાને અધીન રાખ્યો છે. અમર મહારાજ વળી આગળ દહે છે કે—

“ચંદ્રકૃત ભાષાની હલ્લેખ દિવાલો તોડીને અમર શ્રીગુરુએ મરાઠી શબ્દો વડે આ મુગમ માર્ગ તૈયાર કર્યો છે. આ માર્ગે આત્મીને ગમે તે અહ્ભાવમાં રનાન કરી દે છે અને વિશ્વરૂપ પ્રયાગ-માધવનાં દર્શન કરીને સંસારને તિલાંજલિ આપી શકે છે.” તેરમા અધ્યાયમાં વળી કહે છે કે

“જે શૃંગાર સોને અત્યંત પ્રિય છે, તેના મસ્તકે પદ રાખનારો શાંત રસ હવે હું પ્રગટ કરીશ. હવે હું જે નવલી પરમ પ્રિયા મરાઠી ભાષા બતાવીશ, કે જે ભાષા સાહિત્ય શીખવશે અને માધુર્યમાં અમૃતને પણ ટ્રિકકું પાડી દેશે. શાંત રસથી ભરપૂર સુધાકર સાથે મારી જોવીઓ રૂપમાં કરશે અને રસરંગ રેલાવશે. તેથી તામસ પ્રકૃતિના પિશાચોના મનમાંથી પણ સાન્નિધ્ય પ્રેમ ઝરવા લાગશે. કુલ ચિત્ત પુરુષને તો એનું શ્રવણ કરતાંજ સમાધિ લાગી જશે. એવો મુરમ્ય વાગ્વિલાસ હવે શરૂ કરીએ. ગીતાશ્રી વિશ્વને ભરી દઇએ, સંસારને આનંદથી ઘેરી લઇએ. આથી વિવેકનું દારિદ્ર્ય દૂર થશે, શ્રવણેન્દ્રિય અને મનને ચૈતન્યની પ્રાપ્તિ થશે તેમજ જે ધ્રુવ્યશે તે બ્રહ્મવિદ્યાની આ પ્રાપ્તિ મેળવી શકશે. આ નેત્રો પરમ તત્ત્વને જોઈ શકશે, મુખનો ઉદય થશે, આત્મજ્ઞાનની વૃદ્ધિમાં સઘળું વિશ્વ દૂષી નથી. આ સર્વ કંઈ થશે. હું મારા અંતમાં માર્મિક શબ્દોનો પ્રયોગ કરીને પ્રત્યેક પદે ગીતાનો અર્થ પ્રગટ કરીશ અને ઉપમા વગેરેની રેલ-છેલ વહાવીશ. આ બધું હું કરીશ. કારણ કે એટલી મોટી શક્તિ આપીને મારા ગુરુજીએ મને પૂર્ણ વિદ્યાવંત કરેલો છે.” (૧૧૫૬-૧૧૬૬) અમર.

શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના ચાર અંશો પ્રસિદ્ધ છે— જ્ઞાપાથંદીપિકા—અર્થાત્ જ્ઞાનેશ્વરી, અમૃતાનુભવ, હરિયામલ

અભંગ અને આંગદેવ પાસછી. આ સિવાય હાલમાં તેમના
ખીન પછુ સાતસો-આઠસો અભંગ મળ્યા છે. નામદેવે
સમાધિવાળા અભંગોમાં યોગવાસિષ્ઠ પર જ્ઞાનેશ્વરીની ટીકા-
નું નામ લીધું છે. પરંતુ આ અંત્ય હજી સુધી ક્યાંય મળ્યો
નથી.* જે જ્ઞાનેશ્વરીના કર્તા છે, તેજ અભંગોના છે. જ્ઞાને-
શ્વરી કરતાં અભંગોની ભાષા સરળ છે, આથી થોડાક
સમય પહેલાં એવો મત ચાલ્યો હતો કે, જ્ઞાનેશ્વર એકને
બહલે બે થયા હશે. તે સમયે તેની પુષ્કળ અર્થા થઈ હતી.
એ બધા અંથોને વારંવાર અને ઘણી સારી રીતે જોવાથી
મને વિશ્વાસ બેસી ગયો છે કે, પૂર્વપરંપરાથી જે વાત
આપણે માનત આવ્યા છીએ તેજ બરાબર છે-અર્થાત્ કે
જ્ઞાનેશ્વર અને અમૃતાનુભવ જેમની રચનાઓ છે તેમનાજ
મુખેથી હરિપાઠ અને ખીન અભંગો નીકળ્યા છે. આ વિષે
એવો આશ્લેષ કરવામાં આવે છે કે, હરિપાઠ તથા ખીન
અભંગોની ભાષા જ્ઞાનેશ્વરીની ભાષા કરતાં ઘણી સરળ અને
નવીન છે, તથા હરિપાઠ વગેરે અભંગોમાં પંઠરપુર અને
વિઠ્ઠલનું માહાત્મ્ય અને પ્રેમમય વર્ણન છે, કે જે જ્ઞાને-
શ્વરીમાં નામમાત્રનું પણ નથી. આ આશ્લેષ વિચારવા યોગ્ય
છે, એમાં સંદેહ નથી. પરંતુ આ આશ્લેષોનો સમાધાન-
દારક ઉત્તર પણ આપી શકાય તેમ છે. ભાષાનો પ્રશ્ન
અનેક શોધકોને ઘણાજ મહત્ત્વનો લાગે છે, અને આ
મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે પણ ખરો; પરંતુ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના
અંત્યની એક પણ મૂળ પ્રત આવજીતીમાં મળી નથી, તેથી
આ વિષયમાં માત્ર તક અને કલ્પના ઉપર આધાર રાખવો
યોગ્ય નથી. જ્ઞાનેશ્વરીની ભાષા હરિપાઠાદિ અભંગો કરતાં
કરાવ અને અધિક પ્રાચીન જણાય છે, પરંતુ આમાં એક
વાત વિચારવા લેવી છે કે જ્ઞાનેશ્વરની કાવ્યશૈલી અને
અભંગોની શૈલી એકબીજાની સાથે જોડાયેલી છે.

જ્ઞાનેશ્વરની કાવ્યશૈલી અને અભંગોની શૈલી એકબીજાની સાથે જોડાયેલી છે.

જેયું. નામદેવાદિ વિઠ્ઠલભક્તોની વાતો સાંભળી
ઈ. આ પ્રમાણે તેમનો વિઠ્ઠલપ્રેમ જે તેમને પોતાની
માધી પ્રાપ્ત થયો હતો, તે જમણો થયો અને જ્ઞાની-
સૌને માટે રચેલા હરિપાઠમાં તેમણે સર્વ કાષ્ઠના
પ્રેમ ઉપાસ્ય શ્રીવિઠ્ઠલ પ્રત્યેજ પોતાના પ્રેમોદ્ગાર
કર્યા છે. તાત્પર્ય કે, જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના જે મુખ્ય
શ્રીગુરુ આગળ રચાયા છે અને તે સમય સુધી તેમણે
રૂપુરની યાત્રા અને નામ-સંકીર્તનમાં પોતે કદી સાધ
યો નહોતો. આ કારણે જ જાતે અંધોમાં તેમણે શ્રી-
ગુરુના મહિમાતુલ્ય વર્ણન કર્યું છે અને હરિપાઠ (હરિ-
જ્ઞાના અલંગ વારકરીઓની સંધ્યાકર્મજ છે!) મુખ્યત્વે
તેમને માટે રચવામાં આવ્યા છે, તેઓ વિઠ્ઠલના ઉપાસક
તા. આથી તેમાં શ્રીવિઠ્ઠલ ભગવાનનોજ મહિમા ગાયેલો
કે. વાત એકજ છે. 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म'સ્વરૂપ શ્રીગુરુ
નિવૃત્તિનાથ થયા તો અને પંઢરપુરના ભગવાન શ્રીવિઠ્ઠલ
થયા તો, જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની ભાવનામાં જાતે એકજ
હતા, એમાં સંદેહજ શો છે ?

હવે સૌથી પહેલાં જ્ઞાનેશ્વરીનો જરા વિસ્તારપૂર્વક
વિચાર કરીએ. જ્ઞાનેશ્વરી અંધ મરાઠી ભાષામાં જેમ કાળ-
ક્રમથી પ્રથમ છે, તેજ પ્રમાણે યોગ્યતાના ક્રમથી પણ
પ્રથમજ છે. ધર્મઅંધ કહો, દાબ્ય કહો, વ્યવહારનીતિનો
અંધ કહો, કોઈ પણ દૃષ્ટિથી આ અંધ તરફ જુઓ, એના
સિંહાસનને હલાવી શકનાર કોઈ અંધ રચાયો નથી.
કોઈ તો જ્ઞાનેશ્વરીના સિદ્ધાંત અને વિષયપ્રતિપાદનની
કોટી જોઈનેજ રોડવા લાગ્યો, કોઈ ભાષા-ગોરવ અને
રૂપમા-દાંત વગેરેની ચર્ચાચોગ્ય યોજના જોઈને હિંમતી
પડે, કોઈ જાણના ઢાંચે પ્રગટ થતા જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના
વર્ણનને જોઈ મરિત થયો. કોઈ મહારાજની અન-
ન્ય મુશ્કેલી અને નેત્રની વર્ણના સ્વચ્છ પ્રેમ જોઈને
નેત્રની વર્ણના, કે જે જ્ઞાનેશ્વર-ઉપાસનાના સિદ્ધાંત,
જે નેત્રની વર્ણનાને મુખ્યત્વે નેત્ર સંતુષ્ટ થયો. જે

કોઈ જે દિગ્ગી જ્ઞાનેશ્વરીને જોવા ઇચ્છ્યો, તેમાં તેને પરમ સમાધાન પ્રાપ્ત થયો, તેમાં અટક નથી. જ્ઞાનેશ્વરીનું અંતરંગ સંતજનોને અંતુષ્ટ કર્યો અને બાપાસૌદર્ય સ્વિકૃતિ વાંચીને આનંદ આપ્યો. એનાં પદ અને અર્થ બન્નેય મધુર છે. જ્ઞાનેશ્વરીના વાચકોમાં કોઈ પદમાધુર્યના તો કોઈ વર્તી અર્થમાધુર્યના પણ જોઈતા થયો. આ બે પ્રકારના વાચકોને ઉદ્દેશીને જાણે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે પોતેજ કહ્યું છે કે જ્ઞાનેશ્વરીમાં 'જે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર છે, તેના અધિકારી તેઓજ છે કે જે અંતરંગ જાણે છે, બીજાઓ તો માત્ર વાણીનું વ્યાપ્ત્ય જોઈનેજ સુખી થયો.' (અ. ૧૮-૧૭૫૦) જ્ઞાનેશ્વરીમાં પરમાર્થ અને પ્રપંચ બન્ને જતાવ્યા છે. સિદ્ધાંતો દ્વારા પરમાર્થ અને દૃષ્ટાંતો દ્વારા પ્રપંચ શીખવ્યો છે. ઉપમા, રૂપક અને દૃષ્ટાંત દ્વારા મહારાજે વ્યવહાર-નીતિનું જ્ઞાન આપ્યું છે. સુવર્ણના મણિ સુવર્ણના તંતુથીજ જેમ સુધાય, તેમજ અધ્યાત્મતંતુથી સાંસારિક પ્રપંચ એવી સુંદરતાથી જૂથેલો છે કે પ્રપંચ અને પરમાર્થ એકબીજાથી ભિન્ન કરીજ શકાતા નથી, આજ બોધ જ્ઞાનેશ્વરીના વાચકોને પ્રાપ્ત થાય છે. આ ગ્રંથ એટલો સર્વાંગપૂર્ણ છે કે વ્યવહારજ્ઞાન અને પરમાર્થ બન્નેને એકસાથે જાણવાને ઇચ્છનારાઓ માટે આજ એક ગ્રંથ પૂરતો છે. અસ્તુ.

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના સમયમાં સોનાનો દર ૧૫) ૧૫ાા અથવા વધારેમાં વધારે ૧૬) હતો. 'ત્રિમાસિક ધવલાર' અર્થાત્ ત્રણ ખંડનાં પાકાં, સાફ સુંદર મકાન હતાં, ધાસની જૂંપડીઓ હતી, ચારે રસ્તાઓ ઉપર દુકાનો હતી; અન્ન ક્ષેત્ર હતાં; જાડુગર અને જહુરૂપી હતા; ટંકશાળ, સિંકા અને ચામડાના નોટ, પોલાં ઘરેણાં, સોના અને મોતીનાં ઘરેણાં હતાં; મંદિર, મઠ, હીપમાળા, ટંકોરખાનાં, સંન્યાસી, વાર-વિલાસવાસનાં સ્થળો અને દડાની રમતો હતી; આ પ્રમાણે તે સમયે દેશની પરિસ્થિતિ કેવી હતી એ જાણવા માટે જે જ્ઞાનેશ્વરી જોયો, તેને દેશની તે સમયની પરિસ્થિતિનું ધણું ખર જ્ઞાન મળ્યો. જ્ઞાનેશ્વરીમાં ખેતી, ન્યોતિય, સુપ.

૧, મૃગયા વગેરે સંબંધી વિવિધ જ્ઞાન સ્થળે સ્થળે
પણું છે. જ્યોતિષશાસ્ત્રનો જે સિદ્ધાંત છે કે સૂર્ય વાસ્ત-
વિક ગતિમાન નથી પરંતુ પૃથ્વીના પરિભ્રમણને કારણે
જેવો માલમ પડે છે તે સિદ્ધાંત—

આણિ ઉદા અસ્તાચેનિ પ્રમાણે;
જૈસે ન ચલતા સૂર્યાચિ આલણે.

જ્ઞાનેશ્વરીમાં છે. સમુદ્રના જળથી વાહન બને છે,
પ્રેરણે તે પૃથ્વી ઉપર આવે છે, તેનાથી નદીઓ ભરાય
જે, આ નદીઓ સમુદ્રમાં મળે છે અને સમુદ્રમાંથી વળી
ઉત્પન્ન થાય છે. ભૌતિક—વિજ્ઞાનનો વરાળને લગ-
તો જે આ સિદ્ધાંત છે, તે જ્ઞાનેશ્વરીમાં આવે છે. ભૌતિક
શાસ્ત્ર યા ઇતિહાસ અથવા ભાષાના વિદ્યાર્થીને પણ જ્ઞાને-
શ્વરીના અધ્યયનથી ઘણું જાણવાનું મળે છે. જ્ઞાનેશ્વર
મહારાજ જેવા યોગેશ્વર ભૌતિક શાસ્ત્રો ભણ્યા વિનાજ
તેના સિદ્ધાંતોને જરાજાર જાણે છે. સૂક્ષ્મમાં આસન લગા-
વીને જે બેસે છે, તે સ્થૂળને યથાયોગ્ય રીતે જાણે છે. તેને
સ્થૂળનું અધ્યયન કરવાની કંઈ આવશ્યકતા નથી હોતી.
આ પ્રમાણે કંઈ પણ દૃષ્ટિથી જ્ઞાનેશ્વરીનું અધ્યયન કર્યો
તો સરવાળે તેનાથી લાભ યથા વિના રહેશે નહિ.

જ્ઞાનેશ્વરીની શુદ્ધ પ્રત શોધવાના અનેક પ્રયત્નો શ્રી-
એકનાથ મહારાજના સમયથી અત્યાર સુધીમાં થયા છે.
એમાં સૌથી વધારે યશસ્વી અને સર્વમાન્ય પ્રયત્ન શ્રી
એકનાથ મહારાજનોજ થયો. એકનાથ મહારાજે જ્ઞાને-
શ્વરીનું સંશોધન કર્યું અને પૈશ્વમાં જ્ઞાનેશ્વરી ઉપર પ્રત-
્યક્ત કરવાની પ્રજ્ઞા મેળવી. એકનાથ મહારાજની પહેલાં
જે જ્ઞાનેશ્વરી મહારાજ પૂજા કરતી અને મહારાજના હોદ્દા
તેને મહારાજના નામે તે જ પૂજા કરતો. જ્ઞાનેશ્વરીની
સંસ્કૃતિ એકનાથ મહારાજના સમયમાં જ થઈ ગઈ અને
તેના પછી તે સંસ્કૃતિ ધીમે ધીમે ભૂલ પડી ગઈ.

જિજ્ઞાસુઓને જ્ઞાનેશ્વરીની સંસ્કૃતિ જાણવાની છે.

તેં યા બૃમિવર અલંકારુ.

—અર્થાત્ વિશ્રાન્તિનું સ્થાન અને ચતોનું પોતાનું નિવાસ-સ્થાન આ બૃમિ ઉપર અલંકારુર યાને આજંદીજ છે. એમ કહીને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની સમાધિ-બૃમિ આજંદીનો મહિમા વધાયો. વળી તેમનાજ સમયથી આજંદીની યાત્રાનો પુષ્કળ પ્રચાર થયો અને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની જાણતમાં મહારાષ્ટ્રની અત્યંત પૂજ્યબુદ્ધિ બહુ વેગપૂર્વક વધવા લાગી. એકનાથ મહારાજ શાકે ૧૫૦૫ (સં ૧૬૪૦) માં આજંદીની યાત્રા કરીને પાછા ફર્યા, ત્યારથી અનેક લોકો ત્યાંની યાત્રા કરવા લાગ્યા. યાત્રાગુઓની સંખ્યા દરવર્ષે વધતી જોઈને શાકે ૧૫૧૬માં (યાને એકનાથ મહારાજની યાત્રાનાં ૧૧ વર્ષ પછી) આંબેકર દેશપાંડેએ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની સમાધિપર સમાધિમંદિર બનાવરાવ્યું. તે સમાધિમંદિર આજે પણ તેવુંજ મોજુદ છે. કહે છે કે, તેની એક તરફની બીંત પછીથી શ્રી તુકારામ મહારાજે સ્વહસ્તે બનાવી હતી. સમાધિની સામેનો જળ્ય સભામંડપ શિંદે (સિંધિયા) સરકારના કારભારી રામચંદ્ર મહારાજે શાકે ૧૬૮૨ (સંવત ૧૮૧૭)માં બનાવરાવ્યો હતો. એકનાથ મહારાજે જ્ઞાનેશ્વરીનું સંશોધન કરી તેના ઉપર પ્રવચન કરીને તથા આજંદીની યાત્રાને ખાસ પ્રોત્સાહન આપીને પોતાની જાતને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના ઋણથી મુક્ત કરી હતી. એકનાથને જ્ઞાનેશ્વરના અવતાર કહેવામાં આવે છે, તેથી તેમણે જે કંઈ સંશોધન કર્યું તે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે કરેલા સંશોધન જેવુંજ વિશ્વવંદ્ય થયું છે. કેટલાક વિદ્વાનોનો મત એવો છે કે, મૂળ જ્ઞાનેશ્વરીમાં કિમિયા સંબંધી ઘોડીક ઓવીઓ હતી, તેને એકનાથ મહારાજે એમાંથી કાઢી નાખી અને પોતાની કેટલીક ઓવીઓ એમાં જોડી દીધી; પરંતુ આ મત પ્રમાણભૂત નથી. એકનાથ મહારાજે જ્ઞાનેશ્વરીના ‘પાઠાન્તરમાં’ ગુદ્ધ અગદ્ધ’ યથેકા પાઠ પહેલાંની પેઠે સુસંગત કર્યા, મૂળ ઓવીઓમાં કોઈ ને ૨૬-૭૬૯ ન કરી. જે એકનાથ મહારાજે જ્ઞાનેશ્વરીના

સંબંધમાં કહ્યું છે કે આ અમૃત પીરસેલો થાળ છે, એમાં પોતાની ઓવીઓ મેળવવી એ અમૃતમાં દ્વાર મેળવવા જેવું છે, તેજ એકનાથ મહારાજ તેમાં પોતાની ઓવીઓ મેળવે એ અસંભવિત છે. જ્ઞાનેશ્વરીની કેટલીક ઓવીઓમાં કાળ-દોષથી થોડાક શબ્દો આમ તેમ થઇ ગયા હતા, તેમને એકનાથ મહારાજે ધરાધર કર્યાં. આ સંશોધન તેમણે કર્યું, પરંતુ પોતાની ઓવીઓ તેમાં મેળવી નહિ. આવોજ પ્રયત્ન એકનાથ પછી કાશીમાં રહેનારા, નગર છલાના રઘુનાથના શિષ્ય ભાસ્કર નામના માણસે કર્યો. તેમણે ૪૦૦ ઓવીઓનું એક સ્વતંત્ર પરિશિષ્ટ જ્ઞાનેશ્વરીમાં ભેડ્યું છે. આ પરિશિષ્ટથી અનુમાન થઇ શકે છે કે, કયા કારણથી જ્ઞાનેશ્વરીમાં અશુદ્ધ પાઠ આવી ગયા છે. ભાસ્કર કહે છે કે “જ્ઞાનેશ્વરીના લેખકોને ક્યાંક કોઇ શબ્દનો અર્થ સમજાયો નથી, ક્યાંક શબ્દો ઉપર માત્રાઓ ઉડી ગઇ છે અને આ રીતે લેખકોના પ્રમાદથી કેટલીક ઓવીઓ અશુદ્ધ થઇ ગઇ છે. જ્ઞાનેશ્વરીની અનેક પ્રતો થઇ, બાળ-ખુદિ લેખકોએ જે મનમાં આવ્યું તેજ લખ્યું અને આથી શબ્દો આમતેમ થઇ ગયા.” પરંતુ ભાસ્કરે પણ એમ તો નથી કહ્યું કે કોઇએ પોતાની ઓવીઓ જ્ઞાનેશ્વરીમાં ભેળવી દીધી છે. એકનાથ મહારાજે પણ જ્ઞાનેશ્વરીની અનેક પ્રતો એકત્ર કરી હતી; અને જે ઓવીઓ ત્યાં ‘પાદાન્તરમાં અગંબદ’ લખાઇ તેને તેમણે શુદ્ધ કરીને જ્ઞાનેશ્વરીની નવી પ્રત તૈયાર કરી. છીએકનાથ મહારાજે સંસ્કૃતમાં કરેલી આવ પ્રતનો પાદ મહારાષ્ટ્રમાં પ્રસિદ્ધ છે.

જ્ઞાનેશ્વરીના ઉપાધ્યાયના ઉપગ્રંથમાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે મહાભારત અને મહાભારતના કવિ મહર્ષિ વ્યાસના નામ પાછળથી લેખક તરીકે નોંધેલું છે. તેમણે મહાભારતના કવિ મહર્ષિ વ્યાસના નામ પાછળથી લેખક તરીકે નોંધેલું છે. તેમણે મહાભારતના કવિ મહર્ષિ વ્યાસના નામ પાછળથી લેખક તરીકે નોંધેલું છે. તેમણે મહાભારતના કવિ મહર્ષિ વ્યાસના નામ પાછળથી લેખક તરીકે નોંધેલું છે.

આ મહાભારત ગ્રંથમાં “આનુય” મુયોગ્ય જન્યું છે, (મુરુચિપૂર્ણ જન્યો છે, ગુણ સૌભાગ્ય વટે દૃષ્ટપુ છે, રસ ગુંદર છે, દલા-કોશલ્ય તેજસ્વી થયું છે, શ્રી શોભાયમાન થઈ છે, વિવેકવૃક્ષ ફાલેતું છે અને બોધ મુકુમાર જનીને સોને માટે મુગમ અને મુસેવ્ય છે. પુરાણ પણ પોતાની પૂર્ણ પ્રતિષ્ઠાને માટે નાનાં । આખ્યાનરૂપે ભારતમાં પ્રવેશેલાં છે. આ પ્રમાણે વેદ, પુરાણ જાધાનો સાર કાઢીને ભગવાન વેદવ્યાસે આ ભારતાખ્ય પકવાન તૈયાર કર્યું છે. ”

મહાબલિનિ મહાભારતી નાહી, તે નાહે લોકી તિહ ઘણું કારણું મહાભિષે પાહી, વ્યાસોચ્છિષ્ટજગત્ અર્થાત્ મહાભારતમાં જે કોઈ ચીજ નથી તે ત્રણે લોકમાં નથી. + આથી કહે છે કે, ત્રણે લોક નુંજ ઉચ્છિષ્ટ છે. x

આવો મહાભારત ગ્રંથ અને તેમાં પણ આ ગીતારત્ન જે ભગવાન વેદવ્યાસે સંસારને આપ્યું તે બુદ્ધિનો મહિમા કોણ વખાણી શકે અને તેમના ઉપકારે ગણતરી પણ કોણ કરી શકે ?

ભાગવતેજેં ધવલણે, જૈસેં ત્રિલોક્ય ઉજલણે,
તૈસેં વ્યાસમતી કવલણેં મિરવે વિશ્વ. ૩

અર્થાત્ “સૂર્યના તેજથી પ્રકાશમાન ત્રણે લોક જે ઉજળવળ દેખાય છે, તેજ પ્રમાણે વ્યાસની બુદ્ધિમાં સમા હોવાથી આ વિશ્વ પ્રકાશિત થયેલું છે. ”

વેદ, શાસ્ત્ર તથા પુરાણોનો સાર મહાભારત છે અ મહાભારતનો સાર ગીતાશાસ્ત્ર છે. તે ગીતાશાસ્ત્રમાં સંપૂર્ણ શબ્દ-પ્રદા પ્રગટ થયા છે.

આતાં ભારતકમલ પરાગ, ગીતાખ્ય પ્રસંગ,
જે સંવાદલા શ્રીરંગ, અર્જુનેસી. ૫૭

+ યન્ન માર્ત્તે તન્ન માર્ત્તે x વ્યાસોચ્છિષ્ટ જગત્ત્વં

નાતરી શબ્દ બ્રહ્માબ્ધિ, મથિયલા વ્યાસબુદ્ધિ,
નિવડલે નિરવધિ, નવનીત હે. ૫૧

અર્થાત્ “ હવે ગીતાનો જે પ્રસંગ છે તે ભારતરૂપી
ક્રમજનો પરાગ-પ્રત્યક્ષ લગવાન શ્રીરંગનો અર્જુન સાથેનો
સંવાદ છે. અથવા કહો કે, શબ્દબ્રહ્મના મહાસાગરને વ્યાસ-
જીની બુદ્ધિએ મંથન કરીને તેમાંથી આ અનંત નવનીત
ઠાઢયું છે.”

ગીતાનો મહિમા કેટલો મહાન છે—

જે અપેક્ષિજે વિરક્તી સદા અનુભવિજે સન્તી,
સોહંભાવે પારંગતી રમિજે જેથ. ૫૩

અર્થાત્ “ વિરક્તો પણ જેની ઇચ્છા કરે છે, સંતો
જેનો હમેશાં અનુભવ કરવા ઇચ્છે છે અને પારંગતો જ્યાં
હમેશાં રમણ કરે છે, તેજ આ સ્થાન છે.”

ગીતાનો મહિમા એ કંઈ સામાન્ય અંધોની માફક
વાંચીને ફેંદી દેવાની ચીજ નથી, પરંતુ શરદ્દના ચંદ્રની
દગાનાં દોમળ અમૃતખિંડુઓને જેમ ચક્રવાક પક્ષીનાં
ગરબાં દોમળ મનથી પ્રહણ કરે છે, તેજ પ્રમાણે આ
ગીતામૃત ગીતાના શ્રોતાએ (અથવા વાચકે) ચિત્ત દધીને
ધીરજથી પાન કરવું.

તેં શબ્દે વીજ સંવાદિજે. દન્દિયો નેજુતાં ભોગિજે,
ભાસા આદિ ઝાંખિજે. પ્રમયાસી.૫૮

અર્થાત્ “ આ ગીતામૃતનો સંવાદ શબ્દો વિનાજ
કરવો પડશે, દન્દિયો ન જાણે, તેવીજ રીતે તેનો ભોગ
કરવો પડશે, સુખેથી શબ્દ નીકળતા પોદડાંજ પ્રવેશને
અશક્ય નાજીવું પડશે.”

.....
.....
.....

ગીતાશાસ્ત્ર મંસારને જીતવાનું શાસ્ત્ર છે. કહ્યું છે કે, સામ્યિ બોલાયે નવરે દે' શાસ્ત્ર, પે સંસાર જીતને' શસ્ત્ર. આત્મા અવતરતી તે મંત્ર, અક્ષરે' ઈયે. (અ. ૧૫-૧૭)

અર્થાત્ “ સાચેજ આ વાળીનો વિજ્ઞાસ કરવાનું શાસ્ત્ર નથી; સંસારને જીતવાનું શાસ્ત્ર છે. એના અક્ષરો એ મંત્રો છે, કે જેનાથી આત્માનો અવતાર થાય છે. ”

ગીતા સર્વ પ્રકારના મોહનો નાશ કરનારી નાનં વેદી છે—

હે' બોલોં હાય ગીતા, હે માઝી ઉન્મેયલતા,
જાણે તો સમસ્તાં, મોહા મુકે. (અ. ૧૫-૫૩)

હે' ગીતાનામ વિખ્યાત, સર્વ વાદ્મયાયે' મયિન,
આત્મા જેણે' હસ્તગત, રત્ન હોય. (અ. ૧૮-૧૩૩)

કી' ગીતા હે સમશતી, મંત્રપ્રતિપાદ જગવતી,
મોહમહિપા મુકતી, આનંદસી અસે. (૧૬૬૭)

કી' શ્લોકાક્ષર દ્રાક્ષલતા, માણવ જલસી આહે ગીતા,
સંસારપથશ્રાન્તા નિસંભાવયા. (૧૬૬૭)

કી' નિજકાન્તા આત્મયા, આવડી ગીતા મિલાવયા,
શ્લોક નવ્હતી બાહ્યા, પસર કાં જો. (૧૬૬૭)

અર્થાત્ “ ગીતાની હું શી પ્રશંસા કરું ! એ મારી જ્ઞાનવેદી છે. એને જે જાણે છે તે સમસ્ત મોહથી મુક્ત થાય છે. સમસ્ત વાદ્મય (સાહિત્ય) અથવા વેદનું મંથન કરીને ગીતાનું નામ પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. એનાથી આત્મારૂપી રત્ન હાય લાગે છે અથવા ગીતા સમશતી મંત્રોથી પ્રતિપાદિત સાક્ષાત્ જગવતીજ છે, કે જે મોહરૂપી મહિસાસુરને મુક્તિ આપીને આનંદ પામે છે. અથવા સંસારમાર્ગના ચાકેલા મુસાફરોને વિશ્રામ આપવા માટે ગીતા શ્લોકાક્ષરરૂપી દ્રાક્ષોની લતાનો મંડપજ છે; અથવા એ શ્લોકો નથી, પોતાના પતિ આત્મારામને પ્રેમપૂર્વક મગવા માટે ગીતાએ પોતાના હાય દેલાવેલા છે. ”

ગીતાના સાત્ત્વ શ્લોકોમાં બધા એકબીજાથી વિશેષ

સરસ હોવાને લીધે, જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે કયો શ્લોક ઉત્તમ અને કયો શ્લોક કનિષ્ઠ, એનો કંઈ નિશ્ચય કરી શકાતો નથી. દીપકોમાં આગલા પાછલા શું ! સૂર્ય વળી મોટો કેવો કે નાનો કેવો ? અમૃતનો સમુદ્ર ઉંડો કે છછરો કેવો ? દીવો જેમ દીવોજ છે, તેમાં આગલા કે પાછલાનો કોઈ ભેદ નથી; સૂર્ય સૂર્યજ છે, તેમાં નાનો-મોટો કોઈ નથી; સમુદ્ર સમુદ્રજ છે, તે ઉંડો છે કે છછરો, એ પ્રશ્નજ ઉઠતો નથી; એજ પ્રમાણે ગીતાનો પ્રત્યેક શ્લોક ગીતાનો શ્લોક છે. ગીતાશાસ્ત્રની એક વિશેષતા એ છે કે, એમાં શ્રીકૃષ્ણજ વાચ્ય છે અને શ્રીકૃષ્ણજ વાચક છે એનું "જે દ્વય અર્થમાં છે, તેજ પાઠમાં છે." બીજા અંશોમાં જેમ "અર્થ એજ સાર છે અને શબ્દ વ્યર્થ છે" એવું આમાં નથી; કારણકે સમસ્ત ગીતા ભગવાનની વાક્યમયી મૂર્તિ છે—

મદ્ભુજાનિ મજા દાંડી, સમર્થનીં આતાં વિષયનાહીં,
ગીતા જાણા હે વાક્યમયી, શ્રીમૂર્તિ પ્રભૂચી. (૧૬૮૫)
શાસ્ત્ર વાચ્યે અર્થે દ્વે, મગ આપણ માવલે,
તેસે નબ્દે, હે સગલે, પરબ્રહ્મચિ. (૧૬૮૬)

અર્થાત્ "મારે સમર્થન કરવાનો હવે કોઈ વિષય રહી ગયો નથી; કેમકે સમજી લો કે, ગીતા શ્રી પ્રભુની વાક્યમયી મૂર્તિ છે. કોઈ પણ શાસ્ત્ર વાચ્યાર્થદ્વય દ્વય આપીને પોતે હુસ થઈ જાય છે, પરંતુ ગીતામાં એવી વાત નથી; અહીં તો આ બધુંજ (શબ્દ અને અર્થ) પરબ્રહ્મ છે."

ભગવાને અર્જુનને નિમિત્ત કરીને પરમાનંદ આપેલા સ્વરૂપ કરી દીધો, તે તેમનો ફેરવો મોટો અનુભવ છે—

કેમકે વિશ્વાનરિયા દ્વયા. કદનિ મદાનંદા મેાપા.
અર્જુનબદ્ધાનંદા દ્વયા. આપિહિત રેવે. (૧૬૮૭)
મોહનરેનિ નિમિત્તેન નિર્મલો ભુવને ન નર્ય,
નિરવિહીં કલ્યાણને. અર્જુનરિ. (૧૬૮૮)

મદાનંદા મેાપા. કદનિ મદાનંદા મેાપા. અર્જુનબદ્ધાનંદા દ્વયા. આપિહિત રેવે. (૧૬૮૭)

સંતાપ પામેતાં તમે ભુવનોને શાંત કરે છે, તેમ ભગવાન
અખિત વિશ્વ ઉપર કૃપા કરીને અર્જુનને નિમિત્તે મહાન
યુગમ કરીને લઈ આવ્યા.”

શ્રીકૃષ્ણાર્જુનનો આ સંવાદ એ વેદવ્યાસે અંધરૂપે
પ્રગટ ન કર્યો હોત તો એ સંચારને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાતો
આથી વિશ્વ ઉપર વ્યાસદેવનો આ મહાન ઉપકાર થયો.

મહાભોગિ વ્યાસાચાર્ય હા ધાર, વિશ્વાસિ જાણા ઉપકાર.

ગીતાની ભક્તિ કરનારાઓમાં કેાઈ ગીતાનો અર્થ
ન જાણતાં માત્ર પાઠજ કરશે, કેાઈ અર્થનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી
લેશે, કેાઈ માત્ર શ્રવણજ કરશે, પરંતુ મોક્ષરૂપી પ્રાપ્તિમાં
સૌને સમાન ગતિજ પ્રાપ્ત થશે.

સમધાનિયા પંક્તિભોજનં, તલિધ્યાવરિધ્યા એક પકવાનં,
તેવિ શ્રવણં અર્થં પઠણં, મોક્ષયિ લાભે. (અં ૧૮-૮૧)

અર્થાત “કુલીન ધનવાનોને ત્યાં નાના મોટા, જાત-
આશ્રિત સૌને એકજ પ્રકારનાં પકવાન પીરસવામાં આવે
છે. તેજ પ્રમાણે અહીં શ્રવણ, અર્થ તેમજ પઠન સર્વદ્વારા
મોક્ષજ પ્રાપ્ત થાય છે.”

ઘણાં મોટી એકત્ર કરવામાં આવે છે ત્યારે તેને
એકાવલિ દાર બને છે, પરંતુ તેની શોભા તો એકજ હોય
છે; અથવા કૂલોની માળામાં કૂલ અને દોરો બન્ને જુદાં હોય
છતાં પણ યુગંધ એકજ હોય છે; તેજ પ્રમાણે ગીતામાં
૧૮ અધ્યાય અને ૭૦૦ શ્લોક છે, તો પણ તે બધામાં
ભગવાને એકજ વાત કહી છે—

સર્વંત્ર ‘एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म’ છે, બ્રહ્મ ત્રિવાચ બીજું
કંઈ પણ નથી.

દેવ જોસિલે એક, જેં હુજેં નાહીં.

અર્થાત “ભગવાને એકજ કહ્યું છે અને તે બે નથી.”

મહારાજે આગળ ચાલતાં કહ્યું છે કે “તે મારને

હા ગીતાર્થ સાગર, જ્યા નિદ્રિતાયા ધોર,
તો સ્વયં શ્રીસર્વેશ્વર, પ્રત્યક્ષ અનુવાદતા.

(અધ્યાય ૧-૭૨)

“ આ ગીતાર્થસાગર જેની યોગનિદ્રાની અવસ્થા છે
તે સ્વયં શ્રીસર્વેશ્વરે પ્રત્યક્ષમાં દ્રશી થી દેહ્યો છે. ”

એટલુંજ નહિ પણ—

બાપ બાપ અંથ ગીતા, જો વેદી પ્રતિપાદ દેવતા;
તો તો શ્રીકૃષ્ણ વક્તા, હવે પ્રધી.
(અધ્યાય ૧૧-૨૬)

“ અહા! ગીતાઅંથ મહાન છે, મહાનથી પણ મહાન
છે; કેમકે વેદોમાં જે પ્રતિપાદ દેવતા છે (અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણ)
તેજ આ અંથના વક્તા છે. ”

ગીતાની આ સ્તુતિથી સંભવ છે કે દોઢને એવો
બ્રમ થઈ જાય કે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ શ્રુતિને કંઈક ઉત્તરવી
માને છે, પરંતુ એવું નથી. મહારાજે પોતેજ અન્યત્ર સ્પષ્ટ
શબ્દોમાં કહ્યું છે કે શ્રુતિ માતા છે, તે ‘ અહિતમાંથી
ઉગારી લે છે, હિતકારક વસ્તુસ્થિતિઓ આપીને આગ્રમ
વધારે છે; સંસારને માટે શ્રુતિથી વિશેષ બીજી કોઈ માતા
નથી. ’ (અ. ૧૬-૪૬૨) વેદોને તેમણે ‘ સંસારમાં એક-
સરખા દયાળુ, હિતાહિત દેખાડનાર દીપક ’ (અ. ૧૬-૪૪૬)
કહ્યા છે. આ રીતે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ એક તરફ શ્રુતિ
માતાની આટલી અસીમ સ્તુતિ કરે છે અને બીજી બાજુ
શ્રુતિને ‘ કૃષ્ણ ’ કહીને ગીતાની ઉદારતાને વખાણે છે—ઉદાર-
તામાં શ્રુતિથી ગીતાને ઉચ્ચ આગ્રમે એસાડે છે. વળી
એમ પણ કહે છે કે, વેદ તો ભગવાનના નિઃશ્વાસ છે
અને ગીતા તેમના શ્રીમુખેથી નીકળેલી છે, તેથી શ્રુતિથી
ગીતા એક છે! ત્યારે વાત શી છે, શ્રુતિ એક થઈ કે ગીતા!
કેટલાક આધુનિક મનવાદીઓ એવા છે કે જે વેદો ત્રિવ વ
બીજા કોઈ પણ ધર્મઅંથને—ગીતાને—પણ માનત. નથી
અને ગીતામૂળનું પાન કરવાથી વંચિત રહે છે વળી કેટ-

માક એવા પણ છે, કે જે શ્રુતિના અનધિકારી અથવા
વેદાથી જાણવાને અસમર્થ હોવાથી કેવળ ગીતાનેજ માને
છે. જે કેવળ નિર્ગુણવાદી છે, તેઓ કેવળ વેદોનેજ માને
છે અને જે કેવળ લક્ષિતમાર્ગી છે તેઓ કેવળ ગીતાનેજ
માને છે ! હાલમાં એ બન્ને મતવાદીઓનો અગડો સારી
પેઠે વધેલો છે. કોઈ એક પક્ષ લઈને પક્ષાલિભાનથી ઉરકે-
શઈ જનારા લોકો ગમે તેટલા અગડતા રહે, તેથી કંઈ
પણ વળવાનું નથી. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કેવી રીતે બન્ને
પક્ષોનો સમન્વય કરે છે, એજ જોવા જેવું છે. મહાત્મા-
ઓના અવતાર શાંતિ-સુખની અભિવૃદ્ધિ માટે થાય છે,
સઘળા પક્ષોને પોતાની અંદર મેળવી લઈને તેઓ યોગી

છે. કોઈ ખાસ પક્ષનું અભિમાન ધારણ કરનારા એક-

પંડિતો કરતાં શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ પામેલા મહાત્મા

ને માટે ' સર્વ પક્ષો પૂર્વપક્ષ હોય છે,' તે બધા પક્ષોને

તાના હૃદય સાથે લગાડીને સમાન સત્ય પ્રતિપાદન કરે

તેમના ભાષણમાં કોઈનો કંઈ વિરોધ થતો નથી. તેમની

પુર વાણીમાંથી હમેશાં ત્રિકાલાખાધિત સત્યજ નીકળ્યા

ર છે. તેમનો અવતારજ સંસારમાં ફેલાયેલા વિરોધોને

ર કરવા માટે થાય છે. આથી જે સૌને પ્રિય હોય તેવું

કર્ય તેઓ પ્રગટ કર્યા કરે છે. વેદ અને ગીતા બંનેમાં

પરસ્પર પૂર્ણ એકાત્મભાવ છે, એ બતાવવા માટે જ્ઞાનેશ્વર

મહારાજ દહે છે કે 'વેદોમાં જે ઉણપ રહી ગઈ તેને દૂર

કરવા માટે તેમજ સૌને માન્ય થવા માટે હું સમજું છું

કે, ગીતાએ વેદજ પ્રગટયા છે. પહેલાં વેદોની જે નિંદા

કઈ તેથી વેદ ત્યાં ને ગીતાના ઉદરમાં જઈ બેઠા. તેથી

હવે વેદ નંદર દીર્ઘિને પામ્યા છે.' (અ. ૧૮, ૧૪૫૬-૧૪૬૦)

મહાત્માનિ વેદાન્તી નુસંધ્યતાઃ, તેદે જાણ મૂર્ત ગીતાઃ,
શ્રીકૃષ્ણ પંડિતુઃ ઉપદેશિણી.

(૧૮-૧૮૧૪)

આમ જોઈ શી વેદોનું જે સુદૃઢ નેવન છે, તેનીજ
રૂપે ગીતા છે, તેને પ્રકૃષ્ટ, અસંદેહ ઉપદેશ દીધો."

“ પરંતુ વાછટાની મમતાથી જેમ આખા ઘરને દૂધ મળે છે, તેજ પ્રમાણે અર્જુનને નિમિત્તે જગતનો ઉદ્ધાર થયો. ” (૧૮-૧૪૬૭)

“ તેજ પ્રમાણે અર્જુનને નિમિત્તે શ્રીપતિએ ગ્રીતા પ્રગટ કરીને જગતનો સંસાર લેટલો ભારે બોલો હલકો કરી નાખ્યો. ” (૧૮-૧૪૭૦)

હવે આપણે શ્રી કૃષ્ણાર્જુનના પ્રેમના દૃશ્ય તરફ વળીએ. આરંભથીજ શ્રીકૃષ્ણનો અર્જુનના ઉપર અનુપમ સ્નેહ હતો. આથી સુદારભમાં તેમણે અર્જુનના સારથિ થવાનું સ્વીકાર્યું.

દેખા નવલ તથા પ્રભૂચં, અદ્ભુત પ્રેમ ભક્તાચં.
જે સારથ્યપણ પાર્થાચં, કરિત અસે. (૧-૪૨)

અર્થાત્ “ જોયો, એ પ્રભુનો કેવો ચમત્કાર છે ! ભલે ઉપર કેવો અદ્ભુત પ્રેમ છે કે અર્જુનનું તે સારથિપણું કરી રહ્યા છે ! ”

અર્જુનને એ ભય થયો હતો કે, બીજા-દ્રોણાદિ ગુરુ જનો તેમજ અન્ય ગોત્રજનો પોતાને હાથે વધ થયો તો પૂર્વપુણ્યના બળથી શ્રીકૃષ્ણનું જે સખ્ય (સખાભાવ) પ્રાપ્ત થયું છે, તે આ પાપને લીધે નાશ પામી જશે. (૧-૨૨૮); અને એથી કરીનેજ અર્જુન સુદૃઢથી વિમુખ થયો હતો. એક બાજુ ગોત્રજનો સ્નેહ, બીજી બાજુ ક્ષાત્રધર્મ. આ બન્નેના પરસ્પર વિરુદ્ધ વિચારોથી અર્જુનનું મન કિંકર્તવ્ય વિમૂઢ (શું કરવા યોગ્ય છે તેની સમજણ ન પડે તેવી મનની અસ્થિર દશા) થઈ ગયું હતું. તે ‘ શિષ્યસ્તેઈ શાષિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્ ’ કહીને શ્રીકૃષ્ણને ચરણે ગયો અને શ્રીકૃષ્ણે તેને કર્મ, જ્ઞાન તથા ઉપાસનાનો મર્મ જનાવીને નિમોહ કયો. વિરાટ-સ્વરૂપના દર્શનથી અર્જુનને જણાયું કે, શ્રીકૃષ્ણ સાક્ષાત્ પરમાત્મા છે. અને શ્રી કૃષ્ણને ભગવાન રૂપમાં જોનારો તેનો ભાવ દૃઢ થયો. પછી તો ગુરુ-શિષ્યના

પૂર્ણ ઐક્યનું જ્ઞાન થયું, બધી બ્રાંતિ નાશ પામી ગઈ; ત્યારે અણુન નિરહંકાર થયો અને તેણે કહ્યું કે 'કરિષ્યે યત્નં તવ' જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ પોતે પરમ ગુરુ-લક્ષ્મી હતા, આથી કૃષ્ણાણુન-સંવાદમાં તેમણે અપૂર્વ પ્રેમરસજ લરી દીધો છે. આ સંવાદ દ્વારા તેમણે બતાવ્યું છે કે, સાચો શિષ્ય અણુન જેવો હોય છે અને સાચા સદ્ગુરુ શ્રીકૃષ્ણ જેવા હોય છે. જ્ઞાનેશ્વરીમાં શ્રીકૃષ્ણાણુનના પ્રેમનો રંગ એટલો ઉત્તમ રીતે પ્રગટ થયો છે કે જ્ઞાનેશ્વરીમાં બાણે ગુરુભક્તિ-રસના નામથી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે દશમો રસજ નિર્માણ કરી દીધો ! આ ગુરુ-શિષ્યના પ્રેમરસની ભેડી બીજે ક્યાંય નથી. અણુનના ભાષણમાં સત્ શિષ્યને બુદ્ધિ અને શ્રીકૃષ્ણના ભાષણમાં સદ્ગુરુને બુદ્ધિ. આ અપૂર્વ પ્રેમામૃતરસના ચાર ઘુંટડા આપણે પણ પી લઈએ. ત્રીજા અધ્યાયની શરૂઆતમાં અણુન કહે છે કે—

“ ભગવન્ ! આપજ બધાં કર્મોના લોપ કરી રહ્યા છો તો પછી મારી પાસે આ ઘોર કર્મ શા માટે કરાવો છો ? (૪) અને તો તન, મન અને જીવન્મનથી આપનાંજ વચન ઉપર ચાલીએ છીએ અને વળી આપજ એવું કહેો છો ! ત્યારે હવે ભરોસો કેનો કરવો ? (૧૨) ભગવન્ ! મને આપ જેવા ગુરુ મળ્યા, પછી હું મારી મનોકામના પૂરી થવાની આશા કેમ ન કર ? આપ તો મારી માતા છો, પછી બીજા કોઈ સંબંધનું શું કામ ? (૨૧) જેમ માતાનું કન્યાપાન કરવા માટે શુભાશુભ જોવાતું નથી, (૨૯) તેજ પ્રમાણે હે ભગવન્ ! હે કૃપાનિધિ ! હું જે કંઈ ઇચ્છું છું તેજ આપને પૂછું છું. ” (૩૦)

ભગવાન પ્રેમભરી દૃષ્ટિથી અણુન તરફ જુએ છે. શ્રી-કૃષ્ણની પ્રેમભરી દૃષ્ટિ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ વડાનું કરે છે.

“ હે દિવ્ય કન્યા, મારી સુષ્ટિ કરીએ અથવા નવીન નિર્માણ કરી દેઉં, કંઈજ નમજ પડતી નથી. જાન એમ છે કે, મારાં પૂર્વ દિવ્ય વર્ણવેલ નુ બનતું નથી. (૫-૧૭૬)

તે અમૃતરસની રસિક એવી પ્રેમરસમાં મત્ત થયેલી દૃષ્ટિ અનુનના મોહમાં એવી મગ્ન થઈ ગઈ કે ત્યાંથી નીકળવાનું જ ભૂલી ગઈ.” (૫-૧૭૨)

અનુનના મોહમાં મગ્ન થઈને તેના ઉપર સ્થિર થયેલી ભગવાનની સ્થિર દૃષ્ટિનું એવું સુંદર વર્ણન જ્ઞાનેશ્વરી સિવાય બીજે કયાંય મળતો નહિ. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ‘યોગી યુક્તિસત્ સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિતઃ’ આ વચન સાંભળતાંજ અનુન એટલો તન્મય થઈ ગયો કે શ્રીકૃષ્ણની વાણીજ બંધ થઈ ગઈ. શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્ન તો થયાજ, પરંતુ તેમને એ ખ્યાલ આવ્યો કે અનુન જો અત્યારથીજ સ્વસ્વરૂપ સાથે આટલો સમરસ થઈ જશે તો સખ્યભક્તિનું માફ સુખ છીનવાઈ જશે, તેથી શ્રીકૃષ્ણ અનુનને બુલ્યાન ઉપર લઈ આવ્યા. તે પ્રસંગમાં ભગવાન કહે છે કે—

અહંભાવ યયાથા જાઈલ, મી તેચિ હાજરી હોઈલ;
તરી મગ કાપ કીજેલ, એકલેયા. ૧૧૧

અર્થાત્ “જો આનો અહંભાવ ચાલ્યો ગયો, ને હું જે કંઈ છું તેજ જો તે થઈ ગયો તો એકલો રહીને હું શું કરીશ ?”

ભગવાન કહે છે—“પછી કેાણુ હશે કે જેને હું ધરાઈ ધરાઈને આંખો વડે જોઉં, મોં વડે ધરાઈ ધરાઈને જોહું અથવા જેને પ્રેમથી છાતીએ લગાવી લઉં ? (૧૧૭) ખત્રે જો આ પ્રમાણે એકરૂપ થઈ ગયા તો મારા અંતઃકરણમાં જે અતિ શુભ પ્રેમની વાત છે તે હું કેાને કહીશ ?”

અનુન પર શ્રીકૃષ્ણનો આ અસીમ પ્રેમ જોઈને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને, વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્ર પામેલી અને પોતાના એકના એક પુત્રને જોઈ જોઈને મોં ચૂમી ચૂમીને વારંવાર તેને છાતી સરસો લગાડતી એવી વંધ્યાનું રમણ થયું

અનુનની સખ્યભક્તિનું વર્ણન વળી આગળ જુઓ—
“આ પ્રમાણે અનુન શ્રેષ્ઠ, પુર્યાત્મા, અત્યંત પવિત્ર

સંસારના લક્ષિતરૂપ ધીજનું ઉત્તમ ક્ષેત્ર હતા; તેથી તે પાના પાત્ર થયા. (૧૨૬) અથવા કહો કે આત્મનિવે-લક્ષિતની પહેલાં સખ્યલક્ષિતનું જે સિંહાસન છે, તે હાસન ઉપર સ્થાપેલા દેવતાજ અર્જુન હતા. (૧૨૭) એ કે, જે પતિવ્રતા સ્ત્રી પ્રીતિપૂર્વક પતિની સેવા કરે તે પતિ પણ જેનું સન્માન કરે છે, શું તે પતિવ્રતા-તુલિ પતિથી પણ વધારે ન કરવી ભેદ્ય છે? (૧૨૮) પ્રમાણે મને એજ સાદું લાગ્યું કે અર્જુનનોજ મહિમા રે ગણાય; કેમકે ત્રિભુવનના સૌંભાગ્યનું એ એકલા-પાત્ર બન્યા છે. (૧૩૦) તેમનેજ માટે નિરાકાર આકાર રજૂ કર્યો, તેની ઈચ્છા જે પૂર્ણકામ છે તેજ કરે છે.

અર્જુનની સખ્યલક્ષિતનું આ અતિ સ્નેહભીનું વર્ણન ચીને કોણ એવો હશે કે જે સુખથી રામાંચિત ન થાય ?

દેવકી યા ઉદરી વાહિલા, યશોદા સાચાસે પાલિલા.

કેળી ઉપેગા ગેલા, પાંડવાંસી. ૧૩૭

અર્થાત્ “શ્રીકૃષ્ણને દેવકીએ નવ માસ પોતાના ઉદર-માં રાખ્યા, યશોદાએ પાળ્યા-પોષ્યા, પરંતુ અતિ તેઓ કામ આવ્યા પાંડવોને.”

શ્રીસદ્ગુરુને પ્રથમ પૂછવાની જે પ્રેમની રીત અર્જુન-ની હતી, જેમાં ‘વિનયની સ્ત્રીમાનું ઉત્સાહન કર્યો સિવાય’ ગુરુને ઝમે તે પૂછી શકાય છે, તેની ચતુ જાનેશ્વર મહા-રાજે અત્યંત મધુર પ્રશંસા કરી છે. (અધ્યાય ૭-૨૦૦-૨૦૨) અને શ્રીગુરુને પ્રથમ કરવામાં સાધકો આગળ અર્જુન-નો આદર્શ રાખ્યો છે. નવમા અધ્યાયમાં અર્જુનની મહાની રતુનિ કર્મને ગુમ રહ્યું હોને બનાવવું ભેદ્ય છે એ કહ્યું છે. બાળવાન અર્જુનને કહે છે કે—

“તે રૂઢી—નથી ! માંડેલા, તને લક્ષિતનીજ નીચે રાખેલા વાળાના વાળમાં રહે છે, તેની રાવના કરવા-નથી શક્ય નથી.” ૧૨-૩૬

કરનારાં ભાગ્યશાળી થયાં. એ જે કંઈ કહે છે, તેજ ભગ-
વાન કરે છે. (૧૭૧) એ ક્રોધ કરે છે તો તેઓ શાંત રહે
છે, એ રૂઠે છે તો તેઓ મનાવે છે; અર્જુનની પાછળ ભગ-
વાન આટલા ગાંડા થયા તે અતિઆશ્ચર્યની વાત છે.” (૧૭૨)

ભગવાનના મુખમાંથી જે જે અક્ષરો નીકળતા હતા,
તે તત્ક્ષણજ અવિધાનો અધકાર દૂર કરી નાખતા હતા.
મહારાજ કહે છે કે ‘તેઓ અક્ષર નહોતા, બ્રહ્મસામ્રા-
જ્યના દીપક હતા, અર્જુનને માટે શ્રીકૃષ્ણની ચિત્કલાના તે
ઉજ્જવળ પ્રકાશ હતા.’ (અ. ૧૧-૧૭૮) ભગવાનના મુખે
જે અક્ષર નીકળતા તે અર્જુન અત્યંત ઉત્કંઠા તથા ધ્યાન-
પૂર્વક સાંભળતા હતા. કોઈ પણ મહત્વનો પ્રસંગ નીકળ-
તાંજ ભગવાન અર્જુનને કહેતા કે, સાવધાન થા, સર્વાંગને
કાન બનાવીને સાંભળ. અને એ જોતા કે ‘અવધાનજ
અર્જુનાકાર થઈને પ્રગટ થયા છે’ શ્રીકૃષ્ણના મુખેથી જે
અક્ષર નીકળતા તેને અર્જુન તરતજ અપનાવી લેતા.
જાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે ‘શ્રીકૃષ્ણોક્તિરૂપ સાગર
માટે આ બીજા અગસ્ત્યજ મળ્યા.’ (અ. ૧૫-૭૦)

ભગવાન જે કંઈ કહેતા-સમજાવતા, તે બધું તેઓ
પોતાની ઉદ્વિયોને કાન બનાવીને સાંભળતા. ‘આવી શ્વ-
ભુશનિ આટલી વિકસિત થઈ,’ આવા ઓતા મળ્યા
પછી ભગવાનના પેદમાં લલા શું રહી શકે છે ? શ્રીકૃષ્ણ-
જ વક્તૃત્વ અને અર્જુનનું અવધાન બન્ને વાતો અપૂર્વ છે.
માનમાં અર્જુનના જેવી નિષ્ઠા અને અવધાન-ધારણાશક્તિ
હોય તો પછી આત્મજ્ઞાન ધવામાં વિલગજ શો છે ?—

“તેન અકલ્પમા ઉદય પામેલો. એક નાનકડા
મનિષિપ્રિય શાય છે, તેમજ ને સપૂર્ણ ને વ અર્જુનમા
નિષિષિત મરે ૧૫-૮૮૩ ~ મર. હર : નેવી
પ્રાપ્ત. ૧૦૮૬૬ નાનકડા ને મનુ નિષ ને ન ને
અન હ ને ન ને ન પૂર્ણ ને ન ને ન ને ન ને
ન ને ન ને ન ને ન ને ન ને ન ને ન ને ન ને

માતાનાં સ્તનોમાં દૂધ હોય છે, પરંતુ તે સ્તનોને માટેજ મધુર નથી હોતું; એજ પ્રમાણે ભગવાનનું રક્ત્ય જો ભગવાનની પાસેજ રહ્યું તો તેનાથી શો લાભ ? તેને મહત્ત્વ કરનારે દોષ બીજું હોયુંજ નોકરો—

યા લાગી' ગુમન આણી ગુદમતી, જો અનિ'દક અનન્યગતી.
યા ગોપ્યહી તયામતી, ચાવલિજો મુખે'. (૯-૪૦)

અર્થાત્ “જેનું મન ગુંદર હોય, બુદ્ધિ ગુદ્ધ હોય, જે અનિ'દક અને અનન્ય ગતિવાળું હોય તેને ગુમમાં ગુમ વાત પણ બેધકક કહેવી.” આ ન્યાયથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાના આ અનન્ય ભક્તને નવમા અધ્યાયમાં ગુમ રાજ-વિદ્યા બતાવી છે. અર્જુને વિશ્વરૂપનું દર્શન મેળવ્યું, માર્ગ-વાની વાર હતી. તરત ભગવાને ‘વદ્ય મે વાર્ય રૂપાણિ’ કહેતાં કહેતાં તેને દર્શન દીધું. શિષ્યના પ્રશ્નનું તત્કાળ સમાધાન કરનારે આ શુરુમત જોઇને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે ‘વાછરડાને જોતાંજ ગાય મોહને લીધે આકુળ-બ્યાકુળ થઇને ઉભી થાય છે, ત્યાર પછી આંચળ સાથે તેનું મોં લાગતાં ભલા તે કદી દૂધ ચોરી શકે છે ? (અ. ૧૧-૪૦) અર્જુન ઉપર ભગવાનનો એવોજ પ્રેમ હતો. ‘હૃદય-ની એવી ગુમ વાત જે ભગવાને શેષ નાગની દૃષ્ટિથી પણ છુપાવી રાખી, વેદોને પણ જેને માટે વચિત રાખ્યા અને સાક્ષાત્ લક્ષ્મીને પણ જેનો પત્તો ન લાગવા દીધો’ (અ. ૧૧-૧૧૮) તે વાત અર્જુનને કહેતાં કહેતાં ભગવાને તેને બતાવી દીધી. અર્જુને કેવળ એક વિશ્વરૂપ જોવા ઇચ્છ્યું ત્યાં તો શ્રીકૃષ્ણે ‘સર્વ કંઈ વિશ્વમયજ કરી નાખ્યું. જેમ કામી પુરુષ વારાંગનાના ઇશારા ઉપર ચાલે છે’ તેમ પ્રમાણે ભગવાન અર્જુનના છંદ પ્રમાણે ચાલ્યા, મહારાજ ભારે મોજથી કહે છે કે—

“ભણાવેલું પક્ષી પણ આમ ન જાલે, પાળેલું પણ પણ આટલું અધીન ન થાય, પણ આ સૌભાગ્ય અર્જુનનેજ માત્ર થયું. (૧૭૦) તેમનાં નેત્ર સંપૂર્ણ પ્રહસનો ઉપજોર

રાં ભાગ્યશાળી થયાં. એ જે કંઈ કહે છે, તેજ ભગ-
કરે છે. (૧૭૧) એ ક્રોધ કરે છે તો તેઓ શાંત રહે
એ રહે છે તો તેઓ મનાવે છે; અર્જુનની પાછળ ભગ-
આટલા ગાંડા થયા તે અતિઆશ્ચર્યની વાત છે.” (૧૭૨)

ભગવાનના મુખમાંથી જે જે અક્ષરો નીકળતા હતા,
તત્ક્ષણજ અવિધાનો અધિકાર દૂર કરી નાખતા હતા.
હારાજ કહે છે કે ‘તેઓ અક્ષર નહોતા, પ્રદાસામ્ના-
યના દીપક હતા, અર્જુનને માટે શ્રીકૃષ્ણની ચિત્કલાના તે
જગવળ પ્રકાશ હતા.’ (અ. ૧૧-૧૭૮) ભગવાનના મુખે
? અક્ષર નીકળતા તે અર્જુન અત્યંત ઉત્કંઠા તથા ધ્યાન-
મૂર્ધક સાંભળતા હતા. કોઈ પણ મહત્ત્વનો પ્રસંગ નીકળ-
તાંજ ભગવાન અર્જુનને કહેતા કે, સાવધાન થા, સર્વાંગને
કાન બનાવીને સાંભળ. અને એ જોતા કે ‘અવધાનજ
અર્જુનાકાર થઈને પ્રગટ થયા છે’ શ્રીકૃષ્ણના મુખેથી જે
અક્ષર નીકળતા તેને અર્જુન તરતજ અપનાવી લેતા.
જાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે ‘શ્રીકૃષ્ણોક્તિરૂપ સાગર
માટે આ ખીલ અગત્યજ મળ્યા.’ (અ. ૧૫-૭૦)

ભગવાન જે કંઈ કહેતા-સમજાવતા, તે બધું તેઓ
પાતાની દ્રિષ્ટિએ કાન બનાવીને સાંભળતા. ‘આવી શ્રવ-
ણશક્તિ આટલી વિકસિત થઈ,’ આવા શ્રોતા મળ્યા
પછી ભગવાનના પેટમાં ભલા શું રહી શકે છે ? શ્રીકૃષ્ણ-
જ વક્રતૂવ અને અર્જુનનું અવધાન બન્ને વાતો અપૂર્વ છે.
માનમાં અર્જુનના જેવી નિષ્ઠા અને અવધાન-ધારણાશક્તિ
રાય તો પછી આત્મજ્ઞાન ધરામાં વિલંબજ શો છે ?—

“તેમ આકાશનાં હૃદય પાનેલો ચંદ્ર સાગરમાં
રેતિવિભિન્ન થાય છે, તેમજ ને સંપૂર્ણ યોધ અર્જુનમાં
રેતિવિભિન્ન થયો. (૧૫-૮૮૩) અથવા દર્પણ જેવી
સપાટ ૧૦૮૮૬ જાંબ ઉપર આંતરું મિલ જેમ આકાશ
જાય છે, તેમજ ને સંપૂર્ણ યોધ અર્જુનમાં અને કૃષ્ણમાં
જાય છે.” (૧૫-૧૮૮)

અશુનના મનમાં કોઈ વાર એ પ્રશ્ન ઊઠતો કે, હું વારંવાર પ્રશ્ન કર્યો કરું છું તો ક્યાંક ભગવાનને સાંઠે ન લાગે એમ તો નહિ જનનું હોય ? આથી ભગવાન તેને નિઃશંક કરવા માટે પ્રેમથી કહે છે કે ‘ મને પણ બોલું અત્યંત પ્રિય છે. ’ પરંતુ કંઈ શું ? એવો પૂછનારો કોઈ મળતો નથી ને ! (૧૫-૪૮૮) એટલુંજ નહિ, પરંતુ એવું પૂછનારો અશુન મળ્યો, એથી તે તેનાજ ગુણ ગાય છે—

“તમે મળ્યા અને આવી રીતે હૃદય બોલીને પૂછ્યા આંખ્યા છો એટલે મારો મનોરથ આજે પૂરો થયો. (૪૪૬) અદ્વૈત જ્ઞાનથી પણ પર જે મારો અનુભવાનંદલોભ છે તે તમે મને પૂછીને મને મારો તેજ અનુભવાનંદનો લોભ અપાવી રહ્યા છો. ’ (૪૫૦)

કોઈ વાર ભગવાન અશુનને ‘ હું વક્તા અને તમે શ્રોતા એ ભેદ કંઈ નથી, આપણે બન્ને એકજ અર્થ જોઈ રહ્યા છીએ. ’ એમ કહીને તેને પ્રેમથી હૃદય સાથે લગાડી લેતા અને પછી પૂછું એકાત્મભાવ થઈ જવાથી આ સંવાદ સુખ સમાપ્ત થઈ જશે, એમ વિચારતાં પોતાના પ્રેમના વેગને પોતેજ રોકી દેતા ! આ પ્રસંગનું અત્યંત મનોહર શબ્દચિત્ર જ્ઞાનેશ્વરીમાં ખેંચવામાં આવ્યું છે— ‘ હોં એ હોય છે, પરંતુ વાણી એકજ હોય છે; પગ એ હોય પરંતુ ચાલ એકજ હોય છે; તેજ પ્રમાણે તમારે પૂછ અને મારે જતાવવું છે. (૧૬-૪૫૪) આપણે બન્ને આ એકજ અર્થ જોનારા છીએ; પૂછનાર અને જતાવનાર એક છે. (૪૫૫) આમ કહેતાં કહેતાં ભગવાન મોહવશ થ ગયા અને અશુનને વળગી પડ્યા; પરંતુ તુરતજ તે જ્ઞાનમાં આવીને બોલ્યા કે, આ ભરાબર નથી. (૪૫૬) આ પછે નર-નારાયણ છીએ, મારી અને આની અંદર કોઈ ભેદ નથી. પરંતુ મારો આવેગ મારામાં અટકી જાય છે. ” (૪૫૮

આ વાત અશુનના ધ્યાનમાં આવી ગઈ એ જોઈ ભગવાન એ કદી મોન ધારણ કરત તો અશુનથી પણ

સહન થઈ શકત નહિ. ભગવાન કહેતા ચાલે ને હું સાં-
ભળતો ચાલું, એજ તેમની ઈચ્છા હતી અને ભગવાન પણ
એજ ઈચ્છતા હતા.

“વાહરડો દૂધ પીને તુંમ પણ થઈ જાય છે તો પણ તે ગાય કયાંક ફર ચાલી જાય એમ ઇચ્છતો નથી. અનન્ય પ્રીતિનું આજ લક્ષણ છે. (૧૮-૭૮) તેઓ કામ વિના પણ બોલે, જોયેલું હોવા છતાં પણ તેને ફરીથી જુએ, ભોગથી ભોગ્ય વસ્તુનો રસ વધેજ છે.” (૭૬)

ગીતાનો શ્લોક વાંચના અને તેના ઉપર પોતાની ઓવીએ કહેતા જતા તથા અભિધાનદં બુવા લખતા જતા હતા. શ્રોતાઓને તેમણે પહેલી પ્રાર્થના આ પ્રમાણે કરી છે—

અન્તુનની દારમાં બેચીને આ ગીતામૃતનું પાન કરે-
વા યોગ્ય હોય તે રાંતો આ તરફ ધ્યાન આપે. (૧-૧૨)
આપનું હૃદય અત્યંત ઉંડું છે એમ જાણીને લાકપણી
મેં આપનાં ચરણોમાં આ વિનંતિ કરી છે. (૬૩) બાળક
તોતડી વાળીમાં બોલે છે, તોપણ માળાપનો એવો સ્વભાવ
હોય છે કે તેનાથી તેઓ વળી વિશેષ પ્રસન્ન થાય છે.” (૧૪)

મહારાજ વળી આગળ કહે છે કે “આપ સંતોએ
એજ પ્રમાણે મને અપનાવ્યો છે.” આથી હું ગીતાનો
અર્થ રજુ કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું. પરંતુ મારે આ કામ,
ટીટોટી પોતાની ચાંચના માપથી સમુદ્રને માપવાનો પ્રય-
ત્ન કરે એના જેવુંજ છે; છતાં શ્રીગુરુ અતુલ છે અને
સંતકૃપારૂપી હીપક ઉજ્જવળ છે, એજ વિશ્વાસે હું ગીતા-
લાખ્ય રચવા તત્પર થયો છું. એટલે એજ પ્રાર્થના છે કે
“આમાં જે કંઈ ઉણપ હોય તે આપ પૂરી કરો અને
જે વધારે હોય તે ત્યજ દો.” (૮૦)

ચોથા અધ્યાયમાં ‘આજ શ્રવણેન્દ્રિયોને માટે પ્રકાશ
થયો. એમ કહેવું જોઈએ, કેમકે તેમણે ગીતાનું સ્થાન
જેયું.’ એમ કહીને મહારાજ શ્રોતાઓને કહે છે કે ‘શ્રવ-
ેન્દ્રિયો સાથે શ્રવણના ઘરમાં પ્રવેશ કરીને આ ગીતામાં
કહેલા સંવાદનું સુખ લોગવો.’ છઠ્ઠા અધ્યાયની શરૂઆ-
તમાં મહારાજ કહે છે કે, ઇન્દ્રિયોથી છુપાવીને કેવલ્પર-
સનાં પકવાત્ત ખાનારા જે નિષ્કામ સાધુ પુરુષ છે, તેમનેજ
માટે હું આ ગ્રંથ રચી રહ્યો છું. વિષયસુખમાં રચ્યા પચ્યા
રહેનારા પ્રાકૃત મનુષ્યો આ ગ્રંથનો મર્મ સમજી શકે
નહિ. તેમને માટે બીજા અનેક ગ્રંથો છે. ‘જે સાર્વ-
ીય છે, તેમને માટે અહીં સ્થાન છે, અજ્ઞાનીઓનું ગામ બીજું
છે.’ શ્રોતાઓને જે પ્રદક્ષિણ લોગવવાનો અધિકાર ન

હોય તો મહારાજ કહે છે કે, મારા અંથથી તેમને કંઈ લાભ થશે નહિ.

“તો આવો પ્રેમ હશે તો આ નિરૂપણ કામ આવશે; નહિ તો મૂંગા-બહેરાના જેવો વ્યવહાર થશે. (૬-૨૬) પરંતુ આ વાત હવે રહેવા દઈએ. શ્રોતાઓને સાવધાન કરવાની કંઈ આવશ્યકતા નથી; કેમકે તેઓ સ્વાભાવિક-પણે જ નિષ્કામ હોવાને લીધે એના અધિકારી છેજ. (૨૭) કાગડા જેમ ચંદ્રને ઓળખતા નથી, તેજ પ્રમાણે સામાન્ય માણસો આ અંથને સમજી શકશે નહિ. ચંદ્રમાનાં અમૃત-તિળિંદુઓનું ચક્રોરજ પાન કરી શકે છે.” (૨૮)

શ્રોતા અથવા વાચક અધિકારી હશે, તોજ અંથનો ભાવ સમજી શકશે; નહિ તો વિષયાસક્ત જીવો તો માત્ર ભાષાગૌરવ, પદલાલિત્ય, ઉપમાચાતુર્ય વગેરેથીજ આનંદ પામશે. ‘જ્ઞાનેશ્વરની વર્ણનશક્તિ અદ્ભુત છે ! કેવી કેવી ઉપમાઓ આપી છે, કેવાં કેવાં દૃષ્ટાંત આપ્યાં છે અને વિષયપ્રતિપાદનની તેમની શૈલી પણ કેટલી વિતણી છે’ વગેરે બાહ્ય અંગો ભેદનેજ સ્તુતિ કરનારા શ્રોતાઓ અથવા વાચકો અનેક ગણશે. પરંતુ અંતરંગ ભેનારાઓજ આના સાચા અધિકારી છે; ખીજા સામાન્ય પુરુષો-વિઠાન, રસિક, શોધક, લેખક વગેરે-આ અંથનું દેવળ વાક્યાતુર્ય ભેદનેજ સુખી થયા હરે છે. અસ્તુ. નવમા અધ્યાયના ઉપોદ્યાતમાં દરીમી તેમજ શ્રોતાઓને ‘અનન્ય અવધાન (ધ્યાન)’ દેવાની પ્રાર્થના હરી છે—

‘અનન્ય ધ્યાન દેવો, તો સપૂર્ણ સર્વ પામશે.
૧૪૯ શાંતિનાં નારી આ અનિલ. ...’ (૧)

આ વાર્તાનાં નેત્રો, સુદૃઢ નેત્રો, સુદૃઢ નેત્રો
જે, સુદૃઢ નેત્રો, સુદૃઢ નેત્રો, સુદૃઢ નેત્રો—

... ..

મહાનુભાવોને મારી પ્રાર્થના છે. ” (૨)

આથી આગળ મહારાજે જે કંઈ કહ્યું છે, તે અપૂર્વ વિનય અને લાડભર્યું જ બાળનું છે અને ઉપર જે હુકામના ઉદ્દેશ છે, તે પણ મહારાજ કહે છે કે આપનીજ કૃપા છે. ‘કારણ, માતા-પિતા આપ જેવા શ્રીમાન હોય તો જે લાડીલો છે, તેના લાડ પૂરા થયે અને જેમના જે મનોરથ હશે તે પણ પૂરા થયે. ’ (૩)

આ બધું તો થયું. આપને સાવધાન થઈને સંભળવાનું પણ કહ્યું, પરંતુ મહારાજ કહે છે કે, મારામાં એટલી વકતૃત્વશક્તિ ક્યાંથી કે આપને તૃપ્ત કરી શકું ? આપ તો સ્વયંતૃપ્ત, નિષ્કામ અને સ્વસ્થબાનુભવી છો !

શું એમ પણ કંઈ બન્યું છે કે ચંદ્રમાને કોઈ કંઈક આપે, નાદને સંભળાવે, અલંકારને શણગારે ? પરિમલ કેની સુગંધ લેશે ? સમુદ્ર ક્યાં સ્નાન કરશે ? આકાશને પણ ધારણ કરી લે એવો અવકાશ ક્યાં છે ? એજ પ્રમાણે મારી પાસે એવું વકતૃત્વ ક્યાં છે, કે જે આપને પણ રીઝવી શકે ? (અધ્યાય ૯)

“ છતાં શું વિશ્વને પ્રગટ કરનારા મલસ્તિની આસી હાથની બનાવેલી દીવેટોથી ઉતારાતી નથી ? અથવા શું અપાંપતિને અંજલિથી અર્ધ અપાતા નથી ? ” (૧૩) બીજું હું શું કહું ?—

“ પ્રભુ ! આપ સાક્ષાત્ શંકરની મૂર્તિ છો અને હું દીન છું, ભક્તિપૂર્વક પૂજા કરનાર છું. મારા બોલને ગંગાજળનાં માત્ર ણિંદુ પણ હોય તો પણ આપ તેને સ્વીકાર કરજો. ” (૧૪) અથવા—

“ બાળક જે જમવા માટે પિતાની યાજી આગને બેસી બેસ અને બાપનેજ ખવડાવવા લાગે તો બાપ પણ બાળકને હાથે ખાવા માટે એાં આગળ લાવે છે. ” (૧૫)

વાછરડું જ્યારે ગાયના પેટમાં લાત મારે છે, ત્યારે ગાયના દૂધની ધારા વળી વિશેષ વેગથી વહી જાય છે, અથવા પોતાના પ્રિય જનના કોપથી જેમ પોતાના પ્રેમનો વેગ વળી વિશેષ વધે છે; તેજ પ્રમાણે મહારાજ કહે છે કે, મારા ભાષણથી આપનો દયાભાવ જાગી ઉઠ્યો છે, એ મને હવે ખબર પડી ગઈ. આપની દૃષ્ટિ જ્યારે પ્રેમામૃતની વૃષ્ટિ કરવા લાગે છે ત્યારે મારા ચિત્તમાં બધા અર્થ રૂઢુરી આવે છે અને નહિ તો આપનું બેધ્યાન હોવાથી તે રૂઢિતિ મુકાઈ જાય છે; તેથી મારી વિનંતિ છે કે, આપ ધ્યાન આપો. આપનું અવધાન-ધ્યાન મળતાંજ 'અર્થ' શબ્દની રાહ જોવા લાગે છે, અભિપ્રાયમાંથી અભિપ્રાય નીકળી પડે છે અને બુદ્ધિ પર ભાવ નાથવા લાગે છે.' (૨૭) આથી ઉલટું, ઓતા જો દુશ્ચિત્ત (બેધ્યાન) હોય તો રસિક વાત પણ રસ વિનાની બની જાય છે. તાત્પર્ય કે, ઓતાજ વક્તાના વક્તૃત્વના યથાર્થ પ્રેરક બને છે. 'ચંદ્ર-દાન્તમણિમાંથી રસનાં ગિંદુ ટપકે છે, પરંતુ આ કુશળતા ચંદ્રમાનીજ છે. તેથી વક્તા ઓતા હોવાથીજ વક્તા છે.'

આ પ્રમાણે મહારાજે ઓતાઓને વિનંતિ કરી છે. બારમા અધ્યાયમાં અત્યંત પ્રેમથી મહારાજ ઓતાઓને પ્રાર્થના કરે છે કે—

‘આ ચારસ્વત (સરસ્વતીના પ્રસાદરૂપ) વૃક્ષ આપેજ રાંપણું છે, હવે અવધાનરૂપી (એકાગ્રતારૂપી) અમૃતથી પાનું નિર્મીતે વધાવે. ’ ૧૯)

૩૫ ! આપને નમસ્કાર છે. (૧) ભગવન્ ! આપજ સકળ બુદ્ધિના પ્રકાશક ગણેશ છે. અને તે કેવા ? તે નિવૃત્તિદાસ (જ્ઞાનેશ્વર) બતાવે છે, સાંભળો. (૨) (આથી આગળની યોડીક ઝોલીઓમાં ઋક્ષારાકૃતિધારક શ્રીગણેશનું ઘણું સુંદર મુખોદયક વર્ણન છે. અસ્તુ) સંસારના મહાસાગરની પાર પહોંચાડનારા શ્રીસદ્ગુરુ તો મારા હૃદયમાં છે. તેથી વિવેકનો હું આટલો બધો આદર કરું છું. (૨૨) (અં ૧)

२-नित्यानित्य-विवेकः

તમે ક્રોધ છો, એ તો તમે બળુતાજ નથી અને
ક્રોધને માટે શોક કરી રહ્યા છો ! આ ભેદને મને સ્પષ્ટ
રહીને અત્યંત આશ્ચર્ય થાય છે. (૯૪) તમે એક મારનારા
છો અને આ ણધા લોકો મરનારા છે, એવો વ્રમ આપના
ચિત્તમાં કેમ આવવા દો છો ? (૯૬) આ ણધું તો અનાદિ-
સિદ્ધ છે, ઉત્પત્તિ અને નાશ સર્વ સ્વભાવથી આપોઆપજ
થાય છે, તેથી તમે શોક શું કરવા કરો છો ? (૧૦૦) જે
વિવેકી છે તેઓ મરવા-જીવવાનો શોક નથી કરતા,
કેમકે મરવું-જીવવું એ તો કેવળ વ્રમ છે. (૧૦૧) ઉત્પન્ન
થવું અને નાશ પાની જવું, એ તો માયાનો દેખાવ છે.
જે વસ્તુ સામેજ છે તે તો છેજ, તેનો વિનાશ થતો નથી,
તે અવિનાશીજ છે. (૧૦૫) ઉપાધિમાં સર્વજન સુખ રૂપે
મૈત્ર્યજન ભરપૂર છે. તરવને વાણનાના જે સંત છે તેઓ
તેનેજ અપનાય છે. (૧૨૬) જગમાં કપ બહેલું હોય તો-
પણ રાજદંડ કપ અને પાણી છુટું છુટું કરી દે છે. (૧૨૭)
અમવા અગ્નિમાં તપાસીને નેત્રી નેત્રાંગણી કચરો સાફ
કરી શુદ્ધ નેત્રું કરી દે છે. (૧૨૮) તેજ અમારું સ્વભાવ-
સાર-વિનાશ કરવાથી ઉપચિત્તજન મોક્ષી બનેલા પદ્મજન-
મોક્ષ માટે જે પાઠમાં તજવું તેજ મોક્ષ દે (૧૩૬)

3-54745

2005-06-01 10:00:00

કતો નથી, (૨૬૪) તેનામાં હે અશુભ ! સ્વાભાવિકપણે જ
 કામ-ક્રોધ હોતા નથી અને ભય એ શું ચીજ છે તે પણ તે
 બાણુતો નથી. તે તો શ્રવં રીતે પૂર્ણ છે. (૨૬૫) જે પૂર્ણ
 ચંદ્રની પેઠે સર્વત્ર સર્વદા એક જેવો પરિપૂર્ણ હોય છે,
 પ્રકાશ ફેલાવતી વખતે ચંદ્રની પેઠે નાના-મોટા અથવા
 ઉંચા કે નીચાનો કંઈ ભેદ પડતો નથી, (૨૬૭) એવીજ જેની
 અખંડ સમશુદ્ધિ હોય છે, પ્રાણીમાત્ર ઉપર જે દયાશુ રહે
 છે અને જેનું ચિત્ત કદી પલટાતું નથી, (૨૬૮) જે કોઈ
 સારી ચીજ મળવાથી સુખને વશ થતો નથી અને અનિદ્ર
 થતાં દુઃખ અનુભવતો નથી, (૨૬૯) આ પ્રમાણે જે હૃદય-
 શોદથી રહિત અને આત્મજ્ઞાનથી ભરપૂર હોય છે, તેનેજ
 સ્થિતપ્રજ્ઞ બોલો. (૩૦૦) સૂર્ય આકાશમાં છે, પોતાનાં
 તેજસ્વી કિરણોથી તે આ જગતનો સ્પર્શ કરે છે; પરંતુ
 આથી તેને કોઈ સંસર્ગદોષ નથી લાગતો. (૩૩૪) તેજ
 પ્રમાણે તે ઇન્દ્રિયાર્થીઓથી ઉઠાચીત, આત્મચરણથી અભિન્ન
 અને કામ-ક્રોધથી વિહીન હોય છે. (૩૩૪) પવન વિનાના
 સ્થાનનો દીવો જેમ સ્થિર, હાલ્યા-આલ્યા વિનાનો હોય છે,
 તેવીજ રીતે તે યોગયુક્ત પુરુષ સ્થિતપ્રજ્ઞ થાય છે. (૩૪૧)
 તે અહંકારને ભગાડીને, બધી કામનાઓને તણીને વિશ્વમાં
 વિશ્વ બનીને વિશ્વરે છે. (૩૬૭) (અધ્યાય ૨)

૪-સ્વધર્માનુષ્ઠાન

ઇચ્છા હોય છે ત્યાં સુધીજ ઉદ્યોગ પણ રહે છે; પરંતુ
 સંતોષ પ્રાપ્ત થતાં ઉદ્યોગ પણ સમાપ્ત થઈ જાય છે. (૪૬)
 આથી જે કર્મ ઉચિત હોય અને પ્રસંગાનુસાર પ્રાપ્ત થાય
 તેને તમે હેતુરહિત-નિષ્કામ ધર્મને કહો. (૭૮) સ્વધર્માનુ-
 ષ્ઠાન અખંડ યજ્ઞયાજ્ઞ છે. આવું સ્વધર્માનુષ્ઠાન જે કરે છે,
 તેને કંઈ જંધન થતું નથી. (૮૩) વલ્લોશ્રમ અનુસાર મેં
 તમારે માટે સ્વધર્મ બતાવ્યો છે, આ સ્વધર્મનું મેંવન કરો,
 એથી સર્વ મનોરથો આપોઆપજ પૂર્ણ થશે. (૮૮) તમે
 દેવતાઓને પ્રસન્ન કરો અને દેવતાઓ તમને સંતુષ્ટ કરશે.

૬-ભગવદવતાર

‘યદા યદા દિ ધર્મસ્ય’ અને ‘પરિત્રાણાય સાધૂનામ્’
જો શ્લોકો ઉપર ભાષ્ય રચતાં ભગવદ્ અવતારના સંબંધ-
માં મહારાજ કહે છે કે—

‘જેટલા પણ ધર્મ છે, તે બધાનું યુગે યુગે હું રક્ષણ
કરું છું’, એજ પરંપરા આદિથી ચાલતી આવી છે. (૪૬)
જ્યારે અધર્મ ધર્મને પછાડે છે, ત્યારે હું મારું અજત્વ
એક બાળુએજ રાખી દઉં છું અને મારા અવ્યક્તપણાને
બૂલી જાઉં છું. (૫૦) તે સમયે જે મારા હોય છે, તેમનો
પક્ષ લઇને, સાકાર ધર્મને અવતાર લઉં છું અને અજ્ઞાનના
બધા અંધકારને ગળી જાઉં છું. (૫૧) અધર્મની મર્યાદા
તોડી નાખું છું, દોષોને દૂર કરી દઉં છું અને સત્જનોને
હાથે આનંદનો ધ્વજ ફરકાવું છું. (૫૨) દૈત્યોના કુળનો
સંહાર કરું છું, સાધુઓના માનની રક્ષા કરું છું, ધર્મ અને
નીતિનો પરસ્પર વિવાદ કરાવી દઉં છું. (૫૩) ત્યારે આત્મા-
નંદથી વિશ્વ ભરાઈ જાય છે, ધર્મજ સંસારમાં રાજ્ય કરે
છે અને ભક્તજનોના સાત્વિક ભાવ કૂલે-ફાલે છે. (૫૫) હે
અર્જુન ! જ્યારે મારી મૂર્તિ પ્રગટ થાય છે, ત્યારે પાપો-
નો પર્વત દૂર થઈ જાય છે અને પુણ્યનો ઉદય થાય
છે. (૫૬) (અધ્યાય ૪)

૭-જ્ઞાનયજ્ઞ

સર્વ યજ્ઞોમાં જ્ઞાનયજ્ઞ એજ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. આ
જ્ઞાન ‘તદ્વિદિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રજ્ઞેન સેવયા’ આ વચન
અનુસાર જ્ઞાનીઓ પાસેથીજ પ્રણિપાત, પરિપ્રજ્ઞ અને સેવા
દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાનો હોય છે. મહારાજ કહે છે કે—

દ્રવ્યાદિ યજ્ઞ પણ યજ્ઞ છે, પરંતુ જેમ નશ્વરોનો
તેજોવૈભવ મૂર્ચની બરાબરી કરી શકે નથી તેમ, તે
જ્ઞાનયજ્ઞની બરાબરી કરી શકના નથી (૧૫૬) તે જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ
છે અને તે પ્રાપ્ત કરવાની જો ઇચ્છા હોય તો સર્વ પ્રકારે

જેનામાં આ લક્ષણ આવી જાય છે, તેનો સંસાર અને પરમાર્થ એક થાય છે. જે સાંખ્ય છે તેજ યોગ છે, પરમાર્થ એજ પ્રપંચ છે અને સંન્યાસ તેજ સંસાર છે. મહારાજ કહે છે કે ‘ જેણે સાંખ્ય અને યોગ બંનેને અલેદરૂપે એક જાણ્યા તેણેજ સંસારમાં પ્રકાશ જોયો, તેણેજ પોતાના સ્વરૂપને જોયું. ’ (૩૧) (અધ્યાય ૫)

૯-યોગાભ્યાસનું સ્થાન

યોગાભ્યાસનું સ્થાન કેવું હોવું જોઈએ? તે પવિત્ર સ્થળનું અત્યંત મુંઢર વર્ણન મહારાજે કર્યું છે—

“ ત્યાં એવી વિશ્રાન્તિ મળે કે બેઠા પછી ઉઠવાની ઇચ્છાજ ન થાય અને તે સ્થાન એવું હોય કે જોતાંની સાથેજ વૈરાગ્ય બમણું થઈ જાય. (૧૬૪) તે સ્થાન એવું હોય કે યોગાભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા આપોઆપજ ઉત્પન્ન થાય, ત્યાં હૃદયને અનુભવ વરે અને તે સ્થાનની રમણીયતા અખંડ રહે. (૧૬૬) તે સ્થાન એવું હોય કે જ્યાં કોઈ પાખંડી પણ બૂફ્યો ભટક્યો પહોંચી જાય તો તેનામા પણ તપ કરવાની શ્રદ્ધા ઉપજે. (૧૬૭) તે સ્થાન એવું હોય કે તેને જોતાંજ વિલાસી પુરુષ પણ સાર્વભૌમ રાજ્ય છોડીને ત્યાં એકાંતવાસ કરવાની ઇચ્છા કરે. (૧૭૦) તે સ્થાનમાં એક બીજી સગવડ પણ હોવી જોઈએ. તે એ કે, ત્યાં સાધકોનીજ વસ્તી હોય, બીજા લોકોનો અવરજવર બહુ ન હોય. (૧૭૨) ત્યાં એવાં વૃક્ષો હોય, કે જે મૃગ સહિત અમૃત સમાન મધુર હોય અને હિમેશાં દ્રવ્યો હોય. (૧૭૩) ત્યાં પગલે પગલે પાણી હોય અને તે સ્થાન એવું હોય કે વૃષ્ટિ ન હોવા છતાં પણ ત્યાં શુદ્ધ સ્વચ્છ જળનાં ઝરણો ઝરતાં હોય. (૧૭૪) ત્યાંના નાપ નરમ હોય અને ઠંડક હોય, વળી મંદ મંદ પવન હિમેશાં વાતો હોય. (૧૭૫) ત્યાં એટલી શાંતિ હોય કે કોઈનાયે શબ્દ ન સંભળાય. વળી બહુ જનવર પણ ન હોય તેમજ પોપટ અને બમરાઓ પણ વધારે ન હોય. (૧૭૬) જળની પાસે

એવું છે, કે જે જુદીને જરમાવે છે, નિશ્ચયને બુલાવે છે, ધૈર્યને થાપ આપીને છટકી લાય છે. (૪૧૪) એ વિવેકને જરમાવે છે, ચંતોષને સ્વાદ લગાડે છે અને મોન બેસી રહીએ તો દરે દિશાઓમાં ફેરવે છે.” (૪૧૫) (અ. ૬)

૧૨-મનના ગુણ

મન અંચળ તો છેજ, પરંતુ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી એને વશ કરી લીધાં પછીજ એ તારનાર બની લાય છે. મનના ગુણ જુઓ—

“વૈરાગ્યની મદદથી જો આ મન અભ્યાસમાં જોડાયું હોય તો થોડાક વખતે તે સ્થિર થયે. (૪૧૬) કારણ કે આ મનમાં એક વાત ઘણી સરસ છે. તે એ કે, જ્યાં તેને સ્વાદ લાગે છે ત્યાંજ તે લાગી જાય છે. તેથી તેને હમેશાં અનુભવસુખજ આપતા રહેવું જોઈએ.” (૪૨૦) (અ. ૬)

૧૩-સુવર્ણસૂત્રમાં સુવર્ણમણિ

‘મયિ સર્વમિદં પ્રોતં સૂત્રે મણિગણા ઇવ’ આ શ્લોકોકાથા ઉપર મહારાજે બે અત્યંત માર્મિક ઓવીઓ રચેલી છે:-

“થાય છે, દેખાય છે, નહિ જેવું થાય છે—આ જે કંઈ છે, તે બધું મારી અંદરજ છે. સૂત્ર જેમ મણિઓને ધારણ કરે છે, તેજ પ્રમાણે મેં આ વિશ્વને ધારણ કરેલું છે. (૩૧) જેમ સુવર્ણના મણિ બનાવીને તેને સુવર્ણના તંતુમાંજ પરોવવામાં આવે, તેજ પ્રમાણે આ જગત મેં અંદર-બહાર ધારણ કરેલું છે.” (૩૨) (અ. ૭)

‘મણિ સોનાના અને દોરો પણ સોનાનો’ આ દર્શાવતી જગત અને જગદીશ્વરનું અભેદપણ સૂચવ્યું છે.

૧૪-બ્રહ્મમાં માયા ક્યાંથી ?

બ્રહ્મમાં માયા કેવી રીતે ઉપત્ત થઈ—

જળ ઉપર જ્યારે ક્ષીલ વધી જાય છે, ત્યારે તે જેમ

જળને ઢાંકી દે છે, અથવા નકામાં વાદળ પછી આકાશને છુપાવી દે છે; (૬૦) પરંતુ આ રહેવા દો, એ જીવો કે આંખનો પડદો આંખમાં વધીને આંખનું જોવાનું કામ શું બંધ નથી કરી દેતો ? (૬૨) એજ પ્રમાણે મારાજ પ્રતિ-જિંબરૂપ ત્રિગુણાત્મક છાયા, પડદાની પેઠે મનેજ છુપાવીને રહેલી છે. (૬૩) આ કારણથી પ્રાણીઓ મને જાણતાં નથી. જેમ જળમાં ઉત્પન્ન થનારાં મોતી જળમાં જળરૂપ થઈને મળી જતાં નથી, તેજ પ્રમાણે પ્રાણીઓ મારાંજ હોવા છતાં મારાસ્વરૂપ નથી થતાં. (૬૪) (અધ્યાય ૭)

૧૫-મારી માયા

‘દૈર્ઘ્ય દોષા ગુણમયી મમ માયા દુરત્યયા’ (૭-૧૪) આ શ્લોક ઉપર તથા ‘દૃષ્ટા દેવસમુદ્યેન’ (૭-૨૭) ઇં શ્લોકો પર મહારાજે અત્યંત મુંઢર રૂપક રચ્યાં છે. માયા ઉપર નદીનું રૂપક એવું ઘટાવેલું છે કે તેનો ખરો આનંદ પ્રાપ્ત કરવા માટે તે મૂળ-અસલજ વાંચવું જોઈએ. માયા-મયી નદી તરીને પાર દોળી જાય છે ?

તે સંપૂર્ણ બાવળી મને બળે છે, તેજ આ નદીને
અનાયાસે તરી પાર ઉતરે છે. તેનું તરીને પાર થઈ જવું
એ પણ એવું છે કે તેઓ આ દિનારે ઉભા છે, જ્યાંમાં
તેમણે પણ પણ મૂક્યા નથી અને તરી ગયા-માયાજાજા
સદાઈ ગયું ! (૯૭) (અધ્યાય ૬)

૧૬-જ્ઞાની ભક્ત

મારે પ્રકરણના બાકીમાં ૨.૦૧૧ બચાવ ૦.૨૨ મળે.
ગોળી ૧૫.૫૨ મિલ જે ૨.૬ ૨.૨૨ બિલ્ડિંગ ૬.૪૭ જે ૨.૨૨ —

[illegible]

કેટલું મજબૂત હોય છે. (૧૨૦) કારણ કે તેના તન-મન-
પ્રાણ બીજાં કંઈજ જાણતા નથી, ગાયને જોતાં એટલુંજ
જાણે છે કે, આ મારી માતા છે. (૧૨૧) વાછરડો આ
પ્રમાણે અનન્ય ગતિવાળો થવાથી ગાયની પક્ષે તેના ઉપર
એવીજ પ્રીતિ થાય છે, તેથી ભગવાન લક્ષ્મીપતિએ જે
કંઈ સત્ય હતું તેજ કહી દીધું. (૧૨૨) હવે જેના અંતઃ-
કરણની શુદ્ધિમાંથી નીકળેલી ગંગા મારામાં આવીને મળી તે
હું જે છું તેજ છે. બસ, હું બીજાં શું કરું ?” (૧૨૫) (અ. ૭)

૧૭-સહજ સિદ્ધને માટે સાધન શું ?

ભગવાન સહજ સિદ્ધ છે. તેમને એવા ન જોતાં સાધ-
ન કરવું એ કેવું છે ?—

“જેમ કોઈ અમૃતના સાગરમાં ફૂળકી લગાવીને મોં
ખેંચ કરી દે, અને મનથી હુદ્ડ જળાશયોના જળનું સ્મરણ
કરે. (૧૫૨) આમ કેમ ? અમૃતના સાગરમાં ફૂળીને પણ
કોઈ મરે શું કરવા ? અમૃતમાં અમૃત થઈને કેમ ન
રહે ? (૧૫૩) એજ પ્રમાણે હે અર્જુન ! ક્ષેત્રજ્ઞાન પાંજર
છોડીને, અતુલપત્ની પાંખો વડે ઉડીને ચિદાકાશમાં સ્વામી
બનીને કેમ ન રહે ? (૧૫૪) તે આનંદનું માપ-તોલ કર-
વામાં શું છે ? મને અવ્યક્તને વ્યક્ત માનવામાં શું છે ?
સિદ્ધ બનીને પણ કોઈ સાધનના અકાવામાં પોતાને શામાટે
થકવી દે ? (૧૫૬) (અધ્યાય ૭)

૧૮-સદ્વ્યાસ

અભ્યાસયોગ શું છે ? અભ્યાસ શાનો કરવો જોઈએ ?—

નિરંતર સદ્વ્યાસ કરો, ચિત્તને પરમપુરુષને માર્ગે
ચોજ દો, પછી શરીર રહે કે ગમે તો જાય. (૧૬૧) (અ. ૮)

૧૯-પાસે હોવા છતાં પણ દૂર !

પરમાત્મા પાસે હોવા છતાં પણ ત્રિદાર્દીન અને
વિપ્રયમાં રહેલા પ્રાણીને તે માટે કેવી રીતે દૂર

થઈ ગયા છે, તે જુઓ—

“અરે જુઓ તો ખરા કે દૂધ કેટલું શુદ્ધ અને મધુર હોય છે અને વળી હોય છે પણ આમડીના એક પડદાની અંદર તફન નજીકજ; પણ તેનો અનાદર કરીને જળો અશુદ્ધ લોહીનુંજ સેવન કરે છે. (૫૭) અથવા ભ્રમર અને દેડકો એકજ સ્થાનમાં રહે છે તોપણ ભ્રમર પરાગનું સેવન કરે છે અને દેડકાને માટે કાદવજ ખાકી રહે છે. (૫૮)

તૈસા દ્વિયામધ્યે” મી રામ, અસતાં સર્વશુખાચ્યા આરામ; હાં બ્રાન્તાસી કામ વિપયાં વરી. (અં ૯-૬૦)

એજ પ્રમાણે સર્વં સુખોતું ધામ હું આત્મારામ દ્વિ-યમાં રહું છું તોપણ જેઓ મૂખ” છે તેઓ વિપયોની ઇચ્છા કરે છે. (૬૦) (અધ્યાય ૯)

૨૦-મયા તત્તમિદં સર્વમ્ ।

‘મયા તત્તમિદં સર્વમ્’ એ પદો ઉપર મહારાજની બે ઓવીઓ આગળ આપવામાં આવે છે, તે પદ્યો ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક ઉત્તમ દૃષ્ટાંત આપવાની મહારાજની જે કુશળતા છે, તે વાચકોના ધ્યાનમાં આવી જશે—

આ સમસ્ત વિશ્વ શું મારાજ વિસ્તારનું નામ નથી ? જેમ દૂધ જામી વાય છે અને દહીં બને છે, (તેજ પ્રમાણે આ જગત મારાજ વિસ્તાર છે.) (૬૮) અથવા ધીજજ જેમ વૃક્ષ બને છે અથવા નેતનુંજ અલંકાર બને છે, તેજ પ્રમાણે આ જગત મારા એકદાનોજ વિસ્તાર છે. (૬૫) (અં ૯)

હાથી” મુખ્ય સિદ્ધાંત એજ બતાવવાનો છે કે “મ મ મ નો નિરતાર છે તેજ આ જગત છે.” આને રહે મારા રહે ના, દૃષ્ટાંત આપવાને નુદ્ધ અને દહીં, અને વૃક્ષ, નેત, વેલ, અને અલંકાર, એવાં રસોં કુતોં મંદું અને ધીજ, વગેરે વિદું તુ ન દિવસ કે ગિરુ જે મંદુ કે વિગતો બતાવે તેવાં સુદાસનનાં વચનોં આપેલાં છે. આવાં વચનોં આપવાને મારાજની કુશળતા અને જ્ઞાનની દૃષ્ટાંત આપવાની મહારાજની જે કુશળતા છે, તે વાચકોના ધ્યાનમાં આવી જશે—

હતી' બની ગયું ત્યારે તેમાં કષ્ટપણ નથી રહ્યું. આ રીતે આ દૃષ્ટાંતમાં કાર્ય-કારણની એકાત્મતા કેવળ શરૂઆતમાં છે, પછી નથી. આ ખામી છે. તેથી ત્રીજી દૃષ્ટાંત બીજા અને વૃક્ષનું આપ્યું. એમાં શરૂઆતમાં અને અંતમાં કાર્ય-કારણની એકાત્મતા છે; કેમકે આરંભમાં બીજ છે અને અંતમાં પણ બીજજ છે. પરંતુ વચમાં પત્ર-પુષ્પ-ફળનું જે રૂપ છે તેમાં બીજત્વ જણાતું નથી. તેથી આમાં પણ આ કસર રહી તેથી ત્રીજી દૃષ્ટાંત આપે છે. સુવર્ણ અને અલંકારનું. સુવર્ણ પહેલાં પણ સુવર્ણજ છે, અલંકાર બન્યા પછી પણ સુવર્ણ છે અને અલંકાર ઓગળી જાય તો પણ સોનુંજ રહે છે. તેજ પ્રમાણે જગત નિર્માણ થતા પહેલાં, તેના જગતરૂપમાં આવ્યા પછી તથા જગતનો પ્રલય થયા પછી પણ આદિ, મધ્ય ને અંત ત્રણે અવસ્થાઓમાં ભગવાન શ્રીહરિ જેમના તેમજ છે. ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને પ્રલય ત્રણે કાળમાં પરમાત્મા અખંડ, અવિચળ અને નિત્ય છે. ત્રીજી દૃષ્ટાંત ત્રિકાળદર્શક હોવાથી પૂર્ણ છે.

૨૧-નામસંકીર્તન

જ્ઞાનેશ્વરી ગીતાનો નવમો અધ્યાય વારકરી ભક્તોને અત્યંત પ્રિય છે. એમાં સર્વત્ર પરંતુ ખાસ રૂપે ચૌદમા, એકવીસમા તથા બત્રીસમા શ્લોકમાં જે ઓવીઓ છે, તેમાં મહારાજે ભક્તિમાર્ગનું બહુ કંઈ સંપૂર્ણ રહસ્ય બતાવી દીધું છે. 'સતતં કીર્તયન્તો મામ્' આ શ્લોકના 'કીર્તયન્તાઃ' પદ ઉપર મહારાજની ટીકા જુઓ—

કીર્તનના નૃત્યગાનથી પ્રાચક્ષિતોનો વ્યવસાયજ ના-
બુદ થઈ ગયો, કેમકે આ કીર્તને એવું કયું કે કયાંય પાપ-
નું નામ પણ ન રહ્યું. (૧૯૭) ત્યારે યમ કહેવા લાગ્યા કે,
હવે કોનું શાસન કરવું, હમ કહેવા લાગ્યો કે કોને સજા
કરવી, તીર્થ કહેવા લાગ્યાં કે શું ખાવું; કેમકે દોષ તો
દવાના કામને માટે પણ કયાંય રહ્યાજ નથી. (૧૯૮) આ
પ્રમાણે મારા નામસંકીર્તનથી વિશ્વનાં સમસ્ત દુઃખ નાશ

લોભાયલો છે, (૩૬૨) જે મારીજ કામનાના મદામ, મારાજ પ્રેમના સપ્રેમ, મારાજ બુદ્ધાવામાં બૂલેલા છે, જે મારા સિવાય બીજા લોકને જાણના નથી; (૩૬૩) (તેઓ મને પ્રાપ્ત થાય છે.) અશુન ! જ્યાં સુધી મારામાં પાતાપણું ન થાય ત્યાં સુધી કોઈ રસ નથી; બાજ્ય ઉપચારો દ્વારા હું કોઈને મળતો નથી. (૩૬૭) તેથી મોટાઈ છોડી દે, તકવિતંક બૂલી જાય અને સંસાર આગળ નાનો બને, ત્યારે હું પામે રહું છું. (૩૭૮) (અધ્યાય ૯)

૨૩-ભક્તિનું રહસ્ય

મારી ભક્તિ વિના કોઈ જીવતો હોય તો એવા જીવતરમાં આગ લાગે. પૃથ્વી ઉપર પથ્થર શું ઓછા છે ? (૪૩૬) પાપોની છાયાથી જેમ સજ્જનો બચે છે, તેજ પ્રમાણે પુણ્ય અભક્તોથી દૂર જાગે છે. (૪૩૭) જેની વાણી માફજ નામ હો છે તા કીર્તન કરે છે, જેની દષ્ટિ માફજ રૂપ જુએ છે, જેનું મન મારોજ સંકલ્પ કરે છે, (૪૪૫) જેના કાન મારા શુભગાનથી ખાલી રહેતા નથી, મારી સેવાજ જેનાં બધાં અંગોનું આભૂષણ બને છે, (૪૪૬) તેઓ ગમે તો પાપચોરસ બહેને હોય, તેઓ શુભ (ધર્મ) શ્રવણ કર્યું હોય તેવા) અને અધીર (જેમણે ઘણું અધ્યયન કર્યું હોય તેવા) બહે ન હોય તોપણ તેઓ એટલા મહાન હોય છે કે મારી સાથે તેમની બરાબરી કરવામાં આવે તો તેઓ કોઈ રીતે ઓછા નહિ ઉતરે. (૪૪૮) ભક્તિ દ્વારાજ દૈત્યોએ દેવતાઓનું મહત્ત્વ ઘટાડ્યું છે, માફ નૃસિંહત્વ તેમનીજ કીર્તિનું એક ભૂષણ છે (૪૫૦) મન તેમજ બુદ્ધિમા મારો પ્રેમ ભરનાંજ ઉત્તમતા તરી આવે છે અને સર્વજ્ઞતાની સામે પાર પહોંચે છે. (૪૫૧) તેથી કુળ, જાતિ, વર્ણથી કંઈ પણ આવડું કે જનું નથી; એક મારા પ્રત્યેનો ભાવજ સાર્થક થાય છે. (૪૫૨) તેજ પ્રમાણે સત્ત્વિય, વૈશ્ય, શ્રીઓ, શૂદ્ર અને અત્યંત વગેરે જાતિઓ ત્યાં સુધી છે, કે જ્યાં સુધી તેઓ મને પ્રાપ્ત થઈ

જો. (૧૦૬) અરે, જેને અભ્યાસગોગ કહે છે, તે આ જોકળ છે, એનાથી ન જને એવી વાત કાઢી નથી. (૧૧૦) અભ્યાસના બળે કંટલાગે (ગ્રાધકો) અંતરિક્ષમાં ચાલે છે; કંટલાકોએ વાધ, ગ્રાધ વગેરેને પણ પોતાના જનાવી લીધા છે. (૧૧૧) અભ્યાસથી ઝેર પણ પચી જાય છે, સમુદ્ર ઉપર પગદંડી જની જાય છે, કંટલાક તો અભ્યાસ વડે શબ્દ-બ્રહ્મથી પણ આગળ વધી ગયા છે, (૧૧૨) એટલે અભ્યાસથી કંઈ પણ દુષ્કર નથી અને તેથી તું અભ્યાસવડે મારામાં આવીને લખી જા. (૧૧૩) (અધ્યાય ૧૨)

૨૭-ભક્તોનાં લક્ષણ

બારમા અધ્યાયમાં ‘અઘેષ્ટા સર્વભૂતાનામ્’ વગેરે સાત-આઠ શ્લોક છે, તેના ઉપર મહારાજે અનુપમ ભાષ્ય કર્યું છે. આમાં શાંતિસુખ ભોગવનારા ભક્તોનાં બહુ આનંદપ્રદ લક્ષણો જતાવ્યાં છે. એ એવીઓ અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે. એમાં ઉપમાઓ ઘણી ઉચ્ચ અને મધુર છે, તથા વાણીનો પ્રવાહ સ્વાભાવિક અને અસ્ખલિત છે. નમૂના-તરીકે થોડી એવીઓનો અનુવાદ અત્રે આપીએ છીએ—

કાંઈ પણ પ્રાણી ઉપર તેને દ્રેષ હોતો નથી. ચૈતન્યની પેઠે તેને કાંઈ પોતાનું-‘પારકું’ હોતું નથી. (૧૪૪) જે ઉત્તમ હોય તેનો સ્વીકાર કરવો અને અધમ હોય તેનો ત્યાગ કરવો એવો કાંઈ લેહલાવ જેમ ધરતીમાં હોતો નથી; (૧૪૫) અથવા જેમ દયાળુ પ્રાણી રાજાનું શરીર રાખે અને રંકને છોડી દે એવું નથી; (૧૪૬) અથવા જળ જે પ્રમાણે એમ કહેતું નથી કે ‘હું’ ગાયની તરસ છીપાવીશ અને વાઘને ઝેર જનીને મારીશ; (૧૪૭) એજ પ્રમાણે પ્રાણીમાત્રને માટે તે (લગવફલક્રત) એક જેવો મિત્ર હોય છે, કૃપામાં તો તે પૃથ્વીજ હોય છે. (૧૪૮) ‘હું’ની બાપા-જ તે જાણતો નથી. ‘મારું’ કંઈ પણ કહેતો નથી અને સુખદુઃખ શુ હોય છે, એ પણ તે નથી જાણતો. (૧૪૯) વરસાદ વિનાજ સમુદ્ર જેમ હમેશા જળથી ભરપૂર રહે છે.

તેજ પ્રમાણે તે કોઈ પણ બાહ્ય ઉપચાર વિનાજ હૃમેશાં
સંતુષ્ટ રહે છે. (૧૫૧) જીવાત્મા અને પરમાત્મા બન્ને તેના
હૃદયભુવનમાં એકાસને વિરાજતા રહે છે. (૧૫૩) સમસ્ત
જગતજ તેનો દેહ બની જાય છે, તેથી તેને માટે પ્રિય-
અપ્રિય કંઈજ રહેતું નથી. (૧૬૮) અંદર-બહાર તે સૂર્યની
પેઠે નિર્મળ અને તત્ત્વરૂપ દ્રવ્યને જોનાર બને છે. (૧૭૬)
તેનું મન સર્વત્ર આકાશની માફક વ્યાપક અને ઉદા-
સીન થાય છે. (૧૮૦) તે આત્મલાલ જેવો જીજ્ઞે કોઈપણ
લાભ કે પ્રાપ્તિને જાણતો નથી; કોઈ પ્રકારના ભોગથી તેને
કંઈજ હુપ થતો નથી. (૧૯૦) જે પોતાનું છે તે કદાપિ
પણ નાશ પામશે નહિ, એવું જાણીને તે કદી ગયેલી
વસ્તુનો શોક કરતો નથી. (૧૯૨) વિષમતા તો તેની પાસે
આવવા પણ પામતી નથી; તેની પાસે શત્રુ અને મિત્ર
બન્ને સમાન હોય છે. (૧૯૭) જેમ હીવો ઘરના માળુસોને
માટેજ અજવાળું કરતો હોય અને બહારનાઓમાટે અંધારૂં
કરતો હોય એવું નથી; (૧૯૮) અથવા જેમ વૃક્ષ કાપનાર
અને કાપનાર બંનેને સમાનરૂપે પોતાની છાયા આપેજ
છે; (૧૯૯) અથવા ચેરડી જેમ ઉછેરનાર માટે મધુર અને
કાપનાર માટે કડવી બનતી નથી (જો માટે સમાનજ હોય
છે), (૨૦૦) તેજ પ્રમાણે તેનો (બ્રહ્મનો) બાવ શત્રુ અને
મિત્ર, માન અને અપમાન બંનેમાં સમાન હોય છે. (૨૦૧,
૨૦૨) જાતુઓમાં આકાશ જેમ એક હોય તેવું એ છે,
તેજ પ્રમાણે હંદુ હોય કે મુસ્લિમ તેનું માન એક તેવુંજ
રહે છે. (૨૦૨) દરિયા તરફની તરવને મેં અને ઉપર
તરફની તરવને માટે મેં એક જ નામ મુક્યું. તેવું છે, તેજ
પ્રમાણે, સમગ્ર છે હું પદ્મને, સમગ્રજ મેં એક જ નામ,
અધિકાર એક જ અને એક તેને એક જ નામ મુક્યું.
સમગ્ર હોય છે, એક એક તેને એક જ નામ મુક્યું.
સમગ્ર હોય છે, એક એક તેને એક જ નામ મુક્યું.
સમગ્ર હોય છે, એક એક તેને એક જ નામ મુક્યું.
સમગ્ર હોય છે, એક એક તેને એક જ નામ મુક્યું.
સમગ્ર હોય છે, એક એક તેને એક જ નામ મુક્યું.

સ્તુતિથી કુલાઈ જતો નથી, આકાશ જેવો નિર્લેપ રહે છે (૨૦૭) જે મળે તેના વડે સંતુષ્ટ રહે છે, ન મળે તેનાથી જેને કોઈ પ્રકારનો હતોય જતો નથી, જેમ વરસાદ વિના સમુદ્ર સુકાઈ જતો નથી, (હમેશાં બહેતોય રહે છે.) (૨૧૦) આ વિધિજ્ઞ માર્ગ પર છે, એવી બુદ્ધિ જેની ક્રિયારથ મળે છે, બદલે ચરાચર જગત જે પોતેજ જાની ગયો છે. (૨૧૩) તેને જોવા માટે મારો શ્રવણ લલચાય છે, તેથી હું અચમુક એ થયું છે. હાથના લીલાકમળથી હું તેનું પૂજન કરું છું. તેના શરીરના આલિંગન માટે, જે હાથ ઝોછા પડ્યા, તેથી ત્યાર હાથ ધારણ કરીને હું આવ્યો છું.” (૨૨૪) (અ. ૧૨)

તેરમા અધ્યાયમાં ‘અમાનિત્વ’ વગેરે જ્ઞાનનાં છઠ્ઠીસ લક્ષણ જણાવ્યાં છે અને તેજ પ્રમાણે ‘માનિત્વ’ વગેરે અજ્ઞાનનાં જે છઠ્ઠીસ લક્ષણ હોય છે, તે પણ જણાવ્યાં છે. તેનું વર્ગીકરણ મહારાજે ઘણુંજ સુંદર કર્યું છે. આ પ્રસંગમાં મૂળના છ શ્લોકો ઉપર તેમની અત્યંત મનોહર ૭૦૦ ઝોલીઓ છે. તેરમા અધ્યાયથી સોળમા અધ્યાયની આખર સુધી તેમણે અનેક શબ્દોની ઉત્તમ વ્યાખ્યાઓ કરેલી છે. અનેક શબ્દોનાં રસપૂર્ણ વ્યાખ્યાન કર્યાં છે અને અનેક શબ્દોના ભાવાર્થ હૃદયગમ કરાવવા માટે તેમણે અનેક સફળસંપન્ન વ્યક્તિઓનાં મનોરમ વર્ણન કરેલાં છે. અહીં નમૂનાતરીકે થોડાંક અવતરણ આપીએ છીએ—

૨૮-અમાનિત્વ

પોતાની પૂજ્યતા પોતાની આંખો વડે ન જોવી, પોતાની કીર્તિ પોતાના કાનો વડે ન સાંભળવી, એમ ન કરવું કે જેથી લોકો એમ જાણે કે આ અમુક છે. જૂઠ્ઠરૂપિની પેઠે સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત થયેલી હોય તો પણ મદિમાના બચથી અજ્ઞાનીઓમાં જોતી જવું, પોતાનું આનુયં મુચાવવું, પોતાનું મહત્ત્વ બૂલી જવું અને પોતાનું ગાંડપણ લોકોને જાણવું. (૧૬૨) (અધ્યાય ૧૩.)

૨૯-અદલિત્વ

પાછલા બે પગ વડે લાત મારનાર ગાય જેમ પોતાનું દૂધ ચોરે છે, અથવા વેશ્યા જેમ પોતાની મોટી ઉંમર છુપાવે છે, (૨૦૫) ધનવાન પુરુષ જંગલમાં આવી પડ્યા પછી જેમ પોતાનું મોટાપણું છોડી દે છે અથવા કુળવધૂ જેમ પોતાનાં અંગ છુપાવે છે, (૨૦૬) અથવા ખેડૂત પોતાનાં વાવેલાં ખીને છુપાવી રાખે છે, તેજ પ્રમાણે દાનથી મળેલું પુણ્ય તે છુપાવી રાખે છે. (૨૦૭) તે ઉપલક ઢેહની પૂજા નથી કરતો. અથવા કોઈની ખુશામત પણ નથી કરતો. અથવા પોતાનો જે કંઈ ધર્મ હોય તેને પોતાની વાણીના ધ્વજ ઉપર ખાંધી રાખતો નથી. (૨૦૮) તે કદેલા ઉપકારને પોતાના મુખે નથી કહેતો, પોતાના અભ્યાસનો મહિમા વખાળતો નથી અને કીર્તિને માટે કદેલી કમાણી વેચ્યા કરતો પણ નથી. (૨૦૯) (અધ્યાય ૧૩)

૩૦-જ્ઞાનીની રીત

કમળ ઉપર ભમરો જે પગ મૂકે છે તે ઘણાજ ધીમે-ધી મૂકે છે, એટલા માટે કે રખેને ક્યાંક કેસર કચરાઈ જાય; (૨૪૮) તેજ પ્રમાણે પરમાત્મની પેઠે ઘણાજ નાના નાના જીવો નિર્વંચ ભરેલા છે. એ જાણીને તે દયાવૃત્તિથી પરતી પર બહુજ ધીમેથી પગ મૂકે છે. (૨૪૯) તે પોતાના રક્તાનેજ દયામય કરી દે છે, બધી દિશાએ મમતાથી ભરી દે છે અને પ્રાણીઓને ખાતર પોતાનો જીવ પણ પાસે છે. (૨૦૯) (અધ્યાય ૧૩)

૩૧-જ્ઞાનીની વાણી

તેની શાસન દેવનું કિન્નર ધાર્મિક સુકુમાર દેવ છે, સુખ તે સ્નેહનું મનુષ્યનું દેવ તે અને દાન દેવ દેવ તે કે જ્યોત્સ્ના મનુષ્યનું કુલ મહિમું તે જાણનાર જ્ઞાની, મનુષ્ય સ્નેહ કરે છે અને જ્ઞાની જ્ઞાની સુખ નીતિ, સ્નેહનું વર્ણન કરે છે અને જ્ઞાની જ્ઞાની દાન દેવ

તો કંઈ જોડતોજ નથી, પરંતુ જો કરી જોડવાની ઇચ્છા
 થઈ તો પહેલું એ ધ્યાનમાં રાખે છે કે, મારા શબ્દોથી
 કોઈને કંઈ તુકમાન તો નહિ થાય ને ! (૨૬૮) કોઈને કો
 ઠેરેશ ન થાય, કોઈનાં બધાં ન ચડે, એજ ધ્યાન રહે છે
 તેથી તે એકદમ જોડતોજ નથી. (૨૬૭) પણ કોઈને
 વિનંતિને લીધે જો તે કંઈ જોલે તો તેના જોડ એટલે
 પ્રેમભયો હશે કે સાંભળનાર તેને માગ્યાય માની લે. (૨૬૯)
 અથવા એમ સમજે કે તેના મુખમાંથી નાદગ્રસ્થ નીકળે
 છે; અથવા ગંગાજગજ ઉતરાઈને ઉપર આવે છે; અથવા
 એમ કહો કે, તેની વાણી પનિવ્રતા સીના ઘડપણ જેવું
 હોય છે. (૨૬૯) તેના શબ્દ સત્ય, પરિમિત અને અમૃતન
 તરંગ જેવા રસિક હોય છે. (૨૭૦) (અધ્યાય ૧૩)

૩૨-ક્ષમા

ત્રિવિધ તાપોના ઉપદ્રવોનો ગમે તેટલો જીલમ થાય
 તો પણ તે જરા પણ વંકાતો નથી. (૩૪૪) તે માન-અપ
 માનને સહી લે છે, તેનામાં મુખ-હુઃખ સમાઈ જાય છે
 નિંદા-સ્તુતિથી તેના જો દુકડા બની જતા નથી. (૩૪૬)
 નદી-નદોના મોટામોટા પ્રવાહો આવે તો પણ સમુદ્ર જે
 મોડું પેટ કરીને તેને પોતાની અંદર સમાવી લે છે, (૩૪૭)
 તેજ પ્રમાણે સહન ન કરી લે એવું કંઈજ નથી, અને તે
 સહન કરી લે છે તેજ તેને બિલકુલ સ્મરણ પણ રહેતું
 નથી. (૩૪૯) (અધ્યાય ૧૩)

૩૩-આર્જવ (સરળતા)

સૂર્ય જેમ કોઈનું મુખ જોઈને ઉગતો નથી, અથવા આ-
 કાશ જેમ સમસ્ત વિશ્વ માટે એકમાત્ર અવકાશ છે, (૩૫૬)
 તેજ પ્રમાણે તેનું મન લિલ્લ લિલ્લ મનુષ્યોને માટે લિલ્લ
 લિલ્લ નથી, એકજ છે, અને એજ પ્રમાણે તેનો વ્યવહાર
 પણ એકજ પ્રકારનો છે. સમસ્ત વિશ્વ સાથે તેનું આગ
 આણુ છે, ઘણા જુનો સગંધ છે, તેને માટે પાતાનું-પાનકું
 કંઈ પણ નથી. (૩૫૮) હવાની ત્રાટ જેન ત્રીપી હોય

૩૬-એકાન્ત

જે તીર્થોમાં, પવિત્ર જગ્યાઓને કિનારે, મુંદર તપે
વનોમાં અને શુદ્ધાઓમાં રહેવાનું પગલું કરે છે; (૬૧૨)
પર્વતની શુદ્ધામાં કે જગ્યાઓની પાસે જે પોતાનો આશ્રમ
જનાવે છે, જે નગરમાં નથી જતો, (૬૧૩) એકાન્ત સ્થાને
જેને અત્યંત પ્રેમ હોય છે અને લોકસમૂહથી જોનો છૂટ
કાઢીને રહે છે, તેને ખરેખર, જ્ઞાનની મનુષ્યાકાર મૂર્તિ
જાણો. (૬૧૪) (અધ્યાય ૧૩)

૩૭-અજ્ઞાનીનાં લક્ષણ

તે (જે અજ્ઞાની છે) પોતાની વિદ્યાનો વિસ્તાર ફેલાવે
છે, પોતાનાં સત્કૃત્યોનો ડંકો વગાડે છે અને જે કંઈ કરે
છે તે સન્માન પ્રાપ્ત કરવા માટે કરે છે. (૬૬૦) તેને કયાંય
પોતાની સહેજ પણ નિંદા સાંભળવી પડે તો માથું પક-
ડીને બેસી જાય છે. કાદવ જેમ પાણી પડવાથી પાતળો
બને છે અને હવા લાગવાથી સુકાઈ જાય છે; (૬૬૧) પેદને
ખાતર કૂતરો જેમ જોતો નથી કે શું ઢાંકેલું છે અને શું
અમસ્થું પડેલું છે; તેજ પ્રમાણે તે દ્રવ્યને માટે પોતાનું
કે પારકું જોતો નથી. (૬૬૦) મદોન્મત્ત હાથી જેમ મદાંધ
હોય છે અથવા પર્વત ઉપર જેમ દાવાનળ સળગે છે, તેજ
પ્રમાણે તેનું ચિત્ત વિષયોની પાછળ પડેલું રહે છે; (૬૬૬)
વેલણની પેઠે તે કદી નમતું નથી. પથ્થરની પેઠે કદી પીગ-
ળતું નથી..... (૭૨૬) શરીરને સુખ થાય, મનને સારું
લાગે, એટલુંજ તે જુએ છે; તેની આગળ તેને કાર્યાકાર્યનો
કોઈ વિચાર સૂઝતો નથી; તે જે કંઈ કરે છે તે અકાર્યજ
(નહિ કરવાયોગ્યજ) કરે છે. (૭૭૮) કુંડમાં રહેનાર
દેડકો, લીંટમાં લપટાઈ પડેલી માખી, દીવ્યકમાં ભરાયેલો
પાટો, (૭૮૪) જેવો હોય છે, તેજ પ્રમાણે તેનું મન પણ
ધરમાંજ લાગેલું રહે છે, શ્રી સિવાય બીજા કોઈને તે
જાણતો નથી, (૭૮૬) તેનું ચિત્ત ઓની આગધના કરે છે,
તેના ઇશ્વાર ઉપર તે નાથે છે, જેમ કોઈ મદારીનો વાંદરો
હોય તેમ. (૭૯૩) (અધ્યાય ૧૩)

અથવા વસ્ત્ર કપાસનો પોત છે એના જેવોજ છે. (૧૨૧)
વિવિધ પ્રકારનાં મોજાં જેમ અમુદ્રનાં અંતાન છે, તેવા-
જ માદો અને અરાચર જગતનો અંબંધ છે. (૧૨૨)
જગત ઉત્પન્ન થયું તેથી જો હું કંઈક જાઉં છું તો જગ-
તના રૂપથી કોણ પ્રગટ થાય છે? માણેકની કાંતિથી શું
માણેક છુપાઈ જાય છે? (૧૨૪) સોનાના અલંકાર બન્યા,
એથી શું તેનું સોનાપણું ચાલ્યું ગયું? કમળ વિકસિત
થાય તો શું તેથી તેનું કમળત્વજ નહિ રહે? (૧૨૫)
અર્જુન! તમેજ જાતાવો કે અવયવોએ અવયવીને છુપાવી
હીધા છે કે તેજ તેનું રૂપ છે? (૧૨૬) તેથી જગતને
કાઢીને બહાર કરીને મને જુએ તો હું જોનાર નથી; કેમ-
કે જે કંઈ છે તે સર્વ હુંજ છું. (૧૨૮) (અધ્યાય ૧૪)

૪૦-વૈરાગ્ય

જ્ઞાનથી મોક્ષ મળશે, એમાં કંઈ સંદેહ નથી; પરંતુ
તે જ્ઞાનની કદર કરવા યોગ્ય શુદ્ધ મન હોય તો ને! (૩૫)
વૈરાગ્ય વિના જ્ઞાન કદી ટકી શકતું નથી. બગવાને પહેલે-
થીજ સમજી વિચારીને આવી વ્યવસ્થા કરી રાખી છે. (૩૬)
જેમ ભોજનમાં ઝેર ભળેલું છે, એ વાતની ખબર પડ-
તાંજ ભોજન કરનાર તે થાળી છોડીને ઉઠી જાય છે,
(૩૮) તેજ પ્રમાણે 'આ સમસ્ત સંસાર અનિત્ય છે,'
એવી જાણ થાય કે તરતજ વૈરાગ્ય પાછળ પડે છે—કોઈ
પણ પ્રકારે તે હઠાવ્યો હઠતો નથી. (૩૯) (અધ્યાય ૧૫)

૪૧-દાન

વૃક્ષ જેમ જે કોઈ મુસાફર (પાસે) આવે છે, તેની
સમક્ષ ફૂલ, ફળ, છાયા, મૂળ અને પાન એ સર્વ હાજર
કરવામાં ચૂકતું નથી, તેમ કાયા, વાણી તેમજ મન વડે
પોતાની પાસે જે દ્રવ્ય હોય તેના દ્વારા વૈરી પાત્રુ આત્મ
બનીને આવે તો તેને પાછા ફરવા ન દેવો (૮૫, ૮૬) તેજ
પ્રમાણે કદાચ કોઈ ચાહેલા મુસાફર આવે તો પોતાના ધન-

ધાન્યાદિ દ્વારા તેના ઉપાયોગમાં આવવું (૮૭) આનું નામ દાન છે અને તે મોક્ષલંકારનું અંગન છે. (૮૮) (અ. ૧૬)

૪૨-સ્વાધ્યાય

હરો જમીન ઉપર પછાડીએ છીએ તે જમીનને મારવા માટે નહિ પરંતુ તેને પોતાના હાથમાં લેવાને માટે; અથવા એતરમાં બી વાવીએ છીએ તેમાં ધ્યાન રહે છે કસલ ઉપર. (૧૦૦) તેજ પ્રમાણે જે મંથિર પ્રતિપાદ છે તેને દૃષ્ટિગોચર કરવા માટે હમેશાં ધૃતિનો અભ્યાસ કરવો પડે છે. (૧૦૩) આ ગ્રહસૂત્ર ગ્રાહણોને માટેજ છે, બીજાઓને માટે પવિત્ર તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવાને નિમિત્તે સ્તોત્ર અથવા નામમંત્રનું વારંવાર રટણ કરવું તેજ છે. (૧૦૪) ભગવાન કહે છે કે જેને સ્વાધ્યાય કહેવામાં આવે છે તે આજ છે..... (૧૦૫) (અધ્યાય ૧૬)

૪૩-તપ

દાન એટલે સર્વસ્વ આપવું. પોતાને માટે ખર્ચ કરવું એ તો નકામું શુભાવવાનું છે; ઓપધિ બીજાઓને કળ આપે છે અને પોતે સુકામ્ બંધ છે. (૧૦૬) તેજ પ્રમાણે છે વીર ! સ્વરૂપની પ્રાપ્તિને માટે પ્રાણ, ઇન્દ્રિય અને શરીરને ધસારા આપવો એજ તપ છે. (૧૦૮) (અધ્યાય ૧૬)

૪૪-અહિંસા

શરીર, વાણી અને મનની દેવો રહેતાં કે નાનાંને શુભ કામ, એ અહિંસાનું રૂપ છે (૧૧૧) (અધ્યાય ૧૬)

૪૫-અર્પણન (મોક્ષન્ય)

જોઈએ તો તે સર્વને અર્પણ કરવું તેજ અર્પણન છે. (૧૧૨) (અધ્યાય ૧૬)

૪૬-આદારશુદ્ધિ

આમ સામાન્ય રૂપે જોઈએ તો પોતાના બાવની વૃદ્ધિને માટે આદાર સિવાય બીજું કંઈ પણ જગવાન સાધન નથી. (૧૧૨) જેવો આદાર કરે તેવીજ ધાતુ ઉત્પન્ન થાય છે અને ધાતુ જેવી મનોવૃત્તિ પુષ્ટ થાય છે. (૧૧૬) જેમ વાસણ ગરમ થવાથી તેની અંદરનું જળ પણ ગરમ થાય છે, તેજ પ્રમાણે ચિત્તવૃત્તિ પણ ધાતુના જેવીજ થાય છે. (૧૧૭) તેથી સાત્ત્વિક રચનું સેવન કરવું જોઈએ. એથી સત્વગુણ વધે છે; બીજા રસોમાં રજસ અને તમસની વૃદ્ધિ થાય છે. (૧૧૮) (અધ્યાય ૧૭)

૪૭-ત્રિવિધ જ્ઞાન

સાત્ત્વિક જ્ઞાન એજ છે, કે જેમાં તે જ્ઞાનની સાથે જ્ઞાતા અને જ્ઞેય હૃદયમાં એક થઈ જાય છે. (૫૨૯) સૂર્ય જેમ અંધકારને નથી જોતો, નદીઓ સમુદ્રને નથી જોતી, અથવા જેમ પોતાની છાયા પોતાનાથી અલગ કરીને પકડાતી નથી, (૫૩૦) તેજ પ્રમાણે જે જ્ઞાનને શિવાદિથી તે તૃણ સુધીની આ ભિન્ન ભિન્ન ચરાચર ભૂતવ્યક્તિ પોતાનાથી ભિન્ન જણાતી નથી (૫૩૧) તે સાત્ત્વિક જ્ઞાન છે, તેજ મોક્ષલક્ષ્મીનું ભુવન છે..... (૫૩૭) (અધ્યાય ૧૮)

x

x

x

x

જે જ્ઞાનના લેહને આધારે ચાલે છે તે રાજસ જ્ઞાન છે. (૫૩૮) બાળક સોનાના અલંકાર જુએ છે તો તે અલંકારજ જુએ છે, જાણે સોનું તેને માટે છેજ નહિ; તેજ પ્રમાણે (રાજસ જ્ઞાનવાળા) નામ-રૂપને જોઈને શુભ અર્થતને જોઈ શકતા નથી; (૫૪૨) અથવા મૂઢ જનો ઘડાને જોઈને પૃથ્વીજ જોઈ શકતા નથી યા દીપક જોઈને અગ્નિને જોઈ શકતા નથી; (૫૪૪) તેજ પ્રમાણે જે જ્ઞાનમાં ભિન્ન ભિન્ન ભૂતો દેખાય છે અને એકતાની બાવના કુશ થાય છે, તે રાજસ જ્ઞાન છે. (૫૪૫) (અધ્યાય ૧૮)

x

x

x

x

૪૬-ભક્તોની ભગવતપૂજા

હું જે કંઈ પણ તેજ મંપૂર્ણ તે (ભક્ત) બની ગયો, હવે તે આવશે ક્યાં ને જશે ક્યાં? એની આ જે અવસ્થા છે, તેજ તેની હું અદ્યની યાત્રા છે. (૧૧૬૮) તેના મુખમાંથી જે શબ્દો નીકળે છે, તેજ માફ સ્તવન છે; તે જે કંઈ જુએ છે, તેજ માફ દર્શન છે; તે આવે છે તેજ હું અદ્યની પાસે તેનું જવું છે; (૧૧૮૦) તે જે કંઈ કરે છે તેજ તેની પૂજા છે; તે મનથી જે કંઈ વિચારે છે તેજ મારા જપ છે; તે સૂચે છે તેજ હું કપિધ્વજ! મારી સમાધિ છે. (૧૧૮૩) કનક અને કંકણ જેમ અનન્ય છે, તેજ પ્રમાણે તે આ ભક્તિયોગથી મારાજ જેવો છે. (૧૧૮૨) (અ.૧૮)

૫૦-માર્મેકં શરણં વ્રજ

હોરીને હાથમાં પકડવાથી સાપ હોવાનો જામ જેમ જતો રહે છે અથવા નિદ્રામાંથી ઉઠતાં જેમ સ્વપ્ન આદ્ય જાય છે, (૧૩૬૨) તેજ પ્રમાણે જેના મૂળમાં અજ્ઞાનજ હેખાય છે, તે ધર્માંધર્મના કલહને દૂર કરીને સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ કરે. (૧૩૬૫) જેમ ઉંઘ ઉડી જતાં સ્વપ્ન આદ્ય જાય છે અને એક પોતેજ રહીએ છીએ, તેમ આ અજ્ઞાન દૂર થયા પછી હું પોતેજ રહી જાઉં છું. (૧૩૬૬) તેજ પ્રમાણે મને એકને છોડીને પછી ભિન્ન ભિન્ન પ્રીતિ કંઈ નથી, સોડહં જ્ઞાનપૂર્વક તે 'હું' નો સાથે અનન્ય બની જાઓ. (૧૩૬૭) પોતાને પણ ભિન્ન નહિ રાખતાં મારું જે એકત્વ છે તેને જાણવાનું નામજ મારે શરણે આવવું છે. (૧૩૬૮) ઘડાના નાશ પામવાથી જેમ (ઘડાનું) આકાશ આકાશમાં મળી જાય છે, તેજ પ્રમાણે મારે શરણે આવવું એટલે મારી સાથે એક બની જવું. (૧૩૬૯) મુવર્ણમણિ જેમ સોનાનું અને લહરિઓ-મોલ્લઓ જેમ મમુદનું શરણ લે છે, તેજ પ્રમાણે તું મારું શરણ લે (૧૪૦૦) મારે શરણે આવીને પણ જીવદશા છૂટી નહિ, એમ જે કહેતો હોય તેના અંક હોવાનું ચિહ્નકાર છે! આમ કહેતા

૪૬-મકતોની ભગવતપૂજા

હું જે કંઈ છું તેજ મ'પૂજું તે (ભક્ત) બની ગયો, હવે તે આવશે ક્યાં ને જશે ક્યાં? એની આ જે અવસ્થા છે, તેજ તેની હું અદ્યની યાત્રા છે. (૧૧૬૮) તેના મુખમાં શી જે શબ્દો નીકળે છે, તેજ મારું સ્તવન છે; તે જે કંઈ જીએ છે, તેજ મારું દર્શન છે; તે આવે છે તેજ હું અદ્યની પાસે તેનું જવું છે; (૧૧૮૦) તે જે કંઈ કરે છે તેજ તેની પૂજા છે; તે મનથી જે કંઈ વિચારે છે તેજ મારા જપ છે; તે સૂએ છે તેજ હું કષિત્વજ્ઞ! મારી સમાધિ છે. (૧૧૮૩) કનક અને કંકણ જેમ અનન્ય છે, તેજ પ્રમાણે તે આ ભક્તિયોગથી મારાજ જેવો છે. (૧૧૮૨) (અ. ૧૮)

૫૦-મામેકં શરણં વ્રજ

દોરીને હાથમાં પકડવાથી સાપ હોવાનો જ્ઞમ જેમ જતો રહે છે અથવા નિદ્રામાંથી ઉઠતાં જેમ સ્વપ્ન ચાલ્યું જાય છે, (૧૩૬૨) તેજ પ્રમાણે જેના મૂળમાં અજ્ઞાનજ દેખાય છે, તે ધર્માધર્મના કલહને દૂર કરીને સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ કરો. (૧૩૬૫) જેમ ઉઘ ઉડી જતાં સ્વપ્ન ચાલ્યું જાય છે અને એક ગોતેજ રહીએ છીએ, તેમ આ અજ્ઞાન દૂર થયા પછી હું પોતેજ રહી જાઉં છું. (૧૩૬૬) તેજ પ્રમાણે મને એકને છોડીને પછી લિપ્ત લિપ્ત બીજું કંઈ નથી, સોડહં જ્ઞાનપૂર્વક તે 'હું' ની સાથે અનન્ય બની જાઓ. (૧૩૬૭) પોતાને પણ લિપ્ત નહિ રાખતાં મારું જે એકત્વ છે તેને જાણવાનું નામજ મારે શરણે આવવું છે. (૧૩૬૮) ઘડાના નાશ પામવાથી જેમ (ઘડાનું) આકાશ આકાશમાં મળી જાય છે, તેજ પ્રમાણે મારે શરણે આવવું એટલે મારી સાથે એક બની જવું (૧૩૬૯) મુવળું મળિ જેમ સોનાનું અને લહરિઓ-મોત્તઓ જેમ સમુદ્રનું શરણ લે છે, તેજ પ્રમાણે તું મારું શરણ લે (૧૪૦૦) મારે શરણે આવીને પાવુ શુવદશા છતી નહિ, એમ જે કહેતો હોય તેના એ કહેવાને ધિક્કાર છે! આમ કહેના

બુદ્ધિ શરમાતી કેમ નથી? (૧૪૦૨) અરે ! એક સામા-
ન્ય રાજાની સાથે સૂતારી દાસી પણ રાજાની ઘરાબરી
કરે છે ! (૧૪૦૩) તો પછી હું તો સાક્ષાત્ વિશ્વેશ્વર છું.
મને મળ્યા પછી પણ જીવચંચિ ન છૂટે, એ કેમ બની શકે ?
આણું હડહડતું જુઠ્ઠાણું કદી પણ કાને પણ પડવા દેશો
નહિ. (૧૪૦૪) (અધ્યાય ૧૮)

* * * *

સર્વં રૂપોના રૂપ, સર્વં નેત્રોની જ્યોતિ, સર્વં દેશોના
નિવાસ શ્રીકૃષ્ણે આ કહ્યું છે. (૧૪૧૭) અને પછી પોતાનો
કંકણવાળો જમણો સ્વામલ હાથ આગળ લંગાવીને શર-
ણાગત ભક્તરાજને આલિંગન કર્યું. (૧૪૧૮) હૃદયમાં
હૃદય એક ધર્મ ગયું, અને તે હૃદય એક બની ગયું, દૈતને
તોડ્યા વિના અર્જુનને પોતા જેવો બનાવી લીધો. (૧૪૨૧)
દીવા વટે જેમ દીવો પ્રગટાવવામાં આવે તેમજ યયું. દૈતને
નહ કયાં વિનાજ અર્જુનને પોતાના સ્વરૂપમાં મેળવી
લીધો. (અ.૧૮-૧૪૨૨)

૫૧-અર્જુનનો સ્વીકાર

ત્યે આપ શા માટે પૂછા છે કે, ત્યે કંઈ મોટા
રહો છે કે નહિ ? આપે આપના ગુરુદાસી મને કૃતકૃત્ય
કરી છે. (૧૫૬૨) અર્જુનપાત્રમાં તું રહેતો હતો તે આપે-
પાત્રી શુભ શરૂ કર્યો ત્યે ત્યે પૂજ્યજી કંઈ નહી, બતા-
વવાનું પા, કંઈ નહી. (૧૫૬૩) આપણે પાત્રીને મોટી
પોતાની કાનને પ્રાપ્ત કરી, લોકોને મહત્ત્વ કાઢ્યું. મોટા
શરૂ કર્યું. ત્યે આપણે સ.સ. વિદ્યાવિજ્ઞાન કર્યું પા.
નહી. (૧૫૬૪) આપણે સ.સ. વિદ્યાવિજ્ઞાન કર્યું પા.
હોય, તે વિદ્યાવિજ્ઞાન કર્યું પા. (૧૫૬૫) આપણે સ.સ.
વિદ્યાવિજ્ઞાન કર્યું પા. (૧૫૬૬)

* * * *

૧૫૬૭. ૧૫૬૮. ૧૫૬૯. ૧૫૭૦. ૧૫૭૧. ૧૫૭૨.

૪૯-મકતોની ભગવતપૂજા

હું જે કંઈ છું તેજ ગંપૂજું તે (ભક્ત) બની ગયો, હવે તે આવશે ક્યાં ને જશે ક્યાં? એની આ જે અવસ્થા છે, તેજ તેની હું અદ્યની યાત્રા છે. (૧૧૬૮) તેના મુખમાંથી જે શબ્દો નીકળે છે, તેજ માફ સ્તવન છે; તે જે કંઈ જીએ છે, તેજ માફ દર્શન છે; તે ચાલે છે તેજ હું અદ્યની પાસે તેનું જવું છે; (૧૧૮૦) તે જે કંઈ કરે છે તેજ તેની પૂજા છે; તે મનથી જે કંઈ વિચારે છે તેજ મારા જપ છે; તે સૂએ છે તેજ હું કપિધ્વજ! મારી સમાધિ છે. (૧૧૮૩) કનક અને કંકણ જેમ અનન્ય છે, તેજ પ્રમાણે તે આ ભક્તિયોગથી મારાજ જેવો છે. (૧૧૮૨) (અ.૧૮)

૫૦-મામેકં શરણં વ્રજ

ઢોરીને હાથમાં પકડવાથી સાપ હોવાનો જ્ઞમ જેમ જતો રહે છે અથવા નિદ્રામાંથી ઉઠતાં જેમ સ્વપ્ન ચાલ્યું જાય છે, (૧૩૬૨) તેજ પ્રમાણે જેના મૂળમાં અજ્ઞાનજ દેખાય છે, તે ધર્માધર્મના કલહને દૂર કરીને સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ કરે. (૧૩૬૫) જેમ ઉંઘ ઉડી જતાં સ્વપ્ન ચાલ્યું જાય છે અને એક પોતેજ રહીએ છીએ, તેમ આ અજ્ઞાન દૂર થયા પછી હું પોતેજ રહી જાઉં છું. (૧૩૬૬) તેજ પ્રમાણે મને એકને છોડીને પછી લિપ્ત લિપ્ત બીજું કંઈ નથી, સોડહં જ્ઞાનપૂર્વક તે 'હું' ની સાથે અનન્ય બની જાઓ. (૧૩૬૭) પોતાને પણ લિપ્ત નહિ રાખતાં માફ જે એકત્વ છે તેને જાણવાનું નામજ મારે શરણે આવવું છે. (૧૩૬૮) ઘડાના નાશ પામવાથી જેમ (ઘડાનું) આકાશ આકાશમાં મળી જાય છે, તેજ પ્રમાણે મારે શરણે આવવું એટલે મારી સાથે એક બની જવું. (૧૩૬૯) મુવર્ણમણિ જેમ સોનાનું અને લહરિઓ-મોત્તઓ જેમ સમુદ્રનું શરણ લે છે, તેજ પ્રમાણે તું માફ શરણ લે (૧૪૦૦) મારે શરણે આવીને પણ જીવદશા છૂટી નહિ, એમ જે કહેતો હોય તેના એ કહેવાને ધિક્કાર છે! આમ કહેતા

ધુદ્ધિ શરમાતી કેમ નથી? (૧૪૦૨) અરે ! એક સામાન્ય રાજાની સાથે સૂનારી દાસી પણ રાજાની ધરાબરી કરે છે ! (૧૪૦૩) તો પછી હું તો સાક્ષાત્ વિશ્વેશ્વર છું. મને મળ્યા પછી પણ જીવગ્રંથિ ન છટે, એ કેમ બની શકે ? આવું હડહડતું જુઠ્ઠાણું કદી પણ કાને પણ પડવા દેશે નહિ. (૧૪૦૪) (અધ્યાય ૧૮)

五

*

★

✱

સર્વ' રૂપોના રૂપ, સર્વ' નેત્રોની જ્યોતિ, સર્વ' દેશોના નિવાસ શ્રીકૃષ્ણે આ કહ્યું છે. (૧૪૧૭) અને પછી પોતાનો કંઠલુવાળો જમણો સ્વામલ હાથ આગળ લાંબાવીને શરણાગત ભક્તરાજને આલિંગન કર્યું. (૧૪૧૮) હૃદયમાં હૃદય એક થઈ ગયું, અને તે હૃદય એક બની ગયું, દ્વૈતને તોડ્યા વિના અર્જુનને પોતા જેવો બનાવી લીધો. (૧૪૨૧) દીવા વટે જેમ દીવો પ્રગટાવવામાં આવે તેમજ થયું. દ્વૈતને નાદ કર્યા વિનાજ અર્જુનને પોતાના સ્વરૂપમાં મેળવી લીધો. (અ.૧૮-૧૪૨૨)

૫૧-અર્જુનનો સ્વીકાર

ત્યે આપ શા માટે પૂછો છો કે, ત્યે કંઈ મોડ
શો છે કે નહિ ? આપે આપના મુદ્દાથી મને કૃતકૃત્ય
કરો છે. (૧૫૬૨) અહીંનખામાં તુ રહેલો તો તે આપો-
પાથી મુખ મુક મરો છું. ત્યે પૂછાનુ કંઈ નથી, બના-
વવાનુ પણ કંઈ નથી. (૧૫૬૩) આજની રોડી મેં મારી
પાતાની મારને પ્રત્યે કરી. તેનાજ મનના કાંઈક મેં
મુક મરુ. ત્યે આજની રોડી મેં મારી કંઈક મેં
નથી. (૧૫૬૪) આજની રોડી મેં મારી કંઈક મેં
રોડી, તે રોડી મેં મારી કંઈક મેં મારી કંઈક મેં

• • • • •

[illegible]

ગયાં. હવે જતાવો, કોણ કોને જુએ છે ! (૧૫૭૭) (અ. ૧૮)

*

*

*

*

અવતરણ બધાં થઈ ગયાં, પણ આટલાં અવતરણ જોટલા માટે આપ્યાં છે કે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની વાગ્દાન-પદ્ધતિ કંટકી રમણીય છે અને પદ તેમજ અર્થ બંને દેવાં એકબીજાની ગોલાને વધારનારાં છે, તે વાચકોને સમજાઈ જાય અને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે સદૃજ સ્વભાવે જે જ્ઞાનદાન દીધું છે તેને વાચકોનાં હૃદય સારી રીતે ગ્રહણ કરે. શીતા અનુસાર જ્ઞાનેશ્વરીમાં અત્યંત મનોહર રીતે જતાવવામાં આવ્યું છે કે, કેવી રીતે કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન ત્રણે ભાગે મોક્ષદાયક છે અને કેવી રીતે તેનું અનુદાન કરવું જોઈએ. કર્મ, જ્ઞાન અને ઉપાસના, એ શબ્દથી સિદ્ધિ કેળાય છે. પરંતુ એક વિકૃત્ત છે એ જાણવું એજ જ્ઞાન છે અને ભક્તિ છે. 'સમસ્ત ગ્રંથનો આ મર્મ છે. અદ્વૈત જ્ઞાન અને ભક્તિ, નિશુલ્બ અને સશુલ્બ બન્નેનો ઉત્તમ સમન્વય જ્ઞાનેશ્વરીમાં થયો છે. જ્ઞાનેશ્વર જ્ઞાની ભક્ત હતા, એથી સંપૂર્ણ જ્ઞાનેશ્વરી અદ્વૈત ભક્તિના પ્રેમરંગથી રંગાયેલી છે. શ્રીમત્ શંકરાચાર્યના ભાષ્યની સહેજ છાયા જ્ઞાનેશ્વરી ઉપર પડેલી છે. પંદરમા અધ્યાયમાં મહારાજે વૃક્ષરૂપકત્વ જે પ્રયોજન જતાવ્યું છે, તે ઓગણચાલીસમા અવતરણમાં આવ્યું છે, તેની સાથે આચાર્યના ભાષ્યની આ પંક્તિ મેળવી જોવા જેવી છે—'તત્ર તાવદ્ વૃક્ષરૂપક-કલનયા વૈરાગ્યહેતોઃ સંસારસ્વરૂપં ઘર્ણયતિ ધિરક્તસ્ય દિ સંસારાદ્ઘગચત્તત્ત્વવિજ્ઞાનેઽધિકારો નાન્યસ્યેતિ ।' 'દમ્ભ' ને આચાર્યજીએ 'ઘર્મઘ્વજિત્વમ્' કહ્યો છે અને મહારાજ તેનો અર્થ જતાવે છે કે 'સ્વધર્મને પોતાની વાણીના ધ્વજથી ખાંધી રાખવી જોઈએ નહિ.' મહારાજ પોતે જ જતાવે છે કે 'ભાષ્યકારને રસ્તો પૂછીને' મેં આ ટીકા કરી છે. (અ. ૧૮) (૧૭૨૩) પરંતુ આ વાત અદ્વૈત પ્રતિ પાદનની બાબતમાંજ હોઈ શકે છે કે મહારાજે 'આચાર્યને રસ્તો પૂછ્યો' હોય તો બલે, બાકી જ્ઞાનેશ્વરીનો

સમસ્ત રંગ મહારાજનો પોતાનોજ છે. મહારાજનું અંતઃ-
કરણ કૃષ્ણપ્રેમથી, સગુણ પ્રેમથી રંગાયલું રહેતું હતું.
કેટલાકોએ એક નવો અભિપ્રાય બાંધ્યો છે કે, જ્ઞાનેશ્વરી
ઉપર શંકરાચાર્ય કરતાં રામાનુજાચાર્યનો રંગ વધારે છે.
પરંતુ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું સંપૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાન અદ્વૈત-
મૂલક છે, એમાં તો કંઈ શંકા નથી. આચાર્ય અને જ્ઞાને-
શ્વરની વચ્ચે ભેદ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન સફળ થઈ શકતો
નથી. નિશુલ્કનું પ્રતિષાદન કરતાં કરતાં પણ મહારાજ
તરત સગુણનો પ્રસંગ છોડીને સગુણ-નિશુલ્કનો એકા-
ત્મભાવ બતાવી દે છે. એતું એકજ ઉદાહરણ લઈએ. '
છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ધારા-પ્રવાહથી કુંડલિનીનું વળન કરતાં
કરતાં એક ક્ષણમાં તે નિશુલ્ક જ્ઞાનમાં પ્રવેશ કરી ગયા
અને ' જ્યાંથી શબ્દ માત્ર પાછા પડે છે, જ્યાં સંકલ્પનું
આયુધ્ય પૂરું થાય છે; જ્યાં વિચાર અસ્ત પામી જાય
છે, જે ઉન્મનીનું લાવણ્ય, તુષાનું તારુણ્ય, વિશનું મૃગ,
યોગવૃક્ષનું ફળ, મહાભૂતોનું ખીજ અને મહાતેજનું
પણ તેજ છે; જ્યાં આકારનો પ્રાન્ત, મોક્ષનું એકાંત,
આદિ અને અંત-સપજાનો લય થઈ જાય છે, ' ત્યાં પહોંચી
ગયા અને તરતજ સગુણપ્રેમ પણ હૃદયમાં ઉત્તરાઈ આવ્યો.
અને એમ કહીને કે ' તે આ ચતુર્કુળ મુનિ જનીને
આવ્યા છે, તેની મોક્ષ આ રૂપને પ્રાપ્ત થઈ છે, એ ભેદને
કે બાકીનો નાસ્તિકાને અન્યંત પીડ્યા છે. ' (અ. ૬-૩૨૮)
એમ કહીને સગુણ-નિશુલ્ક, એક બતાવી દેવા. તેમના
અભિપ્રાય પણ આજ રીત છે ! મહારાજનું તરતજ ન
' અમુકાનુભવ ' મા વિશેષ ૨૧૫ ૩૨૦ ૩૨૧ ૩૨૨ છે.
પરંતુ તે તરતજ નહીં, તેમજ, જ્ઞાનેશ્વરનો સગુણ-
નો શુલ્ક છે. ૬૫૨ ૨૨૨૨ ૨૨૨૩ ૨૨૨૪ ૨૨૨૫ ૨૨૨૬ ૨૨૨૭
૨૨૨૮ ૨૨૨૯ ૨૨૩૦ ૨૨૩૧ ૨૨૩૨ ૨૨૩૩ ૨૨૩૪ ૨૨૩૫ ૨૨૩૬
૨૨૩૭ ૨૨૩૮ ૨૨૩૯ ૨૨૪૦ ૨૨૪૧ ૨૨૪૨ ૨૨૪૩ ૨૨૪૪ ૨૨૪૫
૨૨૪૬ ૨૨૪૭ ૨૨૪૮ ૨૨૪૯ ૨૨૫૦ ૨૨૫૧ ૨૨૫૨ ૨૨૫૩ ૨૨૫૪
૨૨૫૫ ૨૨૫૬ ૨૨૫૭ ૨૨૫૮ ૨૨૫૯ ૨૨૬૦ ૨૨૬૧ ૨૨૬૨ ૨૨૬૩
૨૨૬૪ ૨૨૬૫ ૨૨૬૬ ૨૨૬૭ ૨૨૬૮ ૨૨૬૯ ૨૨૭૦ ૨૨૭૧ ૨૨૭૨
૨૨૭૩ ૨૨૭૪ ૨૨૭૫ ૨૨૭૬ ૨૨૭૭ ૨૨૭૮ ૨૨૭૯ ૨૨૮૦ ૨૨૮૧
૨૨૮૨ ૨૨૮૩ ૨૨૮૪ ૨૨૮૫ ૨૨૮૬ ૨૨૮૭ ૨૨૮૮ ૨૨૮૯ ૨૨૯૦
૨૨૯૧ ૨૨૯૨ ૨૨૯૩ ૨૨૯૪ ૨૨૯૫ ૨૨૯૬ ૨૨૯૭ ૨૨૯૮ ૨૨૯૯
૨૩૦૦ ૨૩૦૧ ૨૩૦૨ ૨૩૦૩ ૨૩૦૪ ૨૩૦૫ ૨૩૦૬ ૨૩૦૭ ૨૩૦૮
૨૩૦૯ ૨૩૧૦ ૨૩૧૧ ૨૩૧૨ ૨૩૧૩ ૨૩૧૪ ૨૩૧૫ ૨૩૧૬ ૨૩૧૭
૨૩૧૮ ૨૩૧૯ ૨૩૨૦ ૨૩૨૧ ૨૩૨૨ ૨૩૨૩ ૨૩૨૪ ૨૩૨૫ ૨૩૨૬
૨૩૨૭ ૨૩૨૮ ૨૩૨૯ ૨૩૩૦ ૨૩૩૧ ૨૩૩૨ ૨૩૩૩ ૨૩૩૪ ૨૩૩૫
૨૩૩૬ ૨૩૩૭ ૨૩૩૮ ૨૩૩૯ ૨૩૪૦ ૨૩૪૧ ૨૩૪૨ ૨૩૪૩ ૨૩૪૪
૨૩૪૫ ૨૩૪૬ ૨૩૪૭ ૨૩૪૮ ૨૩૪૯ ૨૩૫૦ ૨૩૫૧ ૨૩૫૨ ૨૩૫૩
૨૩૫૪ ૨૩૫૫ ૨૩૫૬ ૨૩૫૭ ૨૩૫૮ ૨૩૫૯ ૨૩૬૦ ૨૩૬૧ ૨૩૬૨
૨૩૬૩ ૨૩૬૪ ૨૩૬૫ ૨૩૬૬ ૨૩૬૭ ૨૩૬૮ ૨૩૬૯ ૨૩૭૦ ૨૩૭૧
૨૩૭૨ ૨૩૭૩ ૨૩૭૪ ૨૩૭૫ ૨૩૭૬ ૨૩૭૭ ૨૩૭૮ ૨૩૭૯ ૨૩૮૦
૨૩૮૧ ૨૩૮૨ ૨૩૮૩ ૨૩૮૪ ૨૩૮૫ ૨૩૮૬ ૨૩૮૭ ૨૩૮૮ ૨૩૮૯
૨૩૯૦ ૨૩૯૧ ૨૩૯૨ ૨૩૯૩ ૨૩૯૪ ૨૩૯૫ ૨૩૯૬ ૨૩૯૭ ૨૩૯૮
૨૪૦૦ ૨૪૦૧ ૨૪૦૨ ૨૪૦૩ ૨૪૦૪ ૨૪૦૫ ૨૪૦૬ ૨૪૦૭ ૨૪૦૮
૨૪૦૯ ૨૪૧૦ ૨૪૧૧ ૨૪૧૨ ૨૪૧૩ ૨૪૧૪ ૨૪૧૫ ૨૪૧૬ ૨૪૧૭
૨૪૧૮ ૨૪૧૯ ૨૪૨૦ ૨૪૨૧ ૨૪૨૨ ૨૪૨૩ ૨૪૨૪ ૨૪૨૫ ૨૪૨૬
૨૪૨૭ ૨૪૨૮ ૨૪૨૯ ૨૪૩૦ ૨૪૩૧ ૨૪૩૨ ૨૪૩૩ ૨૪૩૪ ૨૪૩૫
૨૪૩૬ ૨૪૩૭ ૨૪૩૮ ૨૪૩૯ ૨૪૪૦ ૨૪૪૧ ૨૪૪૨ ૨૪૪૩ ૨૪૪૪
૨૪૪૫ ૨૪૪૬ ૨૪૪૭ ૨૪૪૮ ૨૪૪૯ ૨૪૫૦ ૨૪૫૧ ૨૪૫૨ ૨૪૫૩
૨૪૫૪ ૨૪૫૫ ૨૪૫૬ ૨૪૫૭ ૨૪૫૮ ૨૪૫૯ ૨૪૬૦ ૨૪૬૧ ૨૪૬૨
૨૪૬૩ ૨૪૬૪ ૨૪૬૫ ૨૪૬૬ ૨૪૬૭ ૨૪૬૮ ૨૪૬૯ ૨૪૭૦ ૨૪૭૧
૨૪૭૨ ૨૪૭૩ ૨૪૭૪ ૨૪૭૫ ૨૪૭૬ ૨૪૭૭ ૨૪૭૮ ૨૪૭૯ ૨૪૮૦
૨૪૮૧ ૨૪૮૨ ૨૪૮૩ ૨૪૮૪ ૨૪૮૫ ૨૪૮૬ ૨૪૮૭ ૨૪૮૮ ૨૪૮૯
૨૪૯૦ ૨૪૯૧ ૨૪૯૨ ૨૪૯૩ ૨૪૯૪ ૨૪૯૫ ૨૪૯૬ ૨૪૯૭ ૨૪૯૮
૨૪૯૯ ૨૫૦૦ ૨૫૦૧ ૨૫૦૨ ૨૫૦૩ ૨૫૦૪ ૨૫૦૫ ૨૫૦૬ ૨૫૦૭
૨૫૦૮ ૨૫૦૯ ૨૫૧૦ ૨૫૧૧ ૨૫૧૨ ૨૫૧૩ ૨૫૧૪ ૨૫૧૫ ૨૫૧૬
૨૫૧૭ ૨૫૧૮ ૨૫૧૯ ૨૫૨૦ ૨૫૨૧ ૨૫૨૨ ૨૫૨૩ ૨૫૨૪ ૨૫૨૫
૨૫૨૬ ૨૫૨૭ ૨૫૨૮ ૨૫૨૯ ૨૫૩૦ ૨૫૩૧ ૨૫૩૨ ૨૫૩૩ ૨૫૩૪
૨૫૩૫ ૨૫૩૬ ૨૫૩૭ ૨૫૩૮ ૨૫૩૯ ૨૫૪૦ ૨૫૪૧ ૨૫૪૨ ૨૫૪૩
૨૫૪૪ ૨૫૪૫ ૨૫૪૬ ૨૫૪૭ ૨૫૪૮ ૨૫૪૯ ૨૫૫૦ ૨૫૫૧ ૨૫૫૨
૨૫૫૩ ૨૫૫૪ ૨૫૫૫ ૨૫૫૬ ૨૫૫૭ ૨૫૫૮ ૨૫૫૯ ૨૫૬૦ ૨૫૬૧
૨૫૬૨ ૨૫૬૩ ૨૫૬૪ ૨૫૬૫ ૨૫૬૬ ૨૫૬૭ ૨

સમસ્ત તત્ત્વજ્ઞાન સ્વપામેયું છે. અશુભ-નિર્ગુણ એક હોવા-
ની મતલબજ એ છે કે, મંગાર ચિદ્રિતાય છે. તેમને
સંપૂર્ણ નીતિબોધ આજ સિદ્ધાંતની દેખા ઉપર છે. નીતિ
ધર્મથી રહિત નથી અને ધર્મતત્ત્વનો કંઈ વિચાર નહિ
કરતાં નીતિનો જે બોધ થાય છે, તે અધુરો અને અન્નમય
હોય છે; આ વાત અનેક આધુનિક માણસો હજી પણ
સમજી શકતા નથી. અમાનિત્વ, અહંભિત્વ, દશમા, આર્જ-
વ, સ્થિરતા, અનન્ય ભક્તિ, તપ, સ્વાધ્યાય, અહિંસા, અ-
પૈશુન ઇત્યાદિ શબ્દોની કેટલી ઉત્તમ વ્યાખ્યાઓ તેમણે
કરી છે અને તે બધી કેવી રીતે એક આત્મબોધના ક્ષેત્રની
અંદર છે, તે ઉપરનાં અવતરણોથી સારી રીતે ધ્યાનમાં
આવી જશે. પુરુષાર્થવાદના તેજથી મહારાજની વાણી
હેલીખ્યમાન થઈ છે, એ દશમા અને છઠ્ઠીસમા અવતર-
ણથી માલમ પડશે. સંત, યોગી, જ્ઞાની ભક્તોત્તુ રહસ્ય
૩, ૭, ૧૬, ૨૭ અને ૪૫ મા અવતરણોમાંથી મળશે.

અમૃતાનુભવ

જ્ઞાનેશ્વરીમાં મહારાજે અધ્યાત્મ તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંત ક્યાંક કોઈ પડદો રાખીને પણ બતાવ્યા છે; પરંતુ અમૃતાનુભવમાં એવું નથી. જ્ઞાનેશ્વરી ગીતાની ટીકાની અંદર તેમણે જે જે કંઈ કહ્યું છે, તે તે ગીતાની મર્યાદાની અંદર રહીને કહ્યું છે. પરંતુ ‘અમૃતાનુભવ’ના નામથી, તેમણે શ્રીગુરુ નિવૃત્તિનાથની આજ્ઞાથી, તદ્દન સ્વતંત્ર ગ્રંથ લખ્યો છે. એનું ‘અમૃતાનુભવ’ નામજ પ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ સ્વયં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે આ ગ્રંથની છેલ્લી એવીમાંજ એનું નામ ‘અમૃતાનુભવ’ રાખ્યું છે. એના મંગળાચરણના પ્રથમ પાંચ શ્લોક સંસ્કૃત છે, બાકીનો ગ્રંથ એવીબદ્ધ છે. એના ૮૨ અધ્યાય છે અને એવીની સંખ્યા ૮૦૬ છે. આ ગ્રંથ મહારાજના પૂર્વોક્તિગાર છે. અમૃતાનુભવ ઉપર શિવકવિ-ણી એવીબદ્ધ ટીકા પ્રસિદ્ધ છે. વળી લોકવાયકા છે કે, શ્રી એકનાથ મહારાજે પણ આના ઉપર એક એવીબદ્ધ ટીકા લખી હતી. પરંતુ તે અમને મળી નથી. જો તે ક્યાંક મળી જાય, તો અત્યંત આનંદ થાય. પંદરપુરના પ્રતાપભાઈ ભુવા બટ્ટે નામના મહાપુરુષે આ ગ્રંથને સંસ્કૃત અનુવાદ કર્યો છે, તેમાં પ્રત્યેક એવી ઉપર એક એક શ્લોક છે. ગરહી કાંઈને સંસ્કૃત-વચન લોકરૂઢિમાં રૂઢિને આ પદોમાં અનુવાદ કર્યો છે. આ નિવૃત્તિનાથની સંસ્કૃત-વચન

— ૧૦૦ —

ગતપદ્ધતિ એક ટીકાઓ છે. ‘અમૃતાનુભવ’નું સંપૂર્ણ વર્ણન કરવું એ મારા અધિકારની બહાર છે અને આ ગ્રંથમાં હવે તેને મારે સ્થાન પણ નથી; છતાં એમ કહેવુંજ પડે છે કે, આ ગ્રંથના જેવો અધ્યાત્મગ્રંથ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ ભાગ્યેજ કોઈ હશે. તત્ત્વજ્ઞાનની અતિ ઉચ્ચ ભૂમિકાનો આ ગ્રંથ છે. એ સ્વયં સિદ્ધાન્તવાદ છે-અનુભવનું અમૃત છે ! અહીં વાળી જિજ્ઞાસી શું બોલે ? પૂર્ણબોધનું આંતરિક તત્ત્વ જતાવનારી આ સિદ્ધ વાણી છે. જ્ઞાનેશ્વરીની માફક આ ગ્રંથ ભાષાની દૃષ્ટિએ જોતાં અત્યંત સુબોધક અને કાવ્યના શુભો તથા ઉપમા-દૃષ્ટાંત વગેરેથી અલંકૃત છે. અતિઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાનને કાવ્યની બહુજ મનોહર ભાષામાં વ્યક્ત કરવું, એ માત્ર જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને માટેજ સાધારણ છે. તત્ત્વજ્ઞાન અને કાવ્યનો આવો અપૂર્વ સંયોગ સંસારના સમસ્ત સાહિત્યમાં તેમના સિવાય બીજા કોઈથી બની શક્યો નથી. પહેલા અધ્યાયમાં પ્રકૃતિ-પુરુષનું ઐક્ય, બીજામાં સદ્ગુરુસ્તવન, ત્રીજામાં અવિદ્યાત્મક ચારે વાણીઓના બંધનથી મુક્ત હોવા છતાં પણ વિદ્યાત્મક વાણીનું જે બંધન બાકી રહે છે, તેનાથી છૂટવાનો ઉપાય, ચોથામાં જ્ઞાનાજ્ઞાનથી રહિત આત્મભાવનો વિકાસ, પાંચમાંમાં જ્ઞાનમાત્ર, આત્મસ્વરૂપમાં સચ્ચિદાનંદ-કલ્પનાનો લય, છઠ્ઠામાં શબ્દમંડન અને શબ્દખંડન, સાતમાંમાં અજ્ઞાનખંડનપૂર્વક ‘સંચાર વસ્તુપ્રભા છે-ચિદ્રિલાસ છે, આ સુખ્ય સિદ્ધાંતનું સ્પષ્ટીકરણ, આઠમાંમાં જ્ઞાનખંડન, નવમાંમાં અલેક્ષજ્ઞાનાં કર્મ અને દશમાંમાં અથમહિમાના વર્ણનપૂર્વક ઉપસંહાર છે. આ દશે અધ્યાયોમાંથી અનેક અવતરણ આપી શકાય, પરંતુ વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન આપ્યા સિવાય માત્ર અવતરણોને સમજવાં સામાન્ય રીતે કઠણ પડે અને વળી અહીં એટલો અવકાશ પણ નથી. સદ્ગુરુસ્તવનના અધ્યાયનો સારાંશ આ ગ્રંથમાં પહેલા પ્રસંગથી આવી શક્યો છે. તેનાથી પણ અથપદ્ધતિનું અનુમાન કરી શકાય છે. તેથી એ-ચાર વધુમાં વધુ બહુ મહત્ત્વનાં

અવતરણુ આપીને આ પ્રકરણુ સમાપ્ત કરીશું. પહેલા અધ્યાયમાં પ્રકૃતિ-પુરુષ અથવા શિવ-શક્તિનો એકાત્મ-લાવ દર્શાવતાં પતિપત્નીના અન્યોન્ય સંબંધથી નીકળતો અતિ કોમળ ધ્વનિ સૂક્ષ્મદર્શી, રસિક વાચકોને પરમ આનંદ આપ્યા સિવાય રહેશે નહિ. એમાં સર્વોત્કૃષ્ટ કાવ્ય છે. જુઓ પ્રકૃતિ-પુરુષનું એક્ય—

“સંસારનાં જે મૂળ, ઉપાધિરહિત માતા-પિતા છે તે દેવદેવી—ભગવાન-ભગવતીને હું પ્રણામ કરું છું. (૧) આત્મમુખનો કેવો આનંદ છે કે જાને મટીને એક થયા અને એવા એક થયા કે એકપણું જરા પણ ખાંડિત થવા હેતા નથી. (૨) અટ્ટીજ વિયોગરૂપે જગત જેવડું મોટું બાળક ઉત્પન્ન થયું; બાળક ઉત્પન્ન તો થયું, પરંતુ બહે-પણાનું જે એકપણું છે, તે અમંગ છે. (૩) એકજ સત્તાના આસને જાને બેઠા છે, જાનેએ એકજ પ્રકાશના અલંકાર ધારણ કરેલા છે; કેમકે અનાદિકાળથીજ બહે એકપણા-નો વિલાસ કરી રહ્યા છે. (૪) એ બહેમાંથી કોઈ બીજાના વિના તણખડું ખળ રચી શકતું નથી. કારણ કે બહે એક-બીજાના જીવ, એકબીજાના પ્રાણજ છે. (૫) શ્રી-પુરુષના નામબેદથી શિવત્વ એકતું વિતતી રહ્યું છે. સમસ્ત જગત તેમના અડધા અડધા ભાગમાં છે. (૬) એ કાનેની જેમ એકજ મુનિ (ધ્રુવશક્તિ-મવાંન્દ્રિય), એ કુલોની જેમ એકજ ગંગા અને એ દીવાઓનો જેમ એકજ પ્રકાશ રોય છે, (૭) એ રોડોની જેમ એકજ વાગ અને એ આંખોની જેમ એકજ નજર રોય છે, તેજ પ્રમાણે ભગવાન-ભગ-વાન બંનેની સહિ એ એકત્વની સહિ છે.” ૧૬

અત્યંત સ્વચ્છ અને સ્વચ્છ હોય તેવા નામો અને તેની
ત્યાં વિદ્યમાન એકત્વની સહિ એ એકત્વની સહિ એ એકત્વની
સહિ એ એકત્વની સહિ એ એકત્વની સહિ એ એકત્વની
સહિ એ એકત્વની સહિ એ એકત્વની સહિ એ એકત્વની
સહિ એ એકત્વની સહિ એ એકત્વની સહિ એ એકત્વની

આનંદ, એ ત્રણ પદ આત્માનો દ્રષ્ટાપણનો ભાવ પ્ર
કરીને તય થઈ જાય છે અને તેથી એ પદ વસ્તુત્રાયક ન
આજ વાત ચમત્કવતાં મહારાજ કહે છે કે—

“ કૃષ્ણ આપીને કૃત સુકાઈ જાય છે, કૃષ્ણ રસ પાક
પછી નાશ પામે છે. રમ્ય પણ તૃપ્તિ આપીને સમાપ્ત પા
છે; (૫-૨૨) અથવા આદુતિ અગ્નિમાં હોમીને હાથ દૂર થ
જાય છે, ગીત આનંદ પામીને મૌન થઈ જાય છે; (૫-૨૩)
તેજ પ્રમાણે સત્-ચિત્-આનંદ પદ દ્રષ્ટાને જતાવીને મૌ
ન થઈ જાય છે. ” (૨૪) (૫)

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પહેલા શબ્દનું મંડન કરીને પછી
ધણું સરસ ખંડન કર્યું છે. પહેલાં મંડન જુઓ. મહારાજ
કહે છે કે ‘ શબ્દ ઘણી ઉપયોગી વસ્તુ છે ! એ સ્મરણ
કરાવવામાં પ્રસિદ્ધ છે. ’ ‘ તત્ત્વમસિ, ’ ‘ અહં બ્રહ્માસ્મિ, ’
‘ મજ્ઞાનં બ્રહ્મ, ’ ‘ અયમાત્મા બ્રહ્મ ’ ચાર વેદોનાં આ ચાર
મહાવાક્યો સ્મરણ કરાવનારાં સ્મારકજ છે. જીવાત્મા અમૂર્ત
છે. પોતાના રૂપને જૂઠી ગયેલો છે. તેનું તે અમૂર્ત સ્વરૂપ
જતાવનાર શું આ શબ્દરૂપ જ નથી ? (૧) ‘ આ વિધિ-
નિયેધનો માર્ગ જતાવનાર મશાલચી છે અને બંધમોક્ષના
કલહને મટાડનાર વસ્તુ પણ એ જ છે. ’ (૫) ‘ દેહબુદ્ધિ-
થી બંધાયેલો જીવ એક શબ્દથી (સફુરુ શબ્દ દ્વારા)
મુક્ત થઈ જાય છે અને તેથી આત્માની સાથે નિજ રૂપમાં
તેનું મિલન થાય છે, એ શબ્દનોજ મહિમા છે. ” (૮)

હવે શબ્દનું ખંડન જુઓ. આત્મા સ્વસંવેદ છે,
ત્યાં શબ્દ સ્મરણ કરાવીને શું કરશે ? અને આત્મા પોતે
પોતાને જૂઠી પણ કેવી રીતે શકે ? પછી સ્મરણ કેવું ?
જ્ઞાનમીત્ર આત્મવસ્તુ સ્મરણ-વિસ્મરણ-રહિત છે. જાગૃતિ-
માં નિદ્રા નથી, તો પછી જાગરણ કેવું ? સ્મરણ-અસ્મ-
રણ બન્ને સ્વરૂપમાં એવાંજ છે. ‘ સૂર્યમાં રાત અને દિવસ
બન્ને નથી, તેજ પ્રમાણે આત્મવસ્તુમાં સ્મરણ-વિસ્મરણ
જે પરસ્પર સાપેક્ષ કલ્પનાઓ છે; તેનથી વિસ્મરણ યાને

અવિદ્યા એવી છે કે એ દૂર થવીજ જોઈએ ! કહેતાં તો એમજ કહેવાય છે, પરંતુ અવિદ્યા (યા ન વિદ્યતે સા) જ પોતાના નામથી સૂચિત કરે છે કે હું નથી. અવિદ્યા જ્યારે છેજ નહિ, ત્યારે તે દૂર ક્યાં થવી જોઈએ ? અને તેને માટે સ્મરણ કરાવવા શબ્દનું પ્રયોજનજ ક્યાં રહ્યું ? શબ્દ અવિદ્યાનો નાશ કરે છે, એમ જે સમજે છે, તે આકાશની આમડીને ખેંચે છે. (૬-૪૭) તેનું આ કામ બકરીના ગળાના આંચળમાંથી દૂધ કાઢવા જેવું, આકાશ-કુસુમવત્, કપૂરની શાહી બનાવવા જેવું, રત્નદીપકમાંથી કાળજી લેવા જેવું અને વાંઝણીના બાળકને પાળવા જેવું છે. (૬-૪૮ થી ૫૩ સુધીનો સારાંશ) કેટલુંક કહીએ, અવિદ્યાને તો અભાવે રચેલી છે, અહીં શબ્દ કોને દૂર કરશે ? ” (૫૫)

માર્મિક દૃષ્ટાંતોની કેટલી વિપુલતા છે ! આત્મા સ્વયં-સિદ્ધ અને સ્વસ્ત્રવેષ છે અને અવિદ્યા તો કંઈજ નથી, એટલે શબ્દનું કંઈ પ્રયોજનજ રહેતું નથી. તેથી મહારાજ કહે છે કે ‘અવિદ્યા કે જેનું અસ્તિત્વજ નથી તેને નાદ કરવાનું કેવું ? આત્મા કે જે સિદ્ધ છે તેને વગી સાધના કેવી ? (૬-૬૭)

સાતમા અધ્યાયમાં અત્તાનખંડનના પ્રસંગમાં મહારાજે એવી એવી શુભિચ્છા આપી છે કે મોટા ન્યાયાધીશો-ને પણ મોંમાં આંગળાં ધાતવાં પડે. જ્ઞાતિ, ન્યાયશાસ્ત્રજ તેમની કુશાસ્ર છદ્ધિ ઉપર ગોસ્થિત થઈને હંમેશાં તેમની સેવામાં હાજર રહેતું હતું. મહારાજની વિદ્વત્, શુભિચ્છાનાં બે ઉદાહરણ, અહીં આપીને દેવું.

“ મહારાજ એ સેવકોનાં નામો નહોતો જાણતો. એક દિવસ એક સેવકે એમની પાસે ગયો અને કહ્યું કે મહારાજ, તમે મારા નામને જાણો છો કે નહીં ? મહારાજે કહ્યું કે હા, તારું નામ જાણું છું. ”

“ મહારાજ એ સેવકોનાં નામો નહોતો જાણતો. એક દિવસ એક સેવકે એમની પાસે ગયો અને કહ્યું કે મહારાજ, તમે મારા નામને જાણો છો કે નહીં ? મહારાજે કહ્યું કે હા, તારું નામ જાણું છું. ”

શકતો નથી તેથી તે નથી, એજ સિદ્ધ છે.

“અને અમુક અજ્ઞાન છે એ જે જ્ઞાનથી માત્રમ પડ્યું, તેને કોઈ પણ સમયે અજ્ઞાન કરી શકાય નહિ.” (૭-૧૮)

“આત્માનુભવ”નો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે ‘સંસાર ચિદ્વિલાસ છે’ એનું અત્યંત ગુંદર વિવરણ આત્મા અધ્યાયમાં ૧૨૩ થી ૨૬૭ ગ્રંથીની ઓવીઓમાં છે. સંસાર અજ્ઞાનકાર્ય છે-અર્થાત્ અવિદ્યાકૃત છે, આ પૂર્વપક્ષ છે. એનું ખંડન કરીને મહારાજે ‘ચિદ્વિલાસ’ નો સિદ્ધાંત સ્થાપ્યો છે. બ્રહ્મે ‘પ્રકાશનાં દ્વાર જોડ્યાં’ અર્થાત્ નામ-રૂપાત્મક જગતરૂપથી બ્રહ્મ વિકાસ પામ્યો. દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય-નું ‘પૂર્ણ’ એકત્ય છે. દૃશ્યને અધ્યારોપિત માનવાનું કંઈજ કારણ નથી.

“તેથી એક ચિદ્રૂપજ છે. ચિત્પુરુષજ પોતાના રૂપને પોતે જોઈ રહ્યો છે. એમાં અધ્યારોપ માનવાનું શું કામ છે ?” (૭-૧૬૫)

આઠમા જ્ઞાનખંડનના અધ્યાયમાં તેમણે બતાવ્યું છે કે ‘અજ્ઞાનજ જ્યાં નથી ત્યાં જ્ઞાન ક્યાંથી હોવાનું ?’ (૮-૧૦) કારણ કે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન પરસ્પર સાપેક્ષ છે.

જ્ઞાન-અજ્ઞાનના સંબંધથી રહિત જે આત્મસ્વરૂપ છે, તે માફ આત્મસ્વરૂપ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, સદ્ગુરુએ મને આપ્યું છે, તેને હું વાણીના હાથમાં કેવી રીતે આપું—

“અમારા નામમાં અજ્ઞાનનું નામ પણ નથી, ગુરુ દેવે મને તદ્રૂપ બનાવી દીધો. (૮-૧) શ્રીગુરુ નિવૃત્તિનાથે મને જે સ્થિતિમાં રાખ્યો છે, તે હું વાણીના હાથમાં કેવી રીતે આપી દઉં ?” (૮-૮)

નવમા છંદ-મુક્તાના અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે ‘છંદ-મુક્ત આત્મસ્વરૂપ બની જાય છે. આ કારણથી તેમની ઇન્દ્રિયો અને વિષય પણ આત્મસ્વરૂપ બની જાય છે. તેનું

વિષયસેવન પણ મોક્ષને વશ કરે છે, અને લક્ષ્મી-લગવાન એક ધાય છે. તેમની ઉપાસના વસ્તુતઃ હોય છે.

“ લગવાનજ લક્ષ્મી જની જાય છે, સ્થાનજ માર્ગ જની જાય છે, એકાન્તજ આ વિશ્વ જની જાય છે, (૬-૩૪).... કર્મનો હાથ લાગતો નથી, જ્ઞાનની કોઈ વાતજ આવતી નથી; પોતાની મેળેજ ઉપાસના ધાય છે. ” (૬-૫૮)

દશમા અધ્યાયમાં સદ્ગુરુકૃપાની સ્તુતિ કરતાં કરતાં કહે છે કે, તેમનીજ કૃપાથી જે આ અમૃત પ્રાપ્ત થયું, તે મારા દ્વારાજ સંસારને પણ અપાવવું એ તેમનીજ ઉદારતા છે. આ ‘અમૃત’ને તેમણે સિદ્ધાન્તવાદ કહીને તેનો ભાવાર્થ એ જાતલાવ્યો છે કે ‘આ મૌનનુંજ મૌન છે.’ કહે છે કે માફ આત્મગુણ મેં ભોગવ્યું હોત, પરંતુ લગવાને સૂર્યને જે પ્રકાશ આપ્યો તે સંસારને પ્રકાશિત કરવા માટે, ચંદ્રને ચંદ્રામૃત આપ્યું તે સંસારને ગુપ્તી કરવા માટે, દીપકને જ્યોતિ આપી તે ઘરમાં અજવાળું કરવા માટે, તેજ પ્રમાણે આત્મગુણ સૌ કોઈને વહેંચી દે, એવી તેમની આજ્ઞા છે. આ તેમની ઉદારતા છે. આ પ્રમાણે અમૃતાનુભવમાં સ્વચ્ચેષ આત્મબોધનું નિરૂપણ કરેલું છે.

જ્ઞાનેશ્વરી અને અમૃતાનુભવ સિવાય મહારાજના બીજા જે નાના ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે, તેમાં હરિપાદના અન્તઃમ અને આંતરેવ પામણી મુખ્ય છે. આંતરેવ પામણીનું નિરૂપણ આ ગ્રંથના ‘આંતરેવ અને જાનરેવ’ નામના અધ્યાયમાં થયેલું છે. જે હરિપાદ તેમજ અન્તઃમ અને આંતરેવ જ્ઞાનેશ્વરી અને અમૃતાનુભવના સંપર્કને સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરે છે. આ ગ્રંથોનાં નામો — આંતરેવ અને જાનરેવ — બંનેનાં નામો જોઈને એક જ વસ્તુનાં બે નામો હોવાનું લાગે છે. આ બે ગ્રંથોનાં સંપર્કને સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરેલું છે. આ ગ્રંથોનાં નામો — આંતરેવ અને જાનરેવ — બંનેનાં નામો જોઈને એક જ વસ્તુનાં બે નામો હોવાનું લાગે છે. આ બે ગ્રંથોનાં સંપર્કને સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરેલું છે.

પાઠના અભંગ ગ્રન્થાવીર છે. પરંતુ જો છે સ્વયોત્કૃષ્ટ. નામનું
માહાત્મ્ય તો અત્યંત પ્રેમથી ગાયેલું છે. તેમણે બધા
જીવોને હરિનામ લેવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. મહારાજ
કહે છે કે યોગયાગવિધિ, તીર્થાટન વગેરેથી નામ-સ્મરણ
શ્રેષ્ઠ અને સુલભ છે તેમજ ‘ નામસ્મરણથી મારો ઉદ્ધાર
થયો. ’ હરિપાઠ ધણાઓના—ખાસ કરીને વારકરીઓના—
નિત્યપાઠમાં છે. વારકરીઓની જો સંધ્યા છે. જડ જીવોને
નામસ્મરણમાં પ્રવૃત્ત કરાવવા માટે, મહારાજ શું કહે છે,
તે જો અભંગોમાં જોઈએ:

“ ભગવાનને જાણજો પળવાર તો ઉભા રહો ” (૧-૧)

x x x x

“ આરે વેદ, છંદો શાસ્ત્ર ને અઢારે પુરાણ હરિનાં
ગીત ગાય છે. ” (૨-૧)

x x x x

“ રાત-દહાડો પ્રપંચ-સંસાર-ની ગડમથલને માટે
આટલું બધું કદ લોગવો છો ! તો ભગવાનને શા સારું
ભજતા નથી ? ” (૪-૩)

x x x x

“ જેનામાં ભક્તિ નથી, તે અભક્ત અને પતિત છે. જે
હરિને નથી ભજતો તેને દેવે મારેલો છે. ” (૭-૨)

x x x x

“ હરિનામ ઉચ્ચારવાથી અનંત પાપરાશિ પળવાર-
માં ભસ્મ થઈ જાય છે. ” (૧૧-૧)

“ ભક્તિ વિના તીર્થ, વ્રત, નિયમ અને વિવિધ પ્રકાર-
ની સિદ્ધિ લોકોને માટે ફોગટ ઉપાધિ છે. ” (૧૨-૧)

“ ભાવ-બળ હોય તો ભગવાન મળે છે, નહિ તો
નહિ. શ્રીહરિ તો આપણી હૃદયનીમા આમણું હોય તેમ
હૃદયનીમાંજ છે ! ” (૧૨-૨)

x x x x

“રામકૃષ્ણનું નામ એ તો અનંતરાશિ તપ છે. પાપ-
નું જુડ તેનાથી લાગતું ફરે છે.” (૧૪-૨)

x x x x

“હરિ, હરિ, હરિ, શિવનો મંત્ર છે, જેની વાણી
આ મંત્ર જપે છે, તેને મોક્ષ મળે છે.” (૧૪-૩)

x x x x

“શાસ્ત્રનું પ્રમાણ છે અને શ્રુતિનું વચન છે કે ‘નારા-
યણુ’જ સર્વ જપોનો સાર છે.” (૧૬-૧)

“જપ, તપ, કર્મ-ધર્મ; એ બધો ધ્રમ હરિ વિના
વ્યર્થજ છે.” (૧૬-૨)

x x x x

“નામોવ્યારણમાં કાળ (સમય)નો કંઈ નિયમ નથી.
બંને પક્ષોમાં (શુકલપક્ષ કે કૃષ્ણપક્ષ) ઉદાર છે.” (૨૧-૧)

“રામ-કૃષ્ણનું નામ સર્વ દોષોને હરી લેનાર છે. જડ
જીવોને માટે હરિજ એક તરણ-તારણ છે.” (૨૧-૨)

“લાવ છોટો નહિ, સંદેહ છોટી દો; ખોંખારીને
ઘોટે અવાજે રામ-કૃષ્ણને પોકારો.” (૨૮-૨)

x x x x

“એક નામનુંજ તત્ત્વ મનથી દૃઢ પકડી લો. હરિ
તમારા ઉપર કૃપા કરશે.” (૨૯-૧)

“‘રામ-કૃષ્ણ-પ્રેમિય’ નામ મરતું છે. મરતું મરતું
ને વાણીથી જીવતા જપ કરો.” (૨૯-૨)

“નામથી વિરોધ કેઈ તરફ નહીં, વ્યર્થ હરિ
નામોમાં ના બંદી.” (૨૯-૩)

x x x x

“હરિ વિના.
.

.

‘કૃષ્ણ’ના નામનો ગ્રંથસ્થ પદ્ધતિ રાખો.” (૨૭-૩)

“નિવૃત્તિદેવનું જ્ઞાન જ્ઞાનદેવનું પ્રમાણ છે. આ હરિ પાઠ સમાપ્તિ-ગ્રંથવન છે.” (૨૭-૬)

હરિપાઠમાં આ પ્રમાણે ‘રામ-કૃષ્ણ-હરિ’ અથવા બીજા કોઈ ભગવત્નામનું અદર્શિત ઉચ્ચારણ કરવું એજ સર્વશ્રેષ્ઠ સાધન બતાવવામાં આવ્યું છે. અને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ બતાવે છે કે, એજ સાધન દ્વારા મારા પૂર્વજોને વૈકુંઠમાર્ગ મળ્યો તથા હું પણ કૃતકૃત્ય થયો. એકનાથ, તુકારામ વગેરે સંતોએ પણ સૌને માટે બધો સમય ભગવત્પ્રાપ્તિનું મુલભ ને શ્રેયસ્કર તથા મુખ્ય સાધન ભગવત્નામ-સ્મરણ જ બતાવ્યું છે. છેલ્લાં એક હજાર વર્ષમાં ભારતવર્ષમાં જે જે મહાત્માઓ થઈ ગયા તેમણે ‘રામ-કૃષ્ણ-હરિ’ નોજ પ્રગટ મંત્ર સૌને આપ્યો છે. હરિપાઠની સત્તાવીસ અલંગોની આ મરાઠી પોથીને નામ-પ્રતિપાદક નાનકડી શ્રુતિજ કહી શકાય. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે નામ-સ્મરણનો આ રાજમાર્ગ બતાવીને લોકોને શ્રીવિઠ્ઠલની-અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણની ઉપાસના શીખવી. જ્ઞાનેશ્વરી અને અમૃતાનુભવમાં સહજ સ્વભાવે પ્રગટ કરેલું બ્રહ્મજ્ઞાન જે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને પ્રાપ્ત હતું અથવા પોતેજ જે બ્રહ્મરૂપ હતા તે સગુણ ધ્યાનનાં ગીત ગાતાં ગાતાં, ખભા ઉપર ધન્ય ધારણ કરીને, હાથમાં કરતાળ લઈને ‘જય જય રામકૃષ્ણ હરિ’ આ નામમંત્રનો જયઘોષ કરતા, વારકરી લકતોના મેળાની સાથે ગાતા, નાચતા, પંદરપુરની યાત્રા કરતા અને ત્યાં કીર્તન-મુખથી હજારો શ્રોતાઓને સુખી કરીને ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત કરતા હતા. આ જોતાં તેમની ભૂતદયા ‘ધન્ય ધન્ય’જ છે.

તુજ સગુણ મહાલોકી કીર્તિનિર્ગુણ રે,

સગુણ નિર્ગુણ એક ગોવિંદ રે.

આ અલંકારમાં તેમણે સગુણ-નિર્ગુણ, સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ, દૃશ્યાદૃશ્ય, વ્યક્તાવ્યક્ત, સાકાર-નિસાકાર સર્વ કંઈ ‘એક ગોવિંદ’નેજ કહ્યા છે. જ્ઞાની-અજ્ઞાની સૌને સાથે લઈને

ચાલનારા મહાત્મા એકાંગી નથી હોતા; સગુણ ઉપાસના નાના મોટા સૌને માટે અતિ આવશ્યક છે, અને તે મોક્ષ સુધી પહોંચાડનારી છે; તેથી તેમણે ‘સગુણ-નિર્ગુણ સમાન’ કહીને નિર્ગુણવાદીઓને એ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે, શું માત્ર સગુણોપાસનાથીજ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી? અર્થાત્ થાય છે.

મહારાજના પ્રકીર્ણ અભંગોમાં થોડાક નિર્ગુણ ઉપર છે અને થોડાક સગુણ ઉપર છે. વળી કેટલાકમાં યોગના સંકેત પણ છે અને કેટલાક અભંગો ક્રૃતાત્મક છે; છતાં વધારે અભંગ શ્રીકૃષ્ણના પ્રેમથી ઓતપ્રોત છે અને સગુણ ભક્તિને વધારનારા છે.

“રૂપ પાડતાં લોચની, ગુણ જાલેં વો સાજણી,
તો હાં ચિહ્ન બરવા, તો હાં માધવ બરવા.”

મહારાજના આ મધુર અભંગમી વારકરીઓનાં કીર્તન શરૂ થયા કરે છે. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનો ‘રૂપ પાડતાં લોચની’ આશંભમાં અને તુકેળારાય (તુકારામ)નો ‘હેંચિ દાન દેગા દેવા’ અભંગ અંતમાં પ્રત્યેક નિરૂપણાત્મક કીર્તનમાં રહે છે. હવે મહારાજના રૂપાદ અભંગોમાં જોઈએ કે, તેમાં ગુણ્ય શિષ્ય અને તેમનો શ્રીકૃષ્ણપ્રેમ કેટલો ખાંસા બરપૂર છે.

પંદરી અને ચિહ્નનો મહિમા

“આ પંદરપુર આલોકન નાં. અંકુરિત તુલસી
જે, નારંગના, મને તો મેં જિજ્ઞાસુ કરી હે, કે
મરુદાંકુર નાં.”

“અંકુર ને અંકુર, પંદર પંદર, પંદર પંદર,
પંદર પંદર, પંદર પંદર, પંદર પંદર, પંદર પંદર.”

“જે દેવે ને ને, ને ને, ને ને, ને ને,
ને ને, ને ને, ને ને, ને ને, ને ને, ને ને.”

“હે, તે રામનં ગોવર્યામ અદીં ઉમા છે.”

“કેડ ઉપર હાથ મૂકીને લોકોને સૂચવે છે કે, ભગવાનની સમુદ્રનો અંત અદીંજ છે.”

“પંદરીના રાણા સમચરણ ઉમા છે એજ દુર્લભ ચરણો જન-મનને (માનવના મનને) પ્રિય છે.”

“પતાકાઓ ઉડી રહી છે, તાલ-મૃદંગ વાગી રહ્યાં છે, સજ્જન મનુષ્યો આનંદ અને પ્રેમથી શ્રીવિકૃલ્લતું નામ ગજવી રહ્યા છે.”

“સતત શ્યામળ કૃષ્ણમૂર્તિ તેમના હૃદયકમળમાં રહી છે. શાંતિ-ક્ષમા તેમની પાછળ પાછળ અત્યંત પ્રેમ આલી રહી છે. આ વિકૃલરાયના સર્વાંગપ્રેમી વીર છે. તેમણે જોતાના પિતા રુકિમણીદેવીના વરને પ્રાપ્ત કર્યા.”

“નિરંતર હરિનું ધ્યાન કરવાથી સર્વ કર્મોનાં બંધ કપાઈ જાય છે. રામ-કૃષ્ણ નામના ઉચ્ચારણથી સર્વ દોષ દૂર દૂર ભાગી જાય છે.”

“હે ગોપાલ ! હે હરિ ! હે ત્રણે જગતના જીવન ! આ મન તારાજ ધ્યાનમાં લાગી જાય, એક ક્ષણ પણ ખાલી જવા ન પામે.”

“આજે સોનાનો દિવસ જોયો કે નામ લેતાંજ રૂપ પ્રગટ થઈ ગયું !”

“તન-મન તારાંજ ચરણોમાં સમર્પણ છે. રુકિમણી-દેવીના વર મારા પિતા છે, હું બીજું કશું જાણતો નથી.”

હરિ આલારે હરિ આલારે, સંતસંગે અક્ષાનંદ આલારે. ધ્રુવ
હરિ યેથેરે હરિ તેથેરે, હરિ વાંચુનિ ન દિસે રિતેરે. ૨
હરિ પાહિરે હરિ ધ્યાઇરે, હરિ વાંચુનિ દુજે નાહીરે. ૩
હરિ વાચેરે હરિ નાચેરે, હરિ પાહતાં આનંદ સાંચેરે. ૪
હરિ આદીરે હરિ અન્તીરે, હરિ વ્યાપક સર્વા બૃતીરે. ૫
હરિ જાણા રે હરિ વાના રે, બાપ રખુમાદેવીવર રાણા રે. ૬

અર્થાત્ “ હરિ આવ્યા, હરિ આવ્યા; સંતસંગથી
અક્ષાનંદ થની ગયા. (૧) હરિ અદીં છે, હરિ ત્યાં છે;
હરિ વિનાનું કંઈ પણ ખાલી નથી. (૨) હરિ જુએ છે, હરિ
ધ્યાન ધરનાર છે; હરિ વિના ખીણું કંઈજ નથી. (૩) હરિ
વાંચે છે, હરિ નાચે છે, હરિને ભેતાં સાચો આનંદ છે. (૪)
હરિ આદિમાં છે, હરિ અંતમાં છે; હરિ અર્વ બૃત્તોમાં
વ્યાપક છે. (૫) હરિને જાણો, હરિને વળાણો; રુકિમણી-
દેવીના વર રાણા બાપ છે. ” (૬)

* * * *

(૧) “આવટે તે દરિસી રવા, કવણ કરી તુજા દેવારે.”

અર્થાત્ “ તમે જે હંમેં છો, તે કદો છો, તમારી
ધર્મો ઠાણ કરો ! ”

(૨) જી નમો ભગવને વાનુદેવાય.

—ઈત્યાદિ અનેક ઉત્તર અર્જુન છે, એ બધાને
આવીં તે કેટલોક પરિચય આપી શકાય !

~ ૭સ્તુતિ-સુમનંજલિ ~

(૧) નામદેવ—તમે દેવતાઓ બધે પરબ્રહ્મમાંથી દાખેલા હોય, જગતમાં બધે સૂર્ય પ્રગટ થયા. ધન્ય છે એ નિવૃત્તિનાથ, ધન્ય છે એ સોપાનદેવ, ધન્ય છે એ જ્ઞાનદેવ. એ સહજ સિદ્ધ જ્ઞાની છે, એમ બધીને ચાંગદેવ એમનાં ચરણોમાં પડયા. પૈઠણમાં પડિતોએ વાદ કર્યો તો એમણે પાડાને મુખે વેઠ બોલાવ્યા. સોડહં મુકૂતની શ્રી-ઓ છોડાવીને તેમણે મરાઠી ગીતાદેવીની રચના કરી. નામદેવ કહે છે કે, એક વાર અલંકાપુર બાંધો અને પુણ્યને પ્રાપ્ત કરો.

(૨) જનાબાઈ—સદાશિવના અવતાર મારા સ્વામી શ્રી નિવૃત્તિનાથ, મહાવિષ્ણુના અવતાર મારા સખા જ્ઞાનેશ્વર અને બ્રહ્માના અવતાર શ્રી સોપાનદેવ થયા. તેમણે ભક્તો ઉપર આનંદની વૃદ્ધિ કરી. આદિશક્તિ મુક્તાબાઈ થયાં તેમનાં ચરણોમાં આ જના દાસી મસ્તક નમાવે છે.

(૩) સેનો વાળંદ—અલંકારપુરવાસિની માતા જ્ઞાનબાઈ આ બાળક ઉપર દયા કરે, એને સંભાળે. હું તો હલકી બતિનો છું, આપજ માફ અભિમાન રાખો, આ વિનંતિ કરીને હું આપનાં ચરણોમાં પડું છું.

મારા સખા જ્ઞાનેશ્વર વિષ્ણુના અવતાર છે. આલો આલો અલંકાપુર, ત્યાં સંતજનોનું ઘર છે. ઇન્દ્રાયણીમાં સ્નાન કરવાથી મુક્તિ ચરણોમાં આળોટે છે. સેનો જ્ઞાનેશ્વરનાં ચરણોમાં આળોટવા આવ્યો છે.

તે ભૂમિ ધન્ય છે, તે પ્રાણીઓ ધન્ય છે કે જેઓ

રાજાઓના મહારાજ ! આપને જ્ઞાનદેવ કહે છે કે, આ મહત્તાને હું પામર ગું ગમતું ? પગની મોજડી પગમાં જ રહેવી યોગ્ય છે. ગ્રહાદિ પણ જ્યારે આપના આગળ દારી નય છે, તો પછી ખીજતની સાથે આપની ચરખામણી કરવાની શી ગુંજાય ? તુકારામ કહે છે કે હું સુદ્ધિ (યોગ)નું પર નથી જાણતો, તેમી ચરખોમાં મસ્તક મૂકું છું.

હું તો જાણક છું, આડી અવળી વાતો કહું છું. મહારાજ ! આપ સિદ્ધ ઊં, અપરાધ દામા કરો. મહારાજ મેં મારો અધિકાર નથી વિચાર્યો. પ્રભો ! આ દાસને આપ નાં ચરખોમાં રાખો.

(૬) નિલોખારાય—પંડરપુરમાં અને જ્ઞાનેશ્વરમ સુદ્ધિ દાસત્વ કરે છે. ત્યાં ભગવાન છે, અહીં ભક્ત છે; બન્ને નો મહિમા અદ્ભુત છે. ત્યાં ધ્યાન છે, અહીં જ્ઞાન છે; બન્ને જગાએ પરલોકનું સાધન છે. નિલોખા કહે છે કે, ત્યાં ગરુડ છે, ત્યારે અહીં અન્તનવૃક્ષ છે.

જે આજંદીની યાત્રા કરવા આવે છે, તેઓ પંડરીનાથના પ્રિય બને છે. પાંદુરંગે પ્રસન્ન થઈને જ્ઞાનને આ દાન દીધું છે. પંડરપુર પૃથ્વી ઉપરનું વૈકુંઠ છે, તેનાથી પણ તેનો મહિમા વિશેષ છે. નિલોખા કહે છે કે, એ જાણીને સંતો દરવર્ષે અહીં દોડયા આવે છે.

જ્ઞાનેશ્વરને નમસ્કાર, જ્ઞાનેશ્વરને નમસ્કાર, નિવૃત્તિને ઉદ્ધાર સોપાનદેવને નમસ્કાર. દેવતાઓની અદ્વૈતજનની, ત્રિભુવનપાવની સુદ્ધતાબાધને નમસ્કાર. આપે જગતના ઉદ્ધારને માટે અવતાર ધારણ કર્યો અને સિદ્ધત્વનો મહિમા પ્રગટ કર્યો. નિલોખા આપને ચરણે આવેલો છે, એને પોતાનો કહો, સંતોએ એને આપના હાથોમાં આપને સમર્પણ કરેલો છે.

(૮) કાન્હપાત્રા—કાન્હપાત્રા ! આજે તારા ધન્ય ભાગ્ય કે જ્ઞાનદેવનો મેળાપ થયો !

(૯) શિવદિન કેસરી—નિષ્ણાવધી જે વ્યાપક છે,

સૌના અંતર્યામી છે, જેના પાવન નામથી પાપીઓ તરી
ભય છે, ચિત્તમાં જેનું ધ્યાન ધરવાથી ચિંતન ઉન્મત્ત-
શુષ્કસિંધુ જે પ્રાપ્ત થાય છે, તે દીનજીવિ જ્ઞાનેશ્વર સદ્ગુરુને
વંદન કરે.

(૧૦) લોજાનાથ—જેણે ગીતામૃતનું પાન કરાવીને સૌને અવાડયા તેનું નામ જ્ઞાનેશ્વર છે. તેનું લાવણ્ય, શાંતરસ અદ્ભુતરૂપ એવું છે કે જોતાંજોતાં નેત્ર પાગલ બની જાય છે.

[illegible]

(૧૨) શ્રી રંગનાથ સ્વામી—‘જ્ઞાનદેવ’ ‘જ્ઞાનદેવ’ કરોનાં કરોનાં દેવ જ્ઞાન આપે છે, જે મુખ વટે આ નામને અખંડ જપ કરે છે તે પ્રામુદેવ જની જાય છે. ‘જ્ઞાનદેવ’ આ ચાર અક્ષરના મંત્રનો જપ કરવાથી તે મર્વજ થાય છે, તેને જ્ઞાન-અજ્ઞાનરહિત પ્રદ્યુતી સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે. તે સ્વસ્વરૂપે જાતા થાય છે, આ એમની પ્રતિજ્ઞા છે. જ્ઞાન-મિત્રી પાપ ભક્ષક જની જાય છે, આ તેમની આજ્ઞા છે. આ નરરૂપે ભગવાન શ્રીવિષ્ણુજી અવતર્યા છે.....મહાભારતી તેમને વંદન કરીને તેમનું નામ જપવાથી વિજ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. એ દેવાધિદેવનું ભક્તોને વરદાન છે તેથી પ્રજ્ઞા-ક્રમાં આનંદ બરાઈ જાય છે; તે રાજધિરાજ દયાનિધિ અલંકારપુરમાં વિરાજે છે અને દેશની ભાષામાં જ્ઞાનદેવી ગીતા કહે છે.

(૧૩) મધેવ સુનીશ્વર—વેદ-પુરાણોમાં શુક્રસનકાદિ જેમના મહિમાનું વર્ણન કરે છે, ગોકુળમાં ગોવાળ જનીને જે ગાયો ચરાવે છે, અર્જુનના સારથિ જનીને યોડાઓને પાછી પાય છે તે આ મહાશુર જ્ઞાનેશ્વર હરિ છે. જે રમરણ કરનારા પ્રાણીને તારે છે.....કારતક માસમાં પંદરપુર-પતિ જેની સમાધિને વંદન કરે છે, તે જ્ઞાનેશ્વરના નામનો જે સતત જપ કરે છે, તેના દુઃખમાં ભગવાન લક્ષ્મી-સહિત નૃત્ય કરે છે.

(૧૪) ભોરો પંત—શ્રીવિષ્ણુની પેઠે શું જ્ઞાનદેવ જલદી જલદી જીવોને નથી તારતા ! જે સ્વર્ગના જનક યજ્ઞથી આપવાનું બનતું નથી તે સ્ત્રીજી એ જ્ઞાનથી આપે છે. (૧) તેથી એ સ્તવનને યોગ્યનું હું સ્તવન કરું છું .. શુદ્ધિઅનુસાર ભાવભક્તિપૂર્વક સ્તવન કરવાથી આ જ્ઞાનેશ્વર વિષ્ણુ મનની શુદ્ધિ આપે છે. (૨) હે જ્ઞાનેશ ! ભગવત ! ભગવત્ત્વનવલ્લભ ! મહા દયાળુ ! આ કળિયુગી માનવોને તમે રમરણમાત્રથીજ મુક્તિપદ આપો છો. (૩) તમે બી-તને પણ ચલાવી તો પછી કયા જગ જીવને તમે મુક્તિ આપનાર નથી ? અજ્ઞાનસમાજ તમારો શ્રીગમચ દ્ર જેવો

યશ ગાય છે. (૪) જગતને તારવા માટે તમે શ્રીમદ્ભગ-
વદ્ગીતાની વ્યાખ્યા-વિવરણ-ટીકા કરી, સંસારના તાપથી
મુક્તા થવાને માટે સજ્જનો આ સદ્ગ્રંથના સારનું સેવન
કરે છે. (૫) શ્રીહરિહર કીર્તિ જેવીજ તમારી આ ઓવીઓ
વિશ્વાસપ્રિય છે, વેદવ્યાસ પણ ઘણી વાર કહે છે કે મને
એ શ્રુતિ જેવીજ લાગે છે. (૬) હે જ્ઞાનેશ ! તમારી કૃતિને
સૌ જ્ઞાતાઓ પ્રણામ કરે છે અને કહે છે કે, જ્ઞાનેશ્વરી
મહામોહ-મહિમામુર-મર્દિની ભવાની છે. (૭) શંકર નિ-
વૃત્તિ છે, હરિ ! તમે જ્ઞાનેશ છો, બ્રહ્મદેવ સોપાન છે,
વિદ્યા મુક્તા છે; અમે તમારી કીર્તિ-મુધાનું હમેશાં પાન
કરતા રહીએ. (૮) હે ગીને ! તમારીજ પવિત્રતા, કીર્તિ,
મુમતિ જ્ઞાનેશ્વરી પ્રિયા આવી અને વિશ્વવિખ્યાત થઈ ગઈ.
આથી અનેકોનું કામ થયું. (૯) હે ભગવતિ ! તમને જે
કોઈ જ્યાં પણ લઈ જાય છે, ત્યાં તમે જાઓ છો, તમારો
બહુમત તમને સારો લાગે છે; જે માણસ જ્ઞાનેશ્વરીનું
અનુસરણ કરે છે, તેને તમે મુક્ત કરો છો. (૧૦) તમે
અનેક જટ જીવોનો ઉદાર કર્યો છે. હે પ્રકટ જ્ઞાનેશ્વર !
હે દયાનિધાન ! આ મોરને પાડો છો, આ દોષનું તમે
કે જે પારસ છો તેમનામાં કંઈ હલકાપણ નહિ આવે.

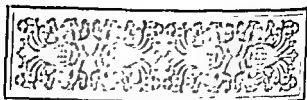
(૧૫) શ્રીધરસ્વામી—જીવા પદ છે, તેમાં જ્ઞાને-
શ્વર રીસ જણાય છે... જે જ્ઞાનેશ્વર તેજ કૃષ્ણ ગાય છે.
જે જ્ઞાનેશ્વર જીવાનો આત્મા બતાવ્યો છે. આથી જે નિંદા
કરે તેને જ્ઞાનેશ્વર મંદાન્તિ જમાવે છે તે.

(૧૬) મુક્તેશ્વર—૧૬૫ કીર્તિપદ ૩૪ : મુક્તેશ્વર
: જ્ઞાનેશ્વરી કીર્તિ : જ્ઞાનેશ્વર : કીર્તિ : મુક્તેશ્વર :
જ્ઞાનેશ્વર : કીર્તિ : મુક્તેશ્વર : કીર્તિ : મુક્તેશ્વર : કીર્તિ :

(૧૭) વિદ્યાવ્યાસ—૧૬૫ કીર્તિપદ ૩૪—

યદિ જ્ઞાનેશ્વરના મુખમાં નિર્મલ જ્ઞાન છે.

તે જ્ઞાનેશ્વરના મુખમાં નિર્મલ જ્ઞાન છે.

ॐ આરતી ॐ

(૧)

આરતી જ્ઞાનરાગ, મહાકૈવલ્ય;
 સેવિતી સાધુરાન્ત, મનુ વેદજ્ઞા માત્રા. આઠ પ્ર
 લોપક્ષે જ્ઞાન જગી, દિત નેણતી કોણી;
 અવતાર પાંડુરંગ, નામ દેવિજ્ઞે જ્ઞાની. આઠ ૧
 પ્રગટ ગુણ જોલે, વિશ્વબ્રહ્મચિ દેલે;
 રામા જનાર્દની, પાધી દક્ષિ દેલે. આઠ ૨

અર્થાત્ શ્રી જ્ઞાનરાજની આરતી કે જે મહાકૈવલ્ય-
 તેજ છે, સાધુસંતો જેની સેવા કરે છે તેમણેજ મારા મન-
 ને ખેંચી લીધું છે; સંસારમાંથી જ્ઞાનનો લોપ થયો હતો,
 કોઈ પોતાનું હિત જાણતું નહોતું (ત્યારે) પાંડુરંગે અવ-
 તાર લીધો, નામ જ્ઞાની (જ્ઞાનદેવ) રાખ્યું. (૧) તેમની
 પ્રકટ ગૂઢ વાણીથી વિશ્વ બ્રહ્મજ બની રહ્યું અને 'રામા
 જનાર્દન' તેમનાં ચરણોમાં સ્થિર થઈ ગયા. (૨)

(૨)

હાતાં કૃપા તુમચી પશુ જોલે વેદ,
 નિર્જીવ ચાલે ભિંતી મહિમા અગાધ.
 ભગવદ્ગીતા દીકા જ્ઞાનેશ્વરી ગુરુ,
 કર્ણિ ભાવિક લોકાં, કેલા નિજબોધ. ૧
 જયદેવ જયદેવ જય જ્ઞાનસિંધુ,
 નામસ્મરણે તુમચ્યા છટે ભવબન્ધુ. જયઠ પ્ર
 ઐદ્યો વર્ષાચે તમીતીરવાસી,
 ચેઉનિ આંગદેવ ભાગલે ચરણંસી,
 કર્ણિ કૃપા દેવે અનુબલિલે ત્યાસી. ૨
 સમાધિ સમયો સકલ સન્ન સમુદાય,
 વેઉનિ મુરવર આલે શ્રીપંદરિસાવ.

દ્વારી' અન્નનવૃક્ષ મુવર્ણ પિંપલાસમાવ
જાણુનિ મહિમા નિલા માગે ચરણાતલિ દાવ. ૩

અર્થાત્ આપની કૃપા થવાથી પશુ વેદ બોલે છે, જડ બીંત ચાલે છે, એવો આપનો અગાધ મહિમા છે. લગ-વદ્ગીતાની શુદ્ધ જ્ઞાનેશ્વરી ટીકા કરીને આપે લક્ષ્મીને આત્મ-જ્ઞાન આપ્યું છે. (૧) હે દેવ ! આપનો જય થાઓ, જય થાઓ. હે જ્ઞાનના સાગર ! આપના નામસ્મરણ વડે ભવ-બંધન તૂટી જાય છે. ચૌદસો વર્ષોના તાપીતીરવાસી યાંગ-દેવ આપનાં ચરણોમાં આવ્યા અને આપે કૃપા કરીને તેમ-ના ઉપર અનુગ્રહ કર્યો, આત્મજ્ઞાન આપીને આપની સાથે રાખ્યા. (૨) સમાધિને અવગરે સકળ સંતસમુદાયને સાથે લઈને સુરવર શ્રીપદરિનાથ આવ્યા. આપના સમાધિ-દ્વાર ઉપર સોનાના પીપળાના જેવું અન્નનવૃક્ષ છે, આપનો મહિમા જાણીને નિલોખા પાતાને માટે આપનાં ચરણોમાં સ્થાન માગે છે. (૩)

(૩)

જયદેવ જયદેવ જય જ્ઞાનદેવા,
વિષ્ણુ આપનાર દેવ પદ સેવા. જયગ મુગ
બાલપણીં તાપવિલેં અગાધ મહિમાન,
દેવ્યા વદનીં જે બાલવિલા દેવેનું.
માતીચી જડ બીંત ચાલવિલી કોણું ?
સ્વમેં તાપિનિ મુગ્ધતા અદ્ભુત વિગણું. ૧
તુજિયા કરિંચી કાઠી અગતનરે જાડી.
રેખત જોડોં દેને જ્ઞાન મહાવદલીં.
સ્વેનીં અપવં નાનિં જે જોડીં દેલીં.
તરેતી પતીત પામનં પામનલી તા મહીં. ૨
ભગવદ્ગીતા ટીકા : જ્ઞાનનો જોડા.
ભગવાનને તાપવિલેં જે દેલીં અગતનરે
દેવ્યા વદનીં જે બાલવિલા દેવેનું.
માતીચી જડ બીંત ચાલવિલી કોણું ? ૩

મને આપે. જાગૃત્વમાં આપે આપનો અગાધ મહિમા જાનારો છે. પાશ્વને મુજે વેદ જોતાજ્યા ને માત્રીની જડ બીંત ચતાની. મુજને આપે આપનાં અત્યોક્તિ દર્શન દીધાં. (૧) આપના રાગની છટી (પાનગી લાકડી) અજન પૃથ જની, કે જે મહાવત્સીનું દર્શન થનાંજ લોકોને જ્ઞાન દે છે. આ લોકમાં આપે એવાં અપૂર્વ અગ્નિ કથાં કે પતિત-પામર તરતજ તરી જાય છે. (૨) ભવસાગરમાંથી તારવા માટે આપે અકલંક જ્ઞાનની નૌકારૂપ ભગવદ્ગીતાની ટીકા કરી તે વૈકુંઠમાં લઈ જઈને બેસાડે છે, 'માધવનંદન' આપનાં ચરણકમળોમાં વંદન કરે છે.

ॐ સ્વસ્તિ ॐ

હવે વિશ્વાત્મક ભગવાન આ વાગ્યસથી પ્રસન્ન થા અને પ્રસન્ન થઈને મને એ પ્રસાદ આપે કે (૧)

મૂળ માનવોની વક દૃષ્ટિ ન રહે, તેમની સત્કર્મ પ્રીતિ વધે, સૌ પ્રાણીઓમાં પરસ્પર હાર્દિક મૈત્રી થાઓ. (અધર્મનો અધિકાર દૂર થાઓ, વિશ્વ સ્વધર્મ-સૂચ જુઓ, જેની જે કામના હોય તે પૂર્ણ થાઓ. (૩)

સૌની હમેશાં મંગલ કામના કરનારા ભગવદ્ભક્તો નો સમુદાય આ પૃથ્વી પરનાં સર્વ જૂતોને--માનવીઓ મળતો રહે. (૪)

જે ચાલતા ફરતા કષ્ટપૃક્ષાંકુર છે, જીવંત ચિંતા મણિના સ્થાન છે, બોલતા ચાલતા અમૃતાર્ણવ છે; (૫)

જે કલંકરહિત ચંદ્ર છે, તાપહીન માર્તંડ-સૂર્ય છે, એવા સંતસન્નનો હમેશાં જાધાના આસન્ન થાઓ (૬)

વિશેષ શું કહેવું, તમે લોક સર્વ મુખો વડે સર્વ મમયે તે આદિપુરુષનું અખંડ ભજન કરો, અખંડ ભજન કરો. (૭)

(જ્ઞાનેશ્વરી અધ્યાય ૧૮, ૧૭૬૮-૧૮૦૦)

॥ ૐ ત્વસર્ શ્રીકૃષ્ણાર્પણમસ્તુ ॥

महात्मा श्री एकताथ

“શુદ્ધ બીજનાંજ મધુર અને મુંદર રજ થાય છે.”—ઉકારામ

શ્રીએકનાથ મહારાજના વડાદા બાનુદાસ આશ્વલા-
યન-શાખાના ઋગ્વેદી મહારાષ્ટ્રીય દેશસ્થાન ગ્રાહાણુ હતા.
તેમનો જન્મ શાકે ૧૩૭૦ (સંવત ૧૫૦૫) ની લગભગ-
માં પેદાજમાં થયો હતો. શકકલા શાલિવાહન ઉદે સાન-
વાહનની રાજધાની આજ નગરમાં હતી અને ત્યારથી આ
સ્થાન સંસ્કૃત વિદ્યાના કેન્દ્રસ્થાન સ્વરૂપે બની ચલું હતું.
આથી એ ‘ હરિજનું કાશી ’ તરીકે કહેવાય છે. ત્યારે વેદ,
13 શાસ્ત્ર અને અટાર પુરાણોનું જોડું અધ્યયન પાઠમાં
ચલું હતું તેણે હરિજનમાં બીજા ક્યાંય ચલું નરે નું. જાને-
શ્વર વગેરે બાદ-બારેનોને મહિષા ૮.૧૧ નાં જે તેમના
સેવામાં આજાણીના પાઠોને પાઠ કરે તેમના જાને.
આથી આ સ્થાન વિદ્યાના મંદિર એક સ્થાન છે કે જે

જાને તેમના પાઠોને પાઠ કરે તેમના જાને.
જાને તેમના પાઠોને પાઠ કરે તેમના જાને.
જાને તેમના પાઠોને પાઠ કરે તેમના જાને.
જાને તેમના પાઠોને પાઠ કરે તેમના જાને.

દાગનો જન્મ મળેો દનો. બાનુદામ+ દામાજી પંતના સમ-
કાલીન દના. અને શાકે ૧૩૬૦-૬૭ (ચંવત ૧૫૨૫-૩૨)
નો દુકાળ એમણે ભેગો દતો. બાનુદાસના સમયમાં પંદ-
રપુરના ભાગવન-ધર્મનોઈ પરિગય ઘણાજ થોડા હોકોને
દતો. એવાજ એક મહાન ભાગવતધર્મી કુળમાં બાનુદાસ
જન્મ્યા દતા. એમના પૂર્વજે વિષે વધારે દરીકત મળતી
નથી; છતાં બાળપણમાંજ બાનુદાસમાં જે શુભો હતા તે
ઉપરથી તેમના ઉચ્ચ કુળ-ચરિત્ર જણાઈ આવે છે. જે
કુળને શુદ્ધચરણનો કુળપરંપરાનો સ્વાભાવિક અભ્યાસ
હોય છે, તેમાં ઉત્પન્ન થનારા પુરુષ ઘણે ભાગે સદાચાર-
સંપત્તજ હોય છે. બાનુદાસ, બાનુદાસના પ્રપૌત્ર એકનાથ
અને એકનાથના બાણેજ સુક્તેશ્વર-આ ક્રમથી જે કુળમાં
સો દોઢસો વર્ષમાં ત્રણ કુળદીપક પ્રગટયા હોય, તે કુળ-
ની શુદ્ધ પરંપરા વિષે ખીજા પ્રમાણની જરૂરજ શી છે ?

+ દામાજી પંત ભારે ભગવદ્ભક્ત હતા. મુસલમાન બાદશાહી
નોકરી કરતા હતા. દુર્ગાદેવીના ભયંકર દુકાળમાં તેમણે દુકાળ-
પીડિતોને માટે દરબારી અન્ન-ભંડારમાંથી અન્ન લૂંટાવી દીધું હતું.
આ અપરાધ માટે તેમને સજા કરવામાં આવી ત્યારે કહે છે કે પંદર-
પુરના વિદુલ ભગવાને વિકુ મહારાજનું રૂપ લઇને તે અનાજનું ખૂલ
સરકારી ખજાનામાં જમા કરાવ્યું હતું. —હિંદી અનુવાદક

‡ મહારાષ્ટ્રમાં ભાગવતધર્મ ક્યારથી પ્રચલિત છે, તેના કંઈ નિ-
શ્ચ કરી શકાતો નથી. પણ હાલમાં ત્યાં જે ભાગવતધર્મ-સંપ્રદાય
પ્રચલિત છે તેના મૂળ પ્રવર્તક પુંડલીક નામના મહાત્મા થયા હતા.
તેમણે પંદરપુરમાં મહાન તપ કર્યું. તે તપથી પ્રસન્ન થઇને ભગવાને
જે સગુણ રૂપમાં તેમને દર્શન દીધા, તેજ રૂપમાં આજે ત્યાં શ્રીવિ-
દુલ ભગવાનની મૂર્તિ સ્થાપેલી છે. પુંડલીક સમદા ન્યારે ભગવાન
પ્રગટ થયા, ત્યારે પુંડલીકે આસનને માટે પાસે પડેલી એક ઇંટ આપી.
તેજ ઇંટ ઉપર તેઓ ઉભા રહ્યા. આજે પણ પંદરપુરના મદિરામાં
ભગવાન કેડ ઉપર હાથ રાખીને એક ઇંટ ઉપર ઉભા છે. પંદરપુરજ
મહારાષ્ટ્રના ભાગવન-ધર્મ-સંપ્રદાયનું મુખ્ય કેન્દ્ર છે. રાનેશ્વર,
એકનાથ, વૃકારામ વગેરે મહાત્માઓએ આ ભક્તિપ્રધાન ધર્મનો
આગળ જતા પુંકળ પ્રચાર કર્યો. —મળલેખક

એકનાથ જેવા સત્પુરુષનો જન્મ કોઈ ગમે તેવા કુળમાં થતો નથી. ઇન્દિર-નિષ્ઠા, સદાચાર-સંપત્તતા, સત્ય પ્રીતિ, એકનિષ્ઠા વગેરે સદ્ગુણો જે કુળમાં પરંપરાથી વ્યાપ્યા આવે છે, તેમાં એકનાથ જેવા અદ્વિતીય મહાત્મા ઉત્પન્ન થાય છે. અનેક પેઢીઓનું તપ આવા મહાપુરુષોના રૂપમાં ફળીભૂત થાય છે. અસ્તુ. જે મહાત્માની લક્ષિતથી પહેલી વાર લગવાનને આ કુળ પ્રિય લાગ્યું, તે લાનુદાસનું ચરિત્ર-જ આ અધ્યાયમાં આપણે જોઈએ.

બાનુદાસના યજ્ઞોપવીત—સંસ્કાર થયા ત્યારે તેમના પિતાએ તેમને લૌકિક વિદ્યા શીખવવાની સરૂઆત કરી. તેમાં ઉદ્દેશ એવો હતો કે, છોકરા કંઈક શીખીને બહે-ગણે, પરંતુ પૂર્વકર્મોથી જેની ભુદ્ધિમાં હરિભક્તિના જ સંસ્કાર દૃઢ થયા હતા, તેને લૌકિક વિદ્યા શી રીતે પસંદ પડે ? પિતાએ ઘણું સમજાવ્યા—પટાવ્યા, ડરાવ્યા—ધમકાવ્યા, પરંતુ તેનું કંઈજ પરિણામ ન આવ્યું. એક દિવસ પિતાએ બહુ ધમકાવ્યાથી દશ વર્ષના બાળક બાનુદાસ રિસાઇને ગ્રામ બહાર એક જાગું મંદિર હતું તેના બોંય-સમાં જઇને સંતાઇ ગયા. તે બોંયસમાં અંધાર હતું, ક્યાંય પ્રકાશ જણાતો નહોતો, ત્યાં કોઇ માણસ જતું-આવતું પણ જણાતું નહિ, તદ્દન સાંતિ હતી. આ સ્થાને જંગલનાં મૃત નારાયણની એક મૂર્તિ હતી. બાનુદાસ ત્યાં ગયો દિવસ છુપાઇ રહ્યો. પિતાને ખુબનો કંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ, એટલે તેઓ વિવશ થઇને ચોક્કસ કરચા દાખવા. બાનુદાસે મૂર્તિ નારાયણના ચરણ પદોમાં તે મૂર્તિને પ્રેમ પૂરે જીવન અને આજીવન રહીને તેમને કરચું પ્રાર્થન કરી કે દિવસ સમજાવડા વિદ્યા દાખવા જેવી રીતે દિવસ નહીં દેવ ગમે એક દિવસ દાખવા દાખવે એક જગતે તે મૂર્તિને નમસ્કાર કરીને નમસ્કાર કરીને પાછો ફર્યો. તે જ રીતે બાનુદાસે પાછો ફર્યો અને તે જ રીતે પાછો ફર્યો.

ઠરીને ગ્રાહણે બાનુદાસને પેટ ભરીને દૂધ પીવડાવ્યું અને તેમને મરતકે વરદ દક્ષન મૂક્યો. આ પ્રમાણે સાત દિવસ સુધી રોજ બાનુદાસને દૂધ મળતું રહ્યું. દશમે દિવસે તેને મંદિરની બહાર નીકળ્યા, ત્યારેજ પિતાએ પોતાનો પુત્ર મેળવ્યો. બધાને ખુબ આનંદ થયો. પછી તો સૂર્ય ભગવાનના પ્રસાદની વાત તરતજ ફેલાઈ ગઈ અને બાનુદાસ પહેલાં જે નામ હતું, તે જાદવીને બાનુદાસ (યાને સૂર્ય-પારાક) રાખ્યું. કહે છે કે, આ પછી બાનુદાસે ત્રણ ગાયત્રી-પુરસ્કરણ કર્યાં. ઝેકનાથે પણ પોતાના ભાગવત શ્રવણ બાનુદાસને વંદન કરવાને પ્રસંગે આ કથાનું વર્ણન કર્યું છે.

યોગ્ય સમયે બાનુદાસનાં લગ્ન થયાં. થોડાંક વર્ષ વીત્યાં ત્યાં તો તેમનાં માતા-પિતા પરલોક સીધાંબાં અને ગૃહસ્થાશ્રમનો બધો ભાર તેમને માથે પડ્યો; પરંતુ તેમનું ચિત્ત ગૃહસ્થાશ્રમમાં લાગતું નહોતું. પાંડુરંગની ભક્તિ સિવાય જીભે કોઈ ધંધો તેમને ગમતો નહોતો. તે ન તો કોઈ વેપાર કરતા કે ન તો કોઈની નોકરી કરતા. આ નિઃસ્પૃહી વૃત્તિને લીધે ઘરમાં અન્ન-વસ્ત્રની પણ સુરક્ષેલી પડવા લાગી. બાળ-બચ્ચાંને હરિદ્રતાના દુઃખમાં રહેવું પડ્યું. ઘરમાં બાળ-ગોપાળ હોવા છતાં પણ ગૃહિણીનું મન હંમેશાં ઉદાસ રહેવા લાગ્યું. બાનુદાસની આવી દશા જોઈને તેમનાં સગાં-સંબંધીઓએ તેમને કંઈક પૈસા લેગા કરી આપ્યા અને કહ્યું કે ‘આ પૈસા વડે કાપડની દુકાન કરો અને જે નફો આવે તેના વડે પરિવારનું પાલન પોષણ કરો અને મૂળ રકમ ધીરે ધીરે ચૂકવજો.’ ભાનુદાસે કહ્યું: ‘ભલે,’ સાથેજ બધાની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા પણ કરી કે ‘આરણ્યથી જે કંઈ મળશે તેના વડે નિર્વાહ કરીશ, પરંતુ જીવ જશે તો પણ અસત્ય બોલીશ નહિ.’ કાપડ લેવા માટે કોઈ ગ્રાહક દુકાને આવતો, તો તેઓ તેને કહી દેતા કે ‘આ કાપડની મૂળકિંમત છે, તેના પર આટલો નફો છે, તેમાં કંઈજ જોડવું થયે નહિ; લેવું હોય તો લો, નહિ તો કંઈ નહિ.’ જયે તેને પણ આજ વાત કરતા અને

આહકનું મન ન માનતાં તે પાછો જતો ત્યારે મસ્ત થઈને
 સજન કરવા લાગતા. ઘરમાં ને બહાર સર્વત્ર નામસ્મરણ-
 માંજ એમના દિવસો વીતતા હતા. એમની સરજતા જોઈને
 વેપારી લોકો કહેતા કે, આના નસીબમાં ભીખજ સરજાય-
 લી છે ! વેપાર તે વળી જૂઠું બોલ્યા સિવાય કે કોઈને
 કમ્યા સિવાય ચાલતો હશે ? જૂઠું-પ્રખંધના ધંધાવાળાઓ
 આજ પ્રમાણે સમજાવે છે. જ્યારે કોઈ નવયુવક પહેલ-
 વહેલો વેપાર શરૂ કરે છે અને તે દુનિયાની રીતભાતથી
 અજાણ્યો હોય છે ત્યારે સત્યથી વેપાર કરવા ઈચ્છે છે.
 પરંતુ આગળ જતાં જેમ જેમ તે બીજા વેપારીઓની રીત-
 ભાત જુએ છે અને પાસે રૂપિયા પણ આવવા લાગે છે,
 તેમ તેમ તે લોભભૂતિ ઝળે છે, ચારિત્ર્યબ્રહ્મ ધાય છે અને
 એજ ચાલતા પ્રવાહમાં તે વહેવા લાગે છે. સામાન્ય નિય-
 મ આવોજ છે. પરંતુ ભાનુદાસ એવા નહોતા; તેઓ તો
 અસામાન્ય હતા. સમ્યાઈથી બધાં કામ કરવાનો નિઃશ-
 ય રાખવો અને તેને અનુસરીને લોભ, મોહ, વગેરેને વશ
 નહિ થતાં નિઃશંક મનથી આચરણ કરવું, એને માટે
 અત્યંત ધૈર્યની જરૂર હોય છે. આવું સાત્ત્વિક ધૈર્ય ભાનુ-
 દાસમાં હતું. વિધ્નોની કંઈ પણ પરવાહ નહિ કરતાં તેઓ
 તો પોતાના મનનેજ વજગી રાતા. વેપારમાં પડેલાં એમને
 નુકસાન યયુ, દુકાન ચાલતી નહોતી, ચાલુકારો તગાડે.
 કરવા લાગ્યા, દોષો તેમની અવગતના કરવા લાગ્યા. પડોશ-
 ના વેપારીઓ તેમની મન્ય નિષ્ણની મરકરી કરવા લાગ્યા.
 આમ અનેક પ્રકારે ભાનુદાસને વેપારી દુઃખ દુઃખ વેસું
 પડ્યું. સત્ય નિષ્ણની કેદની પસંદ હતું નહીં, એમના
 કેદનું કદમલ, કદું નહીં અને સત્યનિષ્ણ એકે એક
 વિધ્નિઓ એકે એકે વેપારને રોકવા નોંધેલાં હતાં.
 નિઃશય મનુષ્યનાં મનમાં જેવું કે જેવું સત્યનિષ્ણને
 સત્યનિષ્ણનાં મનમાં જેવું કે જેવું સત્યનિષ્ણને
 સત્યનિષ્ણનાં મનમાં જેવું કે જેવું સત્યનિષ્ણને
 સત્યનિષ્ણનાં મનમાં જેવું કે જેવું સત્યનિષ્ણને

પુત્ર મન મન્યુ અને તેમનું દાગિય દર મન્યુ, બાગમચ્ચા-
નાં બધાં દુઃખ દર મન્યાં અને મરમાં લક્ષ્મીનો વાસ થયો.

બાનુદાગની ગ્રામ જમી દની, આથી તેમના અનેક
જોડીદાર વેપારીઓ તેમના પર દેવ રાખતા હતા. મનુષ્ય-
સ્વભાવજ કંઈક એવો છે કે પોતાના કરનાં બીજાનું વિશેષ
મુખ તેનાથી મદન થતું નથી. કાપડના વેપારીઓ પોતા-
પોતાના ધોડાઓ ઉપર કાપડ લાદીને આશુભાશુનાં ગામે-
માં જનતરને દિવસે વેચાણ કરવા જતા હતા. એક દિવસ
બધા વેપારીઓ જનતરના કામમાંથી પરવારી સૂર્યાસ્તમયે
પાછા ફરીને ધર્મશાળામાં રોકાયા, એમાં બાનુદાસ પણ
હતા. મધ્યરાત્રિનો સમય હતો, ક્યાંકથી મૃદંગનો અવાજ
આવ્યો. બાનુદાસે જણ્યું કે, ક્યાંક હરિકીર્તન થાય છે.
પોતાના ધોડા અને માલનું ધ્યાન રાખવાનું બીજા સાથી-
ઓને કહીને ખૂબ આનંદ તેમજ ઉત્સાહપૂર્વક તે હરિ-
કીર્તન સાંભળવા ઉપડી ગયા. આ તરફ તેઓ ભજના-
નંદમાં મગ્ન થઈ ગયા, ત્યારે ઈર્ષ્યાશુ સાથીઓએ તેમના
ધોડા છૂટા મૂકી દીધા, તેમના કાપડની ગાંસડીઓ એક
બાઈમાં નાખી દીધી અને જાણે કંઈ જાણતાજ ન હોય એમ
આવીને સૂઈ ગયા. ભગવાનને આ દુષ્ટોની દુષ્ટતા અસહ્ય
લાગી. તેમણે આ સંતદેવી વેપારીઓની આંખો ઉઘાડવા
માટે એક માયા રચી. ભગભગ રાતના બે વાગે ચોરોનું
એક ટોળું ધર્મશાળામાં દાખલ થયું. તેમણે એ વેપારી-
ઓને ખૂબ માયો અને પછી તેમના ધોડા અને બધો માલ
લૂંટી ગયા. બાનુદાસ જેવા સાધુ પુરુષની સાથે અને આવી
દુષ્ટતા કરી, એ વાતનું કેટલાક વેપારીઓને ધણું દુઃખ
થયું અને તેઓ બાનુદાસના આવવાની વાટ જોવા લાગ્યા.
હરિ-કીર્તન સમાપ્ત થયું અને બાનુદાસ ત્યાંથી પાછા ફર્યો
ત્યારે રસ્તામાં એક ગ્રાહ્ય તેમના ધોડાની લગામ પક-
ડીને ઉભેલો મળ્યો. બાનુદાસે તેની પાસેથી પોતાનો ધોડો
લીધો અને ધર્મશાળામાં પહોંચ્યા. રાત્રે જનેલા બનાવની
બધી હકીકતની તેમને ખબર પડી. કેટલાકે બાનુદાસના

પડની ગાંસડી લાવી દીધી અને પોતાના અપરાધની માફી માગી. લાનુદાસનો ઘોરો તેમને પાછો મળ્યો, બધો માલ પણ સહિસલામત મળી ગયો, ચોરોના મારથી પણ બચ્યા અને આખી રાત હરિ-કીર્તનનો આનંદ લેતા રહ્યા. વળી તેમની ઈર્ષા કરનારાઓના ઘોડા તથા બધો માલ ચોરોને કાઢ્યો ગયો અને ઉપરથી વધારામાં માર પણ પડ્યો ! આ ત્રાતનો વિચાર કરતા લાનુદાસ બેઠા હતા. તેમને જણાયું કે, સ્વયં ભગવાનેજ મારી રક્ષા કરી અને મારા ઘોડાની લગામ જેમણે મારા હાથમાં આપી તે બ્રાહ્મણ-વેશધારી પુરુષ વિકૃત ભગવાન પોતેજ હતા. આમ વિચારતાં લાનુદાસનું હૃદય પ્રેમથી ગદ્ ગદ્ થઈ ગયું, દામાજીને માટે વિકૃત ઋમહારનો વેશ ધારણ કરનાર ભગવાને લાનુદાસને માટે એક પહોર અધ્યાપાલનું કામ કર્યું ! આ એ ભક્તવત્સલ ભગવાનના મહિમા માટે ચોગ્યજ થયું, પરંતુ જે કારણથી બીજાઓને ઈર્ષ્યા થઈ અને ભગવાનને કદ દયુ તે વેપારનેજ ઊંડી દેવાનો લાનુદાસે નિર્ણય કર્યો. પછી તેનો મલ્લ પોતાનું બધું કાપડ બીજા વેપારીઓને વહેંચી દીધું અને પોતે નિશ્ચિંત થઈ ગયા.

લાનુદાસ હવે વેપારથી મુક્તિ માટે નિવૃત્ત થઈ ગયા, માન-મરતબો ઊંડી દઈ કાન-તિવન ઈશ્વરનું ભજન કરવા લાગ્યા. મહિષાસુર મુવાલો પોતાની પ્રેમભરી વાતીથી લાનુદાસના આ સમયના અવલોકન વાળું આ પ્રસાદી કૃતિનું ઉ—

“તેમને કેઈ ને નિઃશ્ચય ને કેઈ દેહન ને કેઈ
પાતા મલ્લ પડે નો ને પ્રેમનું ને ને ને ને ને ને
બધી નિઃશ્ચય ને ને ને ને ને ને ને ને ને ને
તે ને ને ને ને ને ને ને ને ને ને ને ને ને

... ..
... ..
... ..

અને કાલિંદ્રી એકાદશીને પ્રગંગે પંદરપુરની યાત્રા કરવા દતા અને ત્યાં રેતાળ મેદાનમાં પ્રેમથી ભગવદ્ભજન કરવા કરતા તાલીન યથા જતા દતા. વિવિધ પ્રકારની કવિત્વ-કળાથી ભગવાન ધનશ્યામના રૂપ ને ગુણોનું ધ્યાન ધરતા દતા. હૃદયમાં જે ભગવત્પ્રેમ હતો, તેજ કંઠમાંથી કીર્તન-રૂપે બહાર નીકળતો હતો. તેમની વાણી સાંભળીને હૃદ અને મૂળં હોઠે પણ પ્રેમથી મુગ્ધ થઈ જતા હતા. તેમને પણ હમેશાં તેમના મુખેથી ભગવાનના ગુણ-ગાન સાંભળવાની ઇચ્છા રહ્યા કરતી હતી. બાનુદાસ ‘મદ્દહલાલ સંતુષ્ટ’ (જે વખતે જે આવી મળ્યું તેનાથી સંતોષ માનનારા) હતા. કદી કોઈની પાસે કંઈ માગતા નહોતા. જે અન્ન-વસ્ત્ર મળતાં તેના વડેજ આનંદપૂર્વક નિર્વાહ કરતા હતા. પોતાના કે પારકાનો ભાવ પણ તેમનામાં રહ્યો નહોતો. સર્વત્ર તેઓ એકજ ભાવ અનુભવતા હતા, તેમના ચિત્તમાં કોઈ વિકલ્પજ નહોતો.

બાનુદાસ આવા પરમ ભક્ત થયા. ભક્તિના આનંદ-માં તેમના મુખમાંથી અનેક અભંગ નીકળ્યા હતા. આ અભંગ તેમના શુદ્ધ પ્રેમનું દર્પણ છે. તેમના આવા સો અભંગ આજે પણ મળે છે. તેમાંથી થોડાકનો ભાવાર્થ આ નીચે આપીએ છીએ:—

“ આ કાનો વડે તારું નામ અને ગુણ સાંભળીશ. આ પગે વડે લીથોનેજ ભાગે આલીશ. આ નાશવંત કેલે બીજા કયા કામમાં આવશે ? ભગવન્ ! મને એવી પ્રેમભક્તિ આપો કે મુખથી તારુંજ નામ અખંડરૂપે લેતો રહું... પેટને માટે હું કોઈ પણ નકામો ધંધો નહિ કરું, ઉચ્છિદ પ્રસાદ વડેજ જૂજ મટાવીશ. મારી સ્તુતિ અને બીજાઓની નિંદા, હે ગાવિંદ ! હું કદી નહિ કરું. સો પ્રાણીઓમાં હે રામ ! હું તમનેજ જોઈ અને તમારા પ્રસાદથી સંતોષ પામું. હે દેવ ! બાનુદાસ બીજું કંઈજ માગતો નથી. વૈકુંઠલોકમાં અમને શી વાતની ખોટ છે ? ”

તેમનો અખંડ હતો. દરેક અપારી અને કાતિંદ્રી એકાદ ગીતે પંદરપુરની યાત્રા તેઓ અવરૂપ કરતા હતા. મેં તૃસ યાય ત્યાંમુખી છંટ ઉપર ઉભેલા પંદરીનાથના રૂપ લાવવુંનું દર્શન કરવામાં તેમને અત્યંત આનંદ આવતો હતો. અને આ આનંદનું તેમણે રથજો રથજો વર્ણન કર્યું છે. તેમણે જાધાને ઉપદેશ પણ એનોજ આપ્યો છે. 'તે સગુણ રૂપમાં શરીર, વાળી અને મન લુપ્ત થઈ જાય છે. આ તેમનો અનુભવ હતો. તેમણે ઇશ્વરને પ્રાર્થના પણ એજ કરી છે કે, જન્મ-જન્માન્તરમાં મારી એજ ઇચ્છા પૂરી કરો કે હું હમેશાં ભગવત્નામ લેતો રહું અને મને હમેશાં સંતોનો સમાગમ પ્રાપ્ત થાય. પંદરીનાથે ભાનુદાસને પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થાન આપ્યું. ભાનુદાસ ધન્ય થયા. એ મહાભાગવતને અમારા હૃદયે પ્રણામ પહોંચે.

ભાનુદાસ મહાભાગવત તો હતાજ, ઉપરાંત તેમણે મહારાષ્ટ્ર મંડળની બહુ ભારે સેવા કરી છે. શ્રી વિઠ્ઠલની મૂર્તિ ભાનુદાસ અનાગોંદીથી પાછી લઈ આવ્યા, આથી તેમનો યશ સર્વત્ર ફેલાઈ ગયો. તે પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે—

ભાનુદાસના સમયમાં તુંગભદ્રા નદીના તટે વિજયાનગર ઉદ્દે અનાગોંદી રાજ્યમાં કૃષ્ણરાય નામનો બળવાન રાજા રાજ્ય કરતો હતો. વિજયાનગરમાં એના જેવો પરાક્રમી, દંઢ, તેજસ્વી, વિદ્વાન અને ધર્મનિષ્ઠ રાજા બીજો કોઈ થયો નથી. તેમણે બાવીસ વર્ષ (શાકે ૧૪૩૦-૧૪૫૨) રાજ્ય કર્યું. પૂર્વ, પશ્ચિમ અને દક્ષિણ, એ ત્રણે દિશાઓમાં તેમણે પોતાના રાજ્યને સમુદ્ર સુધી ફેલાવ્યું હતું. એમનો એવો પ્રતાપ હતો કે, એમને કોઈ શત્રુજ ન હતો. વિજાપુરના ઇસ્માઈલ આદિલશાહને હરાવીને તેમણે રામેશ્વરથી બેલગામ સુધી પોતાના ચિહ્ના ચલાવ્યા હતા. તેમણે અનેક રાજાઓને હરાવ્યા, અનેક કિલ્લાઓ બંધાવ્યા, જમીનની માપણી કરાવીને રાજકર (મહેસુલ) લેવાની પદ્ધતિ નક્કી કરી, નહેરો ખોદાવી; વેપાર, ખેતી, કલા-કોશલ્ય

અગત્યપાશના મેદાનમાંજ પડી રહ્યા ! તેઓ અનંત ઉઠી ગઈ ગયા. તેમનાં મુખ દોઢ રાત્રિ વિનાની પ્રજા દેવ તે અરે, ચાંદતાવિનાના મુખવાળી ગ્રીમાઅવનીના મુખ રાઈ ગયાં. આજમુખી જે ગરજો ઉપર અમે પુષ્પોની અમારાં મરનક અપંગ કયાં, છંદ પર ઉભેલી મૂર્તિનું શુંદર સ્વરૂપ ‘અવ’ મુખોનો ભંડાર’ માનીને આંખો ધરે ત્યાંમુખી ભેયું, જેના દર્શનમાત્રથી લાખો જીવોને પ્રજા પ્રાપ્ત થયું, નામદેવાદિ ભક્તોએ જેમને નિમંત્રણ આપે તે કેડ ઉપર હાથ રાખીને પ્રેમી ભક્તોને ભક્તિ-મુખ મૃતનું પાન કરાવનાર શ્રીવિકૃલનું સચુલ રૂપજ આ આંખે વડે ભેળાએ ને સ્વમુખામૃતનો અખંડ સ્વાદ લઇએ. પંડીમાં આવેલા પરમ આત્મ અને અસીમ ભક્તોની એ ઈચ્છા હતી, અને તેઓમાં સૌથી આગળ ભાનુદાસ હતા તેમણે ભક્તોને કહ્યું: “હું અનાગોંદી જઈને શ્રીવિકૃલને લાવું છું. આપ સૌ ત્યાં સુધી નિશ્ચિંત થઈને અખંડ નામ ઘોષ કરતા રહો. ” આમ કહીને ભાનુદાસ અનાગોંદી જઈ ઉપડ્યા. ત્યાં પહોંચીને તેમણે તુંગભદ્રા નદીમાં સ્નાન કર્યું અને નિત્યકર્મ કરીને પ્રભુની શોધમાં નીકળ્યા. ભાનુદાસ પોતાનાં સદાચરણ, ભક્તિ તેમજ પ્રજાનુભવથી પાંડુરંગન વહાલા થઈ ચૂક્યા હતા. મધ્યરાત્રિની લગભગ તે રાત્ર મહેલ નજીક જઈ પહોંચ્યા. દરવાજાને વાસેલાં ત્રણ આપોઆપજ ઉઘડી ગયાં અને એકજ ક્ષણમાં ભાનુદાસ આરાધ્યદેવ શ્રીવિકૃલમૂર્તિ સમક્ષ હાજર થઈ ગયા. ભાનુદાસને તે સમયે પોતાના દેહનું ભાન નહોતું. તેમણે ભગવાનનાં ચરણોને દૃઢ આલિંગન કર્યું. પ્રેમાશ્રુથી ચરણોને નવરાવીને ભાનુદાસે ભગવાનને પ્રાર્થના કરી કે “ભગવન ! આપના વિના સૌ ભાગવતભક્ત દીન થઈ ગયા છે

÷ પંડરપુરમાં શ્રીવિકૃલ ભગવાનના મદિગમા ચાલીને એ રથેલ છે. તેને ‘ગરડરથેલ’ કહે છે. આ સિવાય નદિની બંધાર એક વિશાળ આગણ છે, તેમાં ગરડરથી એક પથ્થરની મૂર્તિ છે. આજ આમણને ગરડપાર કહે છે. —મૂળલેખક

અને તેમના મોંમાંથી એક શબ્દ સરખો પણ નીકળતો નથી. રખુમાઈ માતા (રુકિમણી માતા) પણ ઉદાસ બની ગયાં છે અને આશ્ચર્ય પામે છે કે, ભગવાને આવું મૌન કેમ ધારણ કરી લીધું છે? ભગવન્ ! હવે આપ મારી સાથે ચાલો.”

પરંધરને પણ પીગળાવી દેનારી દીનતાથી લાનુદાસે ભગવાનના ચરણ પકડ્યા. ભગવાને પણ તરત પોતાનો પ્રસાદ આપ્યો, ભગવાનના ગળામાં જે નવરત્ન હાર હતો, તે પુષ્પમાળાની સાથે તૂટીને લાનુદાસના હાથોમાં પડ્યો. આને મહાપ્રસાદ જાણીને લાનુદાસ રાજમહેલની બહાર નીકળ્યા; ત્યારે બધા દરવાજા પહેલાંની માફક બંધ થઈ ગયા. પ્રાતઃકાળે જ્યારે પૂજારી આરતી કરવા આવ્યા ત્યારે તેમણે જોયું કે, દાકારજીના ગળામાં નવરત્ન હાર નથી. તરતજ તેમણે રાત્રીને આની ખબર કરી. સૌ લોકોને આશ્ચર્ય થયું કે, આટલો સખત પહેરો અને પાઠો બંદો-બંધત હોવા છતાં આ ચોર તે કેવોક દશે, કે જે રાજમહેલમાં ઘૂસીને નવરત્ન હાર ઉડાવી ગયો ! નગરમાં ત્યારે તરફ રાજ્યાધિકારીઓ તપાસ કરવા લાગ્યા, ત્યારે તુંગ-ભદ્રાના તટે નિઃશંકે મનથી ગાતા-નાચતા શ્રીવિહરપત્ની સામે એકદમ-તદ્દીન થયેલા લાનુદાસ દેખાયા, અને તેમની પાને શ્રીવિહરના મદાને નવરત્નહાર પણ પુષ્પ-હારની સાથે દેખાયા. રાજા દુષ્ટરુદ્રે મન્યન ક્રોધાવનન થયા અને તેમણે, સારંગ દેવીને, સત્રાવણની સ્તુતિ આપી. દેવી નજીક લા. સત્રાવણ બેસીને કહ્યું કે—

“સત્રાવણ દેવીને દેખીને, મને એવું લાગ્યું કે, મારા પાને શ્રીવિહરના મદાને નવરત્નહાર પણ પુષ્પ-હારની સાથે દેખાયા. રાજા દુષ્ટરુદ્રે મન્યન ક્રોધાવનન થયા અને તેમણે, સારંગ દેવીને, સત્રાવણની સ્તુતિ આપી. દેવી નજીક લા. સત્રાવણ બેસીને કહ્યું કે—

પતિમતા શ્રી પોતાના પ્રાણેશ્વરનું નામ નથી ઠોડતી, તેમ
હું તમારું નામ નહિ ઠોડું, એજ મારો નિશ્ચય છે.”

આટલો અગાધ અને આવો પ્રયત્ન નિશ્ચય, એજ
અતીક્રિક્ષ એકવિધ ભાવ જે બદ્ધાનો હોય, તેની શું પ્રક-
તાદ્રશ્ય પાંદુરંગ ઠી ઉપેક્ષા કરી શકે ? એવું કયું સંકેત
છે કે જેમાંથી ભગવાન બદ્ધાને ન ઉગારે ? ભગવાને શું
ઠી પોતાના કોઈ બદ્ધાની ઉપેક્ષા કરી છે ? ભદ્રા ભાનુ-
દાસને જે દુઃખ થયું, તેનાથી ‘ માતાથી પણ વિશેષ કોમલ
દૃઢયવાળા, અંદ્રમા કરતાં પણ વધારે શીતળ અને જગથી
પણ વધારે દ્રવીભૂત, પ્રેમના અગાધ સમુદ્ર ભદ્રાવત્સલ
પાંદુરંગનું દૃઢય તેજ સહે સરાઈ આવ્યું અને સણવારમાં
તે શૂળીનાં પાનાં નીકળી ગયાં, અને તે જગાએ અર્ધી
સણમાં ફૂલ-ફળથી લથી પડતું એક મુગ્રોભિત વૃક્ષ બની
ગયું. ભગવાનની લીલા અપરંપાર છે ! આ અમતકાર જોઈને
રાજ્યાધિકારીઓ રાજા પાસે ગયા અને તેમને બધી હકી-
કત હકી સંભળાવી. આ સાંભળીને રાજાનું દૃઢય એક વાર
તો કંપી ઉઠ્યું અને તેમણે માન્યું કે જેને ચોર માનીને
શૂળીએ ચઢાવવાની આજ્ઞા આપવામાં આવી હતી તે ચોર
નથી, એ તો કોઈ મહાત્મા ભગવદ્ભક્ત છે. ભાનુદાસને
પાલખીમાં બેસાડીને તે રાજમહેલમાં લઈ ગયા. શ્રીવિક્ર-
મનાં દર્શન થતાંજ ભાનુદાસ ગદ્ગદ થઈ ગયા, તેમને
રોમાંચ થઈ આવ્યાં અને તેમનાં નેત્રોમાંથી આનંદાક્ષુ-
વહેવા લાગ્યાં. ભાનુદાસની અપૂર્વ ભક્તિ જોઈને રાજાને
પરમ સંતોષ થયો અને તેમણે ભાનુદાસને શ્રી વિક્રમની
મૂર્તિ પંઢરપુર લઈ જવાની રજા આપી. ઘટ-ઘટમાં ખિરા-
જનાર અનંત પ્રદ્યાંડવ્યાપી ભગવાન ભક્તને માટે નાન-
કડા બની ગયા અને શ્રીવિક્રમની એ મનોરમ મૂર્તિને સાથે
લઈને ભાનુદાસ ત્યાંથી વિદાય થયા. ભાનુદાસ શ્રીવિક્રમની
મૂર્તિ લઈને આવે છે, એ વાત સાંભળીને પંઢરપુર તથા
આસપાસના હિન્દુઓ ભાવિક વૈષ્ણવ વીરો દ્વન્દ્વ-પતાકાઓ
લઈને તાલ-મૃદંગ વગાડતા વગાડતા તેમને લઈ આવ-

અંત મોઢે નિજગુણાગી, વંશ કૃષ્ણગી નિરવિણ.

અર્થાત્ ધન્ય વંશમાં મારો જન્મ થયો, એથીજ મને દરિદ્રતા પ્રાપ્ત થઈ, અંત-અજ્ઞાન મારા મગા-મંદબુદ્ધિ થયા અને અમારો વંશ શ્રીકૃષ્ણને અર્પણ થયો.

શ્રી શુકાદેવની ટીકામાં પણ લખ્યું છે કે—

પૂર્વી ભાનુકૃપા ગીરસ, પિતામહ પિતા ભાનુદાસ;
ત્યાપાગ્રો નિદા વંશ, જનાર્દન પ્રિય.

અર્થાત્ પહેલાં સૂર્ય ભગવાનની કૃપા થઈ, કે જેથી મારા પિતામહના પિતા (પ્રપિતામહ) ભાનુદાસ જન્મ્યા. તેમનાથીજ આ વંશ જનાર્દનને પ્રિય થયો.

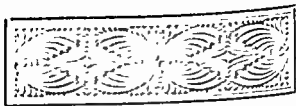
પોતાના ભાગવત ગ્રંથના ઉપોદ્ધાતમાં ભાનુદાસ વંદન કરતાં એકનાથ મહારાજે આ ઉદ્દગાર કાઢ્યા છે “પિતામહના પિતા ભાનુદાસને હવે હું વંદન કરું છું, જેમને કારણે ભગવાનને અમારો વંશ સર્વ પ્રકારે પ્રિય થયો, જેમણે બાળપણમાં ભાનુ (સૂર્ય)ની સેવા કરી અને પોતે ચિદ્ભાનુ થઈને, માનાભિમાનને છૂતીને જે ‘ભગવાન’ થયા, જેમની ‘પદબંધપ્રાપ્તિ’થી શ્રીવિકૃષ્ણમૂર્તિ નાં દર્શન થયાં, તે ભાનુદાસના પુત્ર ચક્રપાણિ થયા, અપાણિના સુયોગ્ય પુત્રત્વ નામ સૂર્ય રાખીને ભાનુદાસ પોતે માં પોતે થઈને રહ્યા. એ સૂર્યના તેજ પ્રતાપ-કિરણથી મારું રુકિમણી જન્મ્યાં અને તેજ મારાં માતા છે. અંશારજા પૂર્વજ મામાને આ વંદન કર્યાં છે. આ મારી ભાગ્યક્ષી ધન્ય છે, કે આવા વૈષ્ણવકુળમાં મારો જન્મ થયો.”

આ ઉદ્દગારો પરથી જણાય છે કે, ભાનુદાસ પ્રતિ એકનાથને કેટલું માન હતું. ભાનુદાસને લીધે અમારો વંશ ભગવાનને પ્રિય થયો અને આવા વૈષ્ણવ પવિત્ર કુળમાં મારો જન્મ થયો, એ માટે અહોભાગ્ય છે; વગેરે વગેરે પ્રેમભર્યા ઉદ્દગારો દ્વંદ્વને હલમલાવી નાખે તેવા છે. અતિ સાત્ત્વિક અભિમાનપૂર્વક એકનાથ કહે છે કે, ભાનુદાસને

પવિત્ર કુળમાં મારો જન્મ થયો, તેથી ભગવદ્ભક્તિમાં મને પ્રેમ થયો. આ વૈષ્ણવકુળમાં જન્મ થવાથી પોતાની 'ભાગ્યલાક્ષી' ને એકનાથે ધન્ય કહી છે. આ ધન્યોદ્ભારનો મમં અનુભવથીજ બાણી શકાય છે. ભાનુદાસની સત્યનિષ્ઠા તેમની એકનિષ્ઠ ભક્તિ અને તેમનું શુદ્ધાચરણ વગેરે ગુણોનો વિચાર કરતાં એજ જણાય છે કે 'શુચીનાં શ્રીમતાં મોદે' એકનાથ એક યોગબ્રહ્મ મહાત્માજ ઉત્પન્ન થયા. આથી શુદ્ધ કુળપરંપરાની રક્ષાતું કેટલું મહત્ત્વ છે, એ પણ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

એકનાથના પિતા સૂર્યનારાયણનું નામકરણ ભાનુદાસેજ કયું હતું અને તે પછીજ તેમનું શરીર છૂટેલું, એ એકનાથ મહારાજના કથનથી સ્પષ્ટ થાય છે. આ બનાવ શાકે ૧૪૩૫ (સંવત ૧૫૭૦)ની લગભગ બન્યો હશે.

૭ વર્ણનાલક ૭

તત્ર મં યુજિસંયોગં લખતે પૌરંદેહિકમ્ । (ગીતા ૬-૪૩)

“ દેવ તો નાનકડોજ દોષ છે, પરંતુ તેના આત્મજાનનો ફલ થાય છે ત્યારે જેમ ચુપની આમળ તેનો પોતાનો પ્રકાશ દેખાવે છે એવાજ તેનો પ્રકાશ દેલાય છે. તેને અવરચાની રાક જેવી પડની નથી, ઉંમરની રાક જેવી પડની નથી; બાળપણમાજ સર્વગત તેના કંઈમાં જન્મમાળા પહેરાવે છે. ” — જ્ઞાનેશ્વરી ૬-૪૫૨, ૫૩

લાતુદાસે પોતાના પુત્રનું નામ ‘ચક્રપાણિ’ અને પોત્રનું નામ ‘સૂર્યનારાયણ’ રાખ્યું. સૂર્યનારાયણ બાળક હતા, તેવામાંજ લાતુદાસ પરલોક સીધાવ્યા હતા. આ પછી વીસ વર્ષ બાદ-શાકે ૧૪૫૫ની લગલગમાં-સૂર્યનારાયણને ત્યાં રુકિમણીના ગર્ભથી એકનાથ જન્મ્યા. તેમના જન્મસમયે મૂળ નક્ષત્ર હતું. આથી જન્મતાંજ પિતાનો અને થોડા સમય પછી માતાનો દેહાંત થયો હતો. દાદા અને દાદી તેમને બાળપણમાં એકા (એકલા) કહીને બોલાવતાં. જન્મતાંજ માળાપનો ગ્રાસ કરીને બચેલા એકનાથના નામનો, અધ્યાત્મદષ્ટિથી જે વિલક્ષણ અને ગંભીર અર્થ થાય છે, તેને એકનાથે પોતેજ પોતાના થોડા અભંગોમાં આ પ્રમાણે દર્શાવ્યો છે- ‘મૂળના મૂળમાંજ એકો પેદા થયો, આથી માળાપ કરી ગયાં. આ મૂળ નક્ષત્ર એવું આગ્યું કે હું બન્નેને નિર્મૂળ કરવા લાગ્યો. તેમણે નક્ષત્રની શાંતિ કરી, એટલે કે તેઓ પોતેજ શાંત થઈ ગયાં અને હું મૂળમાં લાગીને મારું નામ સાર્થક કરવા લાગ્યો. એકો જનાદંનને શરણે જઈને મૂળની વાતમાં પહોંચ્યો અને મા (માયા-પ્રકૃતિ) સાથે બાપ (બ્રહ્મ)ને ઘૂંટવા લાગ્યો. ”

તે અલંગોનો આ ભાવાર્થ આપ્યો છે, તે અલંગો કયાંય છપાયેલા નથી. પૈઠણમાં કેટલીક જૂની પોથીઓ ને પત્રો જોતાં આ અલંગો મળી આવ્યા છે. એનો ભાવાર્થ કેટલો ભાવપૂર્ણ અને દિવ્ય છે ! એકનાથનો જન્મ થતાંજ મૂળ નક્ષત્રને લીધે માળાપ કરી ગયાં અને તેમણે નક્ષત્રની શાંતિ કરાવી; પરંતુ જન્મેનો દેહાંત થયો. એકનાથ મૂળ-માંજ લાગ્યા રહ્યા, તેથી શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપાકાર થઈ ગયા. આ સરળ આશય તો છેજ, પરંતુ એમાંથી આધી પણ વધારે ગંભીર ધ્વનિ પણ નીકળે છે અને તે એ કે, માયાને માયા (પ્રકૃતિ) અને જાપ યાને પુરુષ દ્વર અને અક્ષર એ જાનેનો ગ્રાસ કરીને દસદસરધી પર જે ત્રિશુભ્રાતીત પરબ્રહ્મ છે, તેમાં એકનાથ મળી ગયા. અસ્તુ.

[illegible]

માનીએ તેમજ અન્ય દેવ-દેવીઓનાં નામ જેવાં
બાળકોનાં રાખે છે. રક્ષા-માંગનો આ ક્યૂંક પિંડ નિર્ધન
છે. આશ્વાયેના કથન પ્રમાણે—

સ્વર્ત્મામરુધિમ્નાયુર્મેદોમજ્જામ્મિગંદુર્યમ્ ।

પૂર્ણ મૂયપૃષ્ઠીપાર્શ્વા ક્યૂર્ત્વં નિન્દ્યમિદં વપૃઃ ॥

(ગિયેક-ચૂડામણિ ૮૧)

આમડી, માંગ, લોરી, સ્નાયુ, મેદ, મજ્જા અને હાડ-
કાનું બનેલું તથા વિષા તેમજ મૂત્રથી બંદેલું આ શરીર
નિર્ધન છે, છતાં એજ નિંદ્ય શરીરનો આધાર હઈને પરમ
પાવન પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવાની હોય છે. શરીર અર્થ
નિંદ્ય અને નવર હોવા છતાં પણ જોગખાણુ માટે એક
કંઈક ને કંઈક નામ રાખવુંજ પડે છે. ત્યારે એવું નામ
શા માટે ન રાખવામાં આવે, કે જેથી પગલે પગલે ભગ-
વાનનું સ્મરણ થાય ? ‘સમસ્ત સંસાર ઈશ્વરરૂપ છે’ એવું
ભાવનાને અખંડ રાખવા માટે ભક્તો સાંસારિક વાતોમાં
પણ પ્રત્યેક જગાએ એવો ઉપાય કયા કરે છે, કે જેનાથી
હંમેશાં ભગવાનનું સ્મરણ થયા કરે. નામકરણ પણ એક
એવોજ ઉપાય છે. ભક્તજનોના સાંસારિક વ્યવહારનું નામ
પણ ભગવાનનું સ્મરણ કરાવનાર હોય છે. અંકર-બહાર
સર્વત્ર ભગવાનનુંજ ધ્યાન અને દર્શન કરતાં કરતાં ભક્ત
સંસારનેજ ઈશ્વરરૂપ બનાવી દે છે. નામોચ્ચારણની સાથે
નામાતીતનું સ્મરણ થાય એજ નામકરણનો હેતુ હોય છે.
શ્રીમદ્ભાગવતના છઠ્ઠા સ્કંધમાં અન્નમિલની કથા આવે છે.
અન્નમિલ મહાપાત્રી હતો, પરંતુ તેણે પોતાના લાડકવાયા
વહાલા પુત્રનું નામ ‘નારાયણ’ રાખ્યું હતું. આથી વારં-
વાર ‘નારાયણ’ નો નામોચ્ચાર કરતાં કરતાં તેની વાણી
પવિત્ર થઈ ગઈ. નારાયણના નામનો તેને કંઈક એવોજ
રસાસ્વાદ લાગી ગયો કે પ્રાણ નીકળતી વખતે વિધ્ય ભગ-
વાનના દ્રુત તેને વૈકુંઠમાં લઈ જવા માટે આવી પહોંચ્યા.
પવિત્ર નામોનો કંઈક મહિમાજ એવો છે કે તેની સાથે
સાથે પવિત્ર વિભૂતિઓનું સ્મરણ થાય છે, તેમનું ચરિત્ર

ફૂલ વધારી 'ગમકુપ્ત-દરિ' કરેનાકરેના નાચવા દાયકા
 કેાઈ કથાનાચક અંગવા કીર્તન કરનાર દરિજન પ્રાંતકે
 આવી પડેાંચનાં તેમને દંડન કરવા અને એવી એક
 મનાપૂર્વક કથા માંબળના કે જલે મવં કંઈ મુમજ-
 રોધ, કેાઈ કંઈક કરેનું તો તેનો આમો જવાજ વડે
 બોલનારને રીજવતા. દાદા પૂજમાં બેઝતા, ત્યારે તેમને
 પાસે બેઝીને પૂજકાયામાં તેમને મદદ કરતા, એમનાં જ
 શુભશલો બેઝને વૃદ્ધ દાદા અને દાદીનાં નેત્રોમાંથી સ્ને-
 હાથુઓ વહેવા લાગનાં. એકનાથ હાથમાં કેાઈ દરો લે-
 અને તેમાં કેાઈ કપડું બાંધીને તેને 'આ અમારો કડો'
 કહીને નાચતા-ફૂલતા, ત્યારે તે વૃદ્ધોથી રહેવાતું નહિ.
 તેઓ તેને ગોદમાં ઉઠાવી લેતાં અને ઘણો પ્રેમ દર્શાવતાં.
 તેઓ કહેતાં કે 'આ છોકરો ભાનુદાસનો યશ દિગ-દિગ-
 તમાં ફેલાવશે. આટોશી-પાટોશીઓને પણ એકનાથે પે-
 તાના શુભોધી મોહિત કર્યા હતા. બાળપણમાં પણ તેમને
 સ્વભાવ હઠીલો નહોતો કે ન તો તેમનામાં લાડકાપણું પણ
 હતું. જે કેાઈ મળતું તેનાથીજ તેઓ સંતોષ પામતા.
 દેવ-પ્રાણણ અને સાધુ-મહાત્માઓમાં સ્વાભાવિક પ્રેમ,
 સત્યમાં પ્રેમ, આંતર્ણીય સરળતા, જનનમાં મમ્મ ધરને
 ભૂખ-તરસ પણ ભૂલી જવા, બધાને વહાલા લાગતું વગેરે
 શુભો એકનાથમાં બાળપણથીજ હતા. તેમને માટે તેમને
 કેાઈ અભ્યાસ કરવો પડ્યો નહિ. અનેક શુભોત્ત્વ સ્વાભા-
 વિક સાહચર્ય હોવાથી નિરભિમાનતા અને શાંતિ, એ બે
 અલોકિક ગુણ પણ તેમનામાં બાળપણથીજ દેખાતા હતા.
 તેમની મનોહર મૂર્તિ બેઝને તથા તેમને ભાનુદાસના શ્રેષ્ઠ
 કુળના એકમાત્ર તંતુરૂપ જાણીને પૈઠણના લોકો એમના
 ઉપર ખૂબ પ્રેમ કરતા હતા, અને આ પ્રેમની સાથે આ
 શુભોનો યોગ હોવાથી બાળપણથીજ આ બાળભાગવતને
 જયજયકાર થવા લાગ્યો.

છકે વયે એકનાથના યજ્ઞોપવિત-સંસ્કાર થયા અને
 તેમને બ્રહ્મકર્મનું ઉત્તમ શિક્ષણ મળ્યું. હમેશાં સાવ કાળે

કથા વાંચનારા પંડિત એમનેજ ઘેર કથા વાંચતા અને
એમને નિયમપૂર્વક સંસ્કૃતનું પણ અધ્યયન કરાવતા હતા.
પુરાણોની કથાઓ એકનાથ ધણીજ શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળતા,
સાંભળેલી કથાઓ તેઓ પાછા પોતાના દાદીમાને સંભ-
ળાવતા અને દાદાને તથા પંડિતજીને અનેક પ્રશ્નો પૂછીને
થકવી નાખતા હતા. કેાઈ ચીજને કંઠસ્થ કરી લેવામાં તેમ-
ને વિશેષ સમય લાગતો નહોતો. ઉંમર આટલી નાની
હોવા છતાં પણ ત્રણ વખતનાં સંધ્યા-વંદન તેઓ ચૂકયા
નહોતા. સ્તોત્ર-પાઠ, સવાર-સાંજ દેવ-ગુરુજનોનું વંદન
વગેરે પણ નિયમપૂર્વક કરતા હતા. સ્નાન કર્યા વિના તેઓ
કદી પાણી પણ પીતા નહિ, તેમજ પાણી લીધા સિવાય
કેાઈ વાર લઘુશંકા કરવા જતા નહિ. એમની નિયમિતતા
અને પવિત્રતા જોઇને મોટેરાઓ વિચારમાં પડી જતા.
તેમની બુદ્ધિ ધણીજ તીવ્ર હતી. આથી ગુરુ તેમને જે
વિષય સમજાવતા તે સાંભળતાં સાંભળતાંજ તેમને એટલે
બધા આવડી જતો કે ગુરુનેજ કેાઈ કેાઈ વાર શંકા પડતી
કે આપણે જાણી લીધેલા વિષય તો મેં તેને ફરી વાર સમ-
જાવ્યો નથી ને? એકનાથનું અધ્યયન એ પહેલાંના પન્થિત
વિષયોનું આવર્તનજ (પુનર્વાચન) હતું. એમની મત્સ્યપ્રપાત
બુદ્ધિમાં જ્ઞાનનો તરંગ ઉદય થતો હતો. ‘‘मयंकारेणु देहेऽ
मित्तम् प्रकाश उपजायते’’ ખીતના આ શ્લોક ઉપર ગીતા
લખતાં લખતાં જાનેશ્વર મહામાત્રે કહ્યું છે કે ‘‘गुरुमुनेः
उदय गतां, वनतस्तनुभां इमां श्रीरत्नां दैव तेनी मलय
सर्वत्र देहाद्यं न्यय । तेषां श्रमेण्, एतिन् तेज आहरे
लक्ष्मीं सनि न समर्ध उदेने हस्ते काल . नीलाम्बु
रसे नि स्तरिता वर्णाश्च । अ . वा . नील च रक्त पूरित
कलापैः , विभूषिता मुखे । सुखं भवेत्तु मेघोद्भिन्नं प्लवि
तो दे : स्वानन्द बद्धो यः केचित्तेनैव निर्दिष्टः ।
इत्येतानि वै त्वं ज्ञायसीति । तदा मुनिर्वाच -
यथासाध्यं शृणु सर्वज्ञः । यथा साध्यं करोषीति ॥

મહારાજનું અનુમતિનું વર્ણન એકનાથની બાજુમાં 'પૂર્ણ' મન્ય છે. એકનાથની જુદી આવી હોવાથી તેમ શંકાઓનું સમાધાન કરતાં કરતાં પંડિતજી પણ ગમત જતા દત્તા અને તેમને બધા લાગતો દત્તો કે આને શિષ્ય આપવાનું મારાથી કેમ બનશે, કોઈ કોઈ વાર તો એ નાથની જ્ઞાનનિષ્ઠા જોઈને તેમને એમ પણ લાગતું હતું શિષ્યના રૂપમાં આ કોઈ સર્વજન પુરુષ સામે બેઠો છે. એ નાથના માર્ગિક અને હૃદયને ખોલનારા પ્રશ્નો સાંભળી કોઈ કોઈ વાર પંડિતજી એકનાથના દાદા ચક્રપાણિની પાસે જઈને એમ પણ કહી દેતા કે 'હું તો પેટને માટે કંઈ વાંચતાં શીખ્યો અને આ છોકરો એવા પ્રશ્નો કરે છે તેનું સમાધાન કરવાની મારામાં શક્તિ નથી.' આ પ્રમાણે બાર વર્ષની ઉંમરમાં સમાયણ-મહાભારત તથા અને પુરાણોની રમ્ય કથાઓ તેમજ ભાગવતના ક્રુપ-પ્રહલાદી બાલભાગવતોનાં આખ્યાન સાંભળીને એકનાથની જુદી જ વિલક્ષણ શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ તે મોટા મોટા પંડિતોને માટે પણ અકલ્પ્ય હતી. સામાન્ય લોકોને આ વાત જ સંભવિત જેવીજ લાગે છે; કારણ કે આવો બાળક ભાગ્યેજ જોવામાં પણ આવે છે. પરંતુ એકનાથનું સમસ્ત ચરિત્ર અસામાન્ય હોવાથી તેનામાં બાળપણથીજ આવી અસામાન્ય બાબતો હોવી સામાન્યજ છે; એમાં આશ્ચર્યની કંઈ વાત નથી. આંખોમાં દિવ્ય અંજન લાગતાંજ પાતાળમાં દટાયેલું ધન પણ જણાઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે સત્વગુણ પુરુષને સંપૂર્ણ જ્ઞાન અનાયાસેજ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રીમદ શંકરાચાર્યનું વેદાધ્યયન બાર વર્ષમાં પૂરું થયું; જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે સોળમા વર્ષમાં જ્ઞાનેશ્વરી જેવો અનુપમ શ્રવ્ય રચ્યો, સમર્થ રામદાસ સ્વામીને બાળપણમાંજ પસિદ્ધ જેવો ઉગ્ર વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયો, એકનાથની આ વાત પણ એવીજ છે. તેઓ 'બનેકજન્મસંસિદ્ધ' હતા. લોકિક ગુરુ પાસેથી પ્રાપ્ત થઈ શકતી લોકિક વિદ્યા પૂર્વજન્મના અભ્યાસબળથી તેમને સહેજમાંજ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ. પરંતુ આથી તેમનું

સમાધાન શી રીતે થાય ? તેમનું મન બેચેન-અસ્વસ્થ બની ગયું કે ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ વગેરેને જેમ નારદ મળ્યા, તેવાજ ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવી દેનારા સદ્ગુરુ મને ક્યારે મળશે ? ખાવા-પીવામાંથી પણ તેમની રુચિ ચાલી ગઈ. આવા શિષ્યને માટે સદ્ગુરુ ઘોડાજ દૂર રહે છે ! જેમ પાકેલા ફળમાં ચાંચ મારવાને માટે પોપટ તૈયારજ રહે છે, તેજ પ્રમાણે સદ્ શિષ્ય તૈયાર થતાંજ તેના ઉપર કૃપા કરવા માટે સદ્ગુરુ પણ તૈયારજ રહે છે. એક રાત્રે ત્રીજે પહોર વીતી ચૂક્યો હતો, એકનાથ એકલા શિવાલયમાં હરિશુભ્ર ગાતા ગાતા બેઠા હતા, સદ્ગુરુની શોધમાં લાગેલા દ્વિદય-માં તેમણે આકાશવાણી સાંભળી કે ‘દેવગઢ ઉપર જનાદંન પંત નામના એક સત્પુરુષ રહે છે. તેમની પાસે જાઓ, તેઓ તમને કૃતાર્થ કરશે.’ આ આકાશવાણી સાંભળતાંજ ધરનાર યા વૃદ્ધ દાદા-દાદીનો કંઈ પણ ખ્યાલ ન કરતાં એક-નાથ ભગવાનનું નામ લઈને ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા અને ત્રીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે દેવગઢ પહોંચ્યા. ત્યાં તેમને જનાદંન પંતનાં દર્શન થયાં. ગફ ગફ થઈને તેમણે પોતાનું શરીર ગુરુનાં ચરણોમાં અર્પણ કર્યું. સાંજે ૧૪૬૭ (સંવત ૧૬૦૨) ની લગભગ આ ઘટના બની. ગુરુ-શિષ્યનું જે દિવસનું મિલન થયું તે દિવસ મન્ય છે.

ગુરુ જનાર્દન સ્વામી

“ગુરુ એજ માતા, ગુરુ એજ પિતા અને ગુરુ એજ મરુ
ફળદેવ છે. મહાત્મ મંદેટ આવનાં આગળ અને પાછળ તેઓજ મરી
રહ્યા કરનાર છે. આ શરીર, વાણી અને મન તેમનાંજ ચરણે જ
અર્પણ છે. એકનાથ જનાર્દનને શરણે છે. ગુરુ એક જનાર્દન છે.”
—એકનાથ

જનાર્દન સ્વામી પહેલાં ત્યાગીસગામના નિવાસી અને
ત્યાંના દેશપાંટે હતા. તેઓ આશ્વલાયન સૂત્રના જગદેવી
દેશસ્થ ગ્રાહણ હતા. એમનો જન્મ શાકે ૧૪૨૬ ના ફાલ્ગુ
વદ ૬ ને દિવસે થયો હતો. (સંવત ૧૫૬૧ ના ચૈત્ર વદી ૬)
પૂર્વકર્મના કણ્ઠાનુબંધે તેમને મુસલમાની રાજ્યની તોફાની
કરવી પડી. એમાં એમનો દરજ્જો પણ વધ્યો હતો અને
આખરે તેઓ દેવગઢ આ દોલતાબાદના વડા હાકેમ થયા,
મુસલમાન-ખાદશાહના ખાસ વિશ્વાસપાત્ર સલાહકાર પણ
થયા. તેઓ મહાન વીર, દંઢ સ્વભાવ અને નિયમવાળા
તેમજ તેજસ્વી પુરુષ હતા. પોતાના કામમાં બહુ અગ્રુ
હોવાથી રાજ્યમાં એમનો ખૂબ દમામ હતો, છતાં તેમને
સૌથી વિશેષ યશ તો તેઓ ભોટા સાધુ પુરુષ છે એવોજ
ફેલાયો હતો અને તે જમાનામાં પણ તેમની સ્વધર્મ
નિષ્ઠાનો ડંઢો ચોતરફ વાગી રહ્યો હતો. તેઓ ગુરુ દત્તા-
ત્રયના ઉપાસક હતા, અને ઉપાસ્યદેવના અગુણરૂપનાં દર્શન
એમનામાં પ્રત્યક્ષ થતાં હતાં. ગ્રાહ્ય મુકુતમાં ઉડવાના
સમયથી જાણેરમુખી તેઓ સ્નાનગ્રધ્યા, સમાધિ અને શ્રી-
દત્તની સેવામાંજ યોગદાઈ રહેતા હતા. મધ્યાહ્ન પછી કચે-
રીમાં જતા ને ત્યાંના કામકાજ પર દેખરેખ રાખતા હતા.

તે આત્મજ્ઞાનથી મગ્ન હતું. ક્રમ કરવા છતાં પણ જે અકનો છે, તેવુંજ 'અકનોત્તમ' (પોતે અકનો છે એવું જ્ઞાન) કરાની રીતિ. જેમાં રહેલા છતાં પણ વિરેહના દેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, તે પણ જરાજર ગ્રમગ્રસ્ત ગયું. મૃદસ્થાશમ છોડ્યા વિના, ક્રમરેખાને ઓળંગ્યા વિના, પેદાશ્યાપારમાં મોત્તમ રહેવાની અવસ્થામાં જે જ્ઞાન પૂરું નથી થતું તે જ્ઞાન મનને પ્રાપ્ત થઈ ગયું-મનનું મનપૂંછી ગયું, તે અવસ્થાને સંભાળવાનું બધું મુશ્કેલ થઈ જનાદંન મહારાજ મૂંઝવેલ થઈ ગયા. ગુરુ દત્તાત્રેયે તેમને જરાજર ચિત્તન્યમાં આણ્યા અને કહ્યું: 'લક્ષ્મી સ્વસ્થાશમમાં રહે છે, તેને પણ અપનાવી લઈને પોતાના જ્ઞાનમાં મસ્ત રહો.' પૂર્ણવિધિ કરીને ત્યારે જનાદંન મહારાજ ચરણોમાં પડ્યા ત્યારે ગુરુ દત્તાત્રેય પોતાની યોગમાયાના યોગથી અદૃશ્ય થઈ ગયા. "

શ્રી દત્તાત્રેયે ૨૪ ગુરુ કયાં હતા, એ પ્રસંગની કથા વિસ્તારપૂર્વક ત્રણ અધ્યાયોમાં કહીને દત્તાત્રેયની શિષ્યપરંપરા બતાવતાં એકનાથ મહારાજ ઉપરની રહસ્યકથા કહી ગયા છે. આટલી રહસ્યમય વાત બધાને કહેવા લેવી જણાતી નથી. કારણકે કળિયુગમાં શ્રદ્ધાહીન તકવાદીઓ જ ઉભરાઈ ગયા હોવાથી એવા તકવાદીઓ આ બાબતમાં 'એકનાથ મહારાજે આ બારે ગમ્મત કરી!' એમ કહેતાં પણ નહિ ચૂકે. આવા લોકો યાદ આવતાં એકનાથ મહારાજને પાછળથી લાગ્યું કે, ગુરુના સંબંધમાં આ રહસ્ય પ્રગટ કરવામાં ભૂલ થઈ! તેમ છતાં 'દત્તાત્રેયના શિષ્યો ગણાવતાં જનાદંનનું સ્મરણ થયું' અને દેહનું કથાન ન રહેવાથી સદ્ગુરુ-પ્રેમના આવેશમાં સદ્ગુરુના ચરિત્રની આ અત્યંત મહત્ત્વની વાત પણ કહી ગયા. લક્ષ્મી ઉપર તેમણે અવશ્યજ આ મોટો ઉપકાર કર્યો છે.

ઉપર એકનાથ મહારાજના સદ્ગુરુચરિત્રના મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રસંગનું જે વર્ણન કર્યું છે, તેનો હવે થોડો વિચાર

એકનાથ અગત્યા શ્રીજી કોઈ પણ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરેલ
મહાન્યામના ચરિત્રમાં દેખાતા આ ગમનકારો એ કોઈ જા
ગુણ જાળવત નથી. પરંતુ તે બધાં ચરિત્રોને મહાન્યામને
અનુભવની દિશીજી જોવા જોઈએ. બધાંને સુપ્રસન્ન
તકાર થાય છે. જનાદંતસ્વામીને શ્રી હત્ત ભગવાનનાં દર્શન
થયાં, અનુમદ થયો અને નિન્ય-દર્શન પણ થતાંજ હતાં
જનાદંત સ્વામીએ એકનાથ મહારાજને પણ હત્ત ભગવાન
નાં દર્શન કરાવ્યાં હતાં. એકનાથ મહારાજને બાગેશ્વર દેવ
પંતે શ્રી હત્ત ભગવાનને ઘોડીદારના વેશમાં જોયા. એકદં
મહારાજને ઘેર શ્રી હત્ત ભગવાન જાર વર્ષ સુધી શ્રીખંડ
રૂપે રહીને કામ કરતા રહ્યા. એ બધી બાબતોને આપણે
ચમત્કાર કહીએ છીએ, શ્રદ્ધાળુ લોકો આ બાબતોને દુષ
માને છે, અજ્ઞાની લોકો એને જૂઠી ને નકાલી વાતો માને
છે. પરંતુ એ બધોના અનુભવની સત્ય વાતો છે. અહીં

જનાદંત સ્વામીના ચરિત્રના અત્યંત મહત્વના પ્રશ્ન
ગની-અર્થાત્ શ્રી હત્ત ભગવાનના અનુગ્રહનો પુરાવો જનાદંત
સ્વામીના પોતાનાજ શિષ્ય પાસેથી મળ્યો છે, એ જાણ
આનંદની વાત છે. જ્યારે જનાદંત સ્વામીને સદ્ગુરુ-પ્રાપ્તિ
ની એવી ધૂન લાગી ગઈ કે ભક્ત, સ્વમ્ન અને સુપ્રસન્ન ત્રણે
અવસ્થાઓમાં આ સિવાય તેમને બીજું કંઈ સૂઝતું જ ન
હોતું, ત્યારે ભાવભક્તિના લોકતા ભગવાન હતાત્રય સાક્ષી
પ્રગટ થયા અને તેમના મસ્તક પર તેમણે પોતાનો હાથ
મૂક્યો. ભગવાનના હાથનો સ્પર્શ થતાંજ સ્વરૂપ-સાક્ષી
તકાર થઈ ગયો-‘કર્મ’ કરવા છતાં પણ અકર્તા’ અર્થાત્
અકર્તાત્મબોધ થયો અને આજ દેહમાં વિદેહતા પ્રગટ થઈ.
ગૃહસ્થાશ્રમ છોડ્યા વિના, કર્મમર્યાદાને ઓળંગ્યા વિના
પોતાનાં કાર્યો કરતાં છતાં આત્માનુસંધાનને ન છોડવાની
કુશળતા તેમને પ્રાપ્ત થઈ અને તેમની સાથેજ મનનું મન
પણ છૂટી જવાથી તે મૃત્તિહીન થઈ ગયા, ત્યારે શ્રી હત્ત
ભગવાને તેમને ચેતનમાં આણ્યા અને આત્મિકતાનું જ
શીષ્ય-ઉભરણુ સમાવી દઈને પરમાનંદના આત્મસાનમાં

સ્વાભાવિકપણે રહેતાં શીખવ્યું. પછી શ્રી દત્ત ભગવાનની પૂજા કરીને જનાર્દન સ્વામી તેમનાં ચરણોમાં પડ્યા. આજ અવસ્થામાં ભગવાન પોતાની યોગમાયાના બળથી અંત-ધાન થઈ ગયા. જનાર્દન સ્વામીને આ પ્રમાણે ભગવાનનાં જે પ્રથમ દર્શન થયાં તેનું આ વર્ણન તેમના મુખ્ય શિષ્યે કયું છે. ‘ગૃહસ્થાશ્રમને છોડ્યા સિવાય, ક્રમ-રેખાને ઓળંગ્યા સિવાય’ નિવૃત્તોધધી (આત્મજ્ઞાનપૂર્વક) રહેવાનો ઉપદેશ શ્રી દત્ત ભગવાને જનાર્દન સ્વામીને આપ્યો. અને એજ ઉપદેશ તેમની પાસેથી એકનાથ મહારાજને મળ્યો. જનાર્દન સ્વામી અથવા એકનાથ મહારાજને ગૃહસ્થાશ્રમમાં અસંગ થઈને-અર્થાત્ અકર્તાપણાના ભાવપૂર્વક રહેવાનો જે ઉપદેશ શ્રી દત્ત ભગવાને કયો તે ધ્યાનમાં રાખીને એમના જેવું આપણું જીવન બનાવીએ તો ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવા છતાં ભગવતપ્રાપ્તિ થાય, એમાં કંઈજ શંકા નથી. અસ્તુ. જનાર્દન સ્વામી જેવા પૂર્ણપુરુષે દેવગદથી વીરજ માઈલ દૂર પેઢામાં રહેનારા આપણા બાળ-ભાગવતને પોતાની અવિરત્ય શક્તિથી પોતાની તરફ ખેંચી લીધા અને તેના ઉપર કૃપા કરીને તેને જગતનો ઉદાર કરવા મન થઈ કયો, એ ધાનુજ ગ્લાનંદની વાત બની.

[illegible]

ના. રાત્રી-દહાડો, ઘેર-ગદાર મર્ત્ય ગુરુની સેવામાં નો
 રદીને વળા ઉત્તમાદશી, જે કામ સામે આવી પડે તે આનં
 ની વાટ નહિ જોતાં કરતા હતા. જોજન પછી અત્યંત પ્રે
 મી પાન જનાવતા અને ગુરુના હાથમાં આપતા તથા તે
 વિશ્રામ લેવા સુધં જાય ત્યાં પંજો નાખતા, જયવા જ
 પ્રકારે સેવા કરતા. ગુરુના આરામના સમયેજ પોતે કોઈ
 આરામ લેતા. ગુરુને સ્નાન કરવાને વખતે તેમના સ્ના
 માટે વામણમાં પાણી તૈયાર રાખતા, ધોતિક લઈને તેમના
 હાથમાં આપતા, પૂજની બધી સામગ્રી તૈયાર રાખતા અને
 પૂજાસમયે હમેશાં પાસે રદીને ત્યાં જે જે વસ્તુની જરૂર
 થયકતા હોય, તે આગળ આવીને આપતા. ગુરુ સ્વાધિન
 બેસતા, ત્યાં તેઓ ગારજો ઉભા રદીને બહારની બાજુ
 ઉપાધિઓ-ઉપલગીરીઓથી તેમને મુક્ત રાખતા. ગુરુ
 ઘરમાં કેટલાયે આશ્રિતો, ફેરા-ફાંટા ખાનારાઓ તેમજ
 નોકર-ચાકરો હતા, પરંતુ તેમની ચલ નહિ જોતાં પોતેજ
 અત્યંત પ્રેમ અને ઉત્સાહથી તન-મનપૂર્વક ગુરુની સેવા
 કરતા, ઈશ્વરને જોજ પ્રાર્થના કરતા કે, ગુરુ-સેવા કરવાનું
 મને જોવા બળ આપો કે મુઘળા નોકર-ચાકરોનું કામ હું
 એકલોજ કરી શકું. તેઓ પોતાની બૂખ-તરસનો ખ્યાલ
 નહિ રાખતાં ગુરુની બૂખ-તરસનોજ ખ્યાલ રાખતા. પો
 તાને માટે આરામનો કે સૂવાનો જરા પણ વિચાર નહિ
 રાખતાં, જોજ વાતની કાળજી રાખતા કે ગુરુની નિદ્રામાં
 સહેજ પણ અડચણ આવે નહિ. પોતાનું જોજન નિયમિત
 રાખીને એવો પ્રયત્ન કરતા કે ગુરુને પૂરતું જોજન મળ્યું
 કરે. થોડુંક પણ વધારે જોજન કરવાથી આજસ આવશે અને
 તેથી ગુરુસેવામાં અડચણ નહોતે એમ વિચારી તેઓ મુઠ્ઠા
 હાર-વિહારી રહેતા. ગુરુનો સંતોષ જોજ તેમનો સંતોષ
 હતો, ગુરુના ચંદોજ તેમનું શાસ્ત્ર હતું, ગુરુની મૂર્તિ
 જોજ એમના પરમેશ્વર, ગુરુનું ઘર જોજ એમનું સ્વર્ગ,
 ગુરુનાં સગાં-સંબંધી જોજ તેમનાં સગાં-સંબંધી, એટલુંજ
 નહિ, પરંતુ 'ગુરુ સાક્ષાત્પરબ્રહ્મ' જોજ એમની ભાવના.

‘હું, જે આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવીને પ્રમાણ કરાવી દે.’
 તોફાન નિવારણના તોફાન ગુરુ અનેક છે, પરંતુ સફળ
 તેજ છે, કે જે આત્મસ્વરૂપમાં રિપર કહી દે. મહાશય-
 મીજ આવા સફળ ગુરુ પ્રાપ્ત થાય છે અને આવા સફળ ગુરુ
 મેળા મત શિષ્ય પણ દેવી રીતે કરે છે ? એકનાથ મહાદેવ
 વળુંન કરે છે કે ‘ગુરુ એજ માતા, પિતા, સ્વામી અને
 કૃતદેવતા છે. ગુરુ પિતા બીજા કોઈ દેવતાનું સ્મરણ કરું
 નથી. શરીર, મન, વાણી અને પ્રાણુથી ગુરુનું જ જાન
 ધ્યાન થાય છે એજ ગુરુમંદિર છે. એવી અવસ્થામાં તાર
 પાણીને બૂલી લાય, બૂખ મિષ્ટાન્નને બૂલી લાય અને ગુરુની
 સ્મરણસેવા કરતાં કરતાં નિદ્રા પણ બુલાઈ જાય. મુખમાં
 સફળગુરુનું નામ હોય, હૃદયમાં સફળગુરુનો પ્રેમ હોય અને
 દેહમાં સફળગુરુ માટેનીજ અદ્વિનિશ અવિશ્રાન્ત કાર્યતર-
 રતા હોય, ગુરુસેવામાં એવું મન લાગે કે શ્રી, પુત્ર તથા
 ધન પણ બુલાઈ જાય, પોતાનું મન પણ બુલાઈ જાય
 અને એ પણ ધ્યાન ન રહે કે હું કોણ છું.’

ગુરુ એજ લગવાન, ગુરુ એજ પરબ્રહ્મ અને ગુરુલય
 એજ માત્ર લગવફલજન છે. ગુરુ અને લગવાન એકજ
 છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ ગુરુવાક્ય એજ બ્રહ્મનું પ્રમાણ
 છે, નહિ તો બ્રહ્મ કેવળ એક શબ્દ છે. ગુરુસેવાનો મર્મ
 એકનાથ મહારાજ એક બીજે સ્થળે બતાવે છે કે—‘ગુરુની
 આસન, લજન ને શયનને કહી ન બૂલવાં. જેને ગુરુ માન્યા,
 તેમને જાગ્રત્ અને સ્વપ્નના સમસ્ત નિદિધ્યાસનમાં ગુરુ
 માન્યા. ગુરુનું સ્મરણ કરતાં કરતાં બૂખ-તરસનું વિશ્મરણ
 થઈ જાય છે અને દેહ તેમજ ઘરનું મુખ પણ બુલાઈ જાય
 છે, તેને જાહેર હમેશાં પરમાર્થજ દષ્ટિ સમક્ષ રહે છે.’

સફળગુરુનું સામર્થ્ય અને સત્સેવાનું મુખ કેવું છે, આ
 વિષયમાં એકનાથ મહારાજના આ પ્રેમલયો ઉદ્ગારો છે—

“સફળગુરુ જ્યાં વાસ કરે છે, ત્યાં મુખની દુનિયા
 હોય છે. તેઓ જાણે છે તેમાં સ્વાભાવિકપણે મહારાજ

હોય છે. એ સદ્ગુરુનાં ચરણોનાં દર્શન થવાથી તેજ ક્ષણે ભૂખ-તરસ ભૂલાઈ જાય છે; પછી બીજી કોઈ કલ્પનાજ ઉઠતી નથી. પોતાનું વાસ્તવિક સુખ શ્રીગુરુચરણોમાંજ છે.”

તે પછી ગુરુસેવાના સંબંધમાં પોતાનો અનુભવ બતાવે છે:—

“સેવામાં એવો પ્રેમ થઈ ગયો કે તેમાંથી અધીર થઈની પણ નવરાશ મળતી નથી. સેવામાં આગસ તો રહીજ નથી, કારણકે આ સેવાથી આરામનું સ્થાનજ આદ્યું ગયું છે. તરસ જળ ભૂલી ગઈ છે, અને ભૂખ મિષ્ટાન્ન ભૂલી ગઈ છે. જગાસુ ખાવાની પણ નવરાશ રહી નથી. સેવામાં મન એવું રમી ગયું કે જનાર્દનના ચરણમાં લીન થયું છે.”

એક દિવસ જનાર્દન સ્વામી મહાધિમાં બેસા હતા અને એકનાથ બારણે એકલાજ બેસા બેસા શુરુનું ધ્યાન ધરી રહ્યા હતા. આમન, શયન, બોજન અને દરનાં દરનાં સર્વંશ શુરુનુંજ ધ્યાન કરવું, એજ એમનો અભ્યાસ હતો. એક પ્રસંગે તેમણે કહ્યું છે કે—“ચિંતનથી ચિંતા નાશ પામે છે. ચિંતનથી મધ્યમાં દામ લાગ લાગી જાય છે. ચિંતનથી સાયુજ્ય સુખિ આપાંગાપજ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તેને બટકયું પડતું નથી. ચિંતનને આદેશ મળેલા છે. આથી મધ્યમ સુખ માળું છે. પણ તરીકે માર છે ચિંતનથી પ્રાપ્તિમાનનું મહાધ્યાન કાલ છે. ચિંતનથી અધિ-અધિ નાશ પામે છે અને અધિ-અધિ જાય છે. ચિંતનથી મધ્ય ચિંતિત પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જ મધ્યમ, મધ્યમ, મધ્યમ ચિંતનના સર્વંશ માટે છે.”

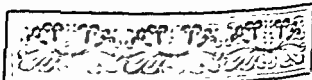
શ્રીગુરુચરણોનાં દર્શન થવાથી તેજ ક્ષણે ભૂખ-તરસ ભૂલાઈ જાય છે; પછી બીજી કોઈ કલ્પનાજ ઉઠતી નથી. પોતાનું વાસ્તવિક સુખ શ્રીગુરુચરણોમાંજ છે.”

અગ્નિતપનઃ અગ્નિમાનસઃ પૂરુષો દોષ કરી નિરુદ્ધિ
મદને ગુરુમેવા કરનામ આતઃ ગિય પદ્માજ દુર્ગમ

એકનાથની એકાનના જદુ વિગ્રહજી દની. શ્રીકૃષ્ણ
દાર્ણ્યનું પમાન પરનાં પરનાં તેમને દેવદાસ પણ
પામી જતો દનો. પરમાર્થ-માનનાં જેનું ચિત્ત અત્યંત
તપ થઈ જાય છે, તેની પ્રપંચ-સાધના પણ અસાધ્ય
માય છે; સાધુ-મતોના વ્યવહારમાં પણ કદી પ્રમાદ કરે
નથી. કોઈ પણ કામ હોય, તેને વગર ભૂલે સાધુ-સંતો
જેટલું સારી રીતે કરી શકે છે તેટલું સંસારી માનવીએ
કરી શકતા નથી. સંત વ્યવહારને જાણનારા હોઈ વ્યવ-
હારકુશળ હોયજ છે, કેવળ વ્યવહારનેજ સાર સમજાવે
માણસો વ્યવહારમાં પણ ભૂલ કરે છે અને પરમાર્થથી
તો દૂરજ રહે છે. એકનાથની શ્રદ્ધા, પ્રેમ અને વિશ્વાસ
જોઈને જનાઈન સ્વામીએ તેમને હિસાબ-કિતાબનું કામ
સોંપ્યું. ગુરુસેવામાં કોઈ પણ ત્રુટિ નહિ રાખતાં એકનાથ
આ કામ પણ ગુરુસેવા સમજીનેજ ધણા ધ્યાનથી કરતા
હતા. એક દિવસ હિસાબમાં એક પાઈનો હિસાબ મળ્યો
નહોતો, આ ભૂલ શોધી કાઢવા માટે, બીજાં સેવાકોએથી
પરવારીને તેઓ ચોપડા લઈને હીવા પાસે બેઠા. અઢી પહોર
બીતી ગયા, છતાં પણ હિસાબ ના મળ્યો. શરીર થાકું
પરંતુ તે થાકને તેમણે ગણકાયો નહિ, એક ક્ષણ વાર પણ
તેમણે જગાત્તુ સરખું ખાધું નહિ કે આજસ આવવા હીકું
નહિ. લોજન પછી જળ પીવાથી નિદ્રા કે આજસ આવશે
એ વિચારથી તેમણે જળ પણ પીધું નહિ. આ પ્રમાણે જે
કામ તેમણે હાથમાં લીધું હતું, તેને ઉત્તમ રીતે પર-
પાકવામાં તેમણે કોઈ પણ ખામી આવવા હીધી નહિ.
કામ નાનું હોય કે મોટું, તેની જવાબદારી જો માથા ઉપર
લીધી અથવા આવી પડી તો તેને સ્વધર્મ સમજીને અત્યંત
શ્રદ્ધાપૂર્વક જાળવવી જોઈએ, એજ એક પુરુષોના મનને
સ્વભાવ હોય છે. કર્તવ્યને માટેજ કર્તવ્ય કરવું એ મહાન
પુરુષોનું લક્ષણ છે. તે પ્રમાણેજ એકનાથ એકજ પાઈ

ભૂલ શોધવામાં આ પ્રમાણે લાગેલા હતા. ત્રણ પહોર રાત વીતી ત્યારે જનાર્દન સ્વામી જાગ્યા અને આબુખાબુ-માં એકનાથ ક્યાંયે જણાયા નહિ, તેથી તેઓ પાસેના ઓરડામાં જોવા લાગ્યા. થોડી વારમાં એકનાથે પાઇની ભૂલ શોધી કાઢી. હિસાબ મળવાથી તેમને ઘણાજ હર્ષ થયો અને એજ હર્ષમાં તેમણે એક વાર તાળી પાડી. જનાર્દન સ્વામીને આથી ઘણીજ નવાઇ લાગી. તેમણે આગળ આવીને પૂછ્યું: “આ હર્ષ કઇ વાતનો થાય છે?” એકનાથે જાંધી વાત કહી દીધી. એટલે જનાર્દન સ્વામી બોલ્યા: “નાથ! એક પાઇની ભૂલ હાથ આવતાં જ્યારે તને આટલો જાંધો આનંદ થાય છે, તો સંસારની જે મોટી ભૂલ તારાથી થઇ છે, તે હાથ આવી જાય તો કહે જોઇએ કે તને કેટકેટલો વિશેષ આનંદ થશે? હે તાત! જો આવોજ લય શ્રીદત્તના ચિંતનમાં કરી દે, તો ભગવાન શું દૂર છે?” એકનાથને રામાંચ થઇ આવ્યાં. તેમને આશા જાંધાઇ કે હવે શુરુ મહારાજ ભગવાનનાં દર્શન કરાવી દેશે, એજ આશાથી તેઓ ગજગજા થઇને શુરુનાં ચરણોમાં ટળી પડ્યા.

શ્રીદત્તકૃપા અને અનુષ્ઠાન

“ એકાએક (એકનાએક) જનાઈને મળે તોને અનંદ ?
પ્રાપ્ત કરી, પરમપ્રભુનિં ભગવાન દત્તને નાજોનશર જેવું ! ”
—એકાદી

જનાઈન સ્વામીનું સમાધિમાં એકવાનું સ્થાન હોય
ઉપર ઉત્તર દિશામાં એકાંતમાં હતું. તે સ્થાનની ચારે
એક ગુરુત્વ સરોવર હતું, જેની ચારે બાજુ કુશ-કુદેદ
સુગ્રોભિત વિવિધ પ્રકારનાં વૃક્ષો હતાં. તે બાજુ જતો
કોઈને દુકમ નહોતો. ત્યાં મનુષ્યોનો પગરવ (પગકદિ
અવાજ) પણ કદી સંભળાતો નહોતો. તે રમણીય નિર્મલ
સ્થાન સર્વ પ્રકારે સમાધિનેજ યોગ્ય હતું. તે સ્થાન
પ્રદેશમાં સ્થિર આસન લગાવીને જનાઈન સ્વામી હોઈને
એક પહોર સમાધિનો આનંદ લેતા હતા. ગુરુવારનો દે
આખો દિવસજ ત્યાં વીતતો હતો. ત્યાં એકનાથને ગુરુ
દર્શન અને વાર્તાલાપ-સંભાષણનો લાભ મળ્યા કરતો હતો.
સ્વામીને એક વાર ઇચ્છા થઈ આવી કે એકનાથને પણ કો
દત્તનાં દર્શનનો લાભ મળે. આથી તેમણે એકનાથને પહે
લેથી સમજાવી રાખ્યું કે ‘ અહીં શ્રીદત્ત ભગવાન સ્થિર
બીજી કોઈ પણ આવતું નથી અને ભગવાન ગમે તે વેળા
આવે તો પણ તેમને જોઈને તમે ગભરાશો નહિ. ’ એક
નાથ આ રીતે શ્રીદત્ત ભગવાનની વાટ જોતા બેઠા. સ્વામી
પૂજા કરી રહ્યા એટલે શ્રીદત્ત મહાગ (કુદીર) ના રૂપમાં
પ્રગટ થયા. તેમનું આખું શરીર ચામડાથી ઢાંકેલું હતું
સાથે કુતરીના રૂપમાં કામધિનું હતી, આંખો લાલ દેડ
હતી. આ ભગવાનકે રૂપ જોઈને એકનાથ કંઈક ચકિત થયો.

જનાર્દન સ્વામી અને શ્રી દત્ત આત્મસુખની (આત્માનંદની) વાતો કરવા લાગ્યા. પછી શ્રી દત્તની આજ્ઞા થતાં જનાર્દન સ્વામીએ એ કામધેનુને દોહીને દૂધ કાઢ્યું અને માટીના એક પાત્રમાં બત્તેએ તેનું તૃપ્ત થતા સુધી પાન કરીને પોતાની અભિન્નતા એકનાથને બતાવી. ભોજન પછી તે પાત્ર ધોવા માટે સ્વામીએ એકનાથના હાથમાં આપ્યું. એકનાથે તેને જળથી ધોયું, ધોઈને એજ ધોવણુ ‘આજ પ્રસાદ છે, આજ ભાગીરથી છે, આજ સ્વાનંદવાસનું સાધન છે’ કહેતાકહેતા અત્યંત ભક્તિપૂર્વક પી ગયા. આ જાણીને શ્રી દત્તે એકનાથને પાસે બોલાવ્યા. આને પરમ પ્રાપ્તિનો સમય જાણીને એકનાથે બત્તેનાં ચરણોમાં સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા અને હાથ જોડીને સામે ઉભા રહી ગયા. તેમ-
જે જોયું કે, શુરુ તો પરમ શુરુજ છે. આ અબોહભાવનાથી શણવાર તેઓ તટસ્થ રહ્યા. પછી પોતાની તૃપ્તિમાં આવ્યા ત્યારે શ્રી દત્તે તેમના તરફ પ્રસન્ન વદનથી જોયું અને પછી જનાર્દન સ્વામી તરફ જોઈને કહ્યું કે ‘આ મહાભાગવત ઉત્પન્ન થયા છે, એમનાઠાસા ભાગવત ધર્મનો પ્રચાર થશે. હવેનાં મનુષ્યોને એ ભક્તિમાર્ગે વાળશે અને જડ સ્ત્રીઓને ઉદ્ધાર કરનાર ઉત્તમ ધર્મ સ્વયં, ભાગવત ઉપરનો તેમનો ધર્મ અપૂર્વ થશે.’ આમ કહીને શ્રી દત્તે એકનાથને આતિ-ગત આપ્યું. ત્યારે જનાર્દન સ્વામીને ‘જનાર્દન’ થયો અને ‘દત્ત-જનાર્દન-એકનાથ’ તરીકે ઓળખાયેલા. એકનાથને જ્યારે શ્રી દત્તે પોતાના દૂધનું દર્શન કરાવ્યું ત્યારે દત્ત, જનાર્દન તમા પોતાની મારે જાણ વિશ્વ મેઘરે, અનેદરે જોઈ, તે પ્રેમભર્યાં જાણ કરતા કરતા એકનાથને ‘દત્ત-જનાર્દન-એકનાથ’ તરીકે ઓળખાવ્યું અને તેમને ‘દત્ત-જનાર્દન-એકનાથ’ તરીકે ઓળખાવ્યું.

the 1990s, the number of people in the world who are under 15 years of age is expected to increase from 1.1 billion to 1.5 billion. The number of people aged 65 and over is expected to increase from 200 million to 400 million. The number of people aged 15 and over is expected to increase from 3.5 billion to 4.5 billion. The number of people aged 15 and over is expected to increase from 3.5 billion to 4.5 billion. The number of people aged 15 and over is expected to increase from 3.5 billion to 4.5 billion.

તેજ અ-નિ અર્થાત ત્રિગુણી અનીન (ત્રિગુણીન) અ
અનગુણા અર્થાત અગુણા-અનીન ગાને જુદિ (જ્ઞાન)
જાણના સંયોગથી ઉ-પન્ન થયેનું નિર્ગુણ રૂપ છે. સ્વચ્છ
નિર્ગુણ એકજ છે. દત્તજ શોદૃષ્ય છે, તેઓજ વિગ્રહ
ને તેઓજ શામ છે. જે સ્વરૂપમાં નેમનું ધ્યાન કરવા
આવે, તેજ સ્વરૂપમાં તેઓ પ્રગટ થાય છે તેઓ
છે-અર્થાત તેમણે પોતાનું રૂપ પહેલેથીજ ‘આપી દીધેલું’
છે. તે સાધનોથી પહેલાં પ્રાપ્ત થનારા, પહેલેથીજ સ્વા-
પ્રાપ્ત છે. તેમને પ્રાપ્ત કરવાને માટે પ્રયત્નની કંઈ આ-
શયકતા નથી. તે સદ્વ્યસિદ્ધ છે, દેવતા જુદિ ઉપર પડે
દેહાભિમાનનો પડદો ફર થનાજ તેઓ દત્તજ છે. પા-
ઉપરની લીલ હઠાવી દેવાથી જેમ શુદ્ધ જળ પોતાની મે-
જ જળાય છે, તેજ પ્રમાણે પોતાનું સ્વરૂપ પણ સિદ્ધ
છે. આ પ્રમાણે આપણે જોયું કે, જે સગુણ છે તેજ નિ-
ર્ગુણ છે અને જે નિર્ગુણ છે તેજ સગુણ છે. ‘ધી ના-
અને તેજ જોગજયું’, આથી તેનું ધીપણું કંઈ નાશ પા-
નથી; તેજ પ્રમાણે જે અમૂર્ત છે તે મૂર્તિમાં આવી ગ-
આથી તેમનું બ્રહ્મત્વ કયાંયે ચાલ્યું ગયું નહિ, તે મૂર્તિ
પણ રહેલાજ છે.’ આ જ્ઞાન જ્યારે પ્રત્યક્ષ થયું ત્યારે મું-
માંથી ‘દત્ત, દત્ત’ નોજ નામોચ્ચાર કરતા કરતા, જ્ઞાન
થી ગાતા-નાચતા એકનાથે શ્રીદત્ત ભગવાનની પૂજા કરી.
સમયના જે ‘અભંગ’ છે, તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે

(૧)

“ભગવાનનું આવાહન કર્યું, પરંતુ આ આવાહન
વિસર્જનનું કંઈ કામ નથી. કારણ કે મારા સ્વામી દત્ત
સર્વત્ર જોતપ્રોત છે. જ્યારે ચિત્ત એમનામાંજ લીન છે
છે ત્યારે ગાવાનું પણ જનનું નથી. એકનાથ જેવા જ
દંતમાં છે તેવાજ તે સમસ્ત વિશ્વમાં પરિપૂર્ણ છે.”

(૨)

“આરે શરીરોની ક્રિયાઓ શ્રીદત્તાત્રયને અર્ધ આ-
દીધી. જે જે ધર્મ-કર્મ, શુદ્ધ ‘સળજ’ જેવું હતું, તે

આ પાત્રી ઝોનાના ત્યારે મંજુના ત્યારે તે
 જાન દનનાં દર્શન મનાં. શ્રી દત્ત પામેયો વરદાન
 તેમણે પોતાને ભાગ્યન ત્રંગ તપ્પો. આ પ્રયત્ન
 ક્યાંક ક્યાંક પ્રમના આનેયમાં શ્રી દત્તના મિત્ર
 ઉલેખ કર્યો છે. ઉપોદ્ધાનમાં વંદન કરનાં લખ્યું
 'હવે એ શ્રી દત્તાત્રેયને વંદન કરું છું કે જેઓ આ
 પણ આગામી છે, જેમણે મને આ પ્રયત્નનાના
 પ્રવૃત્ત કર્યો, કે જેનાથી આત્મજ્ઞાન થાય. આ પ્રમાણે
 ગીતાની ઉરડે કર્યું છે કે 'મારા પોતાના ગુરુના પ
 જે પરમ ગુરુ શ્રીદત્ત છે, તે યોગીઓના યોગે
 અત્યંત મુંદર બિહુગીતાના અર્થથી સંતુષ્ટ થયા અને
 ભુત સંતોષ તેમજ આદરપૂર્વક મને આશ્વાસન
 તથા પોતાના હાથ વડે અભયદાન હઈને આનંદથી
 લાગ્યા. એકનાથના આ ઉદ્દગાર મહત્વના છે. આથી
 પટે છે કે સાચેજ, શ્રી દત્ત ભગવાન એકનાથના કે
 બિહુગીતા સાંભળીને પ્રસન્ન થયા અને તેમણે પોતાને
 તેમની પીઠ ઉપર મૂક્યો. આ પ્રમાણે એક અલગમાં
 નાથે જતાલ્યું છે કે 'સુક્તમંડપમાં પોતાના નામના
 અને કીર્તનમાં દત્ત ભગવાન પ્રગટ થયા. એજ દત્ત
 વરમાં, જંગમમાં, સમસ્ત વિશ્વમાં વ્યાપી રહ્યા છે,
 તેઓજ ઘેરઘેર નિત્ય ભિક્ષા પણ કરી રહ્યા છે.'

સફળરૂપે જનાઈન સ્વામીની કૃપાથી એકનાથને શ્રી
 નાં સાક્ષાત્ દર્શન થયાં અને ત્યારથી તેઓ નિરંતર એ
 નાથ સાથે રહેતા હતા. એકનાથ સ્મરણ કરતા ત્યારે સં
 ભુરૂપથી તે પ્રગટ થતા, નહિ તો હૃદયમાં તેમના હૃદય
 વાસ કરતાજ હતા. આ પ્રમાણે શ્રીદત્ત મહારાજ જનાઈ
 ની કૃપાથી એકનાથના હૃદયમાંજ આવી વસ્યા હતા.

એકનાથને દત્ત ભગવાનનાં દર્શન થયાં અને દત્ત
 ભગવાનનો એક પ્રસાદ પણ મળ્યો—વરદાન પણ મળ્યું
 ત્યારે જનાઈન સ્વામીએ વિચાર્યું કે 'હવે આની પામે

અનુષ્ઠાન કરાવવું જોઈએ.' તે પ્રમાણે તેમણે દેવગઢ ઉપરજ વાયવ્ય દિશા તરફ ચલલોજન ઉર્દે સુલભ પર્વત ઉપર તેમને માટે સુરમ્ય સ્થાન નક્કી કરી દીધું અને કર્તાવ્યા-યનો ઉપદેશ આપીને તથા શ્રીકૃષ્ણની ઉપાસનાની દીક્ષા દઈને શુભ મુહૂર્તમાં તેમને ત્યાં મોકલી દીધા. નાથ ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે માર્કંડેય ઋષિનું એ પ્રાચીન તપોવન જોઈ-ને અને ત્યાંના સૂર્યકુંડમાં સ્નાન કરીને તેમણે અતિશય આનંદ અનુભવ્યો હતો. તપને માટે પોતાનું સ્થાન સાફ-સુફ કરાવીને તેઓ ત્યાંજ સ્થિર આસન કરીને રહેવા લાગ્યા. ત્યાં શરદી-પાણીનો તેમને કયો કર લાગ્યો નહિ, ભૂખની જવાળાને શાંત કરવા કદી કશી ચિંતા કરવી પડી નહિ, 'યોગ-લેખ ચલાવનારા ગુરુદેવ પોતેજ સમર્થ' છે અને સર્વ પ્રકારે તેઓજ રક્ષા કરશે.' આજ દહ નિષા-પૂર્વક તેમણે તપ શરૂ કર્યું. 'પ્રાણ મુદ્ધર્તે ચોત્થાય ચિન્ત-યેદાત્મનો દિતમ્' આ વચન અનુસાર પ્રાણ મુદ્ધર્તમાં ઉડીને સ્નાન-સંધ્યાદિ કરીને પૂર્વાભિમુખ થઈ, ત્રિહાસન જમા-વીને શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિનું ધ્યાન અને પાંડ્યોપચારની પૂજા કરતા તથા ગુરુદેવે બતાવેલા માને લગવપ્રાપ્તિનું અખંડ સાધન કરતા. બગવાને જેમ ગીતાનાં કાંડું છે કે, પવિત્ર-પ્રદેશમાં સ્થિર આગન લગાડીને—

समं पातयतिगोघ्नीत्रं धारयद्भवः स्थिरः ।

संप्रेक्ष्य नागिमात्रं च दिशश्चाननोत्पन्नम् ॥६-१३॥

प्रह्लादात्म। दिग्वर्षीर्निर्द्वार्य सर्वे स्थितः ।

मनः संयम्य मयि लो ह्यनः ॥ १० ॥

Figure 1. The effect of the concentration of the H_2O_2 solution on the amount of the released H_2O_2 from the H_2O_2 -loaded hydrogel. The amount of the released H_2O_2 was measured by the amount of the released H_2O_2 from the H_2O_2 -loaded hydrogel.

5. *Explain the importance of the following factors in the development of a country's economy:*

[illegible][illegible]

1. The first group of people who are interested in the study of the history of the world are the historians. They are the people who study the past and write about it. They are the people who tell us what happened and why it happened. They are the people who help us to understand the world and ourselves.

1. *Chlorophyll a* and *Chlorophyll b* were determined by the method of Lichtenthaler and Whistler (1973).

પાદાગમન બનાવીને મગ્નુજ બહિર્નિઃ ઉચ્છેદ કરનાર જે સુદે
 રોગ છે, તેઓમાંના જનારનું જ્ઞાન નહોતું. મગ્નુજ જે
 નિર્ગુણ સ્વરૂપ છે, સ્વરૂપ એમનો ઉપદેશ હતો. પ્રાણાયામ
 યાન, માર્ગ-સંકેત બધાં બહિર્નિઃમાં આપન છે. કર્મ, જ્ઞાન
 યોગ-સંકેત બધાં આપન છે અને શ્રીદરિજ સાધ્ય છે. જે
 જ્ઞાન તેમજે એકનાગને પાત્રી મારી રીતે સમજાવી દીધી
 હતી. મગ્નુજમાં જેમ મીઠાનો ગાંઠડો જોગતી બધ છે,
 તેજ પ્રમાણે દરિદ્રપમાં મળી જવું ભેદજે, જોજ એમને
 ઉપદેશ હતો. એકનાથે જે યોગાભ્યાસ શરૂ કર્યો, તે યોગને
 માટે નહિ, ભગવતપ્રાસિને માટે કર્યો. યોગને માટે યોગ
 તપને માટે તપ, કર્મને માટે કર્મ અને જ્ઞાનને માટે
 જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, જે ભાગવતધર્મનું શિક્ષણ નથી. ભાગ
 વતધર્મનું શિક્ષણ એ છે કે યોગ, તપ, કર્મ અને જ્ઞાન
 એ બધું ભગવાનને માટે છે. ભગવાન વિના તેનું કંઈ પણ
 મૂલ્ય નથી. આનાથી જો ભગવાનનાં દર્શન થાય તોજ
 તેની કિંમત છે. આજ ભાગવત ધર્મનું મુખ્ય તત્ત્વ છે.
 સંસ્કૃતના શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા અને શ્રીમદ્ ભાગવત તથા
 પ્રાકૃતના જ્ઞાનેશ્વરી અને અમૃતાનુભવ ગ્રંથ જોજ શિક્ષણ
 આપે છે અને એ ગ્રંથોનું નિરૂપણ શ્રીચુરમુખેથી સાંભળીને
 નાથના ચિત્તમાં પણ આજ શિક્ષણ દેદ થયેલું હતું. તે
 પ્રમાણે પરમ ભક્તિની સાથે તે શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિનું ધ્યાન
 કરતા હતા. આ અભ્યાસનું ફળ એ આનંદ છે, એકનાથને
 સાક્ષાત્ આનંદકંઠ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણગ્રંથનાં દર્શન થયાં.

દેવગઢ ઉપર નાથ આ પ્રમાણે મહાન તપ કરી રહ્યા
 હતા. એક દિવસ તેઓ સમાધિમાં બેઠા હતા ત્યારે એ
 બહુજ મોટો કાળ-સપ્ત પુરુષાડા મારતો મારતો તેમને
 ઉપર તૂટી પડ્યો અને તેમના શરીરે વીંટાઈ વળ્યો. પરંતુ
 આશ્ચર્યની વાત એ જાણી કે, સામ્ય સ્થિતિનો મગ્નુજ
 કરનારા એકનાથના અંગરૂપશરીરે તેની કંબલોની જેમ બુદ્ધિ
 નાશ પામી ગઈ અને તે નાથના મસ્તક ઉપર ફેલ્યો થઈને
 ઢોલવા લાગ્યો. સમચિત્ત-અર્થાત્ જેમનું ચિત્ત અન્યત્ર

તે દ્રુપદ માપની મામિ પદી રીધું. આ પ્રમંડ વિષે
મદામને એક અમંડ રમ્યો છે, તેનો બાવર્ય આ પ્ર

“ મને કંજવા માટે કાળ આગ્યો, પણ તે જ
કૃપાળુ જાની ગયો. આ આં જોગખાણ થઈ ગયું.
વિના અમ્યુનમાં મળી ગયું. શરીરમાં જે સ્ફેદ
તે દ્રુપદ મળી ગયો અને કાળજ આદ્યો ગયો. ‘
જનાઈનનો જે મેળાપ થયો તેનાથી આવવા-જવાના
માંથીજ છૂટી મળી ગઈ. ”

આ પછી ઝેનકનાથે ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે જ
પૂર્વ કયું અને પછી ગુરુને ચેર આબ્યા. બધી હ
તેમણે ગુરુને કદી અંભળાવી. તે સાંભળીને જનાઈન
મીઠે વિચાર્યું કે ‘ હવે આનું અહીંનું કાર્ય સમાપ્ત
ગયું છે, એને હવે યાત્રા કરવા મોકલવો જોઈએ, કે
તે અનેક સંત-મહાત્માઓનો સત્સંગ પામીને એ ગુરુ
દેવના વરદાન પ્રમાણે લાગવતધર્મનો મહાન પ્રવર્તક થ

નારાયણે જાહેરને આગામી રહસ્ય બતાવ્યું છે. અથ
જ્ઞાન પાત્રી જાહેરને બ્યામને, બ્યામે બાર રક્ષામાં તેને
નિરન્તર કરીને શુક્રને અને શુક્રે પરીક્ષિતને બતાવ્યું. ભાવ-
વન અંધનું બીજ આજ ગતુઃશ્લોકીમાં છે. ભાગવતપ્ર-
દાયનું જે મહાન કાવ્ય આગળ એકનાથ દ્વારા યવાનું હતું.
તેનો આરંભ આ પ્રમાણે પંચવટીમાં સ્ફુટક નીકળેલ
સ્વામીએ તેમની પાસે પોતાની સમક્ષ કરાવ્યો. આ
અંધના આરંભમાંજ શુરુસ્થાવન કરતાં કરતાં શુરુ સમક્ષ
એકનાથે આ ઉદ્દગાર કાઢ્યા છે:—“હવે હું શ્રી નારાયણને
વંદન કરું છું, કે જેઓનાં વચન સાંભળવાથી તમે જે
આનંદપન થઈ જાય છે અને જે પોતાના શિષ્યને માટે
નિર્ભ-ભવન છે, જેમનાં ચરણોની રજ ચિત્ત ઉપર પડવાથી
જન્મ-મરણથી શાંતિ મળે છે અને આદે પ્રકારની મુક્તિ
પ્રાપ્ત થાય છે.”

એકનાથ મહારાજની ચતુઃશ્લોકી અપૂર્વ છે. હવે
તો નાથની ઉંમર નાનીજ હતી, તોપણ તેમના આ પહેલ
અંધની વાણી પણ સિદ્ધ વાણીજ છે. અંધના ઉપસંહારમાં
તેમણે એ પણ સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે, ક્યારે ને કેવા સંયો-
ગોમાં આ અંધ લખાયો, કેવી રીતે શ્રી સ્ફુટકની શાસ-
ત્રબદ્ધના આશ્રમમાં પહોંચ્યા અને અંધબદ્ધના કુખેથી
પહેલો એ અંધ સાંભળ્યો તથા પાછળથી કેવી રીતે શુરુની
આજ્ઞાથી પોતાનો આ અંધ રચ્યો. તે સમયે નાથ કહે છે
કે “અંધ કેવી રીતે લખાય છે, તેની મને કંઈ ખબર
નહોતી, તેમ છતાં પણ શુરુની આજ્ઞાના પ્રતાપથી, આ કામ
મારાથી બન્યું.” શુરુઆજ્ઞાનો મહિમા તેઓ જતાવે છે કે-

“શુરુ-આજ્ઞામાં વિલક્ષણ સામર્થ્ય છે. હું અંધ
લખવાનું શું બાણું? તેનો અર્થ બળવો એ પણ મારે
માટે મુશ્કેલ હતું; પરંતુ તેનો અર્થ (શુરુની આજ્ઞાથી)
મારી અંદર જોતપ્રોત કરીને બળપૂર્વક જ્ઞાનાર્થ ઠોંસી
ઠોંસીને બરવા લાગ્યા. શુરુની એ મહાન આજ્ઞાથીજ આ

અંથમાં મારી નજર લાગી ગઈ. ગુરુની આજ્ઞાથી એવો પીછો પકડ્યો કે સામાન્ય વાતોમાંથી પણ જ્ઞાન મળવા લાગ્યું. શબ્દની આગળ જ્ઞાન દોડવા લાગ્યું, છંદની આગળ અર્થ ચાલવા લાગ્યા, જે જે કંઈ મનમાં આવવા લાગ્યું તે અંથને મારેજ થવા લાગ્યું.”

અસ્તુ. પંચવટીમાંથી નીકળીને ગુરુશિષ્ય ત્ર્યંબકેશ્વર પહોંચ્યા. ત્યાંથી તેઓ ગોદાવરીના મૂળ પ્રદ્યુમ્નગિરિ પર્વતની પરિક્રમા કરીને અને નિવૃત્તિનાથની સમાધિનાં દર્શન કરીને અત્યંત આનંદ પામ્યા. તે વખતના તેમના ઉત્સાહ અને દિવ્ય લાભનું તો કહેવું જ શું ! કુશાવર્તમાં સ્નાન અને પછી ત્યાં નિવૃત્તિનાથનાં દર્શનની ઉત્સુકતા તેમની તે સમયની અભંગ-રચનાઓમાંથી દૃઢી નીકળે છે. નિવૃત્તિ નાથનાં એ દર્શનથી તેમને લાભ્યું કે, આજે મેં ત્ર્યંબકેશ્વરમાં. વળી પ્રદ્યુમ્નગિરિની પરિક્રમા કરતાં કરતાં અનુભવવા લાગ્યા કે ‘સોરાશીના ચક્રમાંથી’ છટી રજા છે અને ગંગાદ્વારમાં સ્નાન કરતાં તેમને માલમ પડ્યું કે, તે પતિતપાવનીએ ‘પયપાનની બધી વ્યથા’ હરી લીધી છે. અને આ બધા ગુરુના નામનો પ્રતાપ છે, એજ જાવના સૌથી વધારે જાણતી હતી.

[illegible][illegible]

દુઃખ મળું. ત્યારે જાગી જીને તેમને દુઃખે ત્યાજ્યા મ
 નું કે "દુઃખમાં તમારી પામેજ-નમારા દુઃખમાં
 મું." નામનું દુઃખ માખવડી પવુ વધારે કામન કરું
 મુલના મરણ ઉપકારનું સ્મરન કરીને વળાજ કટુપૂર્વ
 તેમની માગા લીધી. તે સમયે ગુરુએ તેમને શ્રોષ આપે
 "સામંતમ નિતાવનાર બગવાન સર્વસમર્થ છે, તને કે
 ગિંતા ના કરો અને માધુ-મદાતમાઓને મળતાં મળ
 માંતરમાં ગાનંદ-આનંદનોજ અનુભવ ક્યાં કરો. જ
 તમને જે પદ મળ્યું છે, તે સ્થિર થયો. સંતોને જ
 અને નામનું અદર્શિય સ્મરણ કરવાથી સર્વ રજો પ્ર
 થયો. શોના પ્રત્યે અદર્શિય સ્મરણ કરવાથી પરમ
 પ્રાપ્ત થયો." આમ કરીને તેમણે આગળ કહ્યું—

શો કોઈના પ્રત્યે એકજ ભાવ રાખો, દુઃખમાં કે
 ક્યાંય પણ ન રહેવા દો. આજ અનુભવ સુગમ અને
 લાઇ જનાર છે. આથી અનેકોનો ઉદ્ધાર થયો છે. જે
 ઉપમન્યુ, વિભીષણ, નારદ, ગાયો અને ગોવાળો એના
 તરી ગયાં છે—શુઓ, ભગવાન ઇંદ ઉપર સમચરણ
 ઉભા છે; તેમને ધ્યાનમાં રાખો.

એકનાથે જનાર્દનના રૂપનું ધ્યાન કરતાં કરતાં લી
 યાત્રા કરી. તે સમયના તેમના આનંદનું વર્ણન કે
 તેમના અસ્તિત્વમાં કહ્યું છે—“મુખથી ગુરુનું નામસ્મ
 યર્થ રહ્યું છે, મનમાં જનાર્દનનું ધ્યાન યર્થ રહ્યું છે. જ
 ઇદ્રિયોમાં સંપૂર્ણ સમાધાન છે. પોતાનાજ રૂપમાં સ્વર્ગ
 સ્વચ્છંદ વિચરી રહ્યા છે. જનાર્દનનું એવું ધ્યાન છે કે
 જનાર્દન છે તેજ શ્રીકૃષ્ણ છે; અને જે શ્રીકૃષ્ણ છે તે

પંડિતપુરના શ્રી વિદુલ ભગવાનનું આ ધ્યાન પ્રસિદ્ધ છે

સમચરણસરોજં સાન્દ્રનીલામ્બુદામં

જઘનહિતપાણિ મળટનં મળટનાનામ્ ।

તદણતુલસિમાલ્યા કન્ધરં કઙ્ગનેન્દ્ર

સદયઘવલદ્વાસં ચિટ્તલં ચિન્તયામિ ॥-દિંદી અનુયાયી

જતાદંન છે. એકનાથ આ જ્ઞાનથી સંપન્ન-આનંદ-ચિદ્ધનથી બાહ્ય-અંતર પરિપૂર્ણ હતા.”

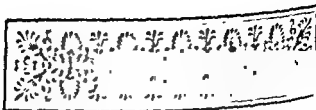
મનની આવી સ્થિતિમાં અખંડ રહીને એકનાથે
સંપૂર્ણ તીર્થયાત્રા કરી; પયોધણી, નર્મદા, તાપી, ગંગા,
યમુના, કાવેરી, તુંગભદ્રા વગેરેમાં સ્નાન કર્યો અને આઠે
વિનાયક તથા બારે જ્યોતિર્લિંગોનાં દર્શન કર્યો. ગોકુળ,
મથુરા, વૃંદાવન વગેરે કૃષ્ણપ્રીતિથી હયાંભયાં અને સુપ્ર-
સિદ્ધ થયેલાં ક્ષેત્રોમાં વિહાર કરીને તથા ત્યાંના ભક્તિ-
સુખનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરીને એકનાથે ગયા, પ્રયાગ અને
કાશીની ત્રિસ્થળી-યાત્રા કરી. ક્યાંક એક રાત, ક્યાંક ત્રણ
રાત અને ક્યાંક પાંચ રાત રોકાયા. અયોધ્યાની યાત્રા
કરીને બદરિકાશ્રમમાં ગયા. સ્વધામ જતા પહેલાં શ્રીકૃષ્ણ
ઉદ્ભવને ઉપદેશ કરીને ભાગવતધર્મનો પ્રચાર કરવાને માટે
જે સ્થાનમાં મોકલ્યા હતા, અને જ્યાંથી ઉદ્ભવના શિષ્ય
પ્રશિષ્યોએ ભારતવર્ષમાં ભાગવતધર્મનો પ્રચાર કર્યો, તે બદ-
રિકાશ્રમમાં એકનાથના ચિત્તને અત્યંત આનંદ પ્રાપ્ત થયો
હતો. નાય ત્યાંથી દારકા ગયા. શ્રીકૃષ્ણની લીલાનું ધ્યાન
પરનાં ધરનાં તેમાં દારકાનો બધો પ્રદેશ જોયો અને
શ્રીકૃષ્ણના પ્રેમથી તેમનું અંતઃકરણ ભરાઈ ગયું. પરમ
કૃષ્ણભક્ત એકનાથે દારકામાં રહીને શ્રીકૃષ્ણની બધી લીલા-
ઓનું ચિંતન કરીને ‘સુખિની પન્ની પન્ન જલિત’નો પદ્ય
આનંદ અનુભવ્યો. દારકાથી નાશ નરસિંહ મોંત ના જતા.
બદમાં આવ્યા અને રાંદેર નગર પહોંચીને ઉપર જતા.
ત્યાંથી રાંદેર જઈને તેમને ખાલુ ન કૃષ્ણના દર્શન કર્યો
અને આ પ્રમાણે ચાલુ પૂરી કરીને રાંદેરથી નાશ નરસિંહ
રાંદેરના તેમને પિતાની જગ્યા સુધી અને પછી રાંદેરથી
તેમને નાશ નરસિંહ રાંદેરથી નાશ નરસિંહ રાંદેરથી નાશ નરસિંહ
રાંદેરથી નાશ નરસિંહ રાંદેરથી નાશ નરસિંહ રાંદેરથી નાશ નરસિંહ

તેમને પણ મારે જીન.

મેનનાથ જારમે જનું પંચગી નીકળી પડવા દત્ત એ
 મશીનમે જનું કુતારાં મારને પાછા ક્યાં. એકત્વે ક્યાં
 લાલ્યા ગયા, એની કોઈને ખતર નહોતી. આથી તેમને
 દારા અને દાદીએ ઘણાજ ઝોક કીધો. તેમણે મામના બધા
 ક્યા, તળાવ અને મરાઓમાં તપાસ કરાવી, આસપાસનાં
 ગામીમાં પણ ચોધવાને માણુએ મોકલ્યા, કોઈ વાત નહીં
 રાખી નહિ; પરંતુ તેમને નાથનો પત્તા લાગ્યો નહિ. જોકે
 દારાના ક્રોધના આ એકમાત્ર તંત્રના તૂટી જવાથી ક્યાં
 કુત-તતા નિર્વંશજ ન થઈ જાય એ ચિંતાથી તેને
 પેઠાજના બધા મુઠ્ઠા-સજ્જનો અત્યંત વ્યાકુળ થયે
 જીવાનીમાંજ કાળનો કોગિયો જની ગયો અને પોત
 પણમાંજ કોણ જાણે ક્યાંયે ચાલ્યો ગયો. આથી તે
 કેટલું દુઃખ થયું હશે, તેની વાચકજ્ઞ કલ્પના કરે.
 અવસ્થા હતી, સઘળી ઇન્દ્રિયો અસ્વસ્થ હતી, ઘરમાં
 ખ્યાલો પાણી આપનાર પણ કોઈ નથી, માથું ફૂટી
 રડવા છતાંયે પ્રેમથી આંસુ લૂછનાર કોઈ સ્નેહી નથી,
 દુઃખદ અવસ્થામાં આ બંને વૃદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષ અત્યંત ક
 થી દિવસો વીતાવતાં હતાં. 'શું એકનાથનો ક'ઈ
 લાગશે, મારો લાલ શું મને કદી મળશે? એ અમને
 મારીને આ લોકમાંથી ચાલી તો ગયો નથી? આ વધ
 તે ક્યાં હશે? તેને કોઈ દુઃખ તો નહિ થતું હોય?' એ
 વ્યાકુળ હૃદયના પ્રશ્નો તેઓને મળતા બધા મુસાફરો
 પૂછ્યા કરતા હતા. 'વેરી પણ બેટલો વિચાર કરતો નથી
 તેટલું આ મન વિચારે છે' એ ન્યાયે તેના ક'ઈક અનિર્ણ
 જરા પણ આશંકા થતાંજ તેઓ મૂંઝવે તથાને પડી જતા
 હતા. આરોશી-પારોશી તેમણે દુઃખ જોઈને દુઃખી થતાં
 અને સાંત્વના આપવાનો બહુજ પ્રયત્ન કરતા હતા. કોઈ
 કોઈ વાર તેમના હૃદયમાંથી એવો ધ્વનિ ઉઠતો હતો કે
 ભાતુદાસનું પુણ્યબળ હજી પૂરું થયું નથી.' અને આ ધ્વનિ
 સાંભળીને તેમનામાં ધૈર્ય આવતું. એકનાથના ગુણ અને

આજાપત્ર આપે છે નીર્વાણ કરીને ત્યારે એકદમ પૈડા પાછા ફરે, ત્યારે એ વૃદ્ધને ઇંડીને પછી ક્યાંવદલ અને વિચાર કરીને જાનુસારના પવિત્ર વંશને ચાતુ રહે જ્યાંથી જનિત્ય એકને તે પ્રમાણેનું આજાપત્ર લખી દેતું તે આજાપત્ર તમને પડિતજી પણ જલદીથી પૈડા પડે દ્યો. આ શુભ સમાચાર તેમણે એ વૃદ્ધને સંભળ્યા છે કે 'એકનાથ માત્ર જીવનાર નથી, પરંતુ ગુરુદેવ પ્રાપ્ત કરીને તીર્થોટન કરવા ગયા છે અને જતાદેન સ્વામીએ આ આજાપત્ર તખી આપ્યું છે કે, તેઓ યાત્રાએથી પાછા દ્યો જાદ ગૃહસ્થાશ્રમ સ્વીકારીને પૈડામાં રહે.' આ નંદના આ સમાચાર મળતાં એ વૃદ્ધને કેટલો આનંદ થયો તેનું વર્ણન કરવા કરતાં કલ્પના કરવી એજ વધારે ઠીક થશે. દેવગઢ પર એકનાથના સંબંધમાં પડિતજીએ જે જે વાતો સાંભળી હતી, તે જાંધી વાતો, પડિતજી પાસેથી વારંવાર સાંભળીને તેમનાં હાદી તો સંતુષ્ટ થતાં નહોતાં અને વારંવાર ફરીથી એજ વાતો પડિતજીને કહેવાડું કહેતાં હતાં. ત્યારે એકનાથના આ સમાચાર પૈડાવાસી-ઓએ જાણ્યા, ત્યારે તેમને પણ ઘણો આનંદ થયો અને તેઓ અતિ ઉત્સુકતાપૂર્વક એકનાથના આવવાની વાદ જોવા લાગ્યા. વૃદ્ધ દાદા-દાદીને તો જાણે ગયેલા પ્રાણજ પાછા મળ્યા, એમજ કહેવું જોઈએ. હવે તેમને વળી ચોડાં વધુ વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા થવા લાગી. બાર વર્ષના અનાવૃત્તિના દુકાળ પછી દૈવની અનુકૂળતા થઈ અને આનંદવૃદ્ધિ થવાની આશા આપનારા શુભ સમાચારોનાં વાદળ પૈડાના આકાશમાં એકત્ર થવા લાગ્યાં.

આજે આનંદનો દિવસ ઉગ્યો. પિંપલેશ્વરના દેવાલયમાં એકનાથ આવીને ઉતર્યા અને મધ્યાહ્નકાળે જે કંઈ મળી જાય તેનાથી નિર્વાહ કરીને સંતોષપૂર્વક રહેવા લાગ્યા. ચોગાબ્યાસથી જાંધાણેલું તેમનું એ તેજઃપુજ શરીર, મસ્તક પર શોભતી એ જટા, એ પ્રસન્ન અને આનંદમય સુખમંડળ, નેત્રોનું એ પ્રદાતેજ અને દર્શનમાત્રથી પ્રેરકોના

નાથનો ગૃહસ્થાશ્રમ

“મિત્ર મારાજ રંગમાં રંગા’ મનુ, એથી ધરતી જીતી
 છડી મા. તારે આ ગૃહસ્થાશ્રમમા મારી મિલન, મારું મન
 મારી મંપત્તિ એજ આનમગાન છે. પરમાર, ત્રી-પુત્ર મનુ દે. ર
 પણ તેમની આમંત્રિ ન રાખતી જોઈએ. પરમાત્મકૃપિના કૃપા
 ચિત્તગતિને સાવધાન રાખતી જોઈએ.”—એકનાથી ભાગવા

જનાદન સ્વામીએ ચક્રપાણિની પ્રાર્થનાનુસાર કે
 નાથને વિવાહ કરીને ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવવાની આજ્ઞા આ
 હતી. ‘સર્વ આશ્રમોમાં ગૃહસ્થાશ્રમ શ્રેષ્ઠ છે. સર્વ ભૂતો
 ભગવદ્ભાવ રાખીને સ્વધર્મ અને ભૂતદયા વધારવી જોઈએ
 ગુરુની આ આજ્ઞા માનીને એકનાથ લગ્ન કરવા તૈયાર થા
 પૈઠણની દક્ષિણપૂર્વ દિશામાં વિજયપુર અથવા જૈન
 નામના સ્થાનમાં એક સારા ધનવાન ગૃહસ્થ હતો, તેમ
 કન્યા વિવાહ થોડો થઈ હતી. પૈઠણવાસી કોઈ મિત્ર
 નાથની ઇચ્છા જાણીને તે પોતાની કન્યા સહિત ચક્રપા
 પાસે આજ્ઞા. તે કન્યા સુલક્ષણ, સુંદર રૂપવાળી બહુ
 બહેના જન્માક્ષર પણ મળી ગયા. ચક્રપાણિ હવે વિવાહ
 તૈયારી કરવા લાગ્યા. વિજયપુરવાળા સજ્જનને ભાવુક
 પવિત્ર કુળની સાથે સંબંધ થાય છે, એ જાણીને ‘ચક્ર
 કારયુક્ત કન્યાદાન’ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. બંને તરફ
 જાનેયા લેગા થયા. વિજયપુરમાં એકનાથના ઉદ્ધવ નામ
 એક નિકટના સંબંધી હતા, તેઓ પણ આજ્ઞા. તેઓ વધુ
 શ્રદ્ધાળુ અને મહેનતુ માણસ હતા. તેમના પ્રયત્નને
 ગામલોકીકોના પ્રેમથી લગ્નસમારંભ ખૂબ ધામધૂમથી થયે.
 વિવાહ, ઐરણીપૂજન, ગૃહપ્રવેશ, લક્ષ્મીપૂજન

તેઓ જ્યાં કામો કરતા હતા અને એ જ્યાં કાં
 જાનને અર્પણ કરીને મારામાં અતિથિ-અનામક
 કરતા હતા. આત્માનુમોદન (આત્મચિંતન), દરિ
 યુક્તમરણ, નામકમરણ-આ મારો આમ તો એક
 જુદા છે, પરંતુ એ જ્યાં સ્વરૂપ એક જ છે, અને
 તેમના પ્રત્યેક આચરણથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવતી
 જગવાન સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદભાવ નહિ.
 એ જ બંનેમાં જગવાનને જ ભેદનાં સમસ્ત મારાને
 જે પ્રદારૂપ કરી દીધા. એકનાથ મહારાજને ત્યાં સ
 હતું. સૌ કોઈને અત્ર આપવામાં આવતું હતું. ગ્રાહ
 સત્કાર કરવામાં તો એકનાથ અત્યંત દક્ષ-અતુર
 રાત્રે મહારાજ દીર્ઘન કરતા હતા. કરતાજ અને મૂ
 ધ્વનિ સાંભળીને ગામના બધા લોકો ત્યાં પહોંચી
 હતા. જાગી, અમાર વગેરેને બેસવા માટે પણ સારો
 ધ કરવામાં આવતો હતો. તેમની દૃષ્ટિમાં નાના-મો
 કોઈ ભેદ તો હતો જ નહિ. નાનો હોય, મોટો હોય, અ
 હોય કે ગરીબ—જે કોઈ તેમની આગળ આવતું તે
 તેઓ જનાઈનને જ ભેતા હતા. બધાની સાથે તેમનો
 દર્શીપણનો વ્યવહાર હતો. ઘરનું બધું કામકાજ
 વજ ઘણા આનંદથી ભેટા કરતા હતા. આથી એક
 મહારાજને તે બાબતે ભેવાની કોઈ જ આવશ્યકતા નહો
 ધરમાં શું છે, શું લાવવાનું છે, એ બધું ઉદ્ભવ ભેદ
 હતા. તેઓ સાચા શિષ્ય બનીને નાથ મહારાજની કે
 દયાદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવા માટે તેમની સાથે રહેતા હતા.

એકનાથ મહારાજનાં સહધર્મિણી પણ તેમને મ
 હજી હતાં. નાની ઉંમરમાં જ તેમણે ઘરનું બધું કામકા
 સંભાળી લીધું હતું. જ્યાં સુધી વૃદ્ધ ચક્રપાણિ અને તેમ
 પત્ની હયાત હતાં, ત્યાં સુધી પતિના મનમાં પોતાના તર
 પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવા માટે તે સાસુ-સસરાની સેવામાં તર
 રહેતાં અને આ રીતે તેમણે પતિને પ્રસન્ન કરીને તેમની
 મીત્રિ મેળવી હતી. એકનાથ મહારાજના લગ્ન પછી થોડાં

વયો બાદ તેમનાં વૃદ્ધ દાદીનો દેહાંત થયો અને એ પછી યોગાજ દિવસે વૃદ્ધ દાદા પણ પરલોક સીધાવ્યા. આ પછી ઘરનો બધો ભાર ગિરિજાબાઈપર આવી પડ્યો. નાથની પેઠે જ ગિરિજાબાઈ પણ આરિગ્યવાન, દયાળુ અને શાંત હતાં. મહાભાગ્યથી નાથ જેવા પ્રાણુનાથ મળ્યા છે, એમ વિચારીને તે પોતાની જાતને ધન્યભાગી માનતાં હતાં. આવી અનુકૂળ, કુળવાન, કુશળ અને સુશીલ પત્ની નાથને પણ મહાપુણ્યથીજ પ્રાપ્ત થઈ હતી. પરોપકારમાં તથા આબાલ-વૃદ્ધ બધાની સાથે સ્થમાન પ્રેમના વ્યવહારમાં તે નાથથી ઠોઈ પણ રીતે ઉતરતાં નહોતાં. હમેશાં દીન-દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કરવામાં લાગ્યાં રહેતાં ને તેમનાજ આશીર્વાદો સાંભળતાં. એકનાથ મહારાજને એવી ઇચ્છા રજા કરતી કે, બારણે આવેલો ઠોઈ પણ અતિથિ નિરાશ થઈને પાછો ન ફરે. તેમની આ ઇચ્છાજ તેમની ગૃહિણીના રૂપમાં તેમના ઘરમાં વિરાજતી હતી. રાતે-મધરાતે વૃદ્ધો સજાગાવી રમોઈ જનાવી, બૂખ્યાંને ભોજન કરાવવામાં તેમણે દરી આગસ કયું નહોતું. નાથને ત્યાં અજ્ઞ-વચ્ચની કંઈજ ખોટ નહોતી. ભગવાને કહી ઠોઈ વાતમાં કંઈ ત્રુટિ રહેવા દીધી નહોતી. આ પ્રભાવ જેટલો નાથના પ્રાણુનો હતો, તેટલોજ ગિરિજાબાઈના પ્રાણુનો પણ હતો. ધન્ય વાધું કામકાજ મંજૂર જીને તે પણ નાથની પેઠેજ હમેશાં હર્ષિચંદનમાંજ મગ્ન રહેતાં હતાં. એકનાથ મહારાજને પ્રપન્ન-પ્રસન્ન-પ્રમદ અને પરમાર્થ સંપૂર્ણ જેવાના નિર્વિદ્ય-નિર્મીલણ મહદ હતી. નાથ જાનવલગત એવનકા રાત્રે જે રહેજ હતું તે કે પત્ની કુખ બહેનનિજાનિજા રહેતાં ને નાથ કે પત્ની-પ્રાણુના પ્રાણુના નિર્વિદ્ય-નિર્મીલણ મહદ રહેતાં હતાં. નાથના પ્રાણુના પ્રાણુના નિર્વિદ્ય-નિર્મીલણ મહદ રહેતાં હતાં. નાથના પ્રાણુના પ્રાણુના નિર્વિદ્ય-નિર્મીલણ મહદ રહેતાં હતાં.

એકનાથજીની મેળા કરીને પાનડાનો પરમાર્થ પણ આપ્યો. બોલારાજના મમયમાં અનિર્ણય, પતિ અને પુત્ર બંધાંજ જેવી દિશામાં મમાન છે અને મનને: લોભ જેવા મનને સ્પર્શ પણ કરેનો નથી, તે સ્ત્રીનેજ પરમાર્થને: અધિકાર છે. એ એકનાથે પોતેજ કરેલું છે. આ પ્રમાણે ગિરિજાનાથ પરમાર્થનાં અધિકારી થયાં અને મહારાજના સત્સંગથી તેમને પરમ સફળતા પ્રાપ્ત થઈ. એકનાથ મહારાજના મૃદસ્થાશ્રમમાં આનંદ રહ્યો, તે ગિરિજાનાથના મૃદુલોને કારણેજ. પતિપત્ની જોડતાં એકચિત્ત થઈને રહ્યાં કે એવું હતાં તજ અત્યંત દુર્લભ છે. કેટલાક સાધુઓએ મૃદસ્થાશ્રમ છોડી દીધો, કે જેથી કાંઈ માયાકૃતજ ના રહે. અનેક સ્ત્રીઓવા પણ થયા, કે જેમણે લગ્ન કર્યાં પરંતુ તેમના મૃદસ્થાશ્રમની ખરાબ સ્થિતિજ રહી ! પરંતુ એકનાથનો મૃદસ્થાશ્રમ પણ ઉત્તમ રીતેજ આપ્યો. લગ્નવૃક્ષજન અને સદાવ્રતને કારણે એકનાથ મહારાજનું ઘર એક દેવમંદિર સરખુંજ ગ્રામતું હતું અને પછી આ મંદિરમાં નાથ અને ગિરિજાનાથ એવાં એકચિત્ત થઈને રહેતાં હતાં કે બધે તેઓજ શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ હોય. તેમના આ ઉદાર પ્રેમ અને પ્રપંચ-પરમાર્થના અલૌકિક અભેદ-આનંદને જોડને ભક્તોને ઘણુંજ સુખ થતું હતું. એકનાથ જેવા સન્માનવાળા પુરુષ-રત્નોના અગ્રણી અને સત્ક્રિયાનાં સાક્ષાત્ પ્રતિગિરિજાનાથ જેવાં લક્ષ્મીસ્વરૂપ શ્રી, આવા સમાન ગુણવાળાં વર-વધૂને એક કરીને પ્રજ્ઞા પણ એવા ધન્યવાદના પાત્ર થયા, કે જે તેમને માટે ઘણેભાગે દુર્લભજ હોય છે. આ કળિયુગમાં એકનાથ મહારાજના જેવો સંસાર એકનાથ મહારાજનાજ સાગ્યમાં હતો.

નાથ જ્યારે પૈઠલમાં આવ્યા, ત્યારે જ્યાં ગુરુને કાગળ મળ્યો, તેજ સ્થાનમાં રોકાઈ ગયા. પહેલાં તેમણે ત્યાં એક ગુપ્તી બનાવરાખી હતી. પછી ત્યાંજ એક મોડું મકાન થયું. પૈઠલમાં તેમનો સમય ભજન-પૂજન અને પદોપકારમાંજ વીતવા લાગ્યો. તેમના વૈરાગ્ય, સમત્વ,

મહિનાની જરૂરી આવે. નામના કીર્તનનો રંગ કીર્તન
માટેજ મનો મનો. એટલે ગ્રામી કે પંડરપુરના માં
એક ગાદાવને વિદ્યુત જગવાને સ્વપ્ન આવ્યું કે 'કા
દુ પાણીમાં એકનામના કીર્તનમાં તેમની પાછળ મુખ
મરીને ઉભા રહેવું.' કીર્તનનો કેવો મદિમા અને મ
છે, એનું વર્ણન એકનાથ મદારાજે પોતેજ એક વાર
કવિતામાં કર્યું છે. (તેનો અનુવાદ મૂળના પદ્યકાવિ:
આનંદ તો નહિ આપી શકે, પરંતુ કદાચ ભારત
ભાસ આપી શકશે.) એકનાથ મદારાજ કહે છે કે—

ભગવાનનું સગુણ ચરિત્ર જે પરમ પવિત્ર છે, તે
વર્ણન કરવું જોઈએ. સોમી પહેલાં સજ્જનવૃદ્ધિને મ
ભાવે વંદન કરવું જોઈએ. સત્સંગમાં અંતરથી ભગવા
નામ લેવું જોઈએ અને કીર્તનરંગમાં ભગવાનની
આનંદગી ડાલવું જોઈએ. લક્ષિ-જ્ઞાન વિનાની વાતો
કરતાં પ્રેમભર્યા ભાવોથી વેરાગ્યનાજ ઉપાયો સ્પષ્ટ ક
ળતાવવા જોઈએ, કે જેથી ભગવાનની ભૂતિ અંતઃકરણ
જડાઈ જાય, એજ સંતોની કીર્તનમર્યાદા છે. અનન્ય ભ
અને અખંડ સ્મરણથી કરતાજ વાગે તો જનાર્દનની અ
(એટલે કે તન્મય થઈને) એકનાથ કહે છે કે એક ક્ષણ
સુદિત થઈ જાય.

સગુણ લક્ષિત વધે અને સગુણ—નિર્ગુણના શ્રેષ્ઠ
ભાવના ઉદય પામે, એજ વલણ એકનાથજીના કીર્તન
રહ્યા કરતું હતું. 'અંતરગુદિતું' સુખ્ય કારણ હરિકીર્ત
જ છે, એમ તેઓ હમેશાં કહ્યા કરતા હતા.

“કીર્તનથી સ્વધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે, કીર્તનથી ર
ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, કીર્તનમાં પરબ્રહ્મ સમાઈ જાય.”

† હરિકીર્તનમાં કીર્તનકારની પાછળ તાનપૂરા (૧૫૨) અને
અથવા ગાઝ લઈને એક માણસ ઉભો રહે છે, કે જે કીર્તનકારના
ગાયન અથવા ભજન પછી એજ ચર આજ્ઞાપે છે. એનેજ મુખ્ય
મરીને ઉભા રહેવું કહે છે.—હિન્દી અનુવાદક

ગુરુના હોય, તેઓએ ગુપ્તાનું અગમન કરના દના અને પ્રધાને
જેનો જેનો અધિકાર હોય તેજ અધિકાર પ્રમાણે પ્રક
શાનનો ઉપદેશ કરના દના:- નેમની આ ઉદાર ચિન્તન
એનાં જણાય છે કે, ધર્મપ્રવર્તકોનાં આ પરમ ભક્ત
તોત્તમની ગણના આટલી ગંभीર અમર્યાને શા માટે કર
વામાં આવી? હરિમંત્રિનો માર્ગજ એવો છે કે જે
શદ્દા છે તેજ તેનો અધિકારી છે. જે અંતઃકરણથી
છે કે, ગમે તે પ્રકારે ભગવાન મળે, એજ પરમાર્થનો
ધારી છે; પછી તેની જાતિ, વર્ણ, વૃત્તિ-અર્થોત્તર
ભક્તને ગમે તે હોય.

હો કાં વર્ણમાત્ર અમગણી, જો વિમુખ હરિચરણી
ત્યાહુનિ થપચ એપ્રમાની, જો ભગવદ્ભજની પ્રમજ
(નાયભાગવત, અધ્યાય ૫-૧)

અર્થાત્ “કોઈ સર્વ વર્ણોમાં શ્રેષ્ઠ હોય પરંતુ હરિ
ચરણથી વિમુખ હોય તો તેનાથી ભગવદ્ભજનનો પ્રમ
થંડાળ પણ શ્રેષ્ઠ છે.” અસ્તુ. આ પ્રમાણે એકનાથ
મહારાજે જન્મપ્રાપ્તિનો ઉત્સવ શરૂ કરીને ભાગવતધર્મનો
જાણે કે જંડાળ ફરકાવ્યો છે.

શ્રીમદ્ભાગવત સાંભળવામાં ઉદ્ભવની ઉત્કંઠા અને
શ્રદ્ધા જોઈને એકનાથ મહારાજે ભાગવત વાંચવાનું શરૂ કર્યું.
તેમનું નિરૂપણ સ્વાતુભવપૂર્ણ અને પ્રેમથી ભરપૂર હોવાને
લીધે શ્રોતાઓનાં ટોળેટોળાં તેમની કથા સાંભળવા દોડ્યાં.

સ્વામી વિવેકાનંદજીએ ધર્મપ્રવર્તકોના લક્ષણ આ પ્રમર્શ
બતાવ્યાં છે:—

“સાચો-શિક્ષક ગુરુ એજ છે, કે જે પોતાની જાનને હમને
વ્યક્તિઓમાં શાસ્ત્રવારમાજ પરિવર્તન લાવી શકે. એજ સાચો-શિક્ષક
કે જે તરતજ વિદ્યાર્થીની-શિષ્યની દક્ષાએ આવીને તેના આ
શિષ્યના આત્મામાં પસંદી શકે ને શિષ્યની દૃષ્ટિએ જ્ઞાન થકે, શિ
ના કાનો વડે સાબળી શકે અને તેના મન દ્વારા સમજ થકે. આ
શિક્ષક કદ પણ શીખવી શકે છે, બીજો કોઈ નહિ.”—મૂળસ્રોત

નથી, તે મનપુરુષના મદાન્તાઓ માથે છે. માંડલીને
 વાનેા મમળામાં નથી આવતી તે જોવાથી જ મમળાં
 છે ! સમા, માંનિ, ખુલ્લવા, નિર્દકાગ, નિઃશ્ચય, કિ
 બક્ષિ, પદોપકાર અને દ્રવિયદમનાદિ ગુણોથી જે જો
 પ્રાપ્ત છે-બરપૂર છે અને જેમના નિત્યનિવર્તિન અચરણ
 આ ગુણો મદા બાજુ માથે છે, જેવા એક કર્તવ્યપદ
 પુરુષને જોઈને લોકો જોડતા લાગતા થાય છે, તે
 વ્યાખ્યાન-દીર્ઘ, પુરાણાદિ શ્રવણથી નથી થતા ! એ
 મદારાજે મંથો પણ લખ્યા, અને કથા-દીર્ઘ પણ
 આથી સમાજ ઉપર તેમનો પ્રભાવ પડ્યો, તેનાથી હ
 રાગજો વધારે તેમના આચરણથી પડ્યો. સંત તે
 કહેવાય છે, કે જેઓ માત્ર કહેતા નથી, પણ કરી બ
 છે. સંત પૂર્ણકામજ હોય છે, પરંતુ બહોને અને મુક
 ઓને મુક્ત કરવા માટેજ તેમનું જીવન હોય છે. રાજે
 મદારાજે (જ્ઞાનેશ્વરીના ૧૬ મા અધ્યાયમાં) કહ્યું છે કે

હાં દેહિત પાપાતાપ, પોખીત તીરીચે પાપાં
 સમુદ્રા જાય આપ, ગંગા જૈસે. ૧૩
 હાં જગાચે આંધ્યદેહિત, શિષેચી રાઉલે ઉલ્લીત;
 નિષે જૈસા ભારત, પ્રદક્ષિણે. ૨૦
 તેસી ખાંધલી સોડીત, જુડાલી કાલીત,
 સાંકડી દેડીત, આતા ચિયા. ૨૧
 કિંબહુના કિવસ રાતી પુલિસાંચે મુખ ઉજ્જતી,
 આણીત આણીત સ્વાચી, પ્રવેશિજો. ૨૨

અર્થાત્ “ ગંગા સાગરને મળવા માટે જાય છે, પ
 જતાં જતાં જગતનાં પાપ-તાપોનું નિવારણ કરતી
 કિનારાનાં વૃક્ષોને પોષતી જાય છે, અથવા સૂર્ય ભગ
 નિત્યની પ્રદક્ષિણા કરતા કરતા સંસારનો અંધકાર દૂર
 અને કમળોને વિકસિત કરતા જાય છે. તેજ પ્ર
 જે સંતો આત્મસ્વરૂપને પામેલા છે, તેઓ પોતાનાં
 સ્વાભાવિક કાર્યોથી સંસારમાં બંધાયેલા દેહીઓને ઉ
 વતા, દુઃખેલાઓને બચાવતા અને દુઃખીઓના દુઃખને

૭૭. આથી પ્રાણલોભે: જગ: પણ મદિમ: મ્હો નથી, પ્ર
 જ્ઞાન પણ આ જાપાને મને જ્ઞાનમાં વહેવ્યા કરે છે, જે
 મને કરનામ મને મોહારો-ભુતારોનો પણ દેવે દ
 પાપનું નથી !” આ પ્રમાણે જ્યાં ત્યાં નિંદા શરૂ કરી
 આ તો દોષ એકનાથ મહારાજની કચેલી કરવાને જે
 તેમને દુ:ખ દેવાનો ઉદ્દેશ આદ્યો ! એકનાથ મહાર
 દોષના ગિતને જરા પણ કદ પડેંગાના નહોતો, પણ
 જોનું સંધોશિન મનમાન કરના દના, વેદ-સ્મૃતિ-પુણ્ય
 વગેરેને પૂરેપૂરે માન આપના દના, છતાં પણ અંતઃકરવ
 શુદ્ધિ એજ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાનું મુખ્ય સાધન છે તે
 ‘મન્તર્યદિદ્ય તત્ત્વયં દયાન્ય નામયણઃ મિથ્યઃ’ ભગવદ
 આ શુદ્ધ સ્વરૂપને પોતાનાજ દુદયની અંદર ભણે એ
 અનન્ય મનવાળા થઈને તેને પાકારો તો તે તમારી દા
 પાશેજ છે, આજ એમનો મુખ્ય ઉપદેશ હતો. આ વડ
 વિક જ્ઞાન જેમની આલુવિકામાં બાધક-અડચણકર્તા હ
 હતું તેઓ તેમનો દેવ કરતા હતા. દંભ અને દંડો
 ઉપર એકનાથ મહારાજ નિર્ભયપણે પ્રહાર કરતા હ
 તેમણે જૂઠ્ઠને કદી આશ્રય આપ્યો નથી અને સત્ત્વ ભેદ
 વામાં કદી સંકેત કયો નથી. ‘બાહ્યવેશધારીઓ’ને તે
 આપનારા તેમના કેટલાક અભંગો છે. એ અભંગો પર
 જણાય છે કે, સાચી વાત ખુલી કરવામાં તેમણે કદ
 કુશળતાથી કામ લીધું છે. પરમાર્થને માટે આંતરિક સાધ
 એજ મુખ્ય સાધન છે, એમજ તેઓ કહ્યા કરતા હ
 આથી બાહ્ય સાધનોની હુકાન ખોલીને બેઠેલા ધનવોળી
 તેમના પર ખીલતા હતા.

દંભી વેશવાળા પેટપરાયણ મહાત્માઓ હમેશાં દંભ
 પ્રતિપાદન કરનારાઓનો દેવ કયાં કરે છે. એકનાથ
 પ્રાણણ હતા અને સાચા પ્રાણણુલકા પણ હતા; પર
 દુરાચારી, ધર્મની ધનવાળા, પાખંડી અને નાસ્તિક પ્ર
 લોનો પણ એમણે કદી લીધો નથી. તેમના દરબારમાં જ
 ચાર અને હરિભક્તિનુજ સ્વોપરિ માન હતું. હરિશ

જણાવ્યો. એકનાથ મહારાજે મુદ્દત જોયું અને તે દિવસે ભારે સમારંભપૂર્વક વિઠ્ઠલ-રુકિમણીનો વિધિપૂર્વક વિવાહ કરાવીને મૂર્તિઓની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી અને પ્રાદાણસોજન, દાન-ધર્માંદિ ઘણાજ પ્રેમપૂર્વક કરીને પોતાની વિઠ્ઠલભક્તિ પ્રગટ કરી. તે શાહુકાર થોડા દિવસ ત્યાં રહ્યો. તેણે એકનાથ મહારાજ પાસે દીક્ષા લીધી અને મહારાજના ગુણોની પરમ આનંદદાયક સ્મૃતિ સાથે ઘેર પાછો ફર્યો. આ પ્રમાણે સ્થાપેલી વિઠ્ઠલમૂર્તિની પૂજા વગેરે એકનાથ ઘણાજ ભક્તિભાવથી કરતા હતા, એ કહેવાની કંઈ જરૂર નથી. મંદિર બંધાવવાનું બધું ખર્ચ એજ શાહુકારે આપ્યું હતું.

એકનાથ મહારાજની કર્મનિષ્ઠા તેમની શ્રદ્ધાનિષ્ઠા
તેવીજ હતી. તેઓ એવા કઠોર-કર્મઠ પણ નહોતા કે કર્મ-
નેજ સર્વ કંઈ માને અને એવા કર્મટીન પણ નહોતા કે
કર્મને કંઈ પણ ન માને. આ બન્ને અનિશ્ચયિતા હોવાથી
તેઓ જ્યાં સત્ય રહે છે, તે મધ્યગિંદમાં રહેતા હતા.
તેમનો સિદ્ધાંત તેમનાજ શબ્દોમાં આ પ્રમાણે હતો—
'જેનાથી આત્માનુસંપાદન તૂટે તે કર્મ' ત્યાજ્ય છે અને
જેનાથી મન સ્વરૂપનિષ્ઠ બને તે કર્મ' કરવા યોગ્ય છે.' આ
સિદ્ધાંતને અનુસરતો તેમનો વ્યવહાર હતો. અભ્યાસ અને
અભ્યાસાર એ બે બેની વચ્ચે સંતુલન રે, તેજ મતેને સ્વી-
કાર્ય થાય છે. વાંચન કરતા પછી નહિ, અને લખવાનું
પણ નહિ, એવી ગંભીર અવસ્થામાં રહેવું જ નહોતું
બલે કે, કર્મ, જ્ઞાન, જોડા. જ્ઞાન, જ્ઞાન, જ્ઞાન, જ્ઞાન,
વાંચન, લખનું, જે જે જોડા. જ્ઞાન, જ્ઞાન, જ્ઞાન, જ્ઞાન,
જ્ઞાન, જ્ઞાન, જ્ઞાન, જ્ઞાન, જ્ઞાન, જ્ઞાન, જ્ઞાન, જ્ઞાન,
જ્ઞાન, જ્ઞાન, જ્ઞાન, જ્ઞાન, જ્ઞાન, જ્ઞાન, જ્ઞાન, જ્ઞાન,
જ્ઞાન, જ્ઞાન, જ્ઞાન, જ્ઞાન, જ્ઞાન, જ્ઞાન, જ્ઞાન, જ્ઞાન,
જ્ઞાન, જ્ઞાન, જ્ઞાન, જ્ઞાન, જ્ઞાન, જ્ઞાન, જ્ઞાન, જ્ઞાન,

તેમને જોઈને તેમણે મનમાં કહ્યું કે, મહારાજને
 જોઈને મને એવું લાગે છે, જેમ પ્રભાતે કીર્તીને, જેમ
 કીર્તીને, તેમને નિહાળે તેમના મુખ પરથી નિર્મલ કીર્તી
 છે. આમ જ મહારાજ, નિહાળનારામાં સદાચર દેવ
 છે. તે નિહાળીને નિહાળે છે, તે પ્રદાન કરનાર છે
 છે નિહાળનાર છે, જગતના છે, નિર્દોષ મુખસ્પર્શી
 મુખ પરથી ને, નિહાળે પાંડવો સ્વામીને નમી જોડે; તેમ
 પરીપામ્ય જગત મમયું દેવ છે. જ્યાં નિહાળુ મુખમાં
 રહેલો છે, તેમના ચહેરા માં દુઃખ સ્વરૂપ નમાવું છું. જે નિર્દોષ
 માટે નિહાળ મહારાજ કરી છે તેની માતાને ધન્ય છે."

કેવો ચિત્તરૂપ ઉદારતા છે! એકનાથ મહારાજ એમ
 વધુ મુખી તેમની પાસે નિહાળે અને કુદ લોકો લાગ
 વાળે. તેમણે જગત પાસે કરવાના સમયથી જોઈને
 તેમણે જોઈને છે. તેમણે મુખી જેમ તેમણે પોતાનું કામ
 રાજીવન પરોપકારમાજ ચીત્ત વ્યુ, તેજ પ્રભાતે તેમજ
 નિહાળે પછી આખર મુખી તેમની પાછળ પડવામાં કંઈક
 બાકી રાખ્યું નહોતું! પરંતુ એકનાથ મહારાજની સ્મ-
 દિષ્ટિમાં નિહાળ પછી ચુરુપજ હતા!

કણોટકમાં એક મહારાજને શ્રીવિકુલ અને રુકિમણી
 મુંઝર મૂર્તિઓ તૈયાર કરાવી અને તે તેમની સ્થાપના કરા-
 વવા ધર્મિયો હતા. સતત ત્રણ દિવસ મુખી તેને સ્વપ્નમાં
 એ આદેશ મળ્યો કે 'આ મૂર્તિઓને પૈઠલમાં શ્રીએકનાથ
 મહારાજ નામના સત્પુરુષ પાસે પહોંચાડી દો.' આને
 ભગવાનનો આદેશ માનીને તે શાહુકાર એ મૂર્તિઓને ઘણું
 કાઠમાઠથી પૈઠલમાં લઈ આવ્યો. નગરમાં પહોંચતાં
 વજમાન વૃત્તિવાળા બ્રાહ્મણો પોતપોતાની વહીઓ-ઓ
 ઝાઝી લઈને તેમની પાસે જઈ પહોંચ્યા. પરંતુ તેમને તો
 એકનાથ મહારાજની પાસે જ જવું હતું, બીજા કાંઈનું કામ
 નહોતું; તેથી તેઓ સીધા એકનાથ મહારાજને ઘેર જ ગયા.
 તેમના આવવાનો હે સમજી ગયા. યથોચિત

સારીમાં એમનું પંક્તિ પણ અનિષ્ટ કરી શકવા નહિ. અર-
જારીમાં ઉપર પણ ઉપકાર કરનારા મહાત્માએનો જલ
કેવું માપકાર કરી શકે છે? અપાચારીઓ અને નિંદકોની
પણ એકનાથ મહારાજે કરી પૂજા કરી નથી, તેમનાં વાગ્દેશ
તેમણે સાંનિપૂર્વક મરન કરી લીધાં અને તેમનું પણ પાર-
લોકિક કલ્યાણ માય, દોમજ દુઃખનું. એકનાથ મહારાજ
પામે વખતોવખત જે પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવામાં આવ્યાં તે
તેમણે પણ સાંનિપૂર્વક કર્યાં. નિંદકોની તેમણે કરી નિંદા
કરી નહિ, પરંતુ તેમને મનમાન આપીને તેમનું આત્મિક
કલ્યાણ સાધવામાંજ તેમનું ધ્યાન રહેતું હતું. મહારાજે
એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે—“શિષ્યના શોભને જે સહન
કરી શકતો નથી; નિંદકોની નિંદાને જે પોતાના ચિત્તમાં
પગાવી શકતો નથી; તે પરમાર્થમાં કોશિય રહી નાથ છે.
શોભને લીધે તે સાચેજ પરમાર્થથી વચિત રહે છે. આથી
એવી પ્રકૃતિવાળા ગુણને લેવાજ ન લેઈએ, સર્વ ભૂતોમાં-
લુપ્તોમાં સમદષ્ટિથી એક ચૈતન્યનેજ લેવા લેઈએ. આથી
ખાત્રી થાય છે કે, ગુરુ તો ગુરુ છેજ, પરંતુ શિષ્ય પણ
સંવાદગુરુ છે અને નિંદક તો નિરપરાધી પરમગુરુ છે.
આ બધી કૃપા સદ્ગુરુ જનાઈનની છે.”

લોકોના પ્રકૃતિના ગુણધર્મો નહિ જોતાં તેમના અંત-
રના ઉદાણમાં તેમના અિદરૂપને જોવું, એજ સંતોનું લક્ષણ
છે. અને એક સ્થળે સાધુ-અસાધુની અર્થો કરતાં કરતાં
મહારાજે કહ્યું છે કે “સંસારમાં સાધુ પણ છે, અસાધુ
પણ છે; પરંતુ તે (પારમાર્થિક) બન્નેને પ્રદર્શન જુએ
છે. આ પ્રમાણે તદ્દરૂપને જોતાં જોના તદ્દરૂપજ થઈને પોતાના
આત્મસ્વરૂપને જોઈ લે છે, પોતાના આત્મરૂપને નાહી લે
છે. જ્યાં આવી વાત છે, ત્યાં કોની નિંદા કરવી અને
કોના ગુણ ગાવા? હુંજ વિશ્વ છું, એવું જ્ઞાન થઈ ગયું,
તો પછી સ્તુતિ-નિંદા પણ તેમાજ લય પામી ગઈ.”

નિંદકોના સંજ્ઞામાં મહારાજે એક ઘણું જ મુદર પથ
બતાવ્યું છે, તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે.—“નિંદકો તો

બહુ કામના હોય છે. આત્મારામના તેઓ સખા-મિત્રજ છે. નિંદક માફ કરાશી છે, મારાં સઘળાં પાપોનો નાશ કરનાર છે. નિંદક તો મારી ગંગા છે, મારાં સર્વ પાપોને દૂર કરનાર છે; નિંદક મારો મિત્ર છે, તે મારાં કપડાં વગર પૈસે ધુએ છે; નિંદક મારો શુરુ છે, તે સદ્ગુરુ જનાદન મહારાજના મહાનુ રૂપની બહાર નથી.”

એકનાથ મહારાજનો નિંદા કરનારાઓ પ્રત્યે આવો વિશુદ્ધ ભાવ હતો. શાંતિ, સુખ, દયા વગેરે શુભો વડે તેઓ નિંદકોને સન્માર્ગે લાવતા હતા. તેમનું ધૈર્ય, સમત્વ અને શાંતિ અનુપમ હતાં.

[illegible]

જેમની મનજીએ, જેમ મનજી દેવ જગત્તે કરે
 મનજીએ પેઠા કરે છે, તેજ પ્રમાણે કરે છે જે
 મનજી, તેજે નિંદક પાત્રના મુખ વડેજ નિંદન કરે
 છે. આથી જગત્તેમાં નિંદક પરમાર્થમાં મુદ્દવત્ કરે
 છે. જે નિંદકની જે નિંદા કરે છે, તે મદ્દન દેવમાં જે
 છે. નિંદા એ તો પરમામૃત છે, નિંદક મુખજીએ
 માન્ય થયે તો નિંદક પાત્રના ક્ષાયને નથી બેટું, તે
 પરોપકારમાંજ બહુ મમતો રાખે છે. જ્યાં નિંદા મુખજી
 વડેલી છે, તેમનાં ગરબોમાં હું મસ્તક નમાવું છું. જે નિંદક
 માટે નિંદા સદન કરી લે છે તેની માતાને ધન્ય છે."

કેવી વિલાસી ઉદારતા છે ! એકનાથ મહારાજ અને
 ત્યાં ત્યાં તેમની પાછળ નિંદકો અને હુદ્દા હોદ્દા દેવ
 નાના જીવજીવાતમાં પ્રવેશ કરવાના સમયથી ગોઠવે
 નીક પાત્રના દેવ ઉડતા મુખી જેમ તેમલે પોતાનું કમ
 ના દાનન પરોપકારમાંજ લીલાવ્યું, તેજ પ્રમાણે તેમ
 નિંદકોના પાપ આખર મુખી તેમની પાછળ પડવામાં કંઈક
 નાહી જાય નહોતું ! પરંતુ એકનાથ મહારાજની કમ
 દાનના નિંદક પાપ ગુરુરૂપજ હતા !

કાળોટકમાં એક મહારાજને શ્રીવિકૃલ અને સુમિત્રીની
 સુદૃષ્ટ મૂર્તિઓ તૈયાર કરાવી અને તે તેમની સ્થાપના કરા
 મવા ઉમિત્રી હતો. સતત ત્રણ દિવસ મુખી તેને સ્વપ્નમાં
 કો આદેશ મળ્યો કે 'આ મૂર્તિઓને પેઠણમાં શ્રીએકનાથ
 મહારાજના ગામના સત્પુરુષ પાસે પહોંચાડી દો.' અને
 વાળવાનની આદેશ માનીને તે ચાલુકાર એ મૂર્તિઓને ઘણ
 ઠાઠગાઠથી પેઠણમાં લઈ આવ્યો. નગરમાં પહોંચતાં
 યજમાન વૃત્તિવાળા પ્રાણી પોતપોતાની વહીઓ-ચોર
 ઠાણો લઈને તેમની પેઠણ પહોંચ્યા. પરંતુ તેમને તો
 એકનાથ મહારાજ

તેથી તેઓ

અ.

જહું હવે, બીજા કોઈનું કામ

જે મહારાજને ઘેરજ મથા

સમજી નયા. યદ્યપિ

તેણે પાત્રનાં કંઈક

વડાતી માતાજી છે. જેમ માતાના દાય જવારના મરને જવારમીજ પાણી નાંખે છે, તેજ પ્રમાણે કુળીને જે જલ મળે છે, તેને નિંદક પાતાના મુખ વડેજ નિર્મલ કરી છે. આથી વાસ્તવમાં નિંદક પરમાર્થમાં અદાવત રજ છે. ને નિંદકની જે નિંદા કરે છે, તે મહાન દોષમાં પડે છે. નિંદા એ તો પરમાત્મન છે, નિર્દોષ મુખસ્વાદ છે. સાચું પૂછો તો નિંદક પાતાના સ્વાર્થને નથી ભેદો; તેણે પરોપકારમાંજ જાદુ સમર્થ હોય છે. જ્યાં નિંદા મુખપૂર્વક ફોડેલી છે, તેમનાં ગરબોમાં હું મસ્તક નમાવું છું. જે નિર્દોષ થઈને નિંદા સહન કરી લે છે તેની માતાને ધન્ય છે."

કેવી વિલક્ષણ ઉદારતા છે ! એકનાથ મહારાજ અત્યંત ત્યાં મુધી તેમની પાછળ નિંદકો અને દુષ્ટ લોકો લાગ્ય હતા. ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવાના સમયથી ગોદાવરી-તીરે પોતાનો ઢેહ છોડતા મુધી જેમ તેમણે પોતાનું સમસ્ત જીવન પરોપકારમાંજ વીતાવ્યું, તેજ પ્રમાણે તેમના નિંદકોએ પણ આખર મુધી તેમની પાછળ પડવામાં કંઈ જ બાકી રાખ્યું નહોતું ! પરંતુ એકનાથ મહારાજની સમ-દષ્ટિમાં નિંદક પણ ગુરુરૂપજ હતા !

કર્ણાટકમાં એક મહારાજને શ્રીવિકૃલ્લ અને રુકિમણીનું સુંદર મૂર્તિઓ તૈયાર કરાવી અને તે તેમની સ્થાપના કરવા વાધા ધર્યો હતો. સતત ત્રણ દિવસ મુધી તેને સ્વપ્નમાં એ આદેશ મળ્યો કે ' આ મૂર્તિઓને પૈઠણમાં શ્રીએકનાથ એ મહારાજ નામના સત્પુરુષ પાસે પહોંચાડી દો. ' અને ભગવાનનો આદેશ માનીને તે શાહુકાર એ મૂર્તિઓને ઘણા ઠાઠમાઠથી પૈઠણમાં લઈ આવ્યો. નગરમાં પહોંચતાં જ યજમાન વૃત્તિવાળા ગ્રાહણો પોતપોતાની વડીઓ-ચાવડાઓ લઈને તેમની પાસે જઈ પહોંચ્યા. પરંતુ તેમને તે એકનાથ મહારાજની પાસેજ જવું હતું, બીજા કોઈનું કામ નહોતું; તેથી તેઓ સીધા એકનાથ મહારાજને ઘેરજ ગયા. મહારાજ તેમના આવવાનો હેતુ સમજી ગયા. યથોચિત્ત અભિવાદન-વંદન-નમન કર્યા પછી તેણે પોતાનો ઉદ્દેશ

મન-પ્રાણ આદિ; કરતાં એજ માગી દરિદ્રજિ છે. સમ-
ગ્રી, નિરંજન અને નિરલંકાર થઈને, સર્વ જૂનોમાં જન-
માન બરપૂર છે એમ જાણીને જે લોકોપકાર થાય છે, તેજ
ઉગમ દરિદ્રજન છે. સર્વ પ્રાણીઓમાં જનવાનને રહેલ
જાણીને તેમના પિત્રાચં મન-બાવરદિન થઈને કાયા, વસ્ત્ર
અને મન વડે ઉગામ કર્યો એજ જનવાનની એજ છે.
એકનાથ મહારાજ હમેશાં આવા લોકોપકાર કર્યા કરતા
તા. સંસાર અને જગતની પૃથક્ આત્માનેજ સર્વ કંઈ
માનીને તેનેજ પકડી રહેનાર નિર્ગુણવાદી અને મૂર્તિ તે
જ સગુણનેજ સર્વવેદ્ય માનનારા મૂર્તિપૂજક એ જાતે
વચ્ચમાં-અર્થાત્ એ જાતેનો પોતાની અંદર સમાવેશ ક
નારા ભાગવત ધર્મના એકનાથ મહારાજ મહાન પ્રવર
હતા. જાણિ વિના જે માત્ર મૂર્તિપૂજના ચાલતા આવે
પ્રવાહમાં ચાલે છે, બહાર-ઘેટાં ને પાશઓનાં બહિર્ગ
આપીને જેઓ માત્ર સકામ મતોનું આચરણ કરે છે, જન
વાન પોતાની માયાથી નાના બનીને માત્ર મૂર્તિમાંજ રાં
છે એવું જે માને છે, તેમની એકનાથ મહારાજે કદી પર
કરી નથી. જે સ્થૂળ છે તેજ સૂક્ષ્મ છે, દૃશ્ય છે તે
અદૃશ્ય છે, વ્યક્ત છે તેજ અવ્યક્ત છે, સગુણ છે તેજ
નિર્ગુણ છે અને અંદર છે તેજ બહાર છે-એનોજ તેમજ
સર્વત્ર હંદો વગાડ્યો છે.

સગુણ-નિર્ગુણની એકતાનું પ્રતિપાદન એકનાથ મહારાજે પોતાના ભાગવત ગ્રંથમાં અનેક સ્થળે ઘણીજ ક્રીડા
રીતે કરેલું છે. એક સ્થળે તેમણે સગુણોપાસનાનો મર્મ
જતાવતાં કહ્યું છે કે ‘નિર્ગુણનું જ્ઞાન થવું ઘણું કઠણ છે.
તે અગમ્ય છે, મન-બુદ્ધિથી પર છે; શાસ્ત્રોના સંકેત ત્યાં
કંઈ કામ આવતા નથી; વેદ પણ મોનજ રહી જાય છે.
સગુણ મૂર્તિની આ વાત નથી. તે સુલબ છે, સુલક્ષણ છે.
તેને જોતાંજ બૂખ-તરસ બુલાઈ જાય છે. મન શાંત બની
જાય છે. જે નિત્યસિદ્ધ સમ્યક્દાનંદ છે તથા પ્રકૃતિથી પર-
પરમાનંદ છે, તેજ સ્વાનંદકંદ જોવિંદ પોતાની લીલાથી

એકનાથ મદાગાગ્રી પાનાનાજ અનુભવ વડે પ્રગટ કરેલી છે. રૂઝીટકનો જે માદકાર વિદુત્તમૂર્તિ લાગ્યો હતો અને એકનાથ મદારાગ્રી જેની રચાપના કરી હતી તેનાજ સંબંધે આ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે, મદાગાગ્રી બ્રહ્મિની પ્રસન્ન થઈને ભગવાન તે મૂર્તિમાં પ્રગટ ગયા અને મદાગાગ્રીના હાથમાંથી માખણ તેઓએ ખાધું હતું. ભગવાનના સંબંધે મદારાગ્રી કેટલાકે ઉત્તમ અભંગ રચ્યા છે, જેમાંથી યોગાકર્મે જ્ઞાન અદીં આપવો અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડે—

“હું જે છું તે મારી પ્રતિમા છે, ત્યાં કંઈ બીજું ધર્મ નથી. તેમાં મારોજ વાસ છે, ભેદ અને મહેનતનું કંઈ કામ નથી. કળિયુગમાં પ્રતિમા-મૂર્તિ એજ સૌથી શ્રેષ્ઠ સાધન છે, એના જેવું બીજું સાધન નથી. એકનાથ જનાઈનને શરણે છે, બન્ને રૂપ ભગવાનનાંજ છે.”

“ભગવાન સર્વત્ર છે, પરંતુ જે લક્ષ્ય નથી, તેમને તે દેખાતા નથી. એ જળમાં, સ્થળમાં, પરચરમાં, ક્યાં નથી! જ્યાં જુઓ ત્યાં ભગવાન છે; પરંતુ અલક્ષ્યોને કેવળ શૂન ખાલીજ દેખાય છે, જનાઈનનાં ચરણોમાં જ્યાંમુખી લક્ષિ નથી થતી, ત્યાં મુખી ભગવાનનાં દર્શન થતાં નથી.”

“એકતાની સાથે સૃષ્ટિને જોવાથી દષ્ટિમાં ભગવાનજ ભરાઈ જાય છે. ત્યાં દ્વેતની ભાવના નથી થતી, જનાઈ ભગવાનમાંજ લાગેલું રહે છે. ત્યાં હું-તું અથવા માર-કંઈ પણ રહેતું નથી, રહે છે માત્ર ભગવાનજ. ક્યાં મનમાં, અંતર્જગતમાં અને બહિર્જગતમાં એક જનાઈ છે, એક ભગવાનજ છે.”

એકનાથ મદારાગ્રીના ચરિત્રમાં તેમના સાધુત્વ જે અનેક કથાઓ પ્રસિદ્ધ છે, તે આગળ પર યથાપ્રકર કહેવાશે. પિતૃઓને માટે બનાવેલું ભોજન દયાવશ આ જોને પીરમી દેવું, ચોરાને ભોજન કરાવવું, મદારાગ્રી બાકને હાલી લેવું અને તેને તેની માતાની પાસે પહોંચાડેવું, તીર્થોદક ગંધેડને પાઈને તેની તરસ છોપાવવી વગેરે અનેક બાબતોથી એકનાથ મદારાગ્રીની સુમતા અને જ

एकनाथकी गुरुसक्ति

“शिष्य अंगे दोनो गुरुके के ‘गुरु-अप्रदाय-धर्म’ अंग ले,
प्राप्त-धर्म-धर्म दोनो, गुरुनी अंग अंग नित्यकर्म दोनो, लेनी इ
उपर गुरुना नामनो मंत्र दोनो अंगे ले गुरुना विना इ
पण अंगे नहि.” (ज्ञानेश्वरी, अध्याय १३)

शा.के १४६७ नी लगभग-अर्थात् एकनाथ :
राजने बागवतग्रंथ पूछुं यथा पछी जे वये श्रीजन
स्वामीजे शरीर छोड़्युं. जनाईन स्वामीना अनेक शिष्ये
रामा-जनाईन, अंका जनाईन अने जनी-जनाईन,
त्रय मुच्य शिष्यो हुता. अने जे त्रयेमां अंका-जना
अर्थात् एकनाथ महाराज तेमना पट्टशिष्य हुता. ॥
जनाईनने श्रीविक्रम लखवाननुं वरदान भयु अने ‘आ
ज्ञानराज महार्कवश्यतेज’ आ आरती तेमनी सर्वभा
यर्. जनी जनाईन एकनाथ महाराजना प्रयास
जे वये-अर्थात् श.के १५२३ मां आ लोक छोडी गया.
विनापुरना मुसलमान राज्यमां ताबुकदार हुता. जे
उपास्यदेव श्रीगणेश हुता. पैछणी पासो गंगाभक्षा
गाममां तेमजे श्रीगणेशजीनी स्थापना करी छे. जीक स्
नना पाटांगणु नामना देवस्थानना अधिकारीजो जनी
जनाईनना वंशज छे. त्रीव शिष्य अंका जनाईन जे
अरिना नायक छे, तेजो जगदिभ्याज छे. जे त्रय शिष्य
जेमना जीज पणु अनेक शिष्य हुता. गुरु जनाईन स्वामी
असामान्य पुरुष हुता. एकनाथ जेवा शिष्यने कार्ये
जेमनी प्रीति आरे दिशाजोमां देलाई हुती. अकतापणु
आत्मज्ञान यवाही गुरुस्थाग्रममा पणु लखवाप्रामि दा

થકે છે, તે એમણે પોતાના જીવનથી બતાવી દીધું. જના-
દેવ સ્વામી ભેંકે દેવગઢ પરજ રહેતા હતા, છતાં મહા-
પ્રસ્થાનને માટે તેઓ ધોમ્યગ્રામમાં આવી ગયા હતા અને
ત્યાંજ ચૈત્ર વદી છઠે તેમણે દેહત્યાગ કર્યો હતો. આ ગામ
નગર જીલ્લામાં જામખેડ અને શેવગામની સીમા ઉપર છે.
ત્યાં દર વર્ષે આ દિવસે તેમની તિથિ ઉજવવામાં આવે છે.

[illegible][illegible]

(૧) જનાદન-સ્વામીની શ્રી ગોકુળા ઉપર અનુમંતિ, (૨) જનાદન સ્વામીની દેહ-ત્યાગ અને (૩) આગળ આવનાર એકનાથ મહારાજનો દેહત્યાગ, આ પાંચે જાનાવો ચૈત્ર વદી ૧૩૦૪ જળ્યા દના અને આ કારણથી આ 'પંચપરબ્રેણી' બકતોમાં અતિ વિખ્યાત થઈ. પૈંજુમાં છકોનો જે કિસ્સો થાય છે તે એકનાથ મહારાજના પ્રયાણ પછી તેમની પુરવ નિયમિત થઈ થયો દગો; એવો ખ્યાલ ઘણાઓને આવ્યો. પરંતુ ખરી વાત એમ નથી; એકનાથ મહારાજે પોતાના ગુરુ જનાદન સ્વામીની પુણ્યનિયમિત થઈ કયો અને એકનાથ પોતાના ગુરુના સ્વરૂપમાં એકરૂપ થઈને મરી ગયા, જાણે આજ વાત જતાવવા માટે ગુરુની પુણ્ય તિથિ દિવસે એકનાથ મહારાજે પોતાનું શરીર છોડ્યું. પૈંજુની છઠ આ પાંચે પુણ્ય પ્રસંગોની સ્મરણતિથિ હોવાથી તે દિવસે ત્યાં ઘણો મોટો મેળો ભરાય છે. અસ્તુ. જનાદન સ્વામીના દેહત્યાગને પહેલે જ વર્ષે એકનાથ મહારાજે મહોત્સવ કરીને દીર્ઘન, ભજન અને અષ્ટદાનદ્વારા હાલો જીવોને સંતુષ્ટ કર્યા; પરંતુ આથી એકનાથ મહારાજ ઉપર વાણિયાનું સાતસો રૂપિયા દેવું થઈ ગયું ! વાણિયાને ભારે તગાદો કર્યો, ત્યારે ભગવાને ઉદ્ધવના રૂપમાં પોતે જ પહોંચીને બધું દેવું ચૂકવી દીધું.

એકનાથ મહારાજની ગુરુભક્તિ અપૂર્વ હતી. આજે જ્યાં ત્યાં ગુરુ-શિષ્યો ભટકતા ફરતા નજરે પડે છે, પરંતુ નાથ જેવા વિરક્ત શિષ્ય અને જનાદન સ્વામી જેવા વિચારવાન ગુરુનો સંયોગ અતિ દુર્લભ છે. એકનાથજીની શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિશક્તિ પ્રચંડ તો હતીજ, પરંતુ જનાદન સ્વામી અરખા દત્તાત્રેયસ્વરૂપ સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ થાય, તે માટે તેમનું દૈવ-બળ એથી પણ મહાનજ હતું. જેમ કે મનુષ્યને કંકડીને બૂખ લાગી હોય અને તેજ કંકડું તેડી સામે કોઈ અત્યંત સ્વાદિષ્ટ ને વડરમવાળું ભોજન પોરતું હોય, એવીજ આ વાત બની. પૂર્વાબ્યાસના બળથી નિષ્પ્રાયેલા આ શિષ્યને જનાદન સ્વામીએ લોકચુબકની જેમ

પોતાના તરફ ખેંચી લીધો અને સ્વામીની આ દયાળુતાને આ ઉત્તમ શિષ્યે સફળ પણ કરી. સ્વામીજી ઉપર નાથજીને દેવતુલ્ય શ્રદ્ધા હતી. ગુરુ અને ઈશ્વર જુદા નથી; એટલુંજ નહિ, પરંતુ ઈશ્વરને પ્રાપ્ત કરાવનાર ગુરુ ઈશ્વરથી પણ શ્રેષ્ઠ છે, એ તેમણે પોતેજ પોતાના ભાગવતમાં લખ્યું છે. ઉપાસના માટે ઉપાસકે સગુણ ભગવાનની કાંઈ ને કાંઈ મૂર્તિ સામે રાખવી પડે છે. અખંડ ધ્યાન-ધારણા દ્વારા તે મૂર્તિમાં બોલતા-ચાલતા ભગવાનને બ્રહ્મત્વ કરવા માટે તથા સગુણ સાચાત્કારને માટે પ્રયત્ન એકનિષ્ઠાની આવશ્યકતા હોય છે. ભક્ત જે રૂપનું ધ્યાન કરે છે, તેજ રૂપમાં ભગવાનને ભક્ત માટે પ્રગટ થવું પડે છે. પરંતુ આટલું પણ હુઝા નહિ વેઠતાં સામે જે સફળ સ્વાકાર અને સગુણ રૂપમાં પ્રત્યક્ષ છે, તેમનેજ પરમાત્મભાવથી પૂજવા અને નિત્ય એવું ધ્યાન ધરવું કે તે સફળ પોતાની સાથે વિશ્વની અદર અને બાહ્ય સર્વત્ર વ્યાપી રજા છે, એનુંજ નામ ગુરુભક્તિ છે. નાથની ભાવના મહાન હતી અને ગુરુ સમર્થ હતા. શિષ્ય શુદ્ધ હોય, ગુરુ સમર્થ હોય અને શિષ્યની ભાવના દૃઢ હોય, આ ત્રિવેણીસંગમમાંજ નિર્ભળ ગુરુભક્તિનું શુદ્ધ સ્વરૂપ દેખાઈ આવે છે. ગુરુ અને ભગવાનના બેઠ નમો સગુણ ભગવાન અને નિર્નય ભગવાનમાં બેઠ નમો ભગવાન અને વિશ્વના બેઠ નમો તથા ભગવાન ભગવાન એવા બેઠ નમો. આ બે બેઠ નમોને મમ્મ ભક્તિ એવા નામે ગુરુભક્તિ કહેવાય છે. ગુરુભક્તિ-પ્રકરણમાં નાથ અને ભક્તિનાં સંબંધો અને ભક્તિનાં પ્રકારો વિશેષે રીતે ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો છે. ગુરુભક્તિનાં પ્રકારો અને ભક્તિનાં પ્રકારો વિશેષે રીતે ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો છે. ગુરુભક્તિનાં પ્રકારો અને ભક્તિનાં પ્રકારો વિશેષે રીતે ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો છે. ગુરુભક્તિનાં પ્રકારો અને ભક્તિનાં પ્રકારો વિશેષે રીતે ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો છે.

પ્રેમનાં ધરિત્રા અને પ્રયોગનાં જે જાદુ છે, તે આમાં છે. શુભેચ્છાથી વિનયવાચનના નિર્મળ માય છે, ચિત્ત ચિદ્રૂપ બને છે, વિશાળામ દર મધ્યે દેહાનીન દેવજ પૂર્વ ક્રમાએ પ્રગટે છે, કાયા ઘટાડપ ગની જાય છે, એકત્વને કાલ માય છે, દેવ રહેવા પામતું નથી તથા સર્વત્ર સ્વસ્થરૂપને આવિભોવ માય છે અને તેને પણ જોનાર દોષ બા નથી. નાથે શુભેચ્છામાં અનુભવ પ્રાપ્ત થયો, એનો જ એજ છે, તેઓ પોતેજ અનુભવરૂપ ગની ગયા. જે ચરણોની સેવા-શુંદરનામાં સ્વાનુભવનું અલ્પમય રત મયું, તે પોતાના પ્રયોગમાં, અભંગોમાં અને આચાર શુરુપદ ત્રિવાય બીજા ઠેકાને વખાણે? એકનાથ મ પોતાના પ્રયોગમાં શુભેચ્છા સેકડો ધન્યોદ્ધાર પ્રગટ કરે

(૧) ધ્યાનમાં શુરુનું ધ્યાન કરવાથી શરીર જા થઈ જાય છે.

(૨) ધન્ય છે શ્રી જનાર્દન સ્વામીને કે જેમણે અત્યંત કલ્યાણ કરીને મને દેહાતીત ભગવાન આપી દી

(૩) ધન્ય છે એ સદ્ગુરુને કે જેમણે બ્રહ્મજ્ઞતાવી દીધું.

(૪) સંસારરૂપો જેરી અજગર વળગી પડયો, ત્યાં ભગવાન જનાર્દનજ ધન્યંતરિ મળ્યા.

(૫) એકનાથ જનાર્દનનો લાડીસો છતાં મહો દુઃખે તોપણ જનાર્દન તેને પ્રેમના દૂધનુજ પાન કરાવતા રહે છે

આવાઆવા અનેક પ્રકારે શુભપ્રેમના ઉદ્ધાર પ્રમા કરેલા છે. શ્રી જનાર્દન સ્વામી ઉપર એકનાથની જે જાદુ ભક્તિ હતી, તેનો કંઈક આભાસ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ વિષયમાં સ્વામી વિવેકાનંદે જે ઉદ્ધાર કાઢ્યા છે તે દે અવાધી મળાયે. * સત્ત્વિય યવાથીજ સદ્ગુરુનો પ્રેમ મળે

* મે દિવસે દિવસે એ માનવી (રામકૃષ્ણ પરમહંસ) જના માધ્યમ અને જગત્પર જોયું કે, ધન્યનું દાન થતું છે

શકાય છે. એકનાથ મહારાજ જે પોતાના અભંગોમાં કહે છે કે, મારેમાટે વેદ જનાઈન છે, શાસ્ત્ર જનાઈન છે, પુરાણ જનાઈન છે, યોગ જનાઈન છે, તપ જનાઈન છે, કર્મ-ધર્મ જનાઈન છે, સર્વ કંઈ જનાઈનજ છે, આ બધાનો મર્મ સત શિષ્ય ધયા સિવાય કદી જાણી શકાતો નથી. ‘શ્રીગુરુનું નામ એજ મારે માટે વેદ-શાસ્ત્ર છે’ આ મનોભાવનાનો મર્મ પણ ગુરુસેવાથી કૃતાર્થ ધયા પછીજ સમજાય છે. ગુરુસેવા, ગુરુસહવાસ, ગુરુનામ, ગુરુકૃપા-એ એવી પ્રત્યંક શક્તિ છે કે તે શક્તિ આગળ બીજાં બધાં સાધન દ્વિધાં પડી જાય છે. દેવગઢ ઉપર જનાઈન સ્વામીની બાર વર્ષની સેવાથી એકનાથ જેવા મહાત્મા તૈયાર થયા, પરંતુ શું હિન્દુસ્થાનનાં હજારો વિદ્યાલયો, સેંકડો કોલેજો અને બધી યુનિવર્સિટીઓએ ગળીને પચાસ વર્ષમાંયે આવો એક પણ મહાત્મા નીપજાવ્યો છે? સાચી વાત એ છે કે, અનેક શાસ્ત્રો જાણાવનારી કોલેજો અને શારદાપીઠો કરતાં ગુરુને યેશ કરોવાનું બજા વધારે છે. શાસ્ત્રગ્રંથો અને વિદ્યાપીઠો-શારદાપીઠો કરતાં સ્વાનુભવસંપન્ન મહાત્માની સેવાનું ફળ અનંતગાનું વધારે છે. એકનાથ મહારાજે એક સ્થળે કર્યું છે કે, શાસ્ત્રાધ્યયનથી જે જ્ઞાન નહોતું થયું, તે ગુરુની ચરણસેવાથી મને પ્રાપ્ત થયું. પાંડ્યાગ્રા, વિદ્યાલય, શાસ્ત્ર વગેરેનો કંઈ ઉપયોગ નથી કરવા એ બધાં તુચ્છ-નકામાં છે, દેશ કરોવાનો અર્થ નથી. પરંતુ મહાપુરુષની સેવામાં અત્ય પ્રયત્ને જે જ્ઞાન કાવું શકાય છે તે અન્યથા મહાપ્રયાત્નથી પણ બની શકતું નથી. ‘જાતમેજાજાગ માતુડિનું’

અથવા 'મહાયુગે વિના રહેનાર મનનો નથી' વગેરે વચ-
નોનો એજ અર્થ છે કે, માત્ર ગામ્યવચ્ચ વાંચવાથી જે મં-
સ્કાર મન ઉપર નથી પડના, તે અધિકારી પુરુષનું આચર્ય
ભેદાત્મી અનાયાસેજ પડે છે. શાસ્ત્ર બહુ બહુ તો જુદાં
અમકાચે છે-તેજસ્વી કહે છે, પરંતુ જુદાનાં બારણાં ખોલીને
'મો જુદો: પગમનુ મઃ' તે પરમાત્મસ્વરૂપની આગળજ
સંત અથવા મહાયુગની દૃષ્ટાન્તર થઈ શકે છે. મહાસ્ત્ર
રંગગણને ઉપદેશ કરતાં કહ્યું છે કે—

રહગર્ભર્તતપમા ન યાનિ ન ચેજ્યયા નિર્વપણાદ્ ગૃહાદા ।
ન ચ્છન્દસા નૈવ જલાઽપિ સૂર્યવિના મહત્પાદરજોઽમિષેક્મ ॥
(શ્રીમદ્ભાગવત, ૫-૧૨-૧૨)

આ પરમ જ્ઞાન તપથી, યજ્ઞથી, અન્નસંતર્પણથી, ગૃહસ્થા-
શ્રમમાં રહીને લોકોપકાર કરવાથી, વેદાધ્યયનથી, જગ-
અગ્નિ અને સૂર્યની ઉપાસનાથી—કોઈ પણ પ્રકારે પ્રાપ્ત થઈ
નથી; તે તો માત્ર મહાન પુરુષોની ચરણરજ મસ્તકે ચઢા-
વવાથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. સંતનાં ચરણોમાં આ જ્ઞાન કેવી
રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, તે આગળ જડભરતજી બતાવે છે—

યત્રોત્તમશ્લોકગુણાનુવાદઃ પ્રસ્તૂયતે ગ્રામ્યકથાવિષાતઃ ।
નિપેક્ષમાણોઽનુદિનં મુમુક્ષોર્મતિં સર્તાં યચ્છતિ વાસુદેવે ॥
(શ્રીમદ્ભાગવત, ૪-૧૨-૧૩)

અર્થાત્ સંતોને ઘેર ભગવાનના ગુણાનુવાદ હોઈ
થતાજ રહે છે, આથી વિષયોની ચર્ચા થવા પામતી ન
ભગવાનની પ્રેમકથા રાતદિવસ સાંભળતાં સાંભળતાં ?
હુની જુદાં નિર્મળ થઈને વાસુદેવાત્મક બને છે. સંતો
ઘર-બાર, અંદર-બહાર, કર્મમાં, વાણીમાં તેમજ મ-
ભગવદ્ભક્તિ સિવાય બીજું કંઈ પણ મળી શકતું નથી. મ-
નાં કર્મ, જ્ઞાન તેમજ ભક્તિ હરિમયજી હોય છે. શ-
સમા, દયા વગેરે દૈવી ગુણો સંતોના આંગણમાં આજે
કરતા હોય છે. ત્યાં રહેવાથી પણ મુમુક્ષુઓનો ઉ-
થાય છે. અંતરેવા-ચરુસેવા મુદ્દિનજી દાર હોવાથી અ-

કહ્યાણની ઇચ્છા કરનારા તેનોજ આશ્રય ગ્રહણ કરે છે. લગવાને પણ ગીતામાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું સાધન—

તદ્વિદ્વિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા ।

ઉપદેશ્યન્તિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ॥ (૪-૩૪)

—આજ બતાવ્યું છે. આ અનુભવસિદ્ધ તરવ અનુસાર જનાઈન સ્વામીના ચરણો પાસે રહેવાથી એકનાથ મહારાજ-ને સહેજેજ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. આ બ્રહ્મજ્ઞાન તેમને ધર-આંગણાની રમત જેવું થઈ ગયું. તેમણે પોતેજ કહ્યું છે કે—

પોતાની સુક્રિતની ઉપેક્ષા કરીને એકનાથે જનાઈનની ભક્તિ કરી. તેમનાજ પ્રસાદથી લગવાનને મળવું એ તેમને માટે રમત વાત જેવું બની ગયું. તેઓ લગવતપ્રાપ્તિનો ઠોઠ પણ ચત્ત કરતા નહોતા, છતાં પણ લગવાન પોતે તેમના ધરમાં પ્રવેશ કરીને સુકામ લગાવતા હતા.

આ ગુરુભક્તિનોજ મહિમા છે કે લગવાન સર્વાંગથી પોતાની મહત્તાને બૂલીને અહીં રમી રહ્યા છે.

(શ્રીનાથ ભાગવત, અધ્યાય-૧૩)

કેવો વિલક્ષણ આનંદાનુભવ છે ! એકનાથ મહારાજ કહે છે કે, લગવાન મારી ભક્તિ ઉપર એટલા બધા મોહિત થઈ ગયા કે મારા અંતઃકરણમાં પ્રવેશીને રાત-દિવસ રમકડું બનીને રહી છે. આગળ તેમણે કહ્યું છે કે ‘ગુરુસેવાથી ભક્તિનો બંધાર મારે માટે ખુલી ગયો અને હવે કલિયુગનું ૧૯૫ મામો ઉપર ચાલી રહ્યું નથી.’ આ તેમણે પોતાના અનુભવના બાજુ ઉપર કહ્યું છે. ‘જ્યાં સ્ફુટસ્ફુટપા હાથ-ના આવી જાય છે, ત્યાં ભક્તિનો બંધાર ઉઘટી જાય છે. ત્યારે કલિયુગ જેવોજ નથી. એ છે. પછી જવ-જવ મારા માટે પડવાનું છે. એ છે—’

તે કહે છે ના ? એવું નથી. એને એકનાથ મહારાજ કહે છે, તેમણે કલિયુગનું ૧૯૫ મામો ઉપર ચાલી રહ્યું નથી. આ તેમણે પોતાના અનુભવના બાજુ ઉપર કહ્યું છે. ‘જ્યાં સ્ફુટસ્ફુટપા હાથ-ના આવી જાય છે, ત્યાં ભક્તિનો બંધાર ઉઘટી જાય છે. ત્યારે કલિયુગ જેવોજ નથી. એ છે. પછી જવ-જવ મારા માટે પડવાનું છે. એ છે—’

ઝોનાથ મહારાજ પૂર્ણ પામ્યા. તેમનું ચરિત્ર તે: જ
જ મમાસ મયુ. આથી આગળનું ચરિત્ર તે: માત્ર તે:
સીતાજી છે. જાતિગતમાયણમાં તેમણે કહ્યું છે કે 'જ
દંનને ઝોનાથના રૂપમાં જોવા જોઈએ અને ઝોના
જનાદંનના રૂપમાં જોવા જોઈએ. સ્વરૂપ જાત્રે એકજ છે, મ
નામજ બિન્ન બિન્ન છે; મનન્યશરણ આજ સ્થિતિનું ન
છે.' મનન્યશરણ-એકત્વ જોનાથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું
કર્તવ્ય જાણી રહેતું નથી. એકત્વમાં સ્થિત આસન કરે
જેઠા પછી દયા, દામા, શાંતિ અને અમતા વગેરે ગુણો સ
બાવિકપણે આવી જાય છે. સંસાર આ ગુણોનેજ જ
છે, પરંતુ આ ગુણ જે ગુરુદ્વપાજન્ય એકત્વના અર્થમાં
ભવના જાણ્યંગ છે, તેનો મમં દોષ વિરલાજ લણે છે
એકનાથ મહારાજના ગુરુપ્રસાદના જે અખંડોનો ભાગ
અહીં આપીને આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીએ છીએ.

(૧)

“ સફુરુ મારા આનંદના આગર છે, તેઓ મારા ત્રણે
લોકના આધાર છે. સફુરુ સ્વામી સ્વયંપ્રકાશ છે, તેમની
આગળ સૂર્ય-ચંદ્ર કીલ્કા પડી જાય છે. સફુરુ આગળ
વેદ મૌન થઈ ગયા, શાસ્ત્ર ગાંડાં બની ગયાં અને વહી
પણ જાંધ થઈ ગઈ. જેના ઉપર સફુરુની કૃપાદષ્ટિ પડે
છે, તેની દષ્ટિમાં સમસ્ત સૃષ્ટિ શ્રીરગમય બની જાય છે.
મારા ગુરુ, મારા સ્વામી, મારા પ્રભુરાયજી મને લક્ષ્મણ
આપે છે, જૂમિને શુદ્ધ કરીને તેમાં જ્ઞાનગીજ વાવે છે,
કે જેનાથી તે અદ્વૈત ઉત્પન્ન થાય છે, જેમાં હું-તું
મારા-તારાનો કોઈ ભેદ નથી. ધન્ય છે ગુરુમહારાજ
જેમણે પ્રહ્લનાં દર્શન કરાવ્યાં, અખંડ નામસ્મરણ કરાવે
છે. મારા ગુરુ મારે માટે તો મારી માતાજી છે. તેમની
એ કૃપાની છાયાનું પણ વર્ણન હું શું કરું, કે જેનાથી
દાસનું મન ગુરુના ધ્યાનમાં લાગી ગયું, ગુરુનાં ચરણોમાં
લીન થઈ ગયું. જનાદંનમાંજ તે પરપ્રહ્લને જોઈ લીધા
તેથી જીભ ઉપર હમેશાં તેમનુંજ નામ રહે છે.

(૨)

“સદ્ગુરુનાં ચરણોનો લાલ જોને મળી ગયો, તે સંસારથી મુક્ત થઈ ગયો. તેનું ચિત્ત બ્રહ્માનાજ રંગમાં રંગાઈ ગયું. વિષય તેને માટે રહ્યાજ નહોતા. તેમના મનમાં દ્વેતા-દ્વેતભાવ નથી, જગતમાં સર્વત્ર આત્મસ્થિતિનોજ ભાવ જોતપ્રોત ભરેલો છે. સદ્ગુરુની પણ એ કૃપાજ છે કે એમણે મારે માટે બ્રહ્માનંદ યુગમ કરી દીધો. એજ સદ્ગુરુનું પૂજન આ મન હમેશાં કર્યા કરે છે, તેથી તેનું સમાધાન થાય છે. ત્યાં સમસ્ત કલ્પનાઓ લય પામી જાય છે, ઇન્દ્રિયો ગિચારી ત્યાં શું કરી શકે ? આંતરિક ઇન્દ્રિયો પણ કંઈ કરી શકતી નથી, ચારે શરીર ત્યાં નકામાં થઈ જાય છે. જ્યાં મન, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ લીન થઈ ગયા, તે સુખનું વર્ણન કોઈ શું કરે ? ત્યાં તો વક્તા, વાચ્ય તેમજ વાચનની ત્રિપુટીજ ક્ષીણ થઈ જાય છે. હવે તો આ જગતના અંધકારનો અસ્ત થઈ ગયો, સમસ્ત સંસાર મૂળ સહિત પ્રકાશમય બની ગયો. સદ્ગુરુની કૃપાથી શિવ-શિવના બેદ રહેનાજ નથી, ‘एकमेव ब्रह्म द्वितीयो नाम्नि’ થઈ જાય છે. જ્યાં કોટિકોટિ આનંદ વસે છે, તે આનંદ અંગે ભોગવી રહ્યા હોય. હું તો બ્રહ્મગુખથી સંપન્ન થઈ ચૂક્યો, પરિપૂર્ણ બ્રહ્મને અનુભવી ચૂક્યો. સમસ્ત પ્રપંચ છોડીને શુદ્ધચરણાનું જ હમેશાં ધ્યાન કરવું જોઈએ. પ્રપંચ છોડીને જોવું જોઈએ કે, શું કેવી રીતે મિલ્યા છે; પરંતુ પાછાં મનુષ્ય તો રહેવાજ જોઈએ. જેને મનુષ્યનો આય મળ્યો, તેનું કલિનુષ્ય હોઈજ અલિન કરી શકતા નથી. એકનાથ જન દેવ ગુરુના ચરણોના મલક મલકે નથી. ”

મહારાજ વિષે યોડીક વાતો

સાગુણ ઉપારાઃ પરમહિત, નિરત નીતિ દઃ નેમ;
તે નર પ્રાણસમાન મમ, ઇતંકે દિનપદ મમ
(ગોસ્વામી તુલસીદાસજી)

એકનાથ મહારાજના ચરિત્રમાં જ્યાં જે પ્રસંગો વે
વાતો કહેવામાં આવી છે, તે સિવાય બીજી ક્ષણી મનોરમ
કથાઓ છે, કે જેનો સંગ્રહ એક સ્વતંત્ર અધ્યાયમાં કરવો
આવશ્યક જણાય છે. મહારાજમાં એકનાથ મહારાજના
સંબંધમાં જેટલી ને જેવી અમતકારપૂર્ણ વાતો પ્રસિદ્ધ છે,
તેટલી બીજા કોઈ પણ મહાત્માના સંબંધમાં નથી. ગૃહ-
સ્થાશ્રમમાં રહેતાં છતાં એકનાથ મહારાજને એવા જોગ
પ્રસંગો સામે થવું પડ્યું છે, કે જ્યાં તેમના વિદ્વદ્
ધૈર્ય, શાંતિ વગેરે શુભ પ્રગટ થાય છે. આવું ધૈર્ય અથવા
આવી શાંતિ સામાન્ય રીતે કોઈનાયે આચરણમાં જોવામાં
આવતી નથી. તેમની દષ્ટિ સમદષ્ટિ હતી. પ્રાણી, આંડાળ,
અથવા બધા તેમને એકસરખા જ દેખતા હતા અને એક
તથા વેશ્યાને પણ કૃતાર્થ કવામાં તેમણે કંઈ બાકી રાખ્યું
નહોતું. પ્રાણિમાત્રમાં ભગવદ્ભાવ રાખતાં તેઓ જે
કહેતા તેવું જ આચરણ કરતા હતા. વર્ણાશ્રમ ધર્મને તેમ
કોડ્યો નહિ અને જૂતદયાના ભાવને પણ તેમણે દબાવ્યો
નહિ—બળેની સમાન સ્થિતિમાં તેઓ રહેતા હતા. નિંદા
મને દુહોને માટે કોઈ કઠોર ચબ્દ કહીને તેમણે તેમના
પર્યે ધુણા દર્શાવી નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ તેવાઓ
સમાજે લાવવા માટે તેમણે બારે કદ ઉઠાવ્યાં. એકે

જગાતણી મોઝા મમમ મુખી તેની રાદ જોતા જોતા ત્યાં
 ઉભા રહ્યા. મોઝી તાર પછી ૧૮ મેડને તેના આવવાનું કંઈ
 બિલન જણાવું નહિ, ત્યારે આનંદ નાદયા. એક વાર તે
 યવન અત્યંત ઉન્મત્ત થઈને મહારાજા જેટલી વાર સ્નાન
 કરીને આવે તેટલી વાર તે યુકતોજ રહ્યો. તે યુકતો જરૂર
 અને મહારાજા સ્નાન કરતા જાય. કહે છે કે, આ પ્રમાણે
 એકસો મે આઠ વાર બન્યું ! તેમ છતાં પણ મહારાજાની
 શાંતિનો ભંગ થયો નહિ ! ઉન્મત્ત ક્રોધ અને શાંત સ્થિ-
 ત્વતાના આ ઢંઢને જોવા માટે ત્યાં હાજરો લોકો એકર
 થયા હતા. અંતે તે યવન યાદી ગયો ! શરમાયો ! મહા-
 રાજાનાં ચરણોમાં આજોટયો. તેણે મહારાજાના મહાત્મા
 પગાની પગીજ સ્તુતિ કરી. આમ છતાં પણ તે પોત
 મસ્તીદ અને ચાર વાર નમાજ પઢવાની તારીફ તો કરતે
 રહ્યો. ત્યારે મહારાજા હસીને કહ્યું—

મસ્તીદને હીજે અદલાહ ખરા, તો ઓર સ્થાન ક્યા ખાસી
 ચારોં વક્ત નમાજોં કે, તો ક્યા ઓર વક્ત હૈં ચારોં કે
 એકા જનાઈન હા ખાંદા, જમીન આસમાનભર ખુશ

તાત્પર્ય કે, અહાહ અથવા પરમાત્મા કોઈ એક જગા
 માંજ બાંધાઈ-ભરાઈ રહેલા નથી, તેજો તો સર્વત્ર મોહુ
 છે; સર્વવ્યાપી, સર્વજ્ઞ અને સર્વસાક્ષી છે. સૌ કોઈના છે,
 બાધાના હૃદયમાં છે અને તેમની યથાર્થ સ્તુતિ એજ હોઈ
 શકે કે, મનુષ્ય તેનું અખંડ સ્મરણ કરે. સર્વ કંઈ તેજ
 કરે છે, એ જાણવું અને નિરભિમાની થઈને રહેવું. યવન
 જાણ્યું કે, એકનાથ મહારાજ મહાન ઓલિયા-સત છે,
 ત્યારથી તે તેમની સાથે ઘણાજ વિનય અને નમ્રતા
 પૂર્વક વર્તવા લાગ્યો.

૨-શાંતિનો ભંગ કરનારને રૂ. ૨૦૦ ઇનામ

પેઠણમાં એકનાથ મહારાજના નિંદકો અને ઈર્ષાંક
 ઓ જે દ્વારા પર એસીને ગરખાં મારવા હતા અને મહા-
 રાજાની કુર્બાની કરવા નાખર રહેતા હતા, તે અજૂરો પુર

ચોતરો' નામે ઝોળખાતો. હજુ પણ પૈઠણમાં આ સ્થાન પ્રસિદ્ધ છે. મહારાજનું કીર્તન સાંભળીને જેમના પેટમાં દુઃખવા લાગતું એવા કેટલાક અભાગીઆ પૈઠણમાં હતાજ. એ લોકો આ ચોરા પર બેઠા બેઠા તળાફ, ગાંજે વગેરે ઉડાવતા અને રાત્રે ખાર-એક વાગ્યા સુધી ત્યાંજ બેઠાબેઠા ગંછપો, શેતરંજ વગેરે રમતા હતા. વિના કારણ હસવું-હસાવવું, ગપ્પાં મારવાં, મસ્કરીઓ કરવી, નિંદા કરવી, કાવત્રાં રચવાં, સ્ત્રીઓ વિષે ગમે તેવી ગંદી વાતો કરવી, કોઇને કોઇ ઉપદ્રવ કરવો-એકની ટોપી ખીલતને માથે ને ખીલની ત્રીલતને માથે આ પ્રકારનાં નકામાં તોફાન કરવાં, આ બધું ત્યાં થયા કરતું હતું. આથી એને 'કુચર ચોતરો' (ચોવટ ચોતરો) કહેના હતા ! શુંડાઓના આવા અદા-ધોરા બધાંજ શહેરમાં અને ગામોમાં ફાયજ છે. એક દિવસ આ દુષ્ટ માણસો રાત્રે તેમના નિત્ય નિયમ મુજબ પાતાની મોજમાં મશગુલ હતા, એટલામાં એક આદાણુ મુસાફર ત્યાં આવી પહોંચ્યો. પિણુ બસા અને વિદાન માણસોનું સ્થાન હોવાથી એ આદાણુ ત્યાં સીધી પ્રાસાધી આવ્યો અને કે ઊકારના જનોઈ માટે ત્યાંથી ભો-ગંગા રૂપિયા મળી આવશે. દુર્ભાગ્યે તે સીધી પહોંચેલા આ મુસાફર પચ્ચ પહોંચ્યો અને તેને સીધા લોકોનાં દર્શન મળ્યાં. પ્રદા પણ કોઇ વૃદ્ધોજ માણસ હતા એ સુઝાવેલો તેને કહ્યું- 'અહીં સીકનામ નામના એક મેટ. જાણનારો તે પાણનાં છે. તેમને હજી કોઇ ને નહીં જાણે. જો તેને જોઈશો તો તેમને સુલે કર. તો મને તમારો કૃતજ્ઞ છું.' તે પછી તેમણે તેમને સુલે કરવાની તકનીક બતાવી.

નજીકજ નજી પડેલાં ગોઠા અને ગેકનાથ સ્થાનમાં તેમના :
 નામી દર નદિ કે તેમની પામે પણ નદિ, પરંતુ તે
 ગોઠામાં જઈને જમી ગયો. તે ગમજતો હતો કે,
 ગેકનાથને ક્રોધ આવ્યા વિના રહેશે નહિ. પરંતુ શાં
 સાગર અને વિશ્વના મેરુ ગું એથી ગુસ્સે થાય ?
 હસીને તે પ્રાદાણ મહારાજને કહ્યું કે, આપનાં દર્શ
 મને પહોંચા આનંદ થયો, મગવા માટે તો પણ મા
 આવે છે; પરંતુ આપનો પ્રેમ કંઈક વિચિત્ર છે.
 પરમાં જેવો પગ મૂક્યો કે તરતજ મને આપને મ
 ની ઉત્કંઠા થઈ હતી તે સાચેજ આપના પ્રેમનોજ પ્ર
 છે.' આ પ્રમાણે પ્રાદાણનો પહેલો ઘા ખાલી ગયો.
 માન્યું કે, માગલો કંઈક જુદોજ છે. પરંતુ એને
 રૂપિયાનો લોભ હતો. તેણે ફરી એક વાર પ્રયત્ન કરવ
 નિશ્ચય કર્યો. એકનાથ મહારાજ સ્નાન તથા સંધ્યા વગે
 થી પરવાર્યા હતા, મધ્યાહન ભોજનનો સમય હતો. ભોજ
 માટે તે પ્રાદાણનું આસન મહારાજના આસનની પાસે
 મૂક્યું હતું. પતરાળાં પીરસાયાં. ઘી પીરસવા ગિરિભાઈની પ
 આવ્યાં અને પ્રાદાણની આગળ પડિયામાં ઘી પીરસ
 લાય છે, તેવામાંજ પ્રાદાણ ફેંદીને ગિરિભાઈની પ
 પર ચઢી બેઠો. ત્યારે મહારાજ કહે છે કે 'એ જરા સંભ
 ળજે કે પ્રાદાણ ક્યાંક નીચે પડી ન જાય !' ગિરિભાઈ
 પણ એકનાથ મહારાજનાંજ ધર્મપત્ની હતાં. તેમણે વિનં
 કરતાં કરતાં જવાબ આપ્યો:—'કંઈ હરકત નથી, હું
 પાંડિતને (પુત્રને) પીઠે વળગાડીને કામ કર્યા કરવાની મં
 ટેવ છે ! હું બહા આ મારા બીજા જાળકને નીચે કેમજ
 પડવા દઈશ !' આ બધું જોઈને પ્રાદાણના તો હાથજ
 ઉઠી ગયા, તે નીચે ફેંદી પડીને એકનાથ મહારાજનાં ચર
 ણોમાં પડ્યો. મહારાજ તેને ઉઠાડ્યો. પ્રાદાણે જમી હા
 કત કહી ચંબળાવી અને પોતાના જસો રૂપિયા ગયા,
 વાતનું દુઃખ પણ દર્શાવ્યું; ત્યારે એકનાથ મહારાજે તે
 કહ્યું કે "જો એમજ હતું તો મનેજ પહેલેથી કહી કે:

ભોજન કરીને ઘણાં નૂન મળ્યાં. જેની મધ્ય પડ્યું
 હાંબ હતી, તેજ ભોજન તેમને, તેમની શ્રીઓ અ
 કેને પણ પેટ ભરીને પ્રાપ્ત થયું. એ ભોજનથી તર
 ગિરિજાનાં દાદિંદ પ્રમપૂર્ણ ગ્રાહી માંભગીને
 ભેના અનસારમા અત્યંત પ્રસન્ન થયો. તેમને પાત
 નિદાય કયાં પછી ગિરિજાનાં ઘર-આંગણુ બધું
 રવરવ હતું, વાચણ ગાદ કયાં અને બધી સામગ્રી
 એકત્ર કરીને રસોઈ બનાવી; પરંતુ નોતરેલા જા
 ન્યારે આ બધી વાતની ખજર પડી ત્યારે તેમણે
 કયો કે ‘અમને આમંત્રણ આપીને જેણે અનાદિ
 અરપૂર્યોને ભોજન કરાવી દીધું. તે જાદુ માણસને ત્ય
 હદી પણ અત-જાજ લઈશું નહિ.’ કેટલાક બ્રાહ્મ
 એકનાથ મહારાજના ઘરના આંગણુમાં જઈને ગરે
 બકવા પણ લાગ્યા. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે ‘તમે
 છોના આચારનો લોપ કયો છે, અને વર્ણસંકરતા ય
 છે. તમે અમારા પહેલાં અત્યંતને ભોજન કરાવી દી
 શું તમારા બાપદાદા અત્યંત હતા? કયાં ભાતુદાદ
 કયાં તેમના કુળમાં આગ લગાડવા ઉભો થયેલો આ
 ગાર!’ વગેરે વગેરે. નાથ તેમના આગળ આવીને
 રહ્યા, ઘણી ગંભીર શાંતિપૂર્વક હાથ ભેડીને તેમણે વિ
 કરી કે, પહેલાં રસોઈ તો આપનેજ માટે કરી હતી, પ
 તેની વાસ અત્યંતને આવી. આણું ઉચ્છિદ્ર અત્ર આ
 કેવી રીતે ખીરસણું? તેથી આ અત્ર તો એજ લોકે
 ખીરસી દીધું અને આપને માટે ફરીથી બધી સામગ્રી એક
 કરીને ભોજન તૈયાર કર્યું છે. તો આપ ક્ષમા કરીને આ
 સ્વીકાર કરો.’ પરંતુ એ બ્રાહ્મણોએ આ વાત માની નહ
 અને તેઓ કથવાતા કથવાતા પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા
 આથી નાથ ઘણા ચિંતાતુર બન્યા. તેમને ત્યાં શ્રીખરિશે
 રહેતો હતો. તેણે તેમને કહ્યું: ‘આપ કંઈજ ચિંતા ન
 કરો, પતરાળાં ખીરસા, આપના પિતૃઓ પોતેજ આવીને
 ભોજન કરવા બેસશે.’ આ પ્રમાણે પતરાળાં મુકાબાં

‘પધારો’ કહેતાંજ સૂર્યનારાયણ, ચક્રપાણિ અને ભાનુદાસ ત્રણે પિતૃઓ આવીને હાજર થઈ ગયા. એકનાથ મહારાજે અત્યંત લક્ષિતથી તેમની પૂજા કરી અને ભોજન પીરસ્યું. ત્રણે પિતૃઓ તૃપ્ત થયા અને આશીર્વાદ આપીને અંતર્ધાન થઈ ગયા. આ પ્રમાણે એકનાથ મહારાજે યથાર્થ પિતૃ-તપંબુ કયું. પછી તો નાતરેલા બ્રાહ્મણો પણ મોજથી ત્યાં આવી પહોંચ્યા ત્યારે શ્રીખંડિયાએ તેમને બતાવ્યું કે, મહારાજના પિતૃઓ પોતેજ પધારીને ભોજન કરીને ચાલ્યા ગયા. એ બ્રાહ્મણોએ એઠાં પતરાળાં ભેંયાં, અને શ્રીખંડિયાની વાતને સાચી માની તેમણે એકનાથ મહારાજના સદાચારનું ધ્યાન કર્યું અને માન્યું કે, આ કોઈ મહાન અવતારી પુરુષ છે. ખીજે દિવસે બ્રાહ્મણોએ સભા બરીને સર્વસમંતિથી એવો નિશ્ચય કર્યો કે, એકનાથને પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવીને તેને શુદ્ધ કરીનેજ નાતમાં લેવો. ભરમ, ગોમય, વગેરે ઘોળાવીને તેમને ગંગાસ્નાન કરાવવામાં આવ્યું અને પેદમંત્રો વડે તેમની શુદ્ધિ કરાવી. મગૂર કવિએ એકનાથ મહારાજના આ ‘ભૂતારાધન-યજ્ઞ’નું એ આચાર્યનામા પાઠ નુંદર વર્ણન કરીને કહ્યું છે કે, આ પદ્મ મમદશી દેવકનાથ સિવાય આણું શીલ-ચારિત્ર્ય આ દોષમાં પીલવેલાં માટે ત્રાં, કાળમાં પણ દુર્લભ છે.

૪-૬૯વત્ સ્વામી

૬૯વત્ સ્વામી નામના સ્ત્રી
 રોગો રૂપો. તેનો નામજીવિત કાલ

સ્વામીને માન આપવા ને વંદન કરવા લાગ્યા. યોગ
નાથી અનેક પ્રકારની મિદિઓ પ્રાપ્ત થાય છે એમ
નથી, પરંતુ આ મિદિઓ પરમાર્થમાં બાધક કે
તેમી ભગવાનના બળમાં એ મિદિઓની પાછળ પડત
નાથ ભગવાનના ૧૫ મા અધ્યાયમાં મિદિઓનું
કર્તવ્ય એકનાથ મહારાજ કહે છે કે 'મારે સ્વરૂપ
અદૃશ્ય છે, ત્યાં મિદિઓનો મનોરથ એ તો કેવળ
રંજનજ છે, એમાં પરમાર્થ નથી.' સાધકોનું મન
મિદિની પાછળ પડે છે, ત્યારે ભગવતપ્રાપ્તિમાં ખૂબ
ઘણુ આવે છે. જરાક કંઈક સિદ્ધિ કે અમત્કાર બતા
વાનું કે એમ લાગી જાય છે કે, હવે ભગવાન અ
હાથમાં આવી ગયા અને બહા-લોળા માણસો જે બિ
નથી જાણતા કે ભગવાન શું છે, તેઓ આવી નાની
સિદ્ધિઓ જોઈને એવા મોહિત થઈ જાય છે કે
આવી સિદ્ધિવાળાને મહાત્મા માની લે છે, તેનેજ પૂ
લાગે છે અને સાચા પરમાર્થથી હાથ ધોઈ બેસે
સિદ્ધિઓ સાચા મહાત્માના તાબામાં રહે છે, અને ક
ગૌરવને માટે તેઓ અમત્કાર પણ બતાવે છે. પરંતુ સિ
ઓનું મૂલ્ય કેટલું છે, તે પણ તેઓ જરાજર સમજે
ઘણેભાગે બનાવટી ને ડોળી લોકોજ સિદ્ધિઓની કુ
માંડે છે અને ગરીબોને ઠગે છે. સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી એ
પરમ અર્થહેતુ નથી. અસ્તુ. એકનાથ મહારાજે કંઈ
સ્વામીને કહ્યું કે 'મરેલા ગધેડાને તમે છવાડ્યો એ
થયું નહિ. આથી લોકો તમારી પાછળ પડશે. હવે જે
માણસ મરશે તેના માણસો તમને ઘેરી વળશે અને
મોહમાં પડશે. નામ-આખરૂ ફેલાશે અને પરમાર્થ ર
જશે. યવનો તમને પકડીને કેદખાનામાં નાખશે અને જ
ફેલી થશે. આથી કળિકાળ મહાભયંકર છે એમ જાણી
તમે સમાધિસ્થ થઈ જાઓ, એજ સાર છે.' આ ઉપદેશ
પ્રાપ્ત કરીને દંડવત સ્વામીએ આસન લગાવ્યું અને ભગ
વાનનું ધ્યાન ધરતાં ધરતાં સ્વેચ્છાપૂર્વક દેહનો ત્યાગ કરી

પથી નાથને પણ ઘણાજ સંતોષ થયો. નાથ મહારાજનો આ અતિથિપ્રેમ જોઈને તે ગ્રાહ્યણાએ તેમની પુષ્કળ પ્રશંસા કરી અને કહ્યું કે ‘લોજનાથી’ઓને તૃપ્ત કરનારા આપ જેવાજ ધન્ય છો.’ નાથ જે કંઈ કરતા તે અંતઃકરણ-પૂર્વક કરતા હતા. આર સારા માણસો મને સારો કહે અને પોતાનું નામ ધાય, એવા હેતુથી પણ અતિથિસત્કાર કરનારા માણસો હોય છે, પરંતુ નાથ મહારાજ જે અતિથિ-સત્કાર કરતા હતા તે સ્વધર્મ જાણીને નિષ્કામ બુદ્ધિથી કરતા હતા. તેમનાં જઘાં કાચીમાં અને જઘાની સાથેના સપજા વ્યવહારોમાં તેમનું ‘અંતઃકરણ પ્રેમમય રહેતું.’ ‘આત્મયત્ સર્થ ભૂતાનિ યઃ પદયતિ સ પદયતિ’ આ સિદ્ધાંતને અનુસરતું તેમનું વર્તન હતું. આવો શુદ્ધ જાવ, આવો સાચો પ્રેમ આપણામાં ક્યારે જાગે છે તે તો સૌ કોઈએ પોતેજ જોઈ લેવાનું છે.

૬-વહારીઓનું સન્માન

કોઈ ને કોઈ પ્રકારે લોકો ભગવાનનું નામ સાંભળે, જે માટે નાથ મહારાજે કેટલાક દિવસ મુખી એક ઉપાય કયો કે, જે કોઈ દીર્ઘન માંજળવા આવતું, તેને પોતા બરીને સાકર વહેંચતા હતા. એક વાર વહારી બનિયા તે પુરોષો અને એક સ્ત્રી સાકર મેડવવાની આવડતે મહારાજને ત્યાં આવ્યાં, દીર્ઘન માંજળવાના ત્રિપુરેશ્વરી મેડવા બાદી બીક હતી કે તેમને કપાલ દેવતાની કે કુંડા મેડવાની વગર ન મળતી ! બાદી ને કહેતા મળવા મળે નહીં. મહારાજે ત્યાં જઈને કહ્યું કે ‘તમે કોઈ એક વસ્તુ લઈ જાઓ, જેથી તમે કપાલ દેવતાની કે કુંડા મેડવાની વગર ન મળો !’ બાદી ને કહેતા મળવા મળે નહીં. મહારાજે ત્યાં જઈને કહ્યું કે ‘તમે કોઈ એક વસ્તુ લઈ જાઓ, જેથી તમે કપાલ દેવતાની કે કુંડા મેડવાની વગર ન મળો !’ બાદી ને કહેતા મળવા મળે નહીં. મહારાજે ત્યાં જઈને કહ્યું કે ‘તમે કોઈ એક વસ્તુ લઈ જાઓ, જેથી તમે કપાલ દેવતાની કે કુંડા મેડવાની વગર ન મળો !’

લોકો ચાલતી હતી તેમજ પાતાને પેર નાચ્યા ના
નનો બહારનો દરવાજો ખોલ કરીને ઉઢવ થયા
ખિલાનું પામરવા તેમના મૂરાના રથને ગયા, ત્યા
ને શ્રીપુરુષોને નરકોરાં યોગાવતાં ગમે તેમ પડે
ઉઢવે ખખડાટ કર્યો ત્યારે નાથ તે યોગશ્રમાં આ
એ લોકો પણ જાગી ઉઠ્યાં. ઉઢવ કોપાવેશ્રમ
મારવા તત્પર થયા, પરંતુ નાથે તેમને હાથ પા
ખેંચી લીધા ને વડારીઓને અત્યંત પ્રેમથી પૂછ્યું
સરથ નિદ્રા આવી હતી ને ? ઉઢવે તેમને નકામ
હયા ! તમે સૂઈ જાઓ, આરામથી સૂઈ જાઓ. હ
કોઈ જગાડશે નહિ અને કોઈ ગુસ્સે પણ નહિ
સવારગુપ્તી આનંદથી સૂઈ રહો.' આ સાંભળીને વ
પણા ચરમાઈ ગયા, નાથનાં ચરણોમાં ઢળી પડ્યા
રાત વીતી ચૂકી હતી, તેથી નાથે તેમને આખી રાત
ત્યાંજ રાખ્યાં અને બીજે દિવસે તેમને લોગન ક
પુરુષોને ધોતિયાં અને શ્રીને સાડી આપીને વિદાય
અહો ! વિદાય થતાં થતાં નાથને માટે એ વડારીઓ
માં કેવા કેવા ભાવો જાગ્યા હશે !

૭-ગધેડાને પ્રાણુદાન

કાશીની યાત્રા કરીને નાથ મહારાજ રામેશ્વર
હતા. રામેશ્વર નજીક પહોંચ્યા ત્યારે ઉઢવ વગેરે
પાછળ આવતા હતા, અને નાથ ભગવચ્ચિંતન કરતા
આગળ આગળ ચાલતા હતા. એવે સમયે પાસેતા
મેદાનમાં નાથ મહારાજે એક ગધેડાને તરફડાટ
લેયો. તેઓ તેની પાસે ગયા અને જોયું તો ગધેડો
વિના તરફડતો હતો. આથી તેમણે તરત પાતાની કાવડ
પાણી લઈને તેને પીવડાવ્યું. પાણી પીતાંજ ગધેડો ઉ
અને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. ઉઢવ વગેરે લોકોએ પાસે
મહારાજને પ્રયાગનું જળ ગધેડાને પાતાં લેવા, તે
મનોમન એ માણસોએ વિચાર્યું કે, પ્રયાગનું ગંદ

નકામુંજ ગયું અને યાત્રા પણ નિષ્ફળ ગઈ. ત્યારે નાથ
મહારાજે હસીને એ લોકોને કહ્યું કે “લલા માણસો !
વારંવાર સાંભળો છો કે ભગવાન સર્વ પ્રાણીઓની અંદર
છે, છતાં પણ આવા ગાંડા શામાટે જનો છો ? વખત પર
યાદ ન આવે તો તે જ્ઞાન શા કામનું ? પ્રસંગ પર કામ ન
આવ્યું એ શું જ્ઞાનનું લક્ષણ છે ? આ મચ્છર છે અને આ
હાથી, આ ચાંડાલ છે અને આ ગ્રાહણ, આ ગાય છે અને
આ ગધેડો આવા આવા ભેદ શું આત્મામાં પણ છે ? મારી
પૂજા તો અહીંથીજ શ્રીરામેશ્વરને પહોંચી ગઈ. ભગવાન
સર્વગત અને સર્વરૂપ છે. ભગવાનથી કોઈ પણ જગા શું
ખાલી હોઈ શકે છે ? દેહનેજ જુઓ તો રાતનો દેહ અને
ગધેડાનો દેહ એકસરખાજ છે. ઈંદ્ર અને એક દીડી જાને
દેહભાવે સમાનજ છે. દેહમાત્ર નાશવંત છે. પ્રજ્ઞાથી તે
દીડીપયંત જધાનાં શરીર નાશવાન છે. શરીરનો પડો
દૂર કરીને જુઓ તો સર્વત્ર ભગવાનજ દેખાયો. ભગવાન
નિવાય ખીલું છેજ શું ? ખાતાની દિદિ ચિન્નય હોય, તો
સર્વત્ર ચૈતન્યજ છે. ચૈતન્ય ત્રિવાય ખીલું કંઈ પણ નથી.”
નાથના આ શબ્દો સાંભળીને ઉદ્ભવ વગેરેને મહારાજના
નમદલીપાણનું એક વાર દરીયા કમરપુ થઈ આવ્યું. મહા
દેવિએ કહ્યું છે કે, એકવાર નરના મોંઘાને જે દેવ
જગદેશ્વરી પાણી પાડું, તેનું ને નાકમાં નાકમાં
‘મહાદેવ’ બોલનું પાડા-૧૯૪૪ પૃ. ૫.

८-विष्णुस्तद्वसनाननो पाः

1. 1991年12月1日，中国工商银行总行批准，将本行在总行及各地分支机构的人民币存款利率，由中国人民银行规定的利率上浮10%。

તાથી આપના, તે મોઝાક તેને પાઠ કરાવના અને પછી બીજા મોઝાકનો પાઠ આપના. આવો કમ રાખ્યો હતો. એમ કરનાં કરનાં તેને અનાયાસે સમમ વિપ્લુત્તદસનામ કંઈયે મળે નવાં; ત્યારે તેને કહ્યું કે, આનો રોગ પાઠ કર્યો કરે પછી મોઝાક દિવસ બાદ એકનાથ મહારાજે તેને એક આમ્રન સીખવું અને નિત્ય 'બ્રાહ્મચર્ય'માં રહ્યા કરીને આમ્રન લગાવી એના દશ પાઠ કરવાનું કહ્યું. આ રીતે એની વાણી ઉપર કંઈક એવા અંકાર પડ્યા કે મૃત્યુકાળે તે અશ્વ-વિત વાળીથી વિપ્લુત્તદસનામનો પાઠ કરતો રહ્યો. તેના પ્રાણ અનાયાસે નીકળ્યા અને તે પોતે વિપ્લુત્તોકને પામ્યો.

૬-વેશ્યાનો ઉદ્ધાર

પૈકળમાં એક વેશ્યા ઘણી ચતુર, મુંઠર અને તૃણ-ગાયન વગેરેમાં પારંગત હતી. નાથ મહારાજને ત્યાં શ્રી-હરિ-કીર્તનાદિતું શ્રવણ કરવાને માટે ગમે તે જઈ શકે, કોઈને પણ મનાઈ નહોતી. આ વેશ્યા પણ મહારાજના ભાગવત-પુરાણ સાંભળવા જતી હતી. તેનો ધંધો ખરબચડો હતો, અને દુરાચાર વધારનારા ધંધાને કોઈ પણ સાથે કહી શકે નહિ; પરંતુ એટલું કબૂલ કરવું પડ્યું કે, તેના હૃદયમાં પણ ભગવાન પ્રત્યે પ્રેમ હતો. નાથ મહારાજની અમૃતમય વાણીથી જ્યારે ભાગવતના આઠમા અધ્યાયમાં 'પિંગળાખ્યાન સાંભળ્યું', ત્યારથી તેની ચિત્તવૃત્તિમાં પરિવર્તન થઈ ગયું ! જે દીનદીન પુરુષોને માત્ર ધનને માટે આ શરીર વેચવું પડે છે, તેઓ સઘળા નાથ મહારાજના કથન અનુસાર કેવા "કંબુસ છે કે તેમનાથી ધન પણ અપાતું નથી;" કેવા "હર્ષણ છે કે તેમનાથી કામચાલ નાની તૃપ્તિ પણ થતી નથી;" કેવા કપટી છે કે "દેવનાથી સાચો પ્રેમ કરવાનું પણ જાનતું નથી;" બીજું કે "જમે તેમ પણ "ફરીથી મળવાની પણ ના પાડે છે." એજ તે મનોમન વિચાર્યા કરતી હતી; પરંતુ પિંગળાખ્યાન પેઠે તેના મનમાં પણ વૈરાગ્ય થઈ આવ્યો. મનુષ્યનું ધર્મ

હતો, તેની આંખે જાણુ નોક પૂર્ણ હતો, (રંગેઈ
જીનને ચિતારની અને ગુણોજિત કરવી એને એ
કહે છે.) આ જાણુ પર તેણે મહારાજને બેસા
પાતે બોરડાના ગારજી આગળ અટકાવિક બાં
ચિત યની ડીની રી. તેના મુખમાંથી ચુકો નીક
મહારાજ પાતુ મોન રના. અધીં ઘડી શાંતિ છ
કોઈના મુખમાંથી કોઈ ચુક નીકળ્યો નહિ. “
મહાત્મા અને ક્યાં આ મહાપાપિની ! તેમ છતાંયે
કરતાંજ તેઓ અદીં આવી ગયા, એ એમની કેટ
દયા છે !” એમ વિચારતાં તેનો કંઈ રૂધાઈ ગયો.
યતાંજ જેમ સમસ્ત અંધકાર નાશ પામી લય
પ્રમાણે નાથ મહારાજના હર્થન માત્રથી તેના
અધીં પાપ-વાસનાઓ નાશ પામી ગઈ. અને સાચો
તાપ થયો છે અને એના હૃદયમાં સાચો જગતપ્રેમ
કે, એ જોઈને મહારાજના ચિત્તમાં દયા આવી ગ
તેમણે તેને ધીરજ આપી. તેનાં નેત્રોમાંથી અખંડ
માસ વહેતી હતી અને સાચે સાચે સમસ્ત પાપ
જતાં હતાં. તેને શુદ્ધ જોઈને મહારાજે ‘સમ-કૃષ્ણ’
મંત્રનો ઉપદેશ આપી તેને સત્કર્મનો કેમ જતાવે
પ્રમાણે પોતાની જીવનચર્યા બનાવીને તે દશ વર્ષમાં
વિમળ-શુદ્ધ બની ગઈ કે મૃત્યુસમયે શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપ
અને ‘કૃષ્ણ કૃષ્ણ, જય કૃષ્ણ કૃષ્ણ’ મંત્રનો ઘોષ
કરતાં તેણે ઘણી શાંતિથી દેહનો ત્યાગ કર્યો.

૧૦-ચોરોનો સત્કાર

એકનાથ મહારાજને ત્યાં એક દિવસ રાત્રે હરિકી
ચલું હતું, ત્યારે ત્રણ ચોર ઓતાઓના ટોળામાં એ
વિચારથી પેસી ગયા કે કીર્તન સમાસ થયા પછી ન
લોકો પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા જશે, ત્યારે આપણ
કરીશું. આ લોકો લાગ જોઈને એક જગાએ છુપાઈ
હતા. કીર્તન સમાસ થયું અને સૌ લોકો પોતપોતાને

આદ્યા ગયા. જે વાગ્યાની લગલગ ચોરોએ પોતાનું કામ શરૂ કર્યું. કપડાં-લત્તા અને થોડાંક સારાં વાસણો જે હાથ લાગ્યાં તે તેમણે પાછલા બારણા પાસે લાવીને મૂક્યાં, દરવાજો ખોલીને બહાર નીકળવા તૈયાર થયા, પરંતુ જે કંઈ મળે તે લઈ લેવું એવા લોભથી ધીમે પગલે ઘરમાં આમ તેમ શોધવા લાગ્યા. શોધતાં શોધતાં દેવસ્થાન પાસે પહોંચ્યા, ત્યારે જોયું તો અંદર એક દીવો ધીમે પ્રકાશ ફેલાવી રહ્યો છે અને એકનાથ મહારાજ આસન ઉપર બેસીને સમાધિના આનંદમાં મગ્ન છે. આ દૃશ્ય એક વાર તેમણે જોયું અને તેમની દષ્ટિ નાશ પામી ગઈ. પછી તેમને કંઈ પણ દેખાયું નહિ. કંઈ સૂઝતું જ નહોતું. આગલો કે પાછલો કોઈ દરવાજો જ મળ્યો નહિ. આંધળા બીંત જેવા તેઓ આંખમિંચામણી રમતા રમતા એ વાતોનો ઉપર પડ્યા અને નાથ મહારાજ દેવસ્થાનમાંથી બહાર નીકળ્યા. ચોરોએ મહારાજને જોયા હતા તેથી તેમણે એમ માની લીધું કે, આવ્ર મહાત્માના પ્રભાવની અને આંધળા મર્દ ગયા છીએ. તેઓ મહારાજનાં ચરણોમાં ઢળી પડ્યા અને રહેવા લાગ્યા. એકનાથ મહારાજે તેમની આંખ ઉપર હાથ ફેરવ્યો એટલે એમને પટેલાંગી જેવું કે નાથ લાગ્યું. ચોરા તો આ અમરબાર એટલે જ નહિ કે રહ્યો, તેમની પુલિ પાળ પતટાઈ ગઈ. તેમણે મહારાજને કહ્યું કે 'અમે ચોર છીએ અને ચોરી કરીને આ કામ કર્યું છે.' મહારાજે કહ્યું કે 'તેમણે કહ્યું કે અમે ચોર છીએ અને ચોરી કરીને આ કામ કર્યું છે.'

અને કરીશું. 'આમ કરીને નામ મહારાજે પાતાની વીંટી
કાઢીને તે પક્ષ તેમના તરફ ફેંટી લીધી. મહારાજના આ
નિષ્કપટ સૌજન્યથી તે મારો અત્યંત ચક્રિત થયા અને
જાતી જિયેલ નમ્ર જાતી ગયા. દુર્જન માણસે પણ સજાને-
ના વ્યવહારથી સમજાત અને છે. અનેકવાર આપણી દુર્જ-
નતાથીજ ચંચારમાં દુર્જનતા વધે છે. સૌજન્યનો વહેચર
ભેળને પણ જો દુર્જન ન થોતે, તો તેમની દુર્જનતાને
કોઈ ઇલાજના આ મૃત્યુકોકમાં નથી, એમજ કહેવું પડશે.
પરંતુ જગમાં જેવી મોટી શિતાઓને-ખડકોને તોડવાની
તાકાત છે, તેવીજ તાકાત સૌજન્યમાં દુર્જનતાને છત-
વાની છે. પરંતુ સૌજન્યના આ સામર્યનો વિશ્વાસ સંતોની
પેઠે સાધારણ મનુષ્યોને ન હોવાથી 'જેવા સાથે તેવા'નો
રાજસી ઉપાયજ કયાં કરે છે. 'જેવા સાથે તેવા'ના ન્યાયથી
દુર્જનોને વશ કરવાનું જેટલું સંભવિત છે, તેનાથી વધારે
સંભવિત તો સૌજન્યથી તેમને વશ કરવાનું છે. આ બાબ
તનાં ઉદાહરણો સંતોનાં ચરિત્રોમાં મળી આવે છે. દુર્જનોનું
દુર્જનત્વ દુર્જનોની સંગ-સોળતથીજ ઉત્પન્ન થાય છે
અને વૃદ્ધિ પામે છે. મનુષ્ય પોતે સ્વભાવતઃ ભગવદ્દર્પ છે
અને બધા વિકાર માયાનાજ છે, બાહ્ય ઉપાધિથી તે સાર-
ખોટો બનેલો જણાય છે. જળનો સ્વાભાવિક ધર્મ શીત-
ળપણું છે, પરંતુ અગ્નિના સંયોગથી તે ગરમ થાય છે;
તે અગ્નિનો સંયોગ જો દૂર કરવામાં આવે, તો જેમ પાણી
પોતાના સ્વાભાવિક રૂપને પ્રાપ્ત થશે, તેમજ ખરાબ ઉપા-
ધિઓ દૂર કર્યા પછી મનુષ્ય સ્વાભાવિકપણે નિર્મળ સ-
મિચ્છદાનંદરૂપજ છે. સંતો એવો અનુભવ કરે છે કે, ધૃત્વ
સર્વ પ્રાણીઓનાં હૃદયમાં છે અને તેથી તેઓ માત્ર ચિદ-
રૂપત્વજ ગ્રહણ કરે છે; બાકી ગુણ-દોષો જે પ્રકૃતિના છે
તે પ્રકૃતિનેજ આપી દે છે. આ ચિદરૂપમાં હમેશાં આરૂઢ
થવાથી શાંતિ, સમતા, નિરહંકાર વગેરે ગુણો સંતોમાં
સ્વાભાવિકપણેજ રહે છે. આજ પ્રમાણે એકનાથ મહારા-
જના સૌજન્યથી એ ચોરોનું મન પલટાઈ ગયું. મહારાજે

અને ખાવા-પીવામાં જન વિચાર સખતાં હતાં. કુખ
 હમયાં વિદુત નાનના જપ કરતાં કરતાં પાનાના પ્રતે
 કામમાં કુચળ રહેતાં હતાં. તેમનું ચરીર મહારત્નું હું
 પરંતુ આગરવું નવું પ્રકારે પ્રાક્ષણના જેવાં હતાં. તેમ
 રનેદી-સાંજાંખીના તેમને પાનાની નાનના પ્રાક્ષણ કરે
 હતા અને ગુદાગરવું તથા જનવહનક્રિયામાં તો તેઓ જ
 સાચેજ લાખો પ્રાક્ષણ કરતાં પણ વધુ શ્રેષ્ઠ હતા. એ
 નાથ મહારાજને તેમણે પણ જાણ સૂઝાવથી ભોજન મ
 નોતરે રીધું અને નાથ મહારાજે તેને સ્વીકાર કયો. ત
 રના લોકોને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી, ત્યારે પ્રા
 જોએ પળો કોલાહલ મચાવ્યો. નાથ મહારાજે આ કોલ
 હલનો એજ જવાબ આપ્યો કે 'તે અંત્યજ તો છે
 પરંતુ તેના જ્ઞાનમાં 'મારા-તારા' નો ભેદભાવજ નહ
 આત્મત્વથી પરિપૂર્ણ દેખાય છે, તે જધાને માટે સમાન છે.
 પ્રાક્ષણોએ વિચાર્યું કે, ભેદએ તો ખરા એકનાથ મહારા
 તે મહારાજે ત્યાં કેવા ભોજન કરવા લાય છે ! એકના
 મહારાજના ઘરથી તે મહારાજના ઘર સુધી રસ્તામાં થો
 થોડે અંતરે પ્રાક્ષણો રાહ ભેટા બેઠા. નાથ મહારા
 સહેજ પણ અચકાયા સિવાય જધાની સામે ઘર બહા
 નીકળ્યા અને રણિયાને ઘેર પહોંચ્યા. રણિયો અને તે
 સ્ત્રીએ સાથે મળી તેમની પૂજા કરી, ભોજન માટે આસ
 મૂક્યું, પતરાળાં મૂક્યાં, રંગોળી પૂરી અને મહારાજ
 બેસવા માટે પ્રાર્થના કરી. મહારાજ આસન ઉપર બેઠ
 પઠવાન પીરસ્થાં અને મહારાજે ભોજન કર્યું. પરંતુ તે
 સમયે એક અમત્કાર થયો, તે એ કે, જે સમયે નાથ ભ
 ભોજન કરતા હતા, તેજ સમયે અનેક જણે તેમને પોતા
 ઘેર પણ તેજ રૂપ અને વેશમાં બોલા હતા. એકજ એકના
 એકજ સમયે ક્યાંક તો પોતાને ઘેર ભાગવતનું પારાયણ
 કરે છે અને ક્યાંક તેજ સમયે રણિયાને ત્યાં ભોજન પ
 કરી રહ્યા છે. જ્યારે એ પ્રાક્ષણોએ આ અમત્કાર બોલ્યો
 ત્યારે તેમને ઘણુંજ આશ્ચર્ય થયું અને તેમને માટે એ

સમજાવું મુશ્કેલ થઈ ગયું કે, જાત્રેમાંથી સાચા એકનાથ ક્યાં છે ? ત્યારે એ લોકોને લાગ્યું કે, રણિયાનો સદ્ભાવ બાણીને ભક્તવત્સલ ભગવાન પાંડુરંગેજ એકનાથના વેશમાં રણિયાને ઘેર જઈને લોજન કર્યું હતું.

૧૨-બ્રાહ્મણ અને પારસ

પૈઠણમાં એક ગ્રાહણની પાસે પારસ-પથ્થર હતો. આ પથ્થર ઉપર તે પોતાના ગ્રાહ્યથી પણ વિશેષ વડાલ કરતો હતો. એક વાર તેને યાત્રાને માટે ક્યાંક દૂર જવાનું હતું. હવે આ પારસ ક્યાં મૂકવો ? એકનાથ પૂર્ણ ભગ-વદ્ભક્ત છે, એમ બાણીને ગ્રાહણે પારસ તેમનેજ સોંપ્યો. એકનાથ મહારાજે તે પથ્થર દેવતાઓના ત્રિંદાસનની નીચે રાખ્યો. ખીજે દિવસે જ્યારે ઉદ્ધવ દેવપ્રતિમાઓને ઉઠાવી પૂજા કરવા ગયા ત્યારે તે પારસ પણ જૂનાં પત્ર-પુષ્પ લેગો આવી ગયો અને બધા લેગો તે પણ ગંગાશ્રમાં ગયો. થોડા વર્ષ પછી ગ્રાહણ પાછો આવ્યો અને તેણે પોતાનો પારસ માગ્યો. નાથને તો હવે તેનું સ્મરણ પણ રતું નહોતું. તેમણે ઉદ્ધવને કહ્યું કે ‘જુઓ, ત્રિંદાસનની નીચે ક્યાંક હશે તે લઈ આવો. પરંતુ હવે તે ક્યાં હતો ? ઉદ્ધવે કહ્યું : ‘નિર્મોહ્ય (વાલી પત્ર-પુષ્પ વગેરે) ની તરીકે તમે તે પણ ગંગાપ્રવાહમાં વાળી ગયો હશે. ત્યારે તે એકનાથ મહારાજ ઉપર શંકા આવી. તેણે વિચાર્યું કે, જૂનામાં કંઈક કાઢું છે. તે પછીનું મુ વિચારી કે જે પારસ તેટલા નૃસંહવાળા સમજાતો હશે, તેટલો જ નૃસંહવાળો તે એકનાથ મહારાજ પણ, એવાનો તો પારસ ક્યાં જાય ? પછીનું મુ નમસ્તે કરી નિરાશ થઈ ગયો. પારસ જોઈ શકાય નહોતો. તે પછીનું મુ વિચારી કે જે પારસ તેટલા નૃસંહવાળા સમજાતો હશે, તેટલો જ નૃસંહવાળો તે એકનાથ મહારાજ પણ, એવાનો તો પારસ ક્યાં જાય ?

અને જાતે હાથમાં આજ્ઞા લેતો પાપર ઉપાડી કાઢ્યા. પછી હાથ બદલ કાગળે બેઠા હતા કે 'આમાં જે તમારો પારન હોય તેને કાઢો.' બ્રાહ્મણ પોતાના ખીસ્સામાંથી પારનની પરીક્ષા માટે બેઠાનો કુકડો કાઢ્યો, એકું તે બધા પાપર પારનજ છે ! એકનાથ મહારાજે એક પાપર લેને આપ્યો અને બાકીના ગંગાજીમાં નાખી દીધા. જે મહાત્માના હાથના રૂપમાંથી શ્રવણ બની જાય છે, તે ગું ઝોના-ઝોનીથી કાઢવાઈ શકે ? કાંચને-નાશને માટે વરસાદની મહત્તા બહેને ધર્મીજ હોય પરંતુ મનુષ્યને તેની શી પરવા ?

૧૩-અંત્યજ બાળક અને કોઠી બ્રાહ્મણ

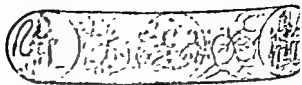
એક દિવસ એકનાથ મહારાજ મધ્યાહન સંધ્યાને માટે ગંગાજી જતા હતા. રસ્તામાં એક મહારાજ બાળક તેની માની પાછળ પાછળ હોતું જતું હતું. મા પાછી બરવા જતી હતી, ઉતાવળમાં કંઈક આગળ વધી ગઈ. અને બાળક પાછળ પડી ગયું ! રેતીનું એ મેઢાન સૂર્યનાં પ્રખર કિરણોથી બહી સરખું બની રહ્યું હતું. બાળકના મુખમાંથી લાળ અને નાકમાંથી લીટ વહે જતું હતું. તે અડપથી કોઠી ચકતું નહોતું અને માને આગળ જતી ભેઠ-ને તેનું મન પાછા વળવાનું પણ થતું નહોતું. આ સ્થિતિમાં તાપથી હેરાન થતા તે બાળકને ભેઠને નાથનું અંતા-કરણ વ્યાકુળ થઈ ઉઠ્યું. તેમણે તરતજ એ બાળકને ગોદમાં ઉઠાવી લીધું, તેનાં નાક-મેં સાફ કર્યાં અને તેને પોતાનું પોતિયું ઝોઢાડીને તડકાથી બચાવતા મહારાજની વસ્તીમાં લઈ આવ્યા. ત્યાં પહોંચતાંજ બાળકે પોતાનું ઘર જોળણી કાઢ્યું. ઘરમાંથી હોડતો હોડતો તેનો બાપ બહાર આવ્યો, એટલામાં મા પણ ગાગર લઈને આવી પહોંચી. મહારાજે બાળકને તેના માબાપને અને 'બાળકોને આમ છોડી દેવાં ન ભેઠજે, તેમને બધી રીતે પાળવાં-પોષવાં ભેઠજે, એમાં બેપરવાઈ કરવી યોગ્ય નથી' વગેરે ઉપદેશ

મહારાજને ત્યાં રહ્યાં, નેમના અગ્રીકિક ગુણને એક જો
તેની મનમતા દિનપ્રતિદિન વધતી ગઈ અને તેમનાજ
માતો માતો તે અંગકેશર પાછો ફર્યો.

૧૪-મહાર અને વ્યક્તરાજસ

પેાણમાં એક મહાર ચેરી કરીનેજ પોતાની આ
વિકા મતાવતો હતો. એક ચેરીમાં તે પકડાય ગયો
પગમાં બેડીઓ પડી અને તેને કેદખાનામાં મોકલવા
આવ્યો. કેદખાનામાં તેને ખાવાનું ના મળ્યું, શરીરને પૂ
કદ પડ્યું, માથા ઉપર વાળ વધી ગયા, તેમાં થૂંચો પડ
ગઈ અને બધું શરીર ઠરૂંપું થઈ ગયું તથા પ્રાણ અપા
તેયારી હતી. આ સ્થિતિમાં તેના પગમાંની બેડીઓ કાઢી
લેવામાં આવી અને તે અધમુલો મનુષ્ય કેટલાક
સુધી આંગણમાં ઢુંટીક વાળીને પડી રહ્યો. એક
રાત્રે આજ હાલતમાં તેણે એકનાથ મહારાજના કીર્ત
ધ્વનિ દ્રવધી આવતો સાંભળ્યો અને સાંભળતાંજ તે
પાસે પોતાનો છટકારો કરાવી લેવાની વાત યાદ
તે ધીરે ધીરે ઘસડાતો ઘસડાતો કેદખાનામાંથી નીક
અને એજ રીતે રસ્તો વટાવીને એકનાથ મહારાજને જ
જઈ પહોંચ્યો. તેનો આર્તધ્વનિ જોવો એકનાથ મહારા
જાને પડ્યો કે તરતજ તેઓ બહાર આવ્યા. મહારાજ
સ્થિતિ જોઈ. તેના મોંમાંથી સ્પષ્ટ શબ્દો નીકળી ચા
નહોતા, તેમ છતાં પણ નિશાનીથી તેણે બતાવ્યું કે
પેટમાં અન્ન નથી. નાથ મહારાજે તરત ખીર તૈયાર
વીને તેને ખવડાવી. પાચરવા તથા જોડવાના વસ્ત્રો આપ
અને સૂવા માટે જગા પણ બતાવી દીધી. જ્યારે તે કો
સૂઈ ગયો, ત્યારે નાથ મહારાજ સૂવામાટે પોતાના કો
ઠામાં ગયા. બીજે દિવસે નાથ મહારાજે હાકેમોને કહ્યું
નાસી આવ્યાની ખબર મોકલાવી અને સાથે નાથે
વિનંતિ પણ કરી કે, દવા-દારૂને માટે એને હવે
ત્યાંજ રહેવા દેવો. હાકેમોએ મહારાજની વાત મંજૂર

ને જાડીની સજા માફ પણ કરી દીધી. ત્રણ મહિના તે
 નાથ મહારાજને ત્યાં રહ્યો, તેની ખૂબ સેવા-શુશ્રૂષા કર-
 નામાં આવી અને ત્રણ મહિનામાં તે પહેલાં જેવો હૃદય પુષ્ટ
 થઈ ગયો. નાથ મહારાજના અત્તનો એવો પ્રભાવ પડ્યો
 કે, તેની બધી મલિન વાસનાઓ દૂર થઈ ગઈ. એકનાથ
 મહારાજ પ્રત્યે તેના હૃદયમાં પરમ પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન
 થયો. પહેલાંનો કુમાર્ગ તેણે છોડી દીધો અને નાથ મહારાજની
 કૃપાથી તે વિકૃત લગવાનનો ઉપાસક થયો. આ
 રતનાને થોડા દિવસ થયા પછી એક દિવસે નાથ મહારાજ
 ગંગાજી જતા હતા, રસ્તામાં એક પીપળાના ઝાડની
 નીચેથી મહારાજ જેવા આગળ વધ્યા કે તરતજ તે ઝાડ
 ઉપર રહેનારો પ્રહરાદાસ નીચે ઉતરીને મહારાજની સામે
 આવીને ઉભો રહ્યો. તેણે મહારાજને કહ્યું કે “આજ ગુપ્તી
 આપે જેટલાં પ્રાણજીવોનું કરાવ્યાં, તે જાણું અથવા
 કેદખાનામાંથી છૂટીને આવેલા મહારાજની આપે જે સેવા-
 વાકરી કરી તેનું એ બેમાંથી કોઈએકનું પુણ્ય મને આપે,
 કે જેથી હું આ ચોનિનાં દુઃખોથી મુક્ત થઈ જાઉં.”
 પ્રહરાદાસની આ પ્રાર્થના તેમણે સાંભળી; પાપ અને પુણ્ય,
 મરક અને સ્વર્ગ આપનારાં છે, પરંતુ સત્ તે સંન્યાસી
 પર નૈષ્ઠ્ય-જ્ઞાનદ્વારા સર્વથી મુક્તિપાત્રનાં રહે છે. અર્જુન
 આત્મરૂપાનંદજ્ઞ તેમનું સ્વરૂપ લેખ છે. સંન્યાસી મહારાજે
 કેદખાનામાંથી છૂટેલા અંતરજની સ્વતંત્રતા પુણ્યનું
 પાત્ર મૂર્તિને પ્રહરાદાસને મુક્ત કર્યું.

एकनाथ अने श्रीखंडियो

“ तेना भंजना नुभ भारे भार चिदेदीने देव धारवु
 पडे छे, એટલુજ નાદિ પરંતુ દેવ પારખ કરવો એ ખતે એટલું
 લાગે છે કે જેની કોઈ ઉપમાજ નથી. ” (જ્ઞાનેશ્વરી આધ્યાય ૧)

એકનાથ મહારાજે ભગવાનની એવી અનુપમ સેવા
 કરી કે તેમના સંગતિયુખના સ્નેહથી ભગવાને તેમને
 પેર બાર વખત રહી તેમની સેવા કરી. ‘વાસુદેવઃ સર્વભૂતે
 સઃ મહાત્મા સુદુર્લભઃ’ આ ગીતાના વચન અનુસાર સદા
 સર્વત્ર પરમાત્માને જ જોનારા હૃદય ભક્તો ભક્તોની કોટિને
 જ્યારે એકનાથ મહારાજ પહોંચ્યા, ત્યારે ભગવાન પેરે
 પ્રાક્ષણરૂપથી તેમને ત્યાં આવીને રહેવા લાગ્યા. ભક્તો
 ભગવાનની એવી સેવા કરી કે ભગવાનને એવી ઇચ્છા
 કે, હવે હું ભક્તની સેવા કરું. ભક્ત જ્યારે ભગવાનને પ્ર
 થયા, ત્યારે ભગવાન ભક્ત બનીને નીચે ઉતરી આવ્યા
 ભક્તની ભક્તિનો ઉત્કર્ષ ભાગવતપણું છે અને ભગવાન
 ભાગવતપણાનો ઉત્કર્ષ ભક્તની ભક્તિ છે. ભગવાન જે
 ભક્ત અને ભક્ત એજ ભગવાન છે. ભગવાન જ્યારે પાર
 ભક્તને જુએ છે, ત્યારે તેમને પણ ભક્ત બની જાય
 ઇચ્છા થાય છે. આત્મ, જિજ્ઞાસુ અને અર્થોથી ભક્તો
 જ્ઞાની ભક્ત કરોડગણો શ્રેષ્ઠ હોય છે. ‘સર્વભૂતભક્ત
 મતમ્’ અર્થાત્ અખંડરૂપે મારામાં સમસ્ત ધર્મેષો જ
 ભક્ત મારો આત્મા છે. હું એજ છું, એ તો ભક્ત
 પોતેજ કહ્યું છે. ‘પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોડત્યર્થમદં સ ચ મનસિ
 જ્ઞાની ભક્તના પરમ પ્રેમનું સ્થાન ભગવાન અને ભક્ત

નના પરમ પ્રેમનું સ્થાન લક્ષ્ય હોય છે. આ પ્રમાણે તેઓ પરસ્પરની સાથે છે. લક્ષ્યને લગવાનના સિવાય બીજી કંઈ પણ વાત સારી લાગતી નથી અને લગવાનને પણ લક્ષ્ય સિવાય બીજું કંઈ સાફ લાગતું નથી. લક્ષ્યનું સર્વસ્વ લગવાન અને લગવાનનું સર્વસ્વ લક્ષ્ય હોય છે.

‘મક્તિમાન મે પ્રિયો નરઃ’ (ગીતા ૧૨-૧૯) આ લગ-વશ્યનનો મર્મ જ્ઞાનદેવ મહારાજે આ પ્રમાણે બતાવ્યો છે:— ‘ચોથા પુરુષાર્થની સિદ્ધિ-અર્થાત્ સાયુજ્ય મુક્તિ પ્રાપ્ત કરીને તે જે અંતરને મુક્તિ આપવા નીકળે છે, તેનેજ ભેવાને મારો જીવ ઇચ્છે છે; ત્યારે હું અચ્છુ હોવા છતાં અધુવાળો બનું છું. તેને આલિંગન કરવાનો આનંદ લેવાને મારે હું બે ઉપર બે યાને ચાર ભુજ્જઓ સહિત આવું છું. તેના શુભોનું વર્ણન મારી વાણીમાં તેમજ તેની કીર્તિનાં કુંજ મારા કાનોમાં ધારણ કરે છું, મારા હાથનાં કમળો વડે તેની પૂજા કરું છું, તેને મારા માયાનો મુગટ બનાવું છું અને તેનાં ચરણો મારા દ્વંદ્વ ઉપર ધારણ કરે છું.’ આ ઉત્તર અનુસાર એકનાથ મહારાજની અસામાન્ય લક્ષિ-ત્વે મોહિત થઈને લગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રાદાણ્યેયમાં એક પાર માથ મહારાજને ઘેર આવ્યા અને તેમને નમસ્કાર કરીને કાને ઉના રંગા. તે સમયે એ બંનેને આ પ્રમાણે વર્ણન થયો—

પ્રાશ્ન—હું એકલો જ છું. મારે નથી તે નાની જાગજાગ્યાં. આ ગરીબને કૃપા યા શ્રીખંડિયે

નાથ—આપની પાસેથી સેવા લેવાની મને જરૂર નથી; છતાં આપ અન્ન-વસ્ત્ર લઈને આનંદથી પરમાર્થસાધન કરી શકો છો.

પ્રાશ્ન—જસ, એટલીજ કૃપા જોઈએ. મારું મહેનતથી અન્ન પ્રાપ્ત કરવાની આ હાસને આત્મા જોઈએ, મારી સેવા આપ અવશ્ય ગ્રહણ કરો.

શ્રીખંડિયે નાથને ઘેર રહેવા લાગ્યો. તેણે જે શુદ્ધોદ્ધી જધાને મોટી લીધા. ભગવાનની લીલા એવીજ અપરંપાર છે કે સર્વ પ્રાણીઓમાં ભગવાનને નાથ પણ તેમના તે વાસ્તવિક રૂપને ઓળખી શક્યા ભગવાને પોતાની માયાનો પડદો વચમાં રાખ્યો, તો નાથ જેવા ભક્તશ્રેષ્ઠ એક ફાળુ વાર પણ ભગવાન સેવા કરાવે નહિ; પરંતુ ભગવાનને નાથની સેવા કર પ્રિય હતું, તેથી નાથ જેવા પૂર્ણપુરુષ પણ તેમને ઓળખ શક્યા નહિ. શ્રીકૃષ્ણે માતા યશોદાને ચોદ ભુવન પોતા મોંમાંજ જતાવી દીધાં તો પણ માતાના હૃદયનો પુત્ર જેમનો તેમ ચાલુજ રહ્યો. એવીજ વાત અહીં સમજ જોઈએ. ભગવાન એકનાથ મહારાજને ત્યાં દરરોજ જ ભરે, દેવપૂજને માટે ચંદન ઘસે, બ્રાહ્મણોળન પડી પત્રાળાં ઉપાડે અને નાથની હરેક રીતે સેવા કરે. જો રાજના રાજસૂય યજ્ઞના સમયથી તેમને એમાં જ ઉપાડવાની તો જાણે દેવજ પડી ગઈ છે ! જેમનાં અંતે માંથી ભાગીરથી પ્રગટ થઈ, તે નાથ મહારાજને જ માટે પાણી ભરતા હતા ! જેની પ્રાપ્તિને માટે હ તપસ્વીઓ સૂકાઈને લાકડા સરખા બની ગયા, તેઓ ઘેર દેવપૂજને માટે ચંદન ઘસતા હતા ! જેમની ગાતાં ગાતાં ‘નેતિ, નેતિ’ કહીને શ્રુતિઓ હાથ નાથના શુભ ગાનાર ભાટ થઈ ! જેમનાં ચરણોમાં

માટે ભતૃહરિ જેવા મનસ્વી રાજપુરોએ રાજપાટ તણીધું, તે નાથના પગ દબાવ્યા કરતા હતા ! જેના પ્રકાશથી ચંદ્ર-સૂર્ય પ્રકાશમાન થયા તે નાથને ઘેર દીવા પ્રકટાવતા હતા. ઇંદ્રાદ્રિ દેવતા જેમની આજ્ઞા માનતા હોય તે નાથની આજ્ઞાની રાહ જોતા તેમને ખારણે ઉભા રહેતા હતા. જેમના સ્મરણમાત્રથી યોગીઓ નિર્મળ શુદ્ધિલાભાળની જાય છે, તે નાથને ઘેર પૂજનાં પાત્ર માંજતા હતા ! લક્ષ્મી જેમનાં ચરણોમાં પડયાં પાદચર્ચાં રહે છે, તે નાથપત્નીનાં ચરણોની પાસે બેસતા હતા. જ્યાં દેવતાઓ જેમની આજ્ઞાથી વિશ્વચક્રને ચલાવે છે, તે ગિરિલખાઈના ઘરના કામ-કાજની નાનામાં નાની વાત બહુજ મન દઇને કરતા હતા ! ધન્ય છે એ એકનાથ મહારાજને કે જેમના બક્ષિલાવથી મોહિત થઇને ભગવાન પણ તેમને વશ થઈ ગયા. નાથનું શ્રીખંડ (દિવ્ય ચંદન) ધસીને તેમણે પોતાનું ‘શ્રીખંડિયો’ નામ સાર્યક કર્યું. ભગવાન પોતાના ચમસ્ત્ર ઐશ્વર્યને બૂલીને નાથને ઘેર ખાર વર્ષ સેવા કરતા રયા. જૂતદયા જેમના રામેરામમાંથી પ્રગટી રહી હતી તે એકનાથને ઘર એ જૂત-લાવન-જૂનેશ પોતે સેવક બનીને રયા. નાથ મહારાજનું યોગદાન ભગવાને વડન કર્યું, દોમાં આશ્વર્જ્ય મું છે ! નાથના ઉત્સવમાં અંગાજગથી ભરેલાં વાસણો તેનાં ભરેલાં ગીટણવાં એમાં પાત્ર આશ્વર્જ્યની કેટલું જાન નારી ! નાથને ત્યાં ૩૦-૩૫ વર્ષ સુધી પ્રાદ્ય પુષ્ટિ તે આશ્વર્જ્ય નારી જો કેટલે માટે સદાનત હતું. નાથને ખાર પુરી કેટલું જાન બક્ષિય ખાતી હાથે પાછો રહેતો નોતો ! તેનો જન્મરો એકને બક્ષિલાવના પ્રયાં છે. તેનો જન્મ - ...

પરંતુ ભગવાન જેની મેવા કરીને પાતાને ધન્ય માને
એવા બહુ તો બહુમનિષ્ઠાના ચક્રવર્તી છે. ત્યાં
પુણ્ય પ્રતાપની આ હાથ યથા ગમ્ય અને ભક્તિ-પદ્ય
મહારકાયા ઉપર કલ્પ ચઢ્યો.

આ પ્રમાણે જાર વર્ષ વીત્યાં ત્યારે ભગવાને પોતા
અંતર્ધાન યદને બહુનો યથા વધારવાનો સંકલ્પ કર્યો. તે
સાત્યસંકલ્પ, દયાનિધિ અને ભક્તવત્સલ ભગવાનને તાથની
રહોડી કરાડી લેઈને ઘણાજ સંતોષ થયો. અંદર-બહાર
રહેનારા ભક્તથી વિદાય થયું એ ભગવાનને માટે મુશ્કેલ
થઈ પડ્યું, છતાં પણ ભક્તોના ઉદ્ધાર માટે ભક્તોનો યથા
ભગવાનને વધારવોજ પડે છે.

તે સમયે દારકામાં એક બ્રાહ્મણ અનુધાન કરતો હતો.
નિયમિત આહારવિહાર કરીને યમ-નિયમાદિનુ પાલન
કરતાં તે હમેશાં સુખપૂર્વક 'કૃષ્ણ-કૃષ્ણ' કહ્યા કરતો
હતો. ભગવાનનાજ છદ્ધી તે પરિપૂર્ણ બની ગયો હતો
તેને હમેશાં ભગવાનનુંજ નિદિધ્યાસન રહેતું હતું. દાઢ-
તડકો સહન કરતો થકો અને મનને એકાગ્ર કરતો કરતો
હૃદયમાં ભગવાનનું ધ્યાન ધરતો હતો. આ લેઈને ભગવાન-
ને દયા આવી. તે બ્રાહ્મણને ભગવાને સ્વપ્નમાં દર્શન કર્યો.
ને કહ્યું કે "હું પૈઠણમાં એકનાથને ઘેર રહું છું, તેમની
સેવાથી હું પ્રસન્ન થયો છું. ત્યાં 'શ્રીખડિયા' ના નામથી હું
રહું છું, ત્યાં જ. ત્યાં મારાં દર્શન થશે." તે બ્રાહ્મણ પૈ-
ળમાં પહોંચ્યો, ત્યાં સીધી પહેલા તેને ગાદાવરીનાં દર્શન
થયાં, તેના નિર્મળ જળથી હાથ-પગ ધોઈને સુખમાર્ગન
કરી તે વસ્તીમાં પહોંચ્યો ને એકનાથ મહારાજનું મકાન
ચોધવા લાગ્યો. વસ્તીમાં જે પહેલા માણસને તેણે જોયો
તે ખલે કાવડ લઈને જનાર શ્રીખડિયોજ હતો. તે બ્રાહ્મણ
ગદગદ થઈને નાથ મહારાજના મકાન પર આવ્યો, ને મારા
દાખલ થયો. નાથ દેવસ્થાનમાં હતા. તે સીધા ત્યાં તેમની
પાસે પહોંચ્યો. ભગવાનનાં દર્શન કરવા આવેલો તે પ્રસન્ન

થોડી વાર લગવાનને પણ ભૂલી ગયો અને ભક્તને જોતાં-
જ તન્મય થઈ ગયો ! તેના શરીર ઉપર અદ્વૈતાત્મિક
ભાવ* ઉદય પામ્યા અને તેનાં મેત્રોમાંથી અધુધારાઓ
વહેવા લાગી. કંઠ રૂંધાઈ ગયો, તેજ સ્થિતિમાં તેણે કંપતા
સ્વરે કહ્યું કે ' મહારાજ ! મને શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરાવો. '
તેની એ સ્થિતિ જોઈને નાથ મહારાજે કહ્યું કે ' શ્રીકૃષ્ણ તો
સર્વત્ર રહી રહ્યા છે. તે સમસ્ત વિશ્વની અંદર અને બહાર
વ્યાપ્ત છે. જ્યાં હોય ત્યાં જુઓ, એટલે તે તમને દર્શન
દેશે. તે જ્યાં છે ત્યાંના ત્યાંજ છે. તેમને અલગ કરીને
શી રીતે જોઈ શકશો ? ' આ સાંભળીને તે પ્રાણે કંઈક
ખીલઈ જઈને કહ્યું કે ' મને આ પ્રજ્ઞાનાની જરૂર નથી.
મને તો લગવાને સ્વપ્ન આપ્યું છે કે એકનાથ મહારાજને
ત્યાં તને મારાં સાક્ષાત્ દર્શન થશે. શ્રીખંડિયો ક્યાં છે,
એ મને બતાવો. તેની સાથે મને મેળાપ કરાવી દો. ' આ
સાંભળતાંજ એકનાથના હૃદય પર જાણે ધા લાગ્યો હોય
તેમ ધ્યુ અને ઉદ્ભવ વગેરે સૌ શ્રીખંડિયાને શોધવા નીક-
ળ્યા. ચોતરફ શોધખોળ થઈ, પરંતુ ક્યાંયે પત્તો લાગ્યો
નહિ. નાથ મહારાજ પોતાના આસન ઉપર બેઠા બેઠાજ
થોડી વાર ધ્યાનમગ્ન થયા અને તેમના ધ્યાનમાં આ બધી
વાત આવી ગઈ. તેઓ એક વાર તો રોમાંચિત થઈ ઉઠ્યા
અને પછી વિચારવા લાગ્યા કે ' લગવાનને મેં કેટલું કહ્યું
આપ્યું ! સતત બાર વર્ષ સુધી એમની પાને સેવા કરાવી.
એવાં એવાં દાન કરાવ્યાં કે જે એમની પાને કોઈ કોઈ
પણ જોઈતાં ન હતાં. ' આમ વિચારતાં તેમનું કોનજ હૃદય
અચાંત દુઃખી થયું. મહારાજ અને નિરિન્દ્રિય જનને
આકુળબાકુળ થઈને રોવા લાગ્યાં. પછી તેઓ, જનને

* રતનઃ સ્વદોષધ રોગાન્ધ. સ્વરત્નોદય રેવતુઃ ।

ઉરર્વનમધુપ્રલયઃ દત્તપ્તૌ સ્તાત્વિદા મરતઃ

અર્થ ૧. સ્વદોષધ. સ્વરત્નોદય રેવતુઃ ।

ઉરર્વનમધુપ્રલયઃ દત્તપ્તૌ સ્તાત્વિદા મરતઃ

અર્થ ૧. સ્વદોષધ. સ્વરત્નોદય રેવતુઃ ।

પાકાયો. તે ગ્રમને ગાજાતુ ગુરુમુજ જગવાન શ્રીકૃ
 શામેજ પ્રગટ થયા. એકનાથ, ગિરિજાબાઈ તેમજ
 તપસવી પ્રાણજીને અત્યંત આનંદ થયો. ત્રણે જણ
 નનાં મરણોમાં પડ્યાં. આ વાત તરતજ ચરંત્ર દેલા
 અને એકનાથ મહારાજનાં દર્શનને માટે હલ્લરો મ
 દોડી આવ્યા. એ શ્રીખંડિયો જે કુડમાં પાણી ભરતો
 તે કુડ હજી મુખી એકનાથ મહારાજના ઘરમાં છે
 છડને દિવસે હલ્લરો ગાગર પાણી તેમાં ભરવામાં આ
 તો પણ ઠહે છે કે ત્યાં મુખી જગવાન ગાગર ભરીને
 રેડતા નથી, ત્યાં મુખી તે ભરાતો નથી. અને જગવા
 ગાગરનું પાણી જેવું તેમાં આવે છે કે તરતજ પાણી
 ઇને બહાર વહેવા લાગે છે. આ સાંભળેલી વાત તો
 પરંતુ જોયેલી પણ છે.

જગવાન એકનાથજીને ઘેર ગંગાજીથી કાવડ લાવ
 જળ ભર્યા કરતા હતા, એ વાત આજ મુખી અનેક સં
 અને કવિઓએ અતિ પ્રેમથી વખાણી છે. જેમને સચ
 સાક્ષાત્કાર થઈ ચૂક્યો છે, અથવા જે સ્વાભાવિકપણે
 શ્રદ્ધાળુ છે, તેમને આ વાતની સત્યતામાં કંઈજ
 નથી થતો; પરંતુ જે શ્રદ્ધાળુ નથી અને તકે દારાજ
 વાનને જાણવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેઓ આગળ અપ
 પ્રમાણોનો વિચાર કરીનેજ પોતાનો મત નક્કી કરી દે
 લોકો મહાપુરુષોનાં વચનોને પણ પ્રમાણરૂપ માનતા
 અહંકારજ જેમના મસ્તક ઉપર હમેશાં સવાર રહ્યા કે
 તેમને તો અમારે કંઈજ કહેવાપણું નથી. મહીપતિ બા
 એ પોતાના ‘ભક્તવિજય’ અને ‘સંતલીલામૃત’ એ
 ગ્રંથોમાં આ કથા આપેલી છે. કેશવકૃત એકનાથ ચરિ
 પણ આનું વર્ણન છે. નીલોબારાએ એકનાથની આરતી
 આનું વર્ણન કરેલું છે. અમૃતરાયે પોતાના એક ટું
 પદ્યમાં એકનાથની ભક્તિનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે, તેમ
 ભક્તિથી જગવાન પોતાના ખભા ઉપર કાવડ મૂકીને એ
 નાથને ત્યાં પાણી ભરતા હતા. રંગનાથ સ્વામીએ

કયું છે કે, એકનાથને ઘેર ' વૈકુંઠના સગુણ ગ્રહ ' પોતેજ આવીને શ્રીખંડિયાના નામથી એકનાથ મહારાજની સેવા કરતા હતા. સ્વયં એકનાથ મહારાજના સમકાલીન હાસો પંતે પણ આજ વર્ણને કરેલું છે કે, એકનાથને ત્યાં ' નંદ-નંદન ' પોતેજ ચંદન ઘસતા હતા અને પાણી ભરતા હતા. એકનાથ મહારાજના ભાણેજ મુક્તેશ્વરે એકનાથની આર-તીઓ અને અન્ય પદ્યોમાં આ કથાને જોવડાવી છે અને ' શ્રીખંડ્યાખ્યાન ' નામથી ૯૪ ઓવીઓનું એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ પણ લખ્યું છે. હાસો પંતે એકનાથ મહારાજની સાથે ઘણું રહ્યા હતા અને મુક્તેશ્વરને જાણપણમાં એક-નાથ મહારાજનો સત્સંગ પ્રાપ્ત થયો હતો, એ પ્રમાણમૂલક છે. વળી જે સામાન્ય નથી છતાં જે એકનાથ મહારાજના પોતાના હાથનાં લખેલાં એવાં પણ જે પ્રમાણ મોજુદ છે; તે અદ્વી' આપીએ છીએ. વાચકો તેનો સારી રીતે વિચાર કરે. એકનાથ મહારાજે પોતાના ' રુકિમત્પ્રિસ્વયંવર ' નામ-ને લોકપ્રિય ગ્રંથના ૧૬ મા પ્રસંગમાં શ્રીકૃષ્ણવિરાદ પછી વંશપાત્ર દાનનું વર્ણન કરતાં કાંતું છે કે—

“ પહેલાં પિતામહના પિતા (દાદાના પિતા-ભાનુ-દાસ) ઉપર જન્મવાન મુલાનુ (સૂર્યનારાયણ) પ્રસન્ન થયા અને તેમણે ભાનુદાસના વંશને પૂરેપૂરું હરિચરિત્રમાં જોડી દીધા. પ્રહલાદ ઉપર કૃપા હતી તેમથી જન્મવાન બલિ રાક્ષ-ના દારપાગ બન્યા. આ વાત પણ જોવીજ છે. જન્મવાન તોટ્ટાની એવી કૃપાદષ્ટિ છે. ”

જોવીજ આ વાત પણ છે ' ના કથનમાં, જન્મવાન મુલાનુ એજ કથનમાં રજૂ થયેલ છે. આ રજૂ કરેલ છે કે, બલિ એજ કથનમાં જોડેલ છે અને તેના પાત્રો પાત્રો જોઈ શકાય છે. આ કથનમાં જોઈ શકાય છે કે, જન્મવાન તોટ્ટાની એવી કૃપાદષ્ટિ છે. ”

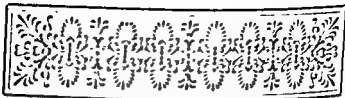
તાં આગીજ વાત જણાય છે, પરંતુ આગી પણ વિશેષ રૂપ પ્રમાણ એકનાથ મહારાજના અનંગોમાં છે. 'નાથપંથ'ની 'નાથનાથ'માંથી એકનાથ મહારાજના રચેલા થોડા અનંગોનો બાવાય' અર્થ આપીએ છીએ—

મહારાજ કહે છે કે 'આપે સેવા કરીને મારા નાથ દેલાવ્યું. આપ એવા કૃપાળુ અને ઉદાર છો. આપ વિવિધ પ્રકારની સામગ્રી એકઠી કરતાજ રહ્યા. હું આપના જુદા માંગી કદી મુદ્દા થઈ ચડીશ નહિ. પૂજાની સામગ્રી આપ જારાગર હાજર રાખતા રહ્યા. આપે કદી કોઈ વાતની ઉકુપ દેખાવા દીધી નહિ. સાચેજ, હું અપરાધી છું, પતિત છું, જડ છોયોને આપે ઉગાયાં. ભગવન્ ! આપ કૃપાળુ છો, પ્રેમવશ થઈને આપે સેવા પણ કરી. લીંપી ગુપ્તીને સ્થાન સાફ કરવું, મારા વચનનું પાલન કરવું, ચાંદન ઘસવું, આપે દાસને માટે એ સર્વ કંઈ કયું' અને હું એવો પતિત અપરાધી છું કે મેં આપની પાસે આ સેવા કરાવી."

આ પ્રમાણે ૩૫૦ વર્ષથી લોકો જે વાતને જાત માનતા આવ્યા છે, જે વાતના પ્રમાણરૂપ આજે પણ 'શ્રીખંડયા-રાંજણ' (કુંડ) પૈઠણમાં જોઈ શકાય છે, જે વાતની સાક્ષી અમૃતરાય, મહિપતિ, મોરો પંત જેવા પ્રેમી કવિ આપી ગયા છે, જે વાંત દાસો પંત મુક્તેશ્વર જેવા એકનાથના સમકાલીન વિચક્ષણ સંત કહી ગયા છે અને જે વાતનું સૌથી મોટું પ્રમાણ એ છે કે, સ્વયં એકનાથ મહારાજ પોતે કહે છે, તેને જે અપ્રમાણ કહેવા તૈદા હોય તેમને નમસ્કાર છે ! સર્વગત ચિત્રૂપ પરમેશ્વર રૂપમાં દર્શન આપે છે, આ વાત અનુભવથી બહુ છે; શબ્દોથી સાબિત કરીને જતાવવાની નથી. જાણને છે અને કેવી રીતે થાય છે એ જતાવવામાં શું જેની દૃઢ ઉપાસના હશે, તેની સમક્ષ તેના ઉપાસ્ય પ્રત્યક્ષ થશેજ. ત્રીતોનો એજ અનુભવ છે. જેમ અમરોને માટે આ જગત પ્રત્યક્ષ છે, તેજ પ્રમાણે અમરો

માટે ભગવાન પ્રત્યક્ષ છે. સંતોને માટે ભગવાન સદા પાસેજ છે. તેઓ જેવા નિર્ગુણ છે, તેવા સગુણ પણ છે. એક અ-ભંગમાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે કહ્યું છે કે 'તને તે કેવો કહેવો ? સગુણ કે નિર્ગુણ ? તું તો સગુણ અને નિર્ગુણ બન્નેજ છે.' આમ કહીને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે સમજાવ્યું છે કે, સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ, દૃશ્યાદૃશ્ય, વ્યક્તાવ્યક્ત-બધામાં સર્વત્ર એક પર-માત્માજ આતપ્રોત છે. પ્રતીતિના બળથી તેને જાણવાનો હોય છે. જે નિર્ગુણ છે, તેના સગુણ હોવામાં મુશ્કેલીજ શી છે ? તે સગુણ થઈ શકતો નથી, એમ કહેવું એ તો તેને સર્વશક્તિમાન માનવાનો ઇન્કાર કરવા જેવું છે. તે સર્વોત્તમક હોવા છતાં પણ સર્વોત્તમકતામાં કંઈ પણ વાંધો આવ્યા સિવાય સગુણ અને સાકાર થઈ શકે છે. જનાર્દન સ્વામીની કૃપાથી દેવગઢ ઉપર એકનાથને જેમણે દત્તાત્રયના રૂપમાં દર્શન દીધાં, જે કાશીમાં કીર્તન કરતી વખતે પ્રગટ થયા, જે અનુષ્ઠાનસમાપ્તિને અવસરે શ્રીકૃષ્ણના રૂપમાં પ્રત્યક્ષ થયા, જે તેમને ત્યાં બાર વર્ષ શ્રીખંડિયાના વેશમાં સેવક બનીને રહ્યા, તે ચરાચરમાં વ્યાપી રહેલા સર્વજ્ઞ, સર્વસાક્ષી અને સર્વગત જગદાત્મા તેમની અપૂર્વ નિષ્ઠાથી તેમની સમક્ષ પ્રગટ થયા. ભગવાન વ્યક્ત છે અને અવ્યક્ત પણ છે; વેદ, શાસ્ત્ર ને પુરાણોએ તેમના ગુણ ગાયા છે અને એકનાથ મહારાજે પોતાનાં આ નેત્રોથી જેમનાં દર્શન કર્યાં તે ભગવાનને એકનાથ હોવાનાં પોતાના હૃદયમાં રાખતા હતા ને તેજ ભગવાનને સૌ પ્રાણીઓની અંદર દેતા હતા.

કાશી કંગેરેની યાત્રા અને ગ્રંથો

“તેમજે રામાયણ અને જાનકા ઉપર વિચારપૂર્વક ગ્રંથ લખ્યા. જે એ દયાનિધિએ એમ ન ક્યું હોત તો જડ છોડી શી રીતે તરી શકત ?” — મોરારી પંત

એકનાથ મહારાજનો પહેલો ગ્રંથ થયો ‘અગ્નિ ભાગવત.’ પહેલાં કહી ગયા છીએ કે, આ ગ્રંથ તેમ જઈશ્વરમાં ગુરુની સમક્ષ રચ્યો. આ પછી તેમણે ‘હસ્તામલક ટીકા, શુકાલક ટીકા, સ્વાત્મબોધ, ચિરંજીવ આનંદલહરિ, અનુભવાનંદ, મુદ્રાવિલાસ, લઘુગીતા આઠ દશ નાના ગ્રંથો લખ્યા. આ સઘળા ગ્રંથો પ્રધાન છે. એમની શૈલી ઘણી મુશ્કેલીથી તેમજ ચિત્ત છે. આ બધા ગ્રંથો નાથના અનુભવથી રંગાયેલા છે. આથી એમનો આધ્યાત્મિક વિષય ઘણોજ મુશ્કેલીથી સ્પષ્ટ થાય તેવો બન્યો છે. કીર્તન અને લલિતના અવસર એકનાથ મહારાજના મુખમાંથી જે અલગ અનાથ નીકળતા એવા હલ્લારો અલંગોનો તથા એમના વિ ‘ભજનીઆરૂઢ’ નામથી જે એક રચના કરાયેલી છે. ઉલ્લેખ પહેલાં થઈ ગયો છે. નાથના સૌથી વધારે પ્રિય ગ્રંથ ‘રુકિમણી સ્વયંવર’ અને ‘ભાગવત’ છે. બન્ને ગ્રંથોનું લેખનકાર્ય કાશીમાં સમાપ્ત થયું. એ સંગ્રહમાં એક ઘણી મનોરંજક ઘટના છે. છેલ્લો જ ભાવાર્થ રામાયણ છે. આ ગ્રંથ અધુરોજ રહી ગયો. તેમના ગાવ્યા નામના શિષ્યે પાછળથી પૂર્ણ કર્યો. જ વત ૨૦,૦૦૦ અને ભાવાર્થરામાયણ ૪૦,૦૦૦ એ વીએ.

જગવાનને અર્પણ કરના રીતે જગવાનથી ન રહેતું, એજ આ જગતોનો મુખ્ય ધર્મ છે. આ ધર્મના જે મુખ્ય ગ્રંથો મહારાષ્ટ્રમાં છે, તેમાં મુખ્ય છે, તેમાં એકનાથ મહારાજના 'ભાગવત' ની યાગ છે. એકનાથ મહારાજનું ભાગવત એ મૂળ શાસ્ત્ર અગિયારમા સ્કંધની ટીકા છે. આ અગિયારમા સ્કંધ જગવાન શ્રીકૃષ્ણે ઉદ્ધવને 'બ્રહ્મોપદેશ' દીધો છે, તેથી 'ઉદ્ધવગીતા' પણ કહે છે. જગવાને અર્જુનને જે કહી તે જગવગીતાનું સ્વરૂપ મરાઠી ભાષામાં જ મહારાજે પ્રગટ કર્યું છે; અને એજ જગવાને ઉદ્ધવ ગીતા કહી, તેનું સ્વરૂપ મરાઠીમાં એકનાથ મહાત્માએ વ્યક્ત કર્યું છે. 'જ્ઞાનેશ્વરી' અને 'નાથ ભાગવત' એ ગ્રંથોનો પ્રતિપાદ વિષય એકજ છે. અને શબ્દરચના, ચતુષ્પદિતિ, અધિકારયુક્ત બ્રહ્મોપદેશ, ભાગવતપ્રેમ અને અનુભવેકું બ્રહ્મજ્ઞાન પણ બન્નેમાં તદ્દન એક જેવું જ

નાથ ભાગવતના પ્રથમ બે અધ્યાય તૈયાર થયા નાથનો એક શિષ્ય તેની એક પ્રત નિત્યપાઠ માટે પોતા સાથે લઈને કાઢી ગયો. ત્યાં એક દિવસ મણિકર્ણિક ઘાટ ઉપર સંધ્યા-વંદન પછી તેનો પાઠ કરતા હતા ત્યારે ત્યાંના એક સુપ્રસિદ્ધ છએ શાસ્ત્રને બાજુનાર એવા સંન્યાસીના શિષ્યે તે જોયું અને આ હકીકત તેણે ગુરુજીને જાણ કરી. સંન્યાસી મહાત્મામથ વિદ્વાન હતા અને કાશીમાં તેમની અત્યંત પ્રતિષ્ઠા હતી. ભાગવતના અર્થ મરાઠીમાં કરનાર આ વ્યક્તિ કોણ છે? એમ નાથના શિષ્ય પૂછવામાં આવ્યું. ત્યારે તે શિષ્યે શિષ્યોચિત ગુરુતક્ષિ ભાવથી એકનાથ મહારાજનું નામ અને યથા સંભળ્યા એ સાંભળીને ભાષાદેવી સંન્યાસી વણાજ કોધાયમાન થઈ અને તેમણે એકનાથને તેવી ભાવના ને પોતાની સાથે હાજર કરવા માટે પોતાના બે શિષ્યોને પૈડણ મોકલ્યા. દિવસ પેઢણમાં પહોંચ્યા, એકનાથને મળ્યા અને તેમને સ્વસ્તી અને સંદેશ સંભળાવ્યો. એકનાથે જ્ઞાને શ્રીકાશી વિદ્ય

પણ સમી હતા. તેમણે એકનાથને પોતાના મઠમાં બેસાડ્યા, પરંતુ તેમનું મોં જોયું નહિ. તેમના અને પોતાના આચારની વચ્ચેમાં એક પડદો ઝોડવાથી દીધો; તે એટલા માટે પાખંડીઓનું મોં જોયું ન જોઈએ. પાખંડ શું હતું એ જ કે એકનાથે મહારાષ્ટ્રની બાપામાં શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતા પ્રગટ કર્યો. પરંતુ આને માટે કેવળ આ સ્વામીને દોષ દેવો એ જરાજર નથી; તે સમયે લગભગ બધા પંડિતો એ જ મતના હતા. એકનાથ મહારાજના વિનયપૂર્વક બાપણની નમ્રતા-વિનયધીજ એકનાથની અધીરું નિવડ્યું ગઈ. એકનાથ મહારાજે કહ્યું—

“ હે સર્વશ્રેષ્ઠ સ્વામિન! હું સહજાવથી આપનાં ચરણોમાં મારું મસ્તક નમાવું છું. આપ કૃપા કરીને આ અભિપ્રાયને દર્શન આપો. મારામાં ભાવ પણ નથી તેમ ભક્તિ પણ નથી; તેમજ જ્ઞાન કે વૈરાગ્ય પણ નથી. હું નથી તો શાસ્ત્ર ભણ્યો કે મેં નથી તો વેદાધ્યયન પણ કર્યું. આપની સેવાના પ્રતાપથીજ કંઈક કવિત્વની પ્રેરણા આવી એથી યથામતિ ભાગવતનો કંઈક ભાગ કહી શકું છું. હજી એકાદશ સ્કંધના માત્ર પાંચજ અધ્યાય થયા છે. સ્વામિન! આ પંચાધ્યાયીને સારી રીતે જોઈને એના અર્થનું જ્ઞાન કરો. આ જેટલો ગ્રંથ લખાયો છે તેમાં આ વ્યાખ્યાનમાં જો કયાંય કોઈ દોષ થયો હોય તો પછી એવા ગ્રંથની કંઈ જરૂર નથી, એને આપજ મહિકર્ષિંકામાં પધરાવી દો.

આ ભાષણથી શ્રોતાઓ તો શું, સ્વામીજી પણ ઠંડ થયા. તેમાં વિનય તો છેજ પરંતુ સાથે સાથે ‘સારી રીતે જોઈને એના અર્થનો ખ્યાલ કરો અને આ વ્યાખ્યાનને જો કોઈ કયાંયે દોષ થયો હોય તો એને આપજ મહિકર્ષિંકામાં પધરાવી દો’ આ અધિકારયુક્ત વાણીમાં શું પણ છે! આ અત્યંત નીતિજ્ઞાનથી ભરેલું ભાષણ છે. ગ્રંથ આપોઆપજ હવે તેની કસોટીએ કસાયે, એ એકનાથને ઘણું આનંદ થયો. આલતુ શાલતુ—મને તે

લેખકોને આવો આત્મવિશ્વાસ હોઈજ શકતો નથી; પરંતુ એકનાથ પૈઠણના વિદ્વાનોમાં રહેલા અને વૃદ્ધિ પામેલા-આગળ વધેલા તેમજ સ્વયં વિદ્વાન અને શ્રીગુરુપ્રસાદનું ઐશ્વર્ય લોગવવાવાળા સુસંપન્ન પુરુષ હતા. તેમના મુખ-માંથી કોઈ અઘટિત વાત નીકળીજ શકે નહિ, એ વાતનો તેમને પૂર્ણ વિશ્વાસ પણ હતો. નાથનું લાપણું સાંભળીને સ્વામી કંઈક શાંત થયા. તેમણે પડદો દૂર કરી દીધો અને એકનાથે તેમને વંદન કર્યાં. પછી બધાની સંમતિથી એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો કે, શ્રીમદ્ભાગવતના જાણકાર એવા દય વિદ્વાન એકત્ર ધાય અને તેમની સમક્ષ સ્વામીના પ્રમુખપદે એકનાથ મહારાજના આ ગ્રંથની પરીક્ષા કરવામાં આવે. આ પ્રમાણે ચાર દિવસ તેમની સલાહો થઈ. અંતે સ્વામીસહિત બધાના મતથી એ નક્કી થયું કે, ગ્રંથ તદ્દન નિર્દોષ અને પૂરેપૂરો પ્રાસાદિક છે. પછી તો તે સ્વામી નાથ ઉપર એટલા બધા પ્રસન્ન થયા કે તેમણે એકનાથ મહારાજને પોતાના મઠમાંજ સ્થાન આપીને આગ્રહપૂર્વક રાખ્યા અને તેમને પ્રાર્થના પણ કરી કે, આપ હવે આ સ્થાનમાં યે:શીને આપનો ગ્રંથ પૂરો કરો. નાથને માટે પૈઠણ કે કાશીમાં કંઈજ અંતર નહોતું. આ રીતે કાશીમાં તેમણે જાનવતનો બાદીનો લાગ લખ્યો અને છ મહિનામાં ગ્રંથને પૂરો કર્યો. ગ્રંથસમાપ્તિની મિતિ એકનાથ મહારાજે પોતાના લખી છે:-કાર્તિક સુદી ૧૫ને સોમવાર તા.કે ૧૮૬૫ (અંશ ૧૬૩૦) રૂઢિમાસી સ્વાતંત્ર્ય ત્રય પન્ન તેમણે કાશીનાથ પેઠણને લખ્યો. તેની સમાપ્તિના દિવસ તેમણે નાથના પદની તા.કે ૧૮૮૩ (૧૯૨૮) નોંધ્યો છે. તે નાથના 'વારાણસી મુનિ એવં મળિય મિયાનતા તરે' ના નામના પદના પદ ૧૮૮૩ છે કે નહીં તે અજ્ઞાત છે.

જોઈને સ્વામી તેમનાં ચરણોનાં સ્પર્શ કરતા અને એકનાથ તેમને તેમના અનુયાયીઓનું સ્મરણ કરાવીને એમ કહ્યું રોકતા. સ્વામીનું મિશ્ન્યાભિમાન હવે ગૂંચેગૂંચ થઈ ગયું. તેમની કાયા પડતાઈ ગઈ. પછી કાશીમાં પેઢીની પેઢી ગાલવા લાગ્યું. પાટો ઉપર એકનાથ મહારાજનાં કીર્તિ યવા લાગ્યાં અને કાશીના મોટા મોટા વિદ્વાનો પણ કીર્તિ સાંભળીને મુગ્ધ થવા લાગ્યા. ભાગવતની સમાપ્તિ થયા પછી સ્વામીજીએ કાશીના વિદ્વાનોને એવો આગ્રહ કર્યો કે ‘આ અપૂર્વ વ્રંથના વિજયનિમિત્તે અત્રી એક વિજયોત્સવ કરવો જોઈએ.’ ઠેકઠાક અભિમાની પંડિતોને આ વાત ન ગમી અને તેમણે સ્વામીજીને કહ્યું કે ‘સ્વામીજી, આપ આ શું કરી રહ્યા છો ! એક તો હલદી વાણીનું શ્રવણ ન કરવું જોઈએ, એ શાસ્ત્રની આજ્ઞાને નહિ માનતાં આપે તે સાંભળ્યું અને હવે આપ એજ દોષની આઠરપૂર્વક પ્રદિશ કરવા છાંટે છે એ તો ભારે અનર્થની વાત છે.’ (કેશવકૃત નાથચરિત્ર અધ્યાય ૨૪-૨૬) આ અભિમાની પંડિતોના વિચાર મુજબ મરાઠી ભાષા નીચ ભાષા હતી, અને તે સાંભળવામાં પણ દોષ હતો. પરંતુ સ્વામીજીએ કંઈક ઉત્સવ કરવાનો સંકલ્પ તજ્યો નહિ. તેને માટે પૂજા કરવા હથી મહેનત કરવા લાગ્યા. આથી ચિદાઈને ઠેકઠાક પડી તોએ આ વ્રંથને મઠમાંથી ઉપાડી જઈને ગંગાજીમાં નાખી દીધો. ત્યારે ગંગા માતાએ પોતેજ આ વ્રંથને પોતા થોમાં જળ ઉપર પકડી રાખ્યો હતો. આ અમરકોર એ પંડિતોની સાન ઠેકાણે આવી અને શાસ્ત્રને નામે પ્રલાપ-બકવાદ કરવાનું તેમણે છોડી દીધું. પછી તો એકનાથ મહારાજને હાથી પર બેસાડીને સર્વ રીતે વિચાર કર્યો હતો, પરંતુ એકનાથ મહારાજે વિર્તા કે ‘હું બ્રાહ્મણોનો દાસાનુદાસ છું, આપ કેવલ દેવતાની આશાથી ભક્તિપૂર્વક આ વ્રંથનું પૂજન કરો અને સંતોષ થશે.’ (ભક્તચીલામૃત ૨૧-૨૩) આ પછી કહ્યું કે, વ્રંથની સવારી કાઢીશું, પરંતુ વ્રંથની

આપ પણ હાથી પર સવારી કરો. ત્યારે એકનાથ મહારાજે
સ્પષ્ટ કહી દીધું કે 'એ પણ અયોગ્ય છે, હું એ પ્રમાણે
નહિ કરૂં.' એટલે અંધનેજ અંઘાડીમાં પધરાવ્યો, તેનું
સર્વોપચારે વિધિપૂર્વક પૂજન કરવામાં આવ્યું અને સવારી
કાઢવામાં આવી. આ સમયે પુષ્કળ માનવમેદની જામી
હતી. ચાર દિવસ કીર્તનોત્સવ થયો. બ્રાહ્મણ-સોજન
ધયાં, ખીજી રીતે પણ ઘણાં દાન-ધર્મ ધયાં. નાથ ભાગ-
વનની કેટલીયે પ્રતો-નકલો કાશીમાં ભક્તોએ ઉતારી લીધી.
આ પ્રમાણે કાશીમાં જ્ઞાની-અજ્ઞાની સૌની પાસે પોતાના
અંધનો જયજયકાર કરાવી અને પોતાના સદાચારથી બધા-
ને સન્માર્ગનો રસ લગાડીને મહારાજ પેઠણ પાછા આવ્યા.

પ્રથમના વિજયોત્સવ પછી ત્યારે એકનાથ મહારાજ
દાશીધી પૈઠણ પાછા ફરતા હતા, ત્યારે રસ્તામાં ‘ભોગા-
ધર્મે’ આવે’ નામના સ્થાનમાં દાસો પંતની સાથે તેમને
મેળાપ થયો. દાસો પંત પણ દત્તાત્રેયના મહાન ભક્ત હતા.
અને ભગવાન દત્તાત્રેય તેમને પ્રત્યક્ષ દર્શન આપતા હતા.
બેદર રાજધાનીના નારાયણ પેડમાં ગાલ્વગોત્રી દિગંબર
પંત દેશપાંટે નામના એક સંબંધન રહેતા હતા. દાસો
પંત તેમનાજ પુત્ર હતા. યાકે ૧૪૭૩ માં તેમનો જન્મ
થયો હતો અને યાકે ૧૫૩૭ માં ૬૪ મે વયે તેઓ સમાધિ-
સ્થ પયા હતા. તેમણે બાળપણમાં અતિકડિન અનુદાન કરું
હતું. બહા-લીલામૃતમાં એનું વર્ણન કરું છે કે ‘તેઓ
ખરી પટેલાં પાન ખાઈને રહેતા, ચરીફનો કાંઈ પણ મોહ
રાખતા નહિ, શિંગા ઉપર નહીં રહેતા અને દાદન-પડકો
ચૂંકન કરતા હતા.’ આ પ્રમાણે નાર ૧૨ મુદી અનુદાન
કરી પડી દાસો પંતને જન્મન દત્તાત્રેયનાં લોકમાં જન્મ
આપનાર હોવાથી તેમને દત્તાત્રેયનાં લોકમાં જન્મ
આપનાર હોવાથી તેમને દત્તાત્રેયનાં લોકમાં જન્મ
આપનાર હોવાથી તેમને દત્તાત્રેયનાં લોકમાં જન્મ

મરાઠી જાતમાં દાસો પંતના જેટલી પ્રથ-મંપતિ કોઈ કવિની નથી. કહે છે કે, એકનાથનો યગ દેવ જોઈને દાસો પંત તેમની ઈર્ષા કરવા લાગ્યા. આથી જ દસાત્રેયે એમને શાપ આપ્યો અને આથી તેમના પ્રથ પ્રસિદ્ધિમાં આગ્યા નહિ. નીલોગારાયે પણ એકનાથ મહારાજનું વર્ણન કરતાં દાસો પંતની જાળમાં લપ્સ્યું છે કે, એકનાથને જારણે જગવાનને યોગીદારના વેશમાં બ્યારે દાસો પંતે જોયા ત્યારે તેમનું 'અભિમાન' નાશ પામ્યું ! આ પણ જણાય છે કે ઈર્ષાવાળી વાતના મૂળમાં કંઈક તથ્ય ગમે તેમ હો પરંતુ પાછળથી એકનાથ મહારાજની જાતમાં તેમનું મન અત્યંત નિર્મળ થયું અને તેમણે તેમની સ્તુતિનાં પદ પણ લખ્યાં. એક પદમાં તેમણે પણ લખ્યું છે કે, જગવાન એકનાથના દારપાળ બન્યા. આ અમલકો દાસો પંતને ચકિત કરી દીધા. દાસો પંતને પોતાના જગવાનનો સાક્ષાત્કાર થયો છે, એ વાતનું અભિમાન હટી જાય. જગવાન એકનાથ મહારાજને ત્યાં દારપાળ બનીને ઉશ્કેર્યા. આથી તેમનું આ અભિમાન નષ્ટ થયું. ગમે તેમ હો, પરંતુ એ તો નિઃશંકેલ છે કે, આ દત્ત-લક્ષ્મણ આ અભિમાન યોગાક સમય પછી નાશ પામ્યું અને દાસો પંત તથા એકનાથ સમાનપદે સ્થપાયા. એકનાથ અને દાસો પંત બ્યારે પહેલા મળ્યા, ત્યારે તે નાની ઉંમરના હતા. તે સમયે અને આ બનાવ પછી એ બન્ને દત્તના ઉપાસક સંદેહ વિ અનેક વાર એકબીજાને મળ્યા છે અને બન્નેને એકબીજામાં વાતો થઈ છે.

આ બનાવને યોગાક વર્ષ વીત્યા પછી એકનાથ મહારાજની ઇચ્છા પંદરપુરની યાત્રા કરવાની થઈ. નાથ પંથની શિક્ષણ પામેલા ઉદ્ધવે તે શિક્ષા અનુસાર અધુ કામ સંપૂર્ણ થવાનું સ્વીકાર્યું અને એકનાથ મહારાજ ઉન્નતપૂર્વક પંદરપુરની યાત્રાએ નીકળ્યા. આસપાસના મેકડો જઈ પણ તેમની સાથે નીકળ્યા. એક તો એકનાથ મહારાજને સત્સંગ અને બીજું પાંદુરંગ જગવાનનાં દર્શન. અ. ર. ■

(૨)

“ મહાન આચારી રાખીને અદ્વી સુધી આવ્યા. પંદરપુર
જેતાંજ પાતન થઈ ગયા અને ગરુડાવજનાં દર્શન કરતાં
આ જન્મનું કાર્ય સફળ થઈ ગયું. બીજાને કિનારે શ્રીવિઠ્ઠલ-
મૂર્તિ જોઈને એકા જનાઈનમાં વિશ્રાંતિ મળી ગઈ. ”

(૩)

“ અનંતના ગુણ અપાર અનંત છે. શ્રુતિધાત્ર પણ
તેનો પાર પામતાં નથી. એ અનંત ભગવાન અદ્વી ઈદ પર
ઉભા છે, કેડ ઉપર હાથ રાખેલો છે અને કરુણાપ્રિય
બહાનોના તરફ જોઈ રહ્યા છે. ”

(૪)

વિઠ્ઠલનું નામ એ ખુફલો મંત્ર છે, વાણીથી હં
આ નામને જપા. આથી અનંત જન્મોના સંસારમાં
આવ્યા છો તો નિરંતર વિઠ્ઠલનું નામ લેવામાં જરા
આળસ ના કરો. આથી સાધન સધાશે, ભવ-બંધન
જશે. વિઠ્ઠલના નામના જપ કરો. એકનાથ જનાઈન
રહીને ઉઠતાં બેસતાં, ઉંઘતાં-ભગતાં, રાત-દિવસ વિઠ્ઠલ
નામનો જપ કરે છે. ”

(૫)

“ પ્રેમથી હરિનામ ગાયો. પ્રેમથી કીર્તનગમ
મસ્ત થઈને નાચો. આથી તરશે, તરશે, સંસારથી તરી
જશે; એમાં ઠોઠ બીજી વાત નથી. એકા જનાઈનની
બક્તિનું એ સ્વધામ છે. એનાથી ક્ષણમાત્રમાં તરી જશે. ”

ચાકે ૧૫૦૫ માં એકનાથ મહારાજ આળંદી પધાર્યો.
એક દિવસ મહારાજના ગળામાં સૂજી આવ્યું અને હં
થવા લાગ્યું. ઘણીએ દવાઓ કરવા છતાં સોજો ઓછો થયો
નહિ. ત્રીજે દિવસે સ્વપ્નમાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ દર્શન કરી
તેમને કહ્યું કે “ મારા ગળામાં અબ્જન વૃક્ષના મૂળનો

* જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની સમાધિ ઉપર જે અબ્જન નળુ એ
પીપળાનું ઝાડ છે, તે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું રોપેલું બનાવવાનું નથી.

। પડ્યો છે. તે તમે ચોતે ત્યાં આવીને દૂર કરો. આથી
રા ગજાની પીડા દૂર થશે.” એટલે પોતાની સાથે
સમુદાયને લઈને કીર્તન કરતા કરતા એકનાથ મહા-
આજંદી પહોંચ્યા.

નાથ આજંદી પહોંચ્યા, ત્યારે ત્યાં વસ્તી નહોતી.
તરફ ગાઢ જંગલ હતું, લોકો ત્યાં જતાં ડરતા હતા.
જંદીમાં શ્રી સિદ્ધેશ્વરનું સ્થાન અત્યંત પ્રાચીન છે. ત્યાં
સમયે દિવ્ય તપોવન હતું. સાથેના લોકોને બહારજ
આવીને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની સમાધિની તપાસ કરવા
કનાથ મહારાજ એકલાજ તે વનમાં હાજલ થયા. સમા-
ધિની પાસે અભાનવૃક્ષ હતું. દરથી તે તેમણે જોયું. ત્યારે
મને અત્યંત આનંદ થયો. સમાધિમંદિરનું બારણું
ઘાટીને તેઓ અંદર ગયા. “સ્વાભાવિક વળાસન લગાવીને
યાં જ્ઞાનદેવ મહારાજ વિરાજી રહ્યા છે. એવું તેજાપુર્ણ
દેવ્ય સ્વરૂપ છે, કે જેની કોઈ ઉપમાજ આપી શકાય
નહિ.” (સક્તવિજય અં ૪૬-૧૬૭) શ્રીજ્ઞાનેશ્વરનાં દર્શન
પતાંજ એકનાથે તેમનાં ચરણોમાં દંડવત્ પ્રણામ કર્યો.
કેદારવૃક્ષ નાથ ચરિત્રમાં લખ્યું છે કે, ત્યાં જ્ઞાનેશ્વર મહા-
રાજની સાથે એકનાથ મહારાજ ત્રણ દિવસ અને ત્રણ
રાત્ર એકાંતમાં રહ્યા. આ એકાંતમાં કેવો પ્રદાનદસમુદ્ર
ઉભરાયો હશે, તેની કલ્પના વિષયરૂપી કાદવમાંના ફેંકા
જેવા આપણે પામર માનવીઓ શું કરી શકીએ? એક
તો એકનાથ પોતેજ પૂર્ણ પુરુષ હતા. પીત્તુ અભાનવૃક્ષનું
મૂળ મસ્તકમાં લાગવાને બદલે શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજે
તેમને તાણાનું દર્શન દીધાં અને એથી આજીવન આપી
કે, જ્ઞાનેશ્વરીનો પ્રચાર કરો. નાથ જ્ઞાનેશ્વર સમાધિમંદિરની
બારણી, બારણી લોકોને તેનું પ્રવેશદ્વાર ખોલે
જો તે મૂર્તિને પૂજામાં લાવે કરી હોય તો પદના મારકે
૧૫૦૦૦ જેટલા નાથો તેમને સંનિવેશ કર્યો. તેમણે
જ્ઞાનેશ્વરની પૂજા કરી અને જ્ઞાનેશ્વરની પૂજા કરી
જ્ઞાનેશ્વરની પૂજા કરી અને જ્ઞાનેશ્વરની પૂજા કરી

કર્યો મુરઠેલ ગયો, ત્યારે આ માયા તો જુઓ કે ભવાને એક વિંગાવના વેગમાં આવીને ત્યાં એક દુકાન ખોલી લીધી. ગારયને દિવસે જેમને જેટલું સ્ત્રીયું જરૂર હતું તેટલું તેને તે દુકાનેથી મળી ગયું. કોઈને પૈસા આપવા પડ્યા નહિ. તે દુકાનદારે કોઈની પાસેથી પૈસા લીધાજ નહિ. કાનું કે 'એકનાથ સમય' છે, તેમની પાસે હું જાણે કિચાજ સમજી લઈશ.' જ્યારે એકનાથ બધા માણસોની સાથે ત્યાંથી નીકળવાના થયા, ત્યારે તે વિંગાવત અકસ્માત્ અંતધોન થઈ ગયો. આ ઘટનાનું વર્ણન એકનાથ મહારાજે પોતેજ જે અજાણીમાં કર્યું છે. આજાંદીમાંજ રહીને એકનાથે ચારે બાઈ-બહેનો ઉપર અમંત રચ્યા અને આજાંદીના મહિમાનુ વર્ણન કરતાં કરતાં કહ્યું છે કે "અહીંનાં જાડ અને પથ્થરો પણ દેવતા છે." આ સ્થાનના મહિમા સંબંધી એકનાથ મહારાજે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે "અબ્જનવૃક્ષનાં પાન ખાઈને આજાંદીમાં બેસીને જે એકવીસ વાર જ્ઞાનેશ્વરીનું પારાયણ કરશે તેને તરતજ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ થશે."

નાથ જ્યારે પૈઠણમાં પાછા ફર્યા, ત્યારે આ તરતજ તેમણે જ્ઞાનેશ્વરીનું સંશોધનકાર્ય શરૂ કર્યું. દેખ અને વાચકોની ભૂલથી જે કંઈ અશુદ્ધિઓ અને અસંજ પાઠો તેમાં દાખલ થઈ ગયા હતા, તે તેમણે કાઢી નાખ્યા અને જ્ઞાનેશ્વરીની શુદ્ધ હસ્તપ્રત તૈયાર કરી. જ્ઞાનેશ્વરી સંશોધનનું આ કાર્ય શાકે ૧૫૦૮ તારણ નામના સંપ્રદાયમાં સમાપ્ત થયું. એકનાથ મહારાજના સમયમાં પૈઠણમાં મોલાના ફન નામના એક મુસલમાન ઓઢિયા સંત હતા. તેઓ ઘણાજ વિરક્ત, જ્ઞાની અને સ્વાતંત્ર્ય સંપન્ન મહાત્મા હતા. એક દિવસ એકનાથ મહારાજ સંધ્યા સમયે મસ્જિદ પાસેથી જતા હતા, ત્યારે તેમને આ ઓલિયાને જોયા. તેઓ એક શાલને ધીનમાં રહે હતા. એકનાથે તેમને પૂછ્યું કે, આ આપ શું કરી રહ્યા છો? તેમણે જવાબ આપ્યો કે "મેં માનવું છે"

તમેથી છે. જગતના ઉદ્ધારનાં કામો કરનારા કોઈ પણ પરાપકારી ગ્રહનિષ્ઠ પુરુષ સમાયણી પ્રગટા કરી શકે તેવુંજ આ સમાયણ છે. વળીન અત્યંત સરસ અને દૃઢ માત્રી તથા પ્રાચાદિક છે. ભગવાન રામચંદ્રની કથા જ પરમાર્થ જાણનાં એકમાત્રે દર્શન કરવાની જેમને હંમેશાં હોય, તેમનેમાટે બાવાઈસમાયણ જેવો ખીજો ગ્રંથ નથી. આ ગ્રંથ એકનાથના હાથે પૂરો થયો નથી, એ વાત જાણી જાર છે; પરંતુ તેમનીજ આજ્ઞા અને લોકોના આગ્રહથી તેમનાજ શિષ્ય ગાવળાએ એ પૂરો કર્યો. આ ગ્રંથ લખવાની પ્રેરણા એકનાથ મહારાજને કેવી રીતે થઈ અને તે તેમણે કેવી રીતે લખ્યો, એ સંબંધમાં એકનાથ મહારાજે પોતેજ એજ ગ્રંથના ચોથા અધ્યાયમાં પોતાનો અનુભવ આ પ્રમાણે લખ્યો છે—

“ તમે (આ સમાયણના) વક્તા ક્યાંથી બની ગયા! એમ જો કોઈ પૂછે તો તે માટે જેવું છે તેવુંજ કહી દઈ છું. એાતાઓ સાવધાન થઈને સાંભળો. મૂળ (સમાયણ) જે સંસ્કૃત ભાષામાં છે તેનાથી હું તદ્દન કોરો—અભણ છું. મૂળતા સિવાય મારી પાસે બીજું છેજ શું? એવા આ મૂળનાં મુખેથી ભગવાન રામેજ આ કથા કહેવડાવી છે. તેમણે પ્રેરણા કરી (સમાયણ લખવાની) પરંતુ મેં (બાવાઈ) સાહસ કર્યું નહિ. ત્યારે સ્વપ્નમાં આવીને ભગવાન સમાયણ કહી અને ગ્રંથનું પૂરું રહસ્ય બતાવી દીધું. ભગવાન પછી રામકથા સામે પ્રગટ થઈ. કોઈ વાત મારા મનને ખરાબીને લીધે હું કંઈની કંઈ સમજી લેતો તો રામ તેને ઠીક કરી દેતા. આડી અવળી વાતો કરતા કરતાં પણ તેમાંથી રામની કથાનીજ વાતો થવા લાગી. રામે એવો ખીજો પકડયો કે દષ્ટિ સમાયણમાંજ ચોંટી ગઈ. એવી અવસ્થામાં પણ મેં એજ વિચાર્યું કે, સમાયણ ના લખુ, પરંતુ રામ અહંકારના મસ્તક પર ચવાર થયા અને તેમણે પોતાની સત્તાથી—બળભેરીથી પોતાની કથા મારી પાસે કહેવડાવી આ રીતે રામ કોઈની પાસે બળભેરીથી ઉપર

મેવો અવસર આવા કોઈકજ ગ્રંથકારને પ્રાપ્ત થતો હશે. ત્યજત દશામાં રામકથા સામે રમ્યા કરતી હોય, સ્વપ્નમાં રામચરિત્ર પોતાની સામે નૃત્ય કરતું હોય, સામાન્ય વાત-ચીતમાં પણ રામકથાજ આગળ આવે; આ પ્રમાણે રામ એકનાથની પાછળ લાગ્યા અને એમની દૃષ્ટિજ રામાયણ-મય કરી દીધી; છતાં પણ એકનાથ કહે છે કે, મારી હઠ તો એજ રહી કે હું રામાયણ નહિ લખું, ત્યારે તો રામજ મારા હુંપણા ઉપર ચઢી બેઠા. પછી હુંપણું ક્યાં રહ્યું ? ત્યાં તો રામ આવી ગયા ! આ રીતે જળરજસ્તીથી આ કથા તેમણે એકનાથ દ્વારા કહેવડાવી. આ જળજળરીની ફરિયાદ એકનાથ ક્યાં ને કઈ અદાલતમાં લઈ જાય ? રામથી વિશેષ કોઈ ન્યાયમંદિર નથી ! આથી તેમણે રામાયણ લખવાનો સ્વીકાર કર્યો. પરંતુ તેમણે રામ પાસે એક યસ્ત કરાવી લીધી. તેમણે રામને કહ્યું કે “તમારી આવી બળજેરી છે, તો એમજ સમજી લેજો કે, આ કથામાં જે કોઈ ભૂપણુ યા દૂપણુ આવે તેના જવાબદાર તમેજ છો, હું નહિ; મારે તેની સાથે કંઈ લાગતું વળગતું નહિ રહે ! કર્તા હું નહિ; સ્વયં શ્રીરામ જ્યારે કર્તા થઈ ગયા, જ્યારે મારું હુંપણું તેઓ પોતેજ બની ગયા, ત્યારે પછી મારું તો કશુંજ રાતું નહિ. આ ગ્રંથની ગમે તો કોઈ નિંદા કરે કે એને વંદન કરે, બોલે મારે માટે પ્રદક્ષિણા છે. આ શ્રીગુરુ જનાઈનની બતાવેલી યુક્તિ છે.....” આમ કહીને એકનાથ મહારાજે લાણે અડી એમ પણ વ્યક્ત કરી દીધું કે, હું કોઈ ગમે તેવા ગુરુનો ચેલો નથી.

એકનાથ મહારાજનું આ બાવાર્થ રામાયણ જ્યારે ઉદ્ધર્તવ્ય હતા ત્યારે આવાય મુખી લખાઈ રહ્યું, ત્યારે તેમના મહામહારાજનો સમય આવ્યો. પ્રોત્સાહનને પ્રયત્ન અનુરોધ પૂર્વક જે વાંચનુ હાતુ હોય તે. કૃષ્ણદાસ નામના એક સંસ્કૃત-લેખક એક જર એકનાથ મહારાજની પાસે ગયા હતા, તેમજ ઉદ્ધર્તવ્ય ગ્રંથને પરચો ૧૧ દિવસની ૧૧૬૬

નાથ મહારાજે તેમના મૃત્યુનો સમય ૧૧ દિવસ વિશેષ લાંબાવરાખ્યો અને તેમનો ગ્રંથ પૂરો બ્રોતાઓને આ વાતની ખબર હતી. એનું તેમણે મહારાજને સ્મરણ કરાવી દીધું અને જાણ્યું તખીને પૂછ્યતા મુખી પોતાનો મૃત્યુકાળ આગળ વધવાની વિનંતિ કરી. પરંતુ એકનાથ મહારાજે ઉત્તરવાનો ઇન્કાર કર્યો. સમાયણ લખવાની શરૂઆત તેમણે કંઈ પણ હુપ્પડ ના રાખ્યું, તો પછી તે કરવાની ચિંતા તેમને ચા આર હોય? તેમણે કાળને સભા કરીને ગ્રંથ સમાપ્ત કરવાનું કંઈજ કારણ તેમ છતાં પણ અનેકોએ અત્યંત આગ્રહ કર્યો કે, તો સંપૂર્ણ થયેાજ જોઈએ. ત્યારે એકનાથ મહારાજે ગાવળાને પોતાની સામે બ્રોલાવ્યા અને તેમને ગ્રંથ કરવાની આજ્ઞા આપી. ગાવળા એકનાથ મહારાજને રહેતા હતા, તેમનાજ એક શિષ્ય હતા, લોકો મૂખ અને તદ્દન ગાંડા ગણતા હતા. તેમનાથી ન મંત્રનો ઘરાબર ઉચ્ચાર પણ થતો નહોતો. આથી એકનાથ મહારાજે તેમની પાસે ગ્રંથ પૂરો કરાવવાની કરી, ત્યારે લોકોએ માન્યું કે, આ તો વિનોદ કરે એને પૂરણ-પોળી ખાવાની બહુ ગમતી. બાળપણની વાત છે કે, તે પોતાની માતા પાસે ખજ હડ કરવા લાડે બસ, મને આજ ને આજ પૂરણ-પોળી ખવડાવ. મા એને કહ્યું કે “બા પૈઠણ, ત્યાં એકનાથ સાધુ રહે તેમને ત્યાં જઈને રહે તો રોજ પૂરણ-પોળી મળ્યા કરશે આ સાંભળતાંજ છોકરો ત્યાંથી ઉઠ્યો, ચાલીને તે પૈઠણ પહોંચ્યો અને ત્યાં એકનાથ મહારાજને ઘેર ગયો એકનાથ મહારાજે ગિરિબળાઈને કહ્યું કે, હરિ પંડિતની પો આને પણ સંભાળજો. ત્યારથી એ પંદર વર્ષ મુખી એકનાથ મહારાજને ઘેરજ રહ્યો હતો. બ્યારે એને એકનાથ મહારાજે મંત્રોપદેશ કરવા લાગ્યા ત્યારે એણે કહ્યું કે “આ મને ના બતાવો, હું તો ‘એકનાથ’ એ નામ તિથાય છું.”

કોઈ નામનો જપ નહિ કરું.” શ્રીનાથને ઘેર રહીને એ કથા-ક્રીતન સાંભળ્યા કરતો અને જે કામ કરવાનું કહેવામાં આવતું, તે કર્યા કરતો હતો તથા હમેશાં આનંદમાં રહેતો હતો. જે કામ કરતો તે એ પૂરેપૂરી કાળજીથી કરતો. આવો મૂખ અને નયો ગાંડા જેવો માણસ પણ સતસંગથી એવો બન્યો કે મરણશય્યા ઉપરથી એકનાથ મહારાજે જ્યારે તેને ભાવાર્થ રામાયણ આગળ તૈયાર કરવાનું કહ્યું, તો તેણે તેજ સમયે પાંચમો અધ્યાય તૈયાર કરીને બતાવ્યો અને એકનાથ મહારાજના મૃત્યુ પછી બાદીનો ભાગ પણ પૂરા કરીને ભાવાર્થ રામાયણ પૂરું કર્યું.

૭ પૂર્ણહુત્તિ

“મહાન રત્નવચ્ચાગી, યોગદ અને મહામહિમાવાન આખરે રત્ન
માર્ગેજ ચાલ્યા ગયા. બધા ચાલ્યા ગયા, પરંતુ જેઓ સ્વપામર
બન્યા—આત્મજાની બન્યા તેઓજ રવા.” (દાસબોધ, ૬. ૩. ૬૬)

એકનાથ અને ગિરિજાબાઈને ત્રણ સંતાન થયાં.
પ્રથમ સંતાન ગોદાવરી નામની કન્યા થઈ. તેના પછી હરિ
નામનો પુત્ર થયો અને છેવટે પછી ગંગા નામની
થઈ. ગોદાવરીનો વિવાહ પૈઠ્ઠમાંજ ચિતો પંત ન
વિદ્વાન ને શીલવાન ગૃહસ્થ સાથે થયો. ચિતો પંત પ
કંઈક વિપયાસક્ત હતા, પરંતુ પાછળથી શ્રીનાથના સ
ગથી મુધરી ગયા અને દત્તાત્રયની ભક્તિ કરવા લા
ગોદાવરીનું સાસરીમાં રાખેલું નામ ગંગા હતું અને
તેને બાળપણથીજ ગમ્મતમાં ‘લીલા’ કહ્યા કરતા હ
ચિતો પંતનું બીજું નામ વિશ્વંભર હતું. એજ લીલા
વિશ્વંભરના પુત્ર સુપ્રસિદ્ધ કવિ મુક્તેશ્વર થયા—અર્થાત્ મુક
શ્વર એકનાથના દોહિત્ર હતા. તેમણે જે ભારતઞ્ચ લખ
તેમાં ‘માતૃજનક જનાદનમાં એકનાથ’ કહીને એકનાથ
વંદન કર્યું છે. તેમનું ઉપનામ મુદ્ગલ, ગોત્ર અત્રિ અને
શાખા ઋગ્વેદની આશ્વલાયન હતી. મુક્તેશ્વરની કવિ
સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ. તેમણે રામાયણ, ભારત અને ભાગવત
ઉપર ગ્રંથો લખ્યા. એ ગ્રંથોમાં લીલા-વિશ્વંભરનું વંદન
વાર સ્મરણ કરીને તેમણે માત-પિતાને વંદન કર્યું છે.
તેમણે પોતાનો ઉદ્દેશ્ય પણ ‘મુદ્ગલ ચિંતામણિનું લીલા-
વિશ્વંભર’ કહીને કર્યો છે. મુદ્ગલોના કુલદેવ કોઈકાકોઈ
જગદંબા અને સોનારીના ભરવનાથ છે. મુક્તેશ્વરને તેમ

૧૧ પાસેથીજ દત્તની ઉપાસનાની દીક્ષા મળી હતી.

મુક્તેશ્વર જન્મ્યા ત્યારથી મૂંગા હતા, તેમના તરફ ઇને લીલાવતી દુઃખથી રોયા કરતી હતી. એક વાર તેણે તા પાસે હઠ લીધી. એટલે એકનાથ મહારાજે મૂંગા મુક્તેશ્વરના મસ્તક ઉપર હાથ મૂકીને તેની વાણી ખોલી દીધી અને આશિષ આપી કે ‘એ મહાકવિ થશે.’ ‘મૂકું તોતિ વાચાલું’ જેવું સ્વાભાવિક સામર્થ્ય એ મહાત્મામાં હતું. આ પ્રમાણે પોતાના ત્રિભુવનવિજયી પિતાએ પોતાની હઠ પૂરી કરેલી જોઇને લીલાવતીને અપાર આનંદ થયો. મુક્તેશ્વરને બાળપણમાં એકનાથ મહારાજનો સત્સંગ પ્રાપ્ત થયો હતો. આગળ જતાં મુક્તેશ્વર અતિમહાન પ્રાસાદિક દર્શિ અને દત્તના ઉપાસક થયા. તેમની રચેલી અનેક ખારતીઓ અને કવિતાઓમાં એકનાથના વિષયમાં તેમનો પૂજ્યભાવ વ્યક્ત થયો છે. ચિંતામણિ મુદ્ગલની સમાધિ પૈત્રીમાં એકનાથ મહારાજના ઘરની પાસેજ છે અને ત્યાં ‘નાથના જમાઈની સમાધિ’ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. મુક્તેશ્વર કુરૂંદવાડની પાસે પંચગંગાને કિનારે તેરવાડ ગામમાં સમાધિરધ થયા. તેમના પ્રપૌત્ર મુક્તેશ્વર બુવાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા, એમને કોહડાપુરના શંભુ છત્રપતિએ શાકે ૧૬૮૬માં એક અને ફરીથી શાકે ૧૬૮૦માં ખીજી, આમ બે સનદો તેરવાડ ગામના હનામની આપેલી છે. તેરવાડના હાલના જમીનદાર લીલા-વિશ્વંલરનુત મુક્તેશ્વરના વંશજ છે એકનાથ મહારાજની પ્રથમ કન્યાના સંબંધમાં આ વરિષ્ઠ વિવરણ થયું. તેમની ખીજી કન્યા ગંગાને કુર્જા-હનાં ૧૬૮૧ વચનાં આપી હતી, તેને પુંડાજી નામનો પુત્ર મળ્યો. એમના સંબંધમાં આવી વંશરે કોઈ વિવરણ મળ્યું નથી. હોતે એકનાથ મહારાજના પુત્ર હરિ પંડિત તરફ જઈએ.

‘હરિ પંડિત’ મહા પિંડ ન અને ‘હરિપંડિત’ હતા. તેમને ‘પંડિત’ નામ મળ્યું, તેને ‘હરિ’ નામ મળ્યું. ‘હરિ’ નામ મળ્યું તેથી ‘હરિ પંડિત’ નામ મળ્યું. ‘હરિ’ નામ મળ્યું તેથી ‘હરિ પંડિત’ નામ મળ્યું. ‘હરિ’ નામ મળ્યું તેથી ‘હરિ પંડિત’ નામ મળ્યું.

રીત પમંદ નહોતી; અને સંસ્કૃત જ્ઞાનું ભારે અર્થ તેમજ પિતા મરાઠીમાં ગ્રંથ રૂપના, મરાઠીમાં અને પ્રવચન કરતા તથા પ્રાકૃત-ગ્રામાન્ય માણસંગ-સામ કરતા, એ વાત ગૌરવભરી વાગવી. એકનાથ મહારાજ તેમને પૂછતા કે ‘સંસ્કૃત શાસ્ત્રો તાંત્રીએ જનાવી પરંતુ પ્રાકૃત ગું દસ્યુએએ (લેવાર, રાક્ષસોએ) ઉત્પન્ન કરી છે ? તેઓ તેમને સમજાવે કે ‘જગવાનને વાણીનું કંઈજ અભિમાન નથી, સંસ્કૃત પ્રાકૃત, બંને તેમને માટે સમાન છે; હા, જે વાણીથી કથન થાય છે તેનાથી તે સુનોપ પામે છે.’ પ્રાગ્રામાન્ય માણસોના ઉદ્ધાર માટે જે ગ્રંથો લખવામાં અને જે કથાનિરૂપણ-વ્યાખ્યાન થાય તે પ્રાકૃતમાંજ (ભાષા)માંજ થવા જોઈએ, આ વાત તેમણે પોતાના જાણકારોમાં અનેક જગાએ લખી છે. હરિ પંડિત સંજ્ઞાના અભિમાનથી પ્રાકૃતને હલકી દર્શાવતા ત્યારે એનાથ મહારાજ જ્ઞાનેશ્વરી, અમૃતાનુભવ વગેરે ગ્રંથો આગળ મૂકીને તેમને પૂછતા હતા કે હીક, તો કહો આ ગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષાના ગ્રંથોથી કંઈ જાણતમાં ઉતરે છે ? નાથ સંસ્કૃતને પૂરેપૂરું માન આપતા હતા, પરંતુ મરાઠી ભાષા ઉપર પણ તેમને ઘણો પ્રેમ હતો. તેમને સિદ્ધાન્ત હતો કે, જે વાણીમાં હરિકથા પ્રત્યે પ્રેમ છે, તે વાણી સરસ છે. તેઓ સાચા ભાગવત, પૂર્ણ અનુભવ અને હરિપ્રેમના આનંદનો અખંડ ભોગ કરનાર ભક્ત હતા. નાથ ભાગવત (અધ્યાય ૨-૩૨૩) માં તેમણે કહ્યું છે કે-

પ્રેમેંવીણ શ્રુતિ સ્મૃતિજ્ઞાન, પ્રેમેંવીણ ધ્યાન પૂજન,
પ્રેમેંવીણ શ્રવણ કીર્તન, વૃથા જાણ નૃપનાથ.

અર્થાત્ “પ્રેમ વિના શ્રુતિ, સ્મૃતિ, જ્ઞાન, ધ્યાન, પૂજન, શ્રવણ, કીર્તન, બધું નકામું છે.” તેમને પૂર્વ અભિજ્ઞાન હતું. તેઓ અખંડ બ્રહ્માનુભવમાંજ રહેતા હતા. કેવળ બ્રહ્મ-માયાવાદનો ઠેલાહલ કરનાર ગુપ્ત વેદ

હોતા. તેઓ તો શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ જેવા જ્ઞાની અને
 ક્ષત હતા, જ્ઞાન અને ભક્તિ તેમનામાં એકરૂપ હતાં. તેમ-
 ! ભક્તિ-પ્રેમાનંદ કેવળ હૃદયમાંજ ભરી રાખ્યો નહોતો.
 રંતુ તે આનંદથી તેમણે સમસ્ત વિશ્વને આનંદમય કરી
 ધું હતું. તેઓ માનતા કે, પ્રેમમૂર્તિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ
 જેવા અંદર વિરાજી રહ્યા છે, તેવાજ બહાર પણ સર્વત્ર
 િકા કરી રહ્યા છે. તેમના ચિત્તમાં જીવ-નીચ, પ્રાક્ષણ-
 પ્રનો કંઈજ ભેદભાવ નહોતો. હરિ પંડિત વર્ણાશ્રમના
 દર અભિમાની, કર્મઠ અને માત્ર પંડિત હતા; જ્યારે
 એકનાથનું હૃદયકાશ વ્યાપક અને પોતાના તેમજ પારકા-
 ન ભેદથી રહિત હતું. એકનાથ મહાભક્ત તરીકે હજારો
 માણસોના અત્યંત પ્રિય હતા, અને હરિ પંડિત પૈઠણના
 વેદાનો અને કર્મઠ પ્રાક્ષણોને વહાલા હતા. હરિ પંડિત
 પણ ચારિત્ર્યવાન અને પિતૃભક્ત હતા, છતાં પણ પિતાના
 વિચારો સાથે સહમત નહિ હોવાને લીધે તેઓ પોતાની
 સહધર્મિણી તથા પોતાના પ્રજ્ઞલાદ અને મેઘશ્યામ નામના
 બે પુત્રોને સાથે લઈને પોતાના વિચારોને અનુકૂળ સ્થાન
 કાઢી ચાલ્યા ગયા. રાઘવ નામનો તેમનો પુત્ર એકનાથ
 મહારાજ સાથે ધેરજ રહ્યો. રાઘવ બાળપણથીજ પોતાના
 દાદાનીજ વાતોને માનતો હતો, તેમના કામ પ્રમાણુજ
 ચાલતો હતો અને એકનાથ મહારાજ જ્યારે કોઈન કંઈના
 ત્યારે રાઘવ તેમની પાછળ ડોળા નીચે પુષ્પદ આસપાસ
 હતો. એકનાથ મહારાજ કોઈને પોતાની નેત્ર દેખા
 હરિ પંડિત કાઢી પોતાનીજ નેત્ર વિડે તે નાં નહોતાન
 રવા. ત્યાં તેમને રોડના બેઠે એક રાજા પડી ગયો
 અને કાઢીનાં તેમની ની પ્રતિજ્ઞા આવી જાય તો જ
 મરણી, હોવા જોઈ રહિને નવનવર ની નેત્ર
 નવનવર રોડજ કાઢી ની નેત્રે નેત્રે નેત્રે
 નવનવર કાઢી નેત્રે નેત્રે નેત્રે નેત્રે
 નવનવર કાઢી નેત્રે નેત્રે નેત્રે નેત્રે
 નવનવર કાઢી નેત્રે નેત્રે નેત્રે નેત્રે
 નવનવર કાઢી નેત્રે નેત્રે નેત્રે નેત્રે
 નવનવર કાઢી નેત્રે નેત્રે નેત્રે નેત્રે

ગંગા ઉપર પ્રવચન ન કરે અને બીજું એ કે, અને તેને
અત્યંત બોજન કરે નહિ. એકનાથ મહારાજને એ બન્ને યસ્તે
સ્વીકારી. ત્યારે હરિ પંડિત તેમની ત્રાણે પેઠણ ગયા. પેઠ
ણમાં હવે એકનાથ મહારાજને બહુ હરિ પંડિતનાં પ્રવ
ચન થવા લાગ્યાં. એકનાથ મહારાજ ને હવે વૃદ્ધ થક
ગયા હતા, તે પુત્રના મુખેથી પ્રવચન સાંભળવા માટે શ્રોતા
ઓમાં બેસી જતા હતા. હરિ પંડિત મહાન વિદ્વાન હતા
હતા, પરંતુ એકનાથના પ્રવચન સમયે જ્યાં શ્રોતાઓની
એટલી જામી બીટ થતી હતી કે સહેજ પછુ જમ્યા નહોતી
મળતી, ત્યાં હવે ગળ્યા ગાંઠ્યા શાસ્ત્રી પંડિતોજ દેખાતા
હતા. હરિ પંડિતે એ જોયું અને વિચારવા લાગ્યા કે, આ
તે શી વાત છે કે જ્યાં પિતાજીને લોકો સોજા જાના
પૂજે છે, ત્યાં મને બે આના પણ ગણતા નથી ! એકનાથ
મહારાજનાં દર્શને હજુ પણ હજારો લોકો હમેશાં તેમની
પાસે આવ્યા કરતા હતા. અને પરિણામે મહારાજનું ઘર
ભગવાનનું મંદિર બની ગયું હતું.

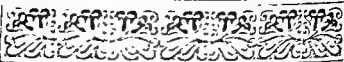
હરિ પંડિતનું હૃદય હવે કંઈક નરમ થવા લાગ્યું, એ
એકનાથ મહારાજ સમજી ગયા અને તેમણે મનમાં વિચાર
યું કે, હવે આને અહંકારના પિશાચથી છોડાવવો જોઈએ.
પેઠણમાં એક સીએ એક વાર હજાર બ્રાહ્મણોને લો
કરાવવાનો સંકલ્પ કયો હતો, કાળગતિથી તેનો પતિ મ
ગયો, ઘરમાં જે કંઈ સંપત્તિ હતી, તે પણ નાશ પા
ગઈ અને તેને પેટને ખાતર લોકોને ત્યાં પાણી ભરવા
વખત આવ્યો. પરંતુ આ સ્થિતિમાં પણ તેની એવી ઇચ્છા
હતી કે હજાર બ્રાહ્મણ જમાડવાનો જે સંકલ્પ કયો છે,
પૂરો કરવો; પરંતુ કેમ પૂરો કરવો તે સમજવામાં આવ
નહોતું. એક વિચક્ષણ પંડિત હતા, તેમણે તેને એવ
અલાહ આપી કે ‘એક બ્રહ્મણિષ્ઠ બ્રાહ્મણને લોજન કરાવી કે,
એ રીતે હજાર બ્રાહ્મણોને લોજન કરાવવાનું ઉદ્ય મથે.
આવો બ્રહ્મણિષ્ઠ બ્રાહ્મણ એકનાથ સિવાય બીજો કોણ કે
ચકે ?’ તેણે એકનાથને લોજન માટે બોલાવવાનો નિર્દેશ

તે તેમની પાસે ગઈ અને વિનંતિ કરવા લાગી. તેનો સંકલ્પ, વિનય અને આગ્રહ જોઈને તથા હરિ પંડિત-અભિમાનના ચૂરા કરવાનો આ સુંદર અવસર જાણીને ! લોજનનું નિમંત્રણ સ્વીકારી લીધું અને રસોઈ બના- માટે હરિ પંડિતનેજ તેને ઘેર મોકલ્યા. હરિ પંડિત , પોતાના હાથ વડે તેમણે રસોઈ બનાવી અને એક- મહારાજને પોતે પીરસીને લોજન કરાવ્યું. તે સ્ત્રીને આનંદ થયો. ઘેર પાછા ફરતાં એકનાથ મહારાજે પંડિતને કહ્યું કે, એઠાં પતરાળાં પણ તુંજ ઉપાડીને દેજે. હરિ પંડિત પિતાની આજ્ઞાથી પતરાળાં ઉપાડવા- યા, તો બન્યું એવું કે એક પતરાળા નીચે બીજું, ત નીચે ત્રીજું એમ એકનાથે જે પતરાળામાં લોજન હતું; તેની નીચેથી એક હલ્તર પતરાળાં નીકળ્યાં ! હલ્તર શ્રાદ્ધલુ-લોજનનો સંકલ્પ આ રીતે દેવી દયાના મહારથી પૂરો થયેલો જોઈને તે સ્ત્રીના આનંદની કંઈ જ રહી નહિ અને હરિ પંડિતના અભિમાનના પણ ચૂર- થઈ ગયા. તે પિતાને શરણે ગયા અને ત્યારથી તેમણે પોતાની આજ્ઞાને શાસ્ત્રાજ્ઞાપ્ત માનીને વર્તવાનો સ્વીકાર રી; એકનાથ મહારાજ ઉપર તેમના જે આશ્રયો હતા, બધાંના ત્યાગ પામી ગયા અને તેમનો અહંકાર પણ ઓગળી ગયો. તે નાયના કૃપાપાત્ર થયા. તેમને શ્રદ્ધાનું જે અભિમાન હતું, તે નાથ પાની મધુ અને એકનાથ મહારાજને જે પોતાના જેવાજ એક મનુષ્ય સમ- તતા હતા, તેમને હવે એવી આત્રી યઈ મળે કે, જે તો સ્ત્રીની વિનંતિ છે. હરિ પંડિત હવે કેવળ પિતાની આજ્ઞા- તેજ આપીને રહેવા લાગ્યા. પાંડુ અને દ્રુપદે તેમને સંનિ- શ્ચિત્તન અથવા સ્વચ્છન્દન કરાવ્યું હતું. તે કે. તેમની જન્મકલ્પક્રીડાના સંકલ્પને પૂરો કરીને તેમને મોકલ્યાં. તેમને તેમની જન્મકલ્પક્રીડાના સંકલ્પને પૂરો કરીને તેમને મોકલ્યાં.

જ્યારથી મેળ થયો, ત્યારથી ઘરમાં કંઈજ વિરોધ રહ્યો નહિ. નાચની ગાય દેવ કરનારા ઘણાક તો ઠંડા થઈ ગયા અને ઘણાઓએ તેમનો અધિકાર જોઈને તથા તેમના યથ- હંદુભીનો દિગંતવ્યાપી જયનાદ સાંભળીને પોતેજ પો ને પિછારવા લાગ્યા ! ચંદ્રચરિત્ર ભગવાન સૂર્યનારાયણ આગળ નક્ષત્રોનું તેજ સા હિસાબમાં ? તે ન્યાયે એક યની આગળ બધા સાત્રી-પણિતો વિશેષ નમ્ર બની મા શાકે ૧૫૨૧ (સંવત ૧૬૫૬) નો ફાગણ માસ આવે એકનાથ મહારાજે કહી દીધું કે, હવે તરતજ આ બોલી ઊઠી હેતુ જોઈએ. ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવા છતાં પણ તેમ સંસારનું કોઈ પણ બંધન નહોતું, ચારે દિશાઓમાંથી લોકો તેમનાં દર્શન કરવા આવવા લાગ્યા. એકનાથ મહારાજનાં કીર્તન થયાં, નામ-સમાહ ચાલવા લાગ્યાં અને આખા પૈઠણ નગરમાં નામધોપ ગુંજવા લાગ્યો. ચૈત્ર વદી છઠ્ઠો દિવસ ઉગ્યો અને ગુરુપૂજા તેમજ બ્રાહ્મણલોકન થઈ રહ્યા પછી નાથ બોલ્યા કે, હવે શરીર છોડવાનો સમય આવ્યો છે. તેમનું શરીર સ્વસ્થ હતું. કોઈ પ્રકારનો વિકાર, રોગ કે પીડા નહોતાં. હજારો મનુષ્યો તેમના કલા પ્રભાવે નદીકિનારે એકત્ર થયાં. એકનાથ મહારાજનું ઉદ્ધું કીર્તન થયું. તેમના શ્રીમુખમાંથી નીકળેલા અમૃતાક્ષરો સાંભળીને સૌ લોકો ચિત્રવત્ મુગ્ધ અને તદ્દલીન થઈ ગયા. આરતી થઈ અને પ્રસાદ વહેંચાયો. પછી નાથ નદીમાં ઉતર્યા. પૂર્વ સ્વસ્થતાથી તેમણે ગંગાસ્નાન કર્યું. કાયા, વાણી અને મનથી તેમણે કોઈ પણ પ્રકારે બંધન, સ્વપ્ન કે મુકુટિ કોઈ અવસ્થામાં કંઈ પાપ કર્યું નહોતું, એથી બ્યારે ? છૂટવાનો સમય આવ્યો, ત્યારે તેમના મન કે શરીર કોઈ પણ અંગ જરા પેણ બ્યાકુળ થયું નહિ. સંસાર જીવન હરિમય હતું. સાચેજ, હરિ સિવાય તે શરીર અને મનમાં બીજું હતું પણ શું ? ત્યારે મૃત્યુના સમયમાં જ હરિસ્મરણ સિવાય બીજું હોઈજ શું થકે ? પરંતુ તે ના હેલના અવસાનને મરણ કહેવું, એ પણ માત્ર લોકજ્ઞ

હારનું છે. મરણ પહેલાંજ તે મરીને જીવતા હતા. દેવગઢ ઉપર ગુરુએવામાં રહેતાં રહેતાંજ તેમણે જન્મ-મરણ ગુરુનાં ચરણોમાં અર્પણ કરી દીધેલાં હતાં. જન્મ-મરણ જે વાસ્તનાત્મક લિંગદેહની સાથે જોડાય રહે છે, તે લિંગદેહ પહેલેથીજ સદૃશ થઈ ચૂક્યો હતો. પેઠણમાં અથવા પૃથ્વી ઉપર ક્યાંય પણ કોઈ મનુષ્યનું કંઈજ અહિત દરૂપનામાં પણ જેમણે કદી કયું નહોતું, એટલુંજ નહિ પણ અજ્ઞાન જીવોએ જે જે કદ દીધાં, તેને જેમણે સમુદ્રના સરખી અવિચળ ગંભીરતાથી સહન કર્યો, તે સદગતોદયમુદ્દેહ, જૂત-દયાવદ્વલ અને ભગવદ્ભક્ત શિરોમણિ એકનાથ ગંગા-જ્ઞાન કરીને બહાર નીકળ્યા. ગંગાજી તરફ જોઈને પાટલા ઉપર બેઠા અને શ્રીકૃષ્ણના દ્વરૂપનું ધ્યાન કરવા લાગ્યા. તે ધ્યાન પછી કદી ના તૂટ્યું ! તેઓ તેજ પરમાનંદમાં લીન થઈ ગયા, આજ અવસ્થામાં શરીર છોડી દીધું અને તેઓ દેવધામ આજ્યા ગયા.૩૩

[illegible]

ઠનાથની કાળીનો પ્રસાદ

૧-ચતુઃશ્લોકી ભાગવત

ચતુઃશ્લોકી ભાગવત મૂળ શ્રીમદ્ ભાગવતના બીજા સ્કંધના નવમા અધ્યાયમાં છે. સૃષ્ટિના આદિપ્રારંભનો એ પ્રસંગ છે. બ્રહ્મદેવ વિચારવા લાગ્યા કે 'પ્રપંચનિર્માણવિધિ કથં ભવેત્' પ્રપંચ કેવી રીતે રચવો ? પરંતુ તેમની બુદ્ધિ ચાલી નહિ, ગતિ કુઠિત થઈ ગઈ; ત્યારે જળમાંથી એક ધ્વનિ નીકળ્યો કે 'તપ કરો, તપ કરો.' આ ધ્વનિ કેણે કયો તે તેમણે જાણ્યું નહિ, પરંતુ તેઓ એટલું તો જાણ્યાજ કે આ આદિનારાયણની આજ્ઞા છે. આ આજ્ઞા માં ને તેમણે કર્મેન્દ્રિય, જ્ઞાનેન્દ્રિય તેમજ મનનો સંયમ કરીને કઠોર તપ કર્યું. તે દિવ્ય તપથી ભગવાન પ્રસન્ન થઈ અને પોતાનું દર્શન દઈને ભગવાને તેમને દિવ્ય દેખાડ્યાં. ભગવાન ઉચ્ચ સિંહાસને વિરાજમાન છે. તેમના ચારે બાજુ ચાર, સોળ અને પાંચ શક્તિઓ ઉભેલી છે (ચાર અર્થાત્ પ્રકૃતિ, પુરુષ, મહત્ત્વ અને અહંકાર; સોળ અર્થાત્ પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ મહાભૂત અને મન; અથવા અગિયાર ઇન્દ્રિયો અને પાંચ મહાભૂત પાંચ તન્માત્રા) અને બીજે કદી સ્થિર નહિ ટકનારાં એક સર્વ પ્રકારનાં ઐશ્વર્યો ત્યાં સ્વાભાવિકરૂપે જ હયાત છે, તથા ભગવાન પોતાના સ્વરૂપમાં રમી રહેલા છે.

મૃત્યુપ્રસાદાભિમુખં દગાસવં પ્રસન્ન હાસાસ્ખલોચનાનનમ્
કિરીટિનં કુણ્ડલિનં ચતુર્ભુજં પીતામ્બરં વદ્યતિ લઘ્વિતં ત્રિપાદમ્
(ભાગવત, ૨-૬-૧૪)

લગવાનની મૂર્તિ આર હાથવાળી દેખાતી હતી, લકતો ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે ઉત્સુક હતી, દષ્ટિ અત્યંત મોહક હતી, મુખ ઉપર કંઈક સ્મિત હાસ્ય વિરાજી રહ્યું હતું, નેત્રો કંઈક રતાશવાળાં હતાં, મસ્તક ઉપર મુકુટ અને કાનોમાં કુંડળ ચમકતાં હતાં. પીતાંબર પહેરેલું હતું, વક્ષઃસ્થળ પર લક્ષ્મીનું ચિહ્ન હતું. એવા પ્રભુને બ્રહ્મદેવે પ્રેમાશ્રુભર્યાં નેત્રોથી વંદન કર્યો. લગવાને કહ્યું કે 'હું તમારા તપથી પ્રસન્ન થયો છું.'

प्रत्यादिष्टं मया तत्र त्वयि कर्म विमांहते ।

तपो मे हृदयं साक्षात् आत्माऽहं तपसोऽनघ ॥२२॥

सृजामि तपसैवेदं ग्रसामि तपसा पुनः ।

विभर्मि तपसा विश्वं वीर्यं मे दुश्चरं तपः ॥२६॥

(શ્રીમદ્ભાગવત, ૨-૬)

અર્થાત્ સૃષ્ટિનાં કાર્યોમાં જ્યારે તમને મોહ થયો ત્યારે મેંજ 'તપ કરો, તપ કરો'નો ધ્વનિ કર્યો હતો. હે પાપરહિત ! તપ સાક્ષાત્ મારે હૃદય છે, હું પાતેજ તપરૂપ છું. તપ વડે હું વિશ્વનું સર્જન કરે છું, વળી તપશીજ સંહાર કરે છું અને તપશીજ વિશ્વનું પાલન કરે છું. તપ મારી અનોખ શક્તિ છે.

પછી લગવાને બ્રહ્મદેવને આર મંડાડેલાં પ્રશ્નોનું પરમ મુદ્દા જ્ઞાન બતાવ્યું. તેજ અત્યુચ્છેદી જ્ઞાનવદના ન મારી પ્રતિજ્ઞ છે. એના પર હો એકલાય મહાન જગત્ સર્જનામાં હાથેજ મંદર જાગ્યું છે.

અત્યુચ્છેદી જ્ઞાનવદને પ્રશ્ન મેલે -

जहमेदानमेदा-त्रे नागपदमन-रमन् ।

પદ્માદેહ મેદા-ત્રે નાગપદમન-રમન્

મયા પછી આ ચમત્ત જગત મારજ સ્વરૂપ છે. પ્રલય
યતાં જે કંઈ રહી જાય છે, તે પણ હું જ છું.

આ વિશે એકનાથ મહારાજનું જાણ્ય છે કે—

“ચંદ્રિની પહેલાં હું નિજસ્વરૂપ, શુદ્ધ નિર્વિકલ્પ
સ્વાનંદકંદરૂપ અનુપમ પૂર્ણ થઈ હતો. તે પૂર્ણમાં નહોતું
ચત કે નહોતું અચત; ચત અર્થાત્ સૂક્ષ્મ મૂળ ને અચત
અર્થાત્ નિશ્ચર મૂળ. ચંદ્રિની પહેલાં હું સદસત્થી પર-નિર્મળ
સ્વરૂપમાં હતો.” (૮૭, ૯૬, ૯૭, ૧૦૨)

અને પછી આ ચંદ્રિ પણ ‘હું’જ કેવી રીતે છે, તે
એકનાથ મહારાજ જતાવે છે—

“જે ખાંડની અથવા સાકરની મીઠાશ છે તેજ ખાંડ
અથવા સાકર છે. તેજ પ્રમાણે જે ચિદાત્મા છે તેજ આ
લોક છે; સંસારમાં મારાથી લિપ્ત બીજું કંઈજ નથી.”

સોનુંજ સોનાનો અલંકાર બને છે. તાંતણાથી અજાયું
રહીને કપડું એ કપડુંજ રહેતું નથી, માટીથી અજાયો
રહીને ઘડાનું હોયું સંભવિતજ નથી, તેજ પ્રમાણે સ્થૂળ-
સૂક્ષ્મ સંસાર મારી ચિત્સત્તાથી લિપ્ત રહેતો નથી. જેમ
વડ અને વડનાં મૂળ છે, તેજ પ્રમાણે હું પરમાત્મા અને
આ લોક છે. પ્રલય પછી પણ હું કેવી રીતે છું તે જુઓ.
કાચબો પોતાના અવયવોને બહાર ફેલાવે છે અને પાછો
સંકોચી લે છે. બન્ને સ્થિતિમાં કાચબો એ તો કાચબોજ
છે, તેજ પ્રમાણે માયાના ફેલાવામાં અને માયાના સંકો-
ચાવામાં પણ હુંજ એક પરમાત્મા છું. તાત્પર્ય કે, સૃષ્ટિ
આદિ, મધ્ય અને અંતમાં એક નારાયણ સિવાય બીકું
કંઈજ નથી. એજ પ્રમાણે બધો નામ-રૂપનો સંગ્રહ છે,
જૂત-જૂતાદિનો ભેદ છે. તેમનો લય ચતાં હુંજ સ્વાનંદ
પરમાનંદ નિજરૂપમાં રહી જાઉં છું. જેને વચ્ચે કહે છે,
તે યથાર્થમાં તંતુજ છે. એજ પ્રમાણે આ જગત યથાર્થમાં
ચિદ્રૂપ છે. તેથી ચંદ્રિના આરંભમાં હું છું, સૃષ્ટિના રૂપમાં હું

હું, અંતમાં સૃષ્ટિનો નાશ થયા પછી હુંજ અવિનાશી સચ્ચિ-
દાનંદ રહી બહિં છું.” (૧૨૦, ૧૨૫, ૧૨૬)

આ પ્રથમ શ્લોકનું ભાષ્ય થયું. હવે બીજો શ્લોક
લેઈએ—

ઋતેઽર્થં યત્પ્રતીયેત ન પ્રતીયેત ચાત્મનિ ।

તદિદ્યાદાત્મનો માયાં યથા માસો યથા તમઃ ॥

(શ્રીમદ્ભાગવત ૨-૯-૩૩)

અર્થાત્ = સત્યાર્થ છોડવાથી જેની પ્રતીતિ થાય છે,
આત્મામાં જેની પ્રતીતિ નથી થતી તેજ માયા છે, (વસ્તુ
નહિ) ભાસ છે, (પ્રકાશ નહિ) અંધકાર છે.”

આ શ્લોક પર એકનાથ મહારાજનું ભાષ્ય આ છે:—

“હું પરમાત્મા અધિષ્ઠાન છું. એવા મારા સત્યાર્થને
નહિ ભેદને જે જે કંઈ દ્વેત પ્રતીત થાય છે, તેજ માયા છે.
કનક-બીજ (યા ધંતૂરાનાં બી) ખાવાથી જેમ મનુષ્ય જે-
ભાન બની બાય છે અને પછી ત્યાં કંઈ પણ નથી હોતું, ત્યાં
વાપ, વાંદરાં, હરણાં, માછલાં વગેરે વિવિધ વસ્તુ દેખાય
છે, તેવોજ મોહમાં માયાનો આભાસ છે. (૧૩૬, ૧૩૭)

સૂર્યનાં દર્શન નહિ થવાથી અંધકાર પ્રજ્વળ થઈને
વૃદ્ધિ પામે છે, પરંતુ સૂર્યોદય થતાંજ અંધકાર કપાંવ
પણ રહેવા પામતો નથી. માયાનો પણ સંસ્કૃત વાત છે.

આત્મસ્વરૂપ પોતેજ આનંદમય છે, નિત્ય છે, પર્મ-
રહિત અને ગુણરહિત છે. તે સ્વરૂપના જે ‘હું’ રહું
છે, તેજ માયાનું અનુભવન છે. (૧૩૮)

એકનાથ મહારાજના આ ભાષ્યને ઉપરના શ્લોકો પર લખેલ છે:—

“તદિદ્યાદાત્મનો માયાં યથા માસો યથા તમઃ ॥

તે અર્થાત્ સત્યાર્થ છોડવાથી જેની પ્રતીતિ થાય છે, આત્મામાં જેની પ્રતીતિ નથી થતી તેજ માયા છે, (વસ્તુ નહિ) ભાસ છે, (પ્રકાશ નહિ) અંધકાર છે.”

આ શ્લોક પર એકનાથ મહારાજનું ભાષ્ય આ છે:—

“હું પરમાત્મા અધિષ્ઠાન છું. એવા મારા સત્યાર્થને નહિ ભેદને જે જે કંઈ દ્વેત પ્રતીત થાય છે, તેજ માયા છે. કનક-બીજ (યા ધંતૂરાનાં બી) ખાવાથી જેમ મનુષ્ય જે-ભાન બની બાય છે અને પછી ત્યાં કંઈ પણ નથી હોતું, ત્યાં વાપ, વાંદરાં, હરણાં, માછલાં વગેરે વિવિધ વસ્તુ દેખાય છે, તેવોજ મોહમાં માયાનો આભાસ છે. (૧૩૬, ૧૩૭)

સૂર્યનાં દર્શન નહિ થવાથી અંધકાર પ્રજ્વળ થઈને વૃદ્ધિ પામે છે, પરંતુ સૂર્યોદય થતાંજ અંધકાર કપાંવ પણ રહેવા પામતો નથી. માયાનો પણ સંસ્કૃત વાત છે. આત્મસ્વરૂપ પોતેજ આનંદમય છે, નિત્ય છે, પર્મરહિત અને ગુણરહિત છે. તે સ્વરૂપના જે ‘હું’ રહું છે, તેજ માયાનું અનુભવન છે. (૧૩૮)

હવે ત્રીજો શ્લોક શ્રુઓ—

યથા મહાન્તિ ભૂતાનિ ભૂતેષુગાવન્નેષ્વણુ ।

પ્રવિષ્ટાન્યપ્રવિષ્ટાનિ તથા તેષુ ન તેષ્વહમ્ ॥ (ભા. ૨-૬)

અર્થાત્ “ જેમ પૃથ્વી વગેરે મહાભૂતો પોતાનાં ના મોટાં, ઉંચાં નીચાં સર્વ કાર્યોમાં પ્રવેશેલાં છે, તેઓ કાર્યોમાં ઢેખાય છે, પરંતુ તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તેઓ પ્રવેશેલાં નથી. કેમકે એ કાર્યો થતા પહેલાંજ કારણરૂપે તે ત્યાં હોયજ છે, તેજ પ્રમાણે (જગવાન કહે છે) મેં આ સંસારમાં પ્રવેશ કરેલો જણાય છે; કેમકે વિશ્વમાં હું સર્વત્ર વ્યાપ્ત છું અને સર્વત્ર મળું છું, પરંતુ તત્ત્વથી—ખરી રીતે તો મેં સંસારમાં કદી પ્રવેશ કર્યો નથી. કારણકે સંસાર રચાયા પહેલાં કારણરૂપે હુંજ હતો.

આ વિષે નાથ મહારાજ કહે છે કે—

“ મેં—પરમાત્મા હૃદયિકેથી આ સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ ન કરીને પણ પ્રવેશ કર્યો છે. પોતે નહિ ચાલવા છતાં પણ હું સંસારને ચલાવું છું. આને માટે દૃષ્ટાંત પણ આપે છે. અહીં નાનાં મોટાં સર્વ શરીરોમાં મહાભૂત કાર્યરૂપે પ્રવેશેલાં જણાય છે; પરંતુ કારણરૂપમાં પ્રવેશેલાં નથી. (કેમકે તે પહેલેથીજ છે.) એક મોટા સરોવરને જુઓ તો તેમાં સેંકડો મોળાં ઢેખાય છે, પરંતુ એ મોળાંની અંદર સાચા કેમ કરીને સમાઈ શકે ? ” (૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૮)

મારાથી સિદ્ધ બીજું શું છે કે હું તેમાં જઈને જે અથવા જેમાં મારો પ્રવેશ ન હોય અને હું તેનાથી અલગ રહું ? વાદળમાંથી પડનારા કરા જામી ગયેલાં જલબિંદુને સિવાય બીજું શું છે ? તે પીગળી જતાંજ તેમાંથી પાણી પાણીને પાણીજ નીકળશે; તેજ પ્રમાણે જે જન છે, જે જનાઈન છે; જે જનાઈન છે તે પોતેજ જન છે. અલગ અલગ જનાઈન જગતમાં પ્રવેશ કરવા છતાં પણ એક છે. (સમાધાન છતાં પણ સમાયેલા નથી.)

ખડતાઈ મળું. તેમણે રુકિમણીસ્વયંવર ઉપરો અને આ વાક્યમાત્રમક વિવાહની રચના કરી. આમાં લૌકિક વિવાહની ચર્ચા વાતોનું મધુનું સુંદર વર્ણન છે. પરંતુ આ કેવળ લૌકિક કાવ્ય નથી, આનું સ્વરૂપ દિવ્ય પણ છે.

આ રુકિમણીસ્વયંવર અધ્યાત્મપ્રધાન છે. શ્રીકૃષ્ણ તે રુકિમણીનો વિવાહ, એ ભગવાન અને તેમની ચિત્ શક્તિના વિવાહનો યોગ છે. આ જીવ-શિવનો વિવાહ છે. વર્ણન એટલું દિવ્ય છે, કે કૃષ્ણકથા હોવાને લીધે તે ભક્તોને પ્રિય થઈ પડ્યું છે, જીવ-શિવની એકતાનું પ્રતિપાદન હોવાથી પારમાર્થિકોને પ્રિય છે અને વિવાહનું સુંદર વર્ણન હોવાથી પ્રાકૃત જનોને પણ ખુબ ગમે છે. વર્ણનચૈત્રી ગંગા-પ્રવાહના જેવી ગંભીર, સ્વાભાવિક અને દિવ્ય છે. આજ દિવ્ય અંધમાંથી થોડાંક અવતરણ આ નીચે આપીએ છીએ.

“વિવેકની સાથે જેમ શ્રદ્ધા ચોલે છે, તેજ પ્રમાણે ભીમક રાજાને ચોભા આપનારી શુદ્ધમતી રાણી તેમને પ્રાપ્ત થઈ હતી. એમને ત્યાં શ્રીકૃષ્ણની ચિત્શક્તિરૂપ રુકિમણી કન્યા અવતરી. પાંચ વિષયોને અંતે જેમ સુકુપિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ પ્રમાણે રુકિમણી વગેરે પાંચ ભાઈઓ પછી ‘નવમા ભક્ષિતાના નવ માસ’ પૂરા થતાં ગૌર વર્ણની રુકિમણી ઉત્પન્ન થઈ ! પુત્રો કરતાં આ પુત્રી ઉપરજ રાજાને વિશેષ પ્રેમ હતો. તે વિવાહ યોગ્ય થઈ ત્યારે તેને માટે યોગ્ય વરની શોધ કરવામાં આવી. એજ દિવસોમાં દ્વારકાથી શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર જોઈને પાછો આવેલો એક બ્રાહ્મણ ભીમકના દરબારમાં આવ્યો હતો. તે સમયે રુકિમણી ભીમક રાજાની પાસેજ બેઠી હતી. તે કીર્તિ નામના બ્રાહ્મણે શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપનું જે વર્ણન કર્યું, તે એકનાથ મહારાજની અધ્યાત્મજ્ઞાનથી ભરપૂર વાણીમાંજ સાંભળો—

શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપ

“જે નિશુલ્ક, નિર્વિકાર, નિષ્કર્મ, નિરૂપચાર છે, તેજ શ્રીકૃષ્ણ સાકાર લીલામૂર્તિ બનેલા છે. તેમનાં ચરણો

તળિયાંનો રંગ એટલો શોભાયમાન છે કે લાલ કમળ પણ
 ફિક્કું જણાય છે. તેમના પગની ગોળ એડીઓ બાળસૂર્ય
 ચરખી ઉગ્ગવળ છે. ચરણોનું સામુદ્રિક (રેખા વગેરે) પણ
 બુઓ. ઢેવી સુંદર ધ્વજ અને વજના ચિહ્નવાળી રેખાઓ
 છે, પ્રહ્લાદિને માટે પણ જોવા ન મળે અને હજારો મુખેથી
 પણ વર્ણવી ન શકાય તેવી છે. કેડમાં પીતામ્બરની પણ
 ઢેવી દિવ્ય શોભા છે, ધનસ્થામના અંગમાંથી જાણે ચાર-
 ગણા તેજથી વિજળીજ અમકતી ન હોય ! અને આ વિજળી
 ચમકીને છુપાનારી નથી, અસ્ત થવાનું તો બૂલીજ ગયેલી
 છે. ચરણોનાં નૂપુરોમાંથી સોડહં ભાવનાના સૂર નીકળે છે
 તે જાણે મુમુક્ષુઓનાં સૂતેલાં મનને જગાડે છે. શૂન્યરહિત
 જે નિરવકાશ છે, તેજ સાવકાશ ધ્રીકૃષ્ણનું હૃદય છે, વૃત્તિ-
 શૂન્ય થઈને સંતો તેમાં રહે છે. જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને શક્તિના
 મંપુટ (કાચલા)માંથી જે મુક્ત પુરુષરૂપી મોતી નીકળે છે
 તેનીજ માળા કંઠમાં ચોલી રહી છે. ભિન્નભિન્ન પંચમહા-
 બૂત છે તેવીજ તેમની આંગળીઓ છે, જેનું અધિષ્ઠાન ઉદ્ધ-
 ભવસ્થાન તેમની હથેળી છે અને જેની મુઠ્ઠીમાં એ પાંચે
 મળેલાં છે. ચારે ક્રિયાશક્તિઓ તેમની ચાર બુલ્લઓ છે.
 એક એક બુલ્લમાં એક એક હથિયાર છે. અતિશય તેજથી
 તેજાકાર બનેલું તે ચક્ર બુલ્લો, કે જે દ્રેતનું દલન કરવા-
 માં નીકળી પારવાળું અને શત્રુઓનો નાશ કરવામાં અત્યંત
 તત્પર છે.” (પ્રચંબ. ૧)

“જે જે કંઈ મુદ્ધર દેખાય છે તે પ્રકૃષ્ણનાજ
 નશાડે છે. એનાથી આપણે એક ની નીકળે તો કે જાણ-
 વાળના નાજી-છના નાજી-છના ને .

“દોષો એક વાળના નાજી-છના ને .
 હાથે નાજી-છના નાજી-છના ને .
 નાજી-છના નાજી-છના ને .

“ આવા ખીર, ગીર, ઉદાર અને અતિગંભીર ગુણ-
ગુણ અને મુંદર પૃથ્વી ઉપર એક યદુવીર છે, બીજા કોઈ
નથી. ” (પ્રકાશ. ૧)

મા-આપનો વિચાર રૂઝનીને પકડે પડ્યો નહિ.
તેણે શ્રીકૃષ્ણની નિંદા કરી, તે નિંદા પણ એકનાથ મહા-
રાજની વાણીમાં સાંભળ્યા કે કેટલી સાચી છે !

કૃષ્ણનિંદા

રૂઝનીએ કહ્યું: “ કૃષ્ણની સાથે અંબધ બાંધવો ઠીક
નથી, એ શું આપને હવે બતાવવું પડ્યું ? તેણે પોતાના
અહ-મામાને મારી નાખ્યો ! (જે પોતાના અહ-મામાને
ધર્યો નહિ) તે આપણો શું ધવાનો છે ? વળી એના કુળનું
પણ કંઈ ઠેકાણું નથી ! કોઈ કહે છે કે, એ નંદનંદન છે;
કોઈ કહે છે કે ના, એ વસુદેવનો પુત્ર છે; એના આપનો
પણ પત્નો નથી. એનું કોઈ કુળ-ગોત્ર તો છેજ નહિ ! આ
કૃષ્ણનું કંઈ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ પણ નથી, એ તો પોતાના
પ્રેમીઓનો દાસ છે, એનું કામ જુઓ તો બીજાઓનાં
ઘરોમાં પેસી જઈને ગોરસ (દહીં, દૂધ, માખણ)ની ચોરી
કરવાનું છે. એ ચોરવિદ્યામાં એવો પાકો છે કે કોઈ તેને
પકડી પણ શકતું નથી, એવો નાદાન ચિત્તચોર છે. એ કોઈ
પણ કામ ખુલ્લેખુલ્લું નથી કરતો. સંસારમાં હમેશાં
છાનો છપનો રહે છે. એનાં સંતાવાનાં સ્થાનની મને
ખબર છે. કોઈક વાર તો વૈકુંઠના પર્વતમાં જઈને છુપ
જાય છે ત્યારે કોઈક વાર ક્ષીરસાગરમાં ડૂબકીઓ મારે છે
કોઈક વાર ચેપનાગની ફેણ ઉપર સૂવાનું બહાનું બતાવીને
પડ્યો રહે છે. કોઈ મોટું સંકટ આવ્યું જુએ છે ત્યારે
તે કોઈક વાર મત્સ્ય બની જાય છે, કોઈ વાર વશક-
બુંડ બની જાય છે ત્યારે કોઈ વાર પીઠ મજબૂત બનાવીને
ઠાક્યાનાનું રૂપ ધારણ કરી લે છે. દૈત્યને બળવાન બેઠો
એ બિખારી બની ગયો હતો. બલિએ એને પોતાનો દાર-
પાળ બનાવ્યો ! એનું નથી તો કોઈ રૂપ કે નથી કે

એનામાં કોઈ ગુણ કે નથી તો એને રહેવાનું કંઈ ઠેકાણું.
એનું સિંહાસન ક્યાંથી ? એને તો વૃત્તિજ નથી ! એને
નથી તો કંઈ દેહાસિમાન કે નથી તો કંઈ માન-અપ-
માન; એની ગાંઠે ધન પણ ક્યાંથી હશે ? એ તો શાકનાં
વધ્યાં ઘટયાં પાનકા ખાનારો છે ! એને મા પણ બે છે અને
તે બે જગ્યાએ રહે છે; એક દેહી છે, તો એક વિદેહી છે—
એક દેવદ્રી છે અને બીજી યશોદા છે. કુળધર્મનો નાશ
કરવો હોય, પોતાની સાથે બધાંને માટીમાં મેળવી દેવાં
હોય, અને જીવનો પણ નાશ કરવો હોય તોજ કોઈ
દૃષ્ટિને પસંદ કરે.” (પ્રસંગ-૨)

મોન યાદ નવા છે. કાશીનાં ઝૂમખાં ટોચી રહ્યાં છે. ગર પાકી જવાગી તેમાં અન્યત્ર મિઠાચ આપ ચપગી ક્રિષ્ણાઓ અગ્રીજ પૂરી થઈ બાક છે અ મિઠાચ પછીજ મપુર હોય છે. કાગી કાગી દોયડે મપુર વૃત્તિ વડે નિઃશબ્દ-શબ્દનુ કૃત્તન (અનાદ કરે છે, કે જે સાંભળીને સનકાદિક સુખી થાય પ્રભાવતિ તટસ્થ બની બાક છે. મોર આનંદથી એ કરે છે કે અપ્સરાઓ નાચવાનું બાંધ કરે છે અં કાન્ત-ચંકર પાનાનુ તાંડવ નૃત્ય બૂલી બાક છે અદ્ભુત હરિલીલા છે ! દારકાવામ્ની વિમલ હંમે મોતીનોજ ચારો ચરે છે, જે જોઈને પરમહંસોનાં પલ્લ પાછી આવે છે. પોપટ વગેરે પક્ષીઓ પલ્લ એજ નો ઉચ્ચાર કરે છે, જે સાંભળીને વેદાંત દીંગ થઈ છે. દારકાનાં પક્ષીઓની બોલીથી ગુહ્યમાં ગુહ્ય અર્થ થાય છે. દારકામાં ઘણો બિલકુલ સોદો થાય છે; ત્યાં માત્ર જેજ અક્ષરોનો સાચો સિદ્ધો ચાલે છે. જેણે તેણે આપણું, કોઈને માટે કંઈ પણ ઓછું ન હોયું અહીંનો વહેવાર છે. ” (પ્રસંગ ૩)

આ બ્રાહ્મણ દરબારમાં પહોંચ્યો ત્યારે ‘સુવ સિંહાસન પર આદિભૂતિ સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં વિરા માન હતા.’ તેમણે બ્રાહ્મણને જોયો અને સમજી ગ શ્રીકૃષ્ણની પાસે રુકિમણીએ જે પત્ર મોકલ્યો હતો તેનો ત્રીજો શ્લોક જુઓ—

તન્મે ભવાન્ સ્વલુ વૃતઃ પતિરક્ષજાયા-

માત્માર્પિતથ ભવતોઽન્ન વિમો વિધેહિ ।

મા ધીરભાગમભિમર્શતુ ચૈવ આરાત્

ગોમાયુવન્મૃગપતેર્વલિમમ્બુજાક્ષ ॥૩૧॥

(શ્રીમદ્ ભાગવત, ૧૦-૫૨)

આનો સ્પષ્ટ અર્થ એકનાથ મહારાજની વાણીમાં જુઓ—

“ મનાળી, વાણીશી અને કાયાશી હું તમારી થઈ ચૂકી.

માયાના વાગ તો જાણે નુંદર સ્યામવર્ણા આકાશમ
 જેવા હતા. તેની નીચે નિર્મળ મુખચંદ્ર રુકિમણીના મુખ
 ઉદય પામ્યો હતો. ચંદ્રમંડળની આગળ ને પાછળ ને
 તારાઓનાં ઝૂમખાં હોય છે. તેજ પ્રમાણે રુકિમણી
 કાનોમાં મોતીઓનાં કુંડળ ઝવમગી રહ્યાં છે. શ્રીકૃષ્ણ
 રંગમાં રંગાયત્રું તેમનું અખંડ સૌભાગ્ય-કુંકુમ મુખચં
 માં ચંદ્રમા જાનીને અત્યંત શોભાયમાન દેખાય છે. મસ્ત
 પર મોતીઓની જાગી નભામંડળમાના નક્ષત્રની પેઠે શોભ
 રહી છે. શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શનની રાહ જોઈ જઈને તેમનાં નેત્રો
 યાદી ગયાં હતાં અને આખું દર્શનીય દૃશ્ય તેમનાં નેત્રો
 માં આવી ગયું હતું. ધનસ્યામને જોવામાટે તેમની દીકરી
 ઓમાં ધનસ્યામતા આવી ગઈ હતી, જાત્રે નેત્રોમાં એકજ
 આશા આવીને ભરાઈ ગઈ હતી, અદર-ખહાર જોવાતું
 એક થઈ ગયું હતું, દૃષ્ટિએ સમતા ધારણ કરી હતી.
 મુખમાં દાંતની હારો ઝકારમાં વેદ સરખી શોભતી હતી.
 નાક ઉપરની નયનાં ચાર મોતી વેદાંતમાં 'સોહમસ્મિ'
 ની પેઠે ચમકી રહ્યાં હતાં. હોઠ ઉપર નયનો સોનાનો અં-
 ઠોટો લટકતો હતો અને નાકમાં ચમકી રહેલા મોતી જાણે
 કૃષ્ણને મોહિત કરવાનો ઉપાય કરતા હતાં. સૌભાગ્યનો
 કૃષ્ણમણિ કંઠમાં એવો ધારણ કયો હતો કે કદી ન તૂટે
 અને કોઈને દેખાય પણ નહિ, જાણે કંઠમાં પ્રાણનાથની
 સાથે એકાંત સ્થિતિજ છે. એકજ અંગમાં ભિન્ન ભિન્ન
 રૂપથી શુવ અને શિવ જાત્રે ઉપસી આવ્યા એટલે સ્તનની
 સુંદરતા વિશેષ દેખાવા લાગી. વિદ્યા અને અવિદ્યાની જાત્રે
 પાંખોએ જાત્રે જાણુથી તેને ઢાકી રાખ્યા હતા, એવી ત્રણ
 શુભની કાચળી તેનાં વક્ત્રસ્થળમાં (છાતીના ભાગમાં) પહે-
 રેલી હતી તે શ્રીકૃષ્ણ સિવાય જીવુ કોણ જાણી શકે ?
 રુકિમણીને કૃષ્ણનું આલિંગન એજ જીવ જિવન સમાધાન
 છે. એથી જાત્રે સ્તનો ઉપસી આવ્યા ન જ હતા અને તે
 શ્રીકૃષ્ણનો સ્પર્શ ઇચ્છતા હતા. પ્રકૃતિ પસંદનું જ આલિં-
 ગન થયું, તેનાથી ઓળીની ગાંઠ મજબૂત બંધાય ગઈ

મા જાંને પુરુષોત્તમજ ખોલી શકે છે. એ શ્રીમદ્ દોહરી
પહે તેમ નથી. બન્ને હાથમાં બહાર જે ચૂલી, બા.સુખાય,
કંકણ વગેરે અલંકાર છે તે અંદરના શમદમાદિ છ મુદ્રા-
યોદ્ધાઓ છે. હાથનાં કંકણ ખખડાયાથી જે મધુર ધ્વનિ
નીકળે છે, તે શ્રીકૃષ્ણનિદ્રાનો સંગ છે. હુએગીન્ના રંગ એવા
મનોહર છે કે સંધ્યાકાળનો રંગ પણ તેની આગળ ઝાંખો
પડી જાય છે. એ હાથ હુએગાં શ્રીરામનાં ચરણોની જેવા
કરે છે." (પ્રમંન ૭)

ବରପୂଜନ

કાંઈનપુરનાં શ્રીકૃષ્ણ અને કલિમહાતા વિવાહપ્રસંગે
 ૧૧-૫૫ કરનાં કરનાં રાગ શ્રીમત અને રાણી શુદ્ધમતીની
 મનોહર દેવી થઈ તેનું મહારાજ વર્ણન કરે છે—

[illegible]

વંદન

વિવાહ-સંબંધી બીજા વિધિ થઈ રહ્યા પછી જ્યારે વડુને વરનાં ચરણોમાં વંદન કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે-

“ રુકિમણી શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણોમાં વંદન કરવા ચાલી, સખીઓ તેના તરફ વક દૃષ્ટિ વડે જોવા લાગી. આ જોઈને રુકિમણી ચરમાઈ ગઈ-ચિત્તમા ચંકા ઉડી. અભિન્ન-ભાવ-માં આ લેહ ઉત્પન્ન થયો. આથી નમન પણ બરાબર થયું નહિ. તેણે નમન તો કર્યું, પરંતુ ચરણો તેના મસ્તકમાં લાગ્યાં નહિ. મા હસ્યે, સખીઓ હસ્યે એવો જે ભાવ તેના મનમાં ઉઠ્યો તે અભિમાન હતું. અભિમાનથીજ તેણે પોતાના હાથ વડે અંગૂઠા પકડ્યા અને નક્કી કર્યું કે, હવે પછીના વંદનમાં ભૂલ થવા નહિ દઉં. પરંતુ જ્યારે તેણે ફરીથી મસ્તક નમાવ્યું, ત્યારે સમચરણોએ એક-બીજાનું આલિંગન કર્યું. અને તેનું મસ્તક જમીનને અડ-ક્યું, સમચરણોમાં નહિ. વાત એમ છે કે, અભિમ જેટલું બળ હોય છે, તેટલોજ જાડો પડેલો દૃષ્ટિ ઉપર વળે છે. આથી ચરણકમળ પ્રાપ્ત થયાં નહિ. તેના ને માંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી, આખું શરીર થરથર કં લાગ્યું. ચરણોના વિયોગને લીધે શરીરનો ભાર અસહ્ય ગયો. તે બેભાન જેવી દશામાં નીચે પડી ગઈ ! ઉ-આ જોયું, તેઓ રુકિમણીની પાસે દોડી ગયા અને તેમ હાથ પકડીને બોલ્યા કે ‘ મા, ઉઠો ! શ્રીકૃષ્ણના ચરણો વંદન કરો. શરમ અને અભિમાન છોડી દો, મનને નિર્મિ કલ્પ કરી લ્યો અને વૃત્તિને સાવધાન કરી હરિનાં ચરણો વંદન કરો. ’ ઉદ્ધવનાં વચનોથી રુકિમણીએ ધીરજ પકડી તેણે લાજ-ચરમ છોડી દીધી અને તે શ્રીહરિનાં ચરણોમાં પડી. વૃત્તિ સમાહિત થઈ, (તટપ-ત-મય બની;) શબ્દન ગતિ બંધ થઈ ગઈ, મૌન બાગી થયું અને રુકિમણી ચર-ણોમાં વંદન કરતી કરતી પરમાત્માને પામી. વિષયદૃષ્ટિ ઉપરામ થઈ, સમસ્ત સર્વ નિબનંદમાં સમાઈ ગઈ, ત્રિ-

થય થઈ ગયો. ત વરતું કમરનું રહ્યું કે ન વાંતું;
દેશાંતર અદશ્ય-વિદ્યીન થઈ ગયું અને અંદર, કમારું
પરમાર્થ અનંત બનીને અનંતમાં મળી ગયા. ”

દેવી-દેવની એકતા

શરમ અને અભિમાન તથાને મનને નિર્વિકલ્પ કરી
મંદી બધારે શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણોમાં આબોધી પડ્યાં ત્યારે-

“ચરણોનું આલિંગન થતાંજ અહ-સોહની ગાંઠો
ટૂટી ગઈ. સમસ્ત સંસાર આનંદમય બની ગયો. સેવ્ય-
સેવક-સાવનું કોઈ ચિહ્નજ રહ્યું નહિ. વિવાહનું કોઈ
પાંચ પક્ષ ના રહ્યું, દેવી અને દેવ એક થઈ ગયાં. ”

નમુના તરીકે આ ઘોડાંક અવતરણ અત્રે આપ્યાં છે.
વનંદન ગ્રંથ આયોજ છે. વિવાહની એક-એક વાતનું સ્પષ્ટ
અને સુંદર વર્ણન એકનાથ મહારાજે આ ગ્રંથમાં કર્યું છે
અને તેમાં ભગવાન અને ભક્તાના આનંદમય અખંડ મિલન
ની જાણ સાધનાજ બતાવેલી છે.

૩-ચિરંજીવ પદ

એકનાથ મહારાજનો આ ૪૨ ઓવીઓનો નાનકડો
પણ અત્યંત લોકપ્રિય છે. ચિરંજીવ પદ-એટલે કે
ચંદ્રશી પ્રહસપદ. આ પ્રહસપદની પ્રાપ્તિનું સાધન આ
પમાં બતાવવામાં આવ્યું છે. અહીં ઘોડાંક અવતરણોજ
પાંચે હોય. પેશાવરજ સુખ્ય સાધન છે, પરંતુ વૈરાગ્ય
, છે ? અને વિરક્ત કેને કહે છે ?

વિરક્ત

“ રત્નો પિપ્પા નેજ કહેવાય કે જે માનના સંસાર-
માંથી નિવૃત્તિ મેળવીને નિર્વિકલ્પ થઈને મનની પ્રવૃત્તિ
ને દાબી દેવાથી વિરક્ત થાય છે. ”

પોતાની ગાદી કાયમ કરતો નથી.) એ બધું જ છે, એનાથી અહંતાજ વધે છે. જીવિકાને માટે તે દીન થઈને કોઈની ખુશામત કરતો નથી. તે લોકિક નથી હોતો. તેને વગ્ના-લંકારની ઇચ્છા નથી હોતી, પરાત્તમાં તેને રુચિ હોતી નથી, શ્રીઓને જોવાનું તેને સારું લાગતું નથી. શ્રીઓમાં બેસવું, શ્રીઓને જોવી, શ્રીઓના પ્રત્યે ભાવ બતાવવો, શ્રીઓના પગ દબાવવા ને શ્રીઓનું બોલવું તેને પસંદ પડતું નથી. એ હિમેશાં એમજ માને છે કે, શ્રીઓનો સંગ ન થવો જોઈએ, શ્રીઓ સાથે એકાંત ન હોવું જોઈએ, શ્રીઓનો પરમાર્થ ગણે ન પડવો જોઈએ. શ્રીઓ પુરુષોને હાનિજ પહોંચાડે છે. ”

*

*

*

*

ગૃહસ્થાશ્રમી સાધકને માટે કહે છે કે—

“ પોતાની શ્રી સિવાય અન્ય શ્રી સાથે કોઈ પણ જાતનો સંબંધ ન રાખવો. કોઈ પણ શ્રીને પોતાની પાસે એકદમ આશ્રય આપવો નહિ. પોતાની શ્રી સાથે પણ માત્ર જરૂર પૂરતોજ સંબંધ રાખવો અને ચિત્તને કદી પણ આસ-ક્ત થવા દેવું નહિ. ”

*

*

*

*

અખંડ એકાંત

“ નર-નારી સેવા કરીને લક્ષિત અને મમતા ઉત્પન્ન કરે છે. જે શુદ્ધ પારમાર્થિક છે તે તો શ્રીઓથી દૂરજ રહે છે. અખંડ એકાંતવાસ કરવો જોઈએ. પ્રમદાના સંગથી હિમે-શાં બચવું જોઈએ. જે નિરસિમાન થઈને નિઃસંગ બની ગયો હોય તેજ અખંડ એકાંતનું સેવન કરી શકે છે. ”

સારાંશ કે શ્રી, ધન તેમજ પ્રતિષ્ઠા, એ ત્રણ ચિરંજીવ પદની પ્રાપ્તિના સાધનમાં મહાત્મ વિષ્ણુ છે. સાચો અનુતાપ અને શુદ્ધ સાત્વિક વૈરાગ્ય જો ન હોય તો શ્રીકૃષ્ણપદ પ્રાપ્ત કરવાની આશા રાખવી એ કેવળ અજ્ઞાન છે. નાથ કહે

‘વિવિધ ગ્રંથમાળા’ સળંગ અંક ૨૯૩ થી ૨૯૬, વર્ષ ૨૬ મું, સં. ૧૯૯૩

શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ

અને

મહાત્મા શ્રી એકનાથ

મૂલલેખક:-શ્રી. લક્ષ્મણ રામચંદ્ર પાંગારકર बी. ए.
 अनुवादक:-श्रीकलाल माणेकलाल शुक्ल
 भु. आणुंड (दाख भु. इलकता)

सस्तु साहित्य वर्धक कार्यालय तरुथी
 संपादक અને પ્રકાશક: મિત્રુ-અસંહાનેદ
 અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

૫૪ ૫૦૪, આર.તિ ૧ સી, પ્રા ૫૩૦૦, નં. ૧૯૯૩
 મૂલ્ય ૧૧૧ રૂપાલખર્ચ છુટું.

• Եղի Սիւսի 143, 117, 116-115
116 „ 116, 117, 118 119 „ 116, 117, 118

મહાશક્તિ નિવેદન

“શ્રીગણેશ્વર મહારાજ” અને “મહાત્મા શ્રી એકનાથ”ના ચરિત્રોના આ ગ્રંથ “વિવિધ ગ્રંથમાળા”ના ૨૬ મા ગ્રંથના સંખ્યાક ૨૬૩ થી ૨૬૬ નરીકેનું આ બીજું પુસ્તક પ્રગિદ્ધ થાય છે.

મહારાષ્ટ્રના અમગળ્ય પાંગ મતોમાંના ગણેશ્વર મહારાજને મહારાષ્ટ્રવાસીઓ “ગાનમાતા”ના નામથી સંબોધે છે; ત્યારે મહાત્મા શ્રી એકનાથને એક સાચા મહાત્માને સ્વરૂપે સ્વીકારે છે.

ત્યાંના સંત મંડળના ચાર સતો માટે એમ કહેવાય છે કે, શ્રી ગણેશ્વરનું નામ ગંભીર બનાવી દે છે, સંત તુકારામના નામમાં લીનના નમયતા છે, સ્વામી રામદાસના નામની ધાક છે, ત્યારે મહાત્મા એકનાથના નામમાં સૌને પ્રસન્ન કરવાની શક્તિ છે.

આવા સંત મંડળમાંના બે સતોનાં આ ચરિત્રો છે. તેમાં પ્રથમ આપણે શ્રીગણેશ્વર મહારાજનું ચરિત્ર અસૌકેષિક છે. અત્ય વ્યયમાં તેમણે જે મહાન કાર્યો કર્યાં, ગીના જેવા ગ્રંથ પર જે અનુપમ ભાષ્ય કર્યું અને ઇતર પ્રકારે સંસારનાં પામર પ્રાણીઓને જે ગાનદાન દીધું તે સાચેજ અનુપમ છે. આથી નનમસ્તકે સ્વીકારવું પડે છે કે શ્રીગણેશ્વર મહારાજ સામાન્ય અનુધ્યજ નહિ પરંતુ કોઈ અસૌકેષિક પુરુષ હતા. સકળ સિદ્ધિઓના તે સ્વામી હતા. એ બધી બાબનો તેમના ચરિત્રમાં અપાર્થ છે. અને મહાત્મા શ્રી એકનાથનું ચરિત્ર ! એ પણ એક સાચા મહાત્મા હતા ! શું તેમનો ભગવત્પ્રેમ ! શું તેમનો પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે એકસરખો સમાન ભાવ ! શું તેમની સદિપ્તતા ! એ બધા ગુણોથી આપણે મુગ્ધજ થઈ જઈએ છીએ. શ્રદ્ધાથી જેવા છતાં તેઓ સાચા સંન્યાસી હતા. સંસારમાં રહેતા થકા તેઓ તેનાથી નિર્લેપ રહ્યા હતા અને એટલેજ આવા સાત્વિક પુરુષને ત્યાં, કહે છે કે સ્વયં ભગવાન દાસરૂપે રહ્યા હતા. તેમણે મહારાષ્ટ્રની તટકાલીન જનતાને કીર્તનરસમાં તરબોળ કરી હતી. ગણેશ્વર મહારાજને ભાગવત સંગ્રહાયના વાવેલા ખીજને મહાત્મા એકનાથે ઉઠેરીને પલ્લવિત કર્યું. એ સંગ્રહાયને તેમણે સમસ્ત મહારાષ્ટ્રમાં પ્રસરાવ્યો અને ભગવત્પ્રામનો પુષ્કળ પ્રચાર કર્યો.

અરીં એ બન્ને સતો વિશે કેટલુંક લખવું ! એ બધી બાબનો આ ગ્રંથમાં યથારથાને આપેલીજ છે. ઉપરાંત તે વિશે મૂળ મગડી રૂપે, તેમજ દિલી અનુવાદકે અને ક્યાંક ક્યાંક મુજરાની અનુવાદકે પણ અપરૂતા કરી છે તે અન્યથ વાચવા વિનંતિ છે.

આ બન્ને સતોના મૂળ મગડીમાં શ્રી. પામગરે લખ્યાં છે. તેનું દિલી રૂપનું શ્રી. લક્ષ્મણ નારાયણ ગદંએ કર્યું છે અને તે ગીના રૂપે રામપુરના સચાઈએ પ્રગિદ્ધ કર્યું છે. અરીં તે નંવાલકે શ્રી. રુદ્રાનંદે કર્યું છે. તથા શ્રી જયદયાજી ને વન્કાને મદદ આપી છે. તે પાંચે મળીને આ ગ્રંથની રચના પૂર્વકે સમગ્રજન

અનુષ્ઠાનકર્તા કે કોલ

શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ વિષે

ત્વમેવ માતા ય પિતા ત્વમેવ । ત્વમેવ ચન્ધુઃ સગ્ગા ત્વમેવ ॥
ત્વમેવ વિદ્યા દ્રવિણં ત્વમેવ । ત્વમેવ સર્વે મમ દેવદેવ ॥

જેમણે વિવિધ પ્રકારના જ્ઞાન-ચારિત્ર્યવર્ધક ગ્રંથોના અનુવાદ-
નું સદ્ભાગ્ય આપ્યું, કટલાંક વર્ષો પહેલાં જેમના સમાગમમાં અને
સાથમાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના આજ્ઞાદીનાં દર્શન કરવાનું સદ્ભાગ્ય
પ્રાપ્ત થયું હતું અને જેમનો કૃપાપ્રસાદજ્ઞ આ જ્ઞાન-ગ્રંથનું અનુવાદ-
સૌભાગ્ય આપે છે, તેમનાં ચરણોમાં અનેકાનેક વંદન.

અજ્ઞાનતિમિરાંધસ્ય જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।

અધ્ધુરન્મિલિતં ચેન તસ્મૈ જ્ઞાનાત્મને નમઃ ॥

હિંડા અધેકારમાં ફસાયેલા શુભોને જ્ઞાનનો પ્રકાશ આપના એ
જ્ઞાનદેવને, કર્મ-જ્ઞાન-ભક્તિના વિવિધ ગ્રંથો પીરસનાર અખંડ-આત્મ-
દેવે અને સર્વનિષંતા પરમકૃપાળુ પરમાત્માને વંદન, વંદન !

સંત વ્રુકારામના શબ્દોમાં શ્રીજ્ઞાનદેવને ચરણે નમ્ર પ્રાર્થના છે કે-

“ ઓ જ્ઞાનદેવ ! હું તો બાળક છું, આડી અવળી વાતો કંઈ
છું. આપ સિદ્ધ છો, અપરાધ ક્ષમા કરો. મેં મારો અધિકાર નથી
વિચાર્યો. આ દાસને પણ આપના ચરણોમા રાખો. ”

શ્રીજ્ઞાનદેવનું આ ચિત્તપાવન ચરિત્ર સૌને કલ્યાણકારી થાઓ.

આજે—રામનવમીના પ્રભાતકાળે બીજો કશો વૈખરીનો વિકાસ
મળતો નથી. ઘટ ઘટમાં રમી રહેલા રામને વંદન, સંત-મહાત્માઓને
વંદન અને જ્ઞાનદેવને વંદન ! વંદન !! વંદન !!

કલકત્તા, } સંતચરણરજ્જી—
રામનવમી-સં. ૧૯૬૩ } ત્રંબકલાલ મા. શુક્લ

મહાત્મા શ્રી એકનાથ વિષે

મંગા પાપં શશી તાપં દૈન્યં કલ્પતલસ્તથા ।

પાપં તાપં ચ દૈન્યં ચ ધ્વંતિ સંતો મદાશયાઃ ॥

અર્થાત્ મંગાશ પાપનો, ચંદ્ર તાપનો અને કલ્પવૃક્ષ નરીબા-
દનો નાશ કરે છે; પરંતુ સંત મહાત્માઓ તો પાપ-તાપ દૂર
અને ઘનિષ્ઠ, એ સર્વેનો નાશ કરે છે.

આવા મતોનો ને તેમનાં ચરિત્રોનો મદિમા આ અપગ અને
પામર અનુસદ્ધ સું ગાય, સું ગાઈ શકે !

શ્રીચૈતન્ય મહાપ્રભુ અને સંત તુકારામનાં કલ્યાણકારી ચિત્ત-
પાવન ચરિત્રો પછી મહાત્મા એકનાથજીના મુંદર ચરિત્રનું ને તેમની
વાણીનું અનુવાદકાર્ય—એ સદ્ભાગ્ય—આ લખનારને પ્રાપ્ત થયું, તે
ભક્ત-ભગવંતની કૃપાનુંજ ફળ છે.

સંત-મહાત્માઓનાં ચરિત્રો ને તેમની વાણીના વાચન, મનન,
નિદિધ્યાસન અને સ્વાધ્યાયના લાભો તો અવર્ણનીય ને અકથ્ય છે.
તેનું લેખન, મનન ને પરિશીલન કરવાનું મળ્યા કરે, એ એક પરમ
સદ્ભાગ્યજ છે. એ સદ્ભાગ્ય આપવા બદલ તે સર્વનિયંતા પરમ
કૃપાળુ વિશ્વેશ્વર પરમાત્માનાં ચરણોમાં હું વંદન કરું છું.

પ્રાતઃસ્મરણ કે સંધ્યા, ગાયત્રી કે ધ્યાનભજન કંઈ પણ ખનતું
નથી, સદ્મંથોનું વાચન-મનન પણ ઓછું થાય છે અને બ્રાહ્મણત્વ-
નું કશું ભાન નથી, એવી પામર દશામાં આ ચિત્તપાવન કલ્યાણકારી
ચરિત્રોનો પ્રાતઃકાળે સમાગમ કરવાની તક આપનાર પરમ કૃપાળુ
અને મંગલમય દીનનદુઃખદરણ્ય દેવનીજ ખરેખરી જેવા એ શિશુ-અખં-
ડાનંદજીના—એ બાવાજીના જેટલા આભાર માનું તેટલા ઓછાજ છે.

ગુરુ દત્તના પૂજારી એવા મહાત્મા એકનાથજીની ગુરુભક્તિ,
સદિપ્તજીના, ત્યાગ, પરાપકારબુદ્ધિ, પ્રભુપરાયણતા, એમનો ધન્ય ગૃહ-
સ્થાશ્રમ અને બીજા વિવિધ પ્રસંગો વાચકને કોઈ નવીજ દુનિયાનો
પરિચય આપશે, સંત-મહાત્માઓનાં હૃદય ચરિત્રોની સાચી સમજણ
આપશે અને તેમનાં ચરણોમાં આપોઆપ વંદન કરવા પ્રેરશે.

અને પરમ ભાગવત મહાત્મા એકનાથજીના ગૃહસ્થાશ્રમ તો
'ધન્યો ગૃહસ્થાશ્રમો' એ વચનને બરાબર સાર્થક કરે છે. સૌને
તે પથપ્રદર્શક-માર્ગદર્શક થાઓ, કલ્યાણકારી થાઓ ! જ્ઞાન-આરિય-
વર્ધક થાઓ !

અંતમાં ભગવતી માતા શિરિંગબાદને, ધર્મોત્તમા એકનાથજીને,
મો મંત-મહાત્માઓને અને પરમકૃપાળુ પરમાત્માને મનોમન અનેકા-
નેક પ્રણામો કરતો વિરમું છું.

એ...એ...મંગલમય ! નારી લીલા અપરંપર છે. એ નારી-
શબ્દ 'દુઃસ્વપ્ન' ! 'દુઃસ્વપ્ન' ! 'દુઃસ્વપ્ન' ! 'દુઃસ્વપ્ન' ! 'દુઃસ્વપ્ન' !

મનો નમસ્તેજ્યુ માર્ગદર્શક ! પુનઃ મૂલોપિ નમો નમસ્તે ॥

કલકત્તા :
૧૯૧૬ } — નવેમ્બર —
૧૯૧૬ } અંબિકાલાલ આ. ગુપ્તા

છે, તેનું વિવેચન હું શ્રી એકનાથ ચરિત્રની પ્રસ્તાવનામાં કરી ચૂક્યો છું. 'સંતોનો ચરિત્રકાર સાંપ્રદાયિક ભક્ત, કાવ્યમર્મજ્ઞ, રસિક તેમજ ઇતિહાસજ્ઞ અને ચિકિત્સક હોવો જોઈએ.' આ વાત ધ્યાનમાં રાખીને 'હરિ, હરિભક્ત અને હરિનામ પ્રતિ પોતાનો અને પોતાના વાચકોનો પ્રેમ અને આદર વધે, સંતચરિત્રોનાં દર્પણમાં અમે અમારું પોતાનું સ્વરૂપ જોઈ શકીએ અને તુકારામ મહારાજના શબ્દોમાં 'એકબીજાને મદદ કરીને સઘળા સન્માર્ગે ચાલીએ અને શ્રીહરિના પ્રેમપાત્ર બનીએ' એજ મુખ્ય હેતુથી આ સંત-ચરિત્ર-માલા તૈયાર કરવામાં આવી છે. આ ચરિત્ર પછી શ્રી-તુકારામ, શ્રી નામદેવ, શ્રી રામદાસ, શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રીરામનાં ચરિત્ર ક્રમેક્રમે મહારાષ્ટ્રની સેવામાં સાદર રજુ કરાશે.

હવે આ ગ્રંથમાં કયાં અને કેવી રીતે કયા વિષયનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, તેનું હુંકામાં દિગ્દર્શન કરાવું છું. પહેલો અધ્યાય શ્રીજ્ઞાનેશ્વરના સમયના મહારાષ્ટ્રવિષે છે. એમાં મહારાજના સમયમાં મહારાષ્ટ્રની રાજનૈતિક, સાહિત્યવિષયક અને ધાર્મિક પરિસ્થિતિ શું હતી, તેનું ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ વિવેચન કરેલું છે. દેવગિરિના નાથવ રાજા, ભાસ્કરાચાર્ય, હેમાદ્રિ, બોપદેવ, ભાગવત ગ્રંથનું પ્રાચીનત્વ અને પંડરીના ભાગવત ધર્મનો ઉદય, એ વિષયોનું વિવેચન કરેલું છે; અર્થાત્ તે સમયના મહારાષ્ટ્રનો રાજકાળ, વિદ્યા અને ધર્મવિષયક સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસજ્ઞ આ અધ્યાયમાં આવી ગયો છે. આ પહેલો ઐતિહાસિક અધ્યાય સમાપ્ત થયા પછી આગળ ગ્રંથના અર્ધા ભાગમાં શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું ચરિત્ર આપવામાં આવ્યું છે અને પછી બાકીના ગ્રંથના અર્ધા ભાગમાં તેમના ગ્રંથોનું વિવેચન કરેલું છે; અને અંતમાં તેમના ગ્રંથોમાંથી ચૂંટેલાં અવતરણોનો એક સવિસ્તર અધ્યાય આપીને તેમના પછી નામદેવની તે મોરો પાંત મુખીના અનેક સંત દર્શિઓએ મહારાજની સ્તુતિમાં જે સ્તોત્ર, કાંડ, પદ, ચારની વગેરે સ્તવનો કરેલી છે, તેનો સ્વરૂપ સંપ્રદ કરેલો છે. આ પ્રમાણે સંત પદમાં આ ગ્રંથનું સ્વરૂપ ઐતિહાસિક, ચરિત્ર-

વિષયક, વિવેચનાત્મક તથા સ્તવનાત્મક છે. બીજો અધ્યાય
કુળ-વૃત્તાંત છે. એમાં મહારાજના પૂર્વજ, તેમનાં માત
રુકિમણીબાઈ અને વિઠ્ઠલ પંત, વિઠ્ઠલ પંતની યાત્રા, તેમને
વિવાહ, તેમનો સંન્યાસ, રામાનંદ સ્વામીનો અનુગ્રહ-રુકિમ
ણીબાઈનું તપ, દ્વિતીય ગૃહસ્થાશ્રમ, અત્યાચાર ને નિવૃત્તિ-
જ્ઞાનેશ્વરનો જન્મકાળ, એ વિષયો છે; અને અંતે સંન્યાસીનું
ત્યાં જ્ઞાનેશ્વર કેમ અવતર્યાં એ વાતનું વિવેચન છે. ત્રીજો
અધ્યાય 'શુરુસંપ્રદાય' છે. એમાં ગૈનીનાથથી નિવૃત્તિનાથ
અને તેમની પાસેથી જ્ઞાનેશ્વરને કેવી રીતે બોધ પ્રાપ્ત થયે
તેનું વર્ણન છે. અને જલધરનાથ, મેનાવતી, ગોપીચંદ
મત્સ્યેન્દ્રનાથ અને ગોરક્ષનાથની કથાઓ આપેલી છે અં
અંતમાં નિવૃત્તિનાથ અને જ્ઞાનેશ્વરના પોતાના સંપ્રદાય
સંબંધી ઉદ્દગાર વિવરણ સાથે આપ્યા છે. ચોથો અધ્યાય
ઉપનયન અને વેદ-શાસ્ત્રની મર્યાદાનો છે. એમાં બ્રાહ્મણોએ
વિઠ્ઠલ પંતને કરાવેલી દેહાંત પ્રાયશ્ચિત્તની વ્યવસ્થા, પ્રયાગ
તીર્થમાં વિઠ્ઠલ પંતનો દેહત્યાગ અને જ્ઞાનેશ્વરનું બાળપણ
વર્ણવીને, વિઠ્ઠલ પંતના પ્રાયશ્ચિત્તના સંબંધમાં સમાજ
શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી બ્રાહ્મણોએ કરાવેલી વ્યવસ્થાની યોગ્ય
યોગ્યતાનો વિચાર કરેલો છે અને તે પછી વર્ણ્યશ્રમ ધર્મ
પાલન આવશ્યક છે કે નહિ, એ વિષયમાં નિવૃત્તિ, જ્ઞાને
શ્વર અને સોપાનદેવનો સંવાદ આપેલો છે. સમાજસુધારે
કરવા ઇચ્છનારા લોકોએ આ અધ્યાય બરાબર વાંચીને મન
ન કરવા જોવો છે. આમાં વિઠ્ઠલ પંતનો સ્વધર્મપ્રેમ, બ્રહ્મનિ
અને મનનું ધૈર્ય સ્પષ્ટપણે બતાવવામાં આવ્યું છે. પાંચમે.
અધ્યાય 'પેઠણના ચમત્કાર'નો છે. એમાં ઉપનયન વિષેના
વાદનો નિર્ણય, જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની સમખુદ્ધિ, પાડાની
પાસે વેદ બોલાવવા વગેરે ચમત્કારોથી તેમના દિવ્યત્વ
ઉપર બ્રાહ્મણોને વિશ્વાસ થયો, શુદ્ધિપત્ર, મહારાજનું અધ્યા-
વલોકન અને ત્રિદશા-એ વિષયો આપ્યા છે. છઠ્ઠો અધ્યાય
'તીર્થયાત્રા પ્રકરણ' છે. એમાં નેવાસે દેત્ર, સચ્ચિદાનંદ
બાબા, વિસોબા ત્યાટી અને જ્ઞાનેશ્વરીની રચનાનું વિવરણ
છે અને પછી મહારાજ નામદેવની સાથે તીર્થયાત્રા કરના

કરતાં ક્યાં ક્યાં ગયા, રસ્તામાં અનેક ચમત્કાર કરીને
કઇ રીતે તેમણે અનેકોનો ઉદ્ધાર કર્યો એ બધું બતાવ્યું છે.
સાતમો અધ્યાય ‘ચાંગદેવ અને જ્ઞાનદેવ’ વિષે છે. એમાં
વદેશ્વર ચાંગદેવનું સંપૂર્ણ ચરિત્ર આપેલું છે. ચાંગદેવની
વિદ્વત્તા અને સિદ્ધિ, કેરા કાગળની વાત, જ્ઞાનેશ્વર મહા-
રાજે તેમની પાસે મોકલેલો ‘ચાંગદેવ પાસથી’નો પત્ર,
‘પાસથી (પાંસઠી)’નું વિવરણ, જ્ઞાનેશ્વર-ચાંગદેવના મિલ-
નનો અપૂર્વ પ્રસંગ, ચાંગદેવની શરણાગતિ અને મુક્તા-
બાધનો ઉપદેશ, એ વિષયો છે. આઠમો અધ્યાય ‘સમાધિ
પ્રકરણ’ છે. એ અત્યંત ગંભીર અને પ્રેમરસથી ઓતપ્રોત
છે અને એનું વર્ણન નામદેવની વાણીથીજ થયું છે. જ્ઞાને-
શ્વર મહારાજની સમાધિનો નિશ્ચિત સમય, મહારાજની
લોકપ્રિયતા, પંઢરી-પંઢરપુરની યાત્રા કરીને બધા સંતોનું
આજંદીમાં આગમન, સમાધિના પ્રસંગનું વર્ણન, સોપાનદેવ,
ચાંગદેવ, મુક્તાબાઇ અને નિવૃત્તિનાથના સમાધિના પ્રસંગો,
બીજા સમકાલીન સંતોની તિથિઓ વગેરે વિષયો છે અને
અંતે જ્ઞાનેશ્વર-દર્શનની નામદેવની હઠ ભગવાને કેવી રીતે
પૂરી કરી તેનું અત્યંત પ્રેમમય વર્ણન નામદેવનીજ વાણીથી
થયું છે. ચરિત્રભાગ અહીં સમાપ્ત થયો. નવમો અધ્યાય
‘ઉપાસના અને ગુરુભક્તિ’ છે. નાથપરંપરાની યોગનિષ્ઠા
અને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની કૃષ્ણોપાસનાનું વર્ણન કરીને
પછી જ્ઞાનેશ્વરી, અમૃતાનુભવ અને અલંગોભાંધી મહા-
રાજના ગુરુભક્તિવિષયક ઉદ્દગાર કમેકમે આપ્યા છે અને
તેમનું યથાશક્ય વિવરણ પણ આપ્યું છે. ગુરુભક્તોને આ
અધ્યાય અત્યંત પ્રિય થશે. આ અધ્યાયથી મહારાજની
તથા બધા સાચા ગુરુભક્તોની ગુરુભક્તિનો મર્મ અને પ્રેમ,
પ્રેમી જનોના મમલયાનાં અનાયાસેજ આવી જશે. દસમો
અધ્યાય ‘મૈત્ર્ય-વિવેચન’નો છે. આ અધ્યાય વધનાં વધનાં
ધર્મો વાળી ગયો છે, પરંતુ મહારાજની વાણીનું માધુર્ય,
તેમજ ભાંતકીશકર, તેમની સરુષ ભક્તિ, તેમના કપલ
જાનક નર નરક, તેમનો અદ્ભુત પ્રેમ દેવવદિ સુલ, તેમની
સર્વ વરે વરણેના વધનાં વધનાં મર્મ નિર્ભર નિર્ભર નિર્ભર

ક'ઈક જોવી ઈચ્છા થઈ કે ત્યાં મારી વૃત્તિ અને લેખિની મારા કાળુમાં રહી નહિ ! અહીં જ્ઞાનેશ્વરી, અમૃતાનુભવ અને હરિપાઠ વગેરે અવગોમાંથી ઉત્કૃષ્ટ અવતરણો આપતાં આપતાં, તેમની માધુરી આપતાં આપતાં, પ્રેમામૃતના ધૂંટડા ઉતારતાં ઉતારતાં, તેમની વાણી અને અર્થની સંપત્તિનો યથેષ્ટ ઉપભોગ કરતાં કરતાં આ અધ્યાય લખેલો છે. પરંતુ આ વિસ્તાર શક્તિ, જ્ઞાન તેમજ વૈરાગ્યથી ભરેલો છે, એટલી હદીકતનો તો વાચકો અવશ્યજ સ્વીકાર કરશે. અસ્તુ. સૌ પ્રથમ મહારાજના અર્થોનું 'આખાલસુખોદય' (ખાળકથી તે વૃદ્ધ સૌને સમજાય તેવું સ્પષ્ટીકરણ), તેમનું સ્વભાષાનું અભિમાન અને મનોહર આત્મપ્રત્યય, તેમની અંધસંપત્તિ, જ્ઞાનેશ્વરી અને તેનું સંશોધન, વગેરે વિષયો એમાં આવ્યા છે અને પછી જ્ઞાનેશ્વરીના અંતરંગનું અવલોકન થયેલું છે. મહાભારત, વેદવ્યાસ અને ગીતાશાસ્ત્રના સંબંધમાં સ્થળે સ્થળે મહારાજના જે ઉદ્ઘારો છે તેમને એકત્ર કરી જોવાથી કયો ભાવ નીકળે છે, તે એમાં દર્શાવેલું છે. એજ પ્રમાણે શ્રુતિ અને ગીતા, શ્રીકૃષ્ણાનું નનો અન્યોન્ય પ્રેમ અને શ્રોતાઓ પ્રત્યેના મહારાજના વિનયભર્યા ઉદ્ઘારોને પણ એકત્ર કરીને તેમનો પણ પ્રેમ-રંગ બતાવ્યો છે. અગીઆરમો અધ્યાય 'ઉત્કૃષ્ટ અવતરણ' (અનુવાદમાં 'બોધવચન') છે. આમાં જ્ઞાનેશ્વરીમાંથી ચૂટેલાં અવતરણો આપીને અમૃતાનુભવનું વિવેચન કરેલું છે. મહારાજના બોધ અને ઉપાસનામાં કયા કયા સિદ્ધાંતોનું કેવી રીતે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, તેનું પણ સ્પષ્ટીકરણ સ્થળે સ્થળે કરવામાં આવ્યું છે. અંતમાં તેમના અલગોમાં સંશુદ્ધ પ્રેમ અને નામમાહાત્મ્ય કેવું ભરપૂર છે તે બતાવ્યું છે. બારમો અધ્યાય 'સ્તુતિસુમનાંજલિ'નો છે. નામદેવ, જનાણાઈ, સેના વાળંદ, એકનાથ, તુકારામ, નિલોબારાય, ઠાન્દુ પાત્રા, શિવદિન દેસરી, લોળાનાથ, નિરંજન માધવ, રંગનાથ, મોરો પંત, શ્રીધર, સુકતેશ્વર વગેરે સંતો અને દવિઓએ શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજની સ્તુતિના ઉદ્ઘારો કાઢ્યા છે, તે એમાં એકત્ર કરેલા છે. શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું આ

૧૧
ચરિત્ર તેમનાજ કૃપાપ્રસાદનું ફળ છે, અને એ તેમનાંજ ચરણોમાં સમર્પણ છે.

“શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજની જય”

પૂના “મુમુક્ષુ” કાર્યાલય } શ્રી જ્ઞાનેશ્વર-ચરણુરજ—
શ્રીરામનવમી, શકે ૧૮૩૪ } લક્ષ્મણ સમચંદ્ર પાંગારકર

(આ પ્રસ્તાવનાથી ગ્રંથનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ ધ્યાનમાં આવી જાય છે. અનુવાદની જાળતમાં માત્ર એકજ વાત કહેવાની છે. તે એ કે, મેં ક્યાંક ક્યાંક મરાઠીનાં અવતરણો પણ આપ્યાં છે. જે અવતરણો એટલાં જ્યાં કિંમતી લાગ્યાં કે જેનો માત્ર હિન્દી અનુવાદ આપવાથી મને સંતોષ ન થયો અને મૂળનો આનંદ હિન્દી વાચકોને પણ પ્રાપ્ત થાય એ ઇચ્છા જેમની જાળતમાં રોકી શકાઈ નથી તેજ મરાઠી અવતરણો જેમનાં તેમ આપવામાં આવ્યાં છે. થોડાંક અવતરણો એવાં પણ આપેલાં છે કે જેની મરાઠી ભાષા હિન્દીને ઘણી રીતે મળતી આવે છે.—હિન્દી અનુવાદક ભગવદ્ભક્તસેવક લક્ષ્મણ નારાયણ ગર્દે)

મહાત્મા શ્રી એકનાથ વિષે

શ્રીએકનાથ મહારાજનું આ અસિદ્ધ ચરિત્ર મરાઠી વાચકો સમક્ષ હું આજે સાદર રજુ કરું છું. નાથ મહારાજનું વિસ્તૃત ચરિત્ર લખવાનો વિચાર મેં હમણાં મુલતવી રાખ્યો છે. સુકવિ શ્રી. મોદો પંતના ‘ચરિત્ર અને કાવ્ય-વિવેચન’નો ૬૦૦ પૃષ્ઠોનો ગ્રંથ હું એ વર્ષ પહેલાં રસિકો સમક્ષ રજુ કરી ચૂક્યો છું. એજ પ્રમાણે એકનાથ મહારાજનું જુદું ચરિત્ર લખવાનું કામ મેં મારે માથે લીધું છે અને તેના કાવ્ય-વિવેચન સંબંધી બે ત્રણ અધ્યાયો હું લખી ચૂક્યો પણ મું. શ્રીજ્ઞાનેશ્વર, શ્રીનામદેવ, શ્રીએકનાથ, શ્રીતુકારામ અને શ્રીનામદાસ—આ પંચાવતારનાં પૃષ્ઠ ચરિત્ર વિશ્વારૂપવંદ લખવાનો મારો સંકલ્પ પહેલેથીજ હતો અને હવે પણ છે, તેમ છતાં આ વિસ્તારથી લખાન મં ચરિત્રો પહેલાં આ પાંચ પૃષ્ઠના નોંધ અને ચરિત્ર-અંગીકરણ મેં આપી દીધું છે, તેથી આ પાંચ પૃષ્ઠના નોંધને આપી દીધું છે.

શકાય તેવી ભાષામાં સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર લખવા માટે અનેક મિત્રોએ મને ખૂબ દબું અને એને શ્રીહરિની આજ્ઞા માનીને હું આ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયો છું.

આ એકનાથ મહારાજનું ચરિત્ર પહેલું પ્રસિદ્ધ થાય છે અને ત્યાર પછી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ, નામદેવ મહારાજ, તુકારામ મહારાજ, રામદાસ સ્વામી વગેરે વિખ્યાત સાધુ-મહાત્માઓનાં ચરિત્રો ક્રમે ક્રમે લખીને પ્રસિદ્ધ કરવાનો વિચાર છે, તે સત્ય સંકટપદાતા ભગવાન પૂર્ણ કરે. આ ચરિત્ર પાંચ સપ્તાહમાં લખીને તૈયાર થયું, એથી આ આશા રાખી છે. સંતો શ્રીહરિના ઉપાસક અને જીવોના પરમ-મિત્ર હોય છે. તેમની વાક-સુધા-સરિતામાં અખંડ નિમ-જ્ઞાન કરતાં અને તેમના ગુણો ગાતાં તેમજ સાંભળતાં સાંભળતાં પોતાના મૂળ પદને પ્રાપ્ત કરે, એવી પ્રીતિ શ્રી-હરિએજ ઉત્પન્ન કરી છે અને એનું પોષણ કરનાર પણ તેઓજ છે. સંત જનોજ જીવોનાં સાચાં માતા-પિતા છે. જ્ઞાનેશ્વરી, નાથ ભાગવત, અમૃતાનુભવ, દાસબોધ, નામદેવ, તુકારામ વગેરેના અભંગ અને હજારો ભજનાદિ ગ્રંથોના રૂપમાં તે તે સંતોજ અવતરેલા છે. સંતના સંગથી મનનો મેલ ઓગળી જાય છે, મન સ્થિર થઈને શ્રીહરિનાં ચરણોમાં લીન થાય છે; વિષય બાધક-અકચણકર્તા તો શું થાય પણ એનું તો સ્મરણ સરખું પણ થતું નથી, સંસાર સારભૂત અને આનંદદાયક પ્રતીત થાય છે, ‘હું’ યહું મરી જાય છે અને સર્વોત્તમાવ જાગી ઉઠે છે તથા બધું હરિમય જણાય છે. અખિલ વિશ્વ શિદ્ધાનંદથીજ ભરાઈ જાય છે, સંતો ભવ-બંધનથી છોડાયે છે અને સ્વસ્વરૂપના સુખમય સિંહાસને બેસાડે છે. સંતોની વાણી જ્યારે હૃદયમાં જીલ ઉપર નૃત્ય કરવા લાગે છે, ત્યારે અંદર-બહાર સર્વત્ર પ્રકાશ ફેલાય છે. વિચાર જાગે છે અને અજ્ઞાન અસ્ત પામે છે. સત્સંગ મોક્ષનું દ્વાર છે. સંતો અને સંતોના ગ્રંથોમાં ઠાઈ ભેદ નથી. સંતોના અપાર ઉપકારોનો કંઈક પણ જાહેરો વાજવાનો ઉત્તમ ઉપાય એજ છે કે, આપણે તેમના ઉપદેશ અને ચરિત્રનો પ્રચાર કરીએ. સત્સંગમાં, સંતોના ગ્રંથોમાં

અને સંતોનાં ચરિત્રોમાં આપણે રંગાઈ જઈએ અને બીજા-
ઓને રંગી દઈએ; ભક્તિનો આનંદ પોતે આપીએ અને
બીજાઓને ચખાડીએ તથા પરસ્પરના સહાયક થઈ વક્તા-
શ્રોતા, લેખક-પાઠક બધા મળીને હરિ-પ્રેમનો આનંદ
પ્રાપ્ત કરીએ અને બીજાઓને પ્રાપ્ત કરાવીએ. સમસ્ત વિશ્વ
હરિભક્તોની પ્રેમભરી કથાઓથી ગુંજી ઉઠે એજ ચિત્તની
એકમાત્ર લાલસા રહે છે.

સંત કવિઓનાં ચરિત્ર લખનારા લેખકે ત્રણ બાબ-
તોનું ખાસ ધ્યાન રાખવું જોઈએ:-(૧) સૌથી પહેલાં પરં-
પરાથી ચાલી આવેલી વિચારપદ્ધતિને પૂરેપૂરી અપનાવી-
ને ધર્મ-વિચારોના યથાર્થ સ્વરૂપને ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ.
મોટા ભાગના મહારાષ્ટ્રીય સંતો ભાગવતધર્મ માનનારા
'વારકરી' હતા. આ વારકરી સંપ્રદાયમાં જ્યાં સુધી કોઈ
મળી ન જાય ત્યાં સુધી આ સંપ્રદાયનું શુદ્ધ સ્વરૂપ અને
પરંપરાગત અર્થસંગતિ તેના ધ્યાનમાં આવી શકતી નથી.
આજકાલ શિક્ષિતોમાં પૂર્વપરંપરાની બાબતમાં અનાદર
અને પરંપરાથી છૂટી પડેલી વિચિત્ર ધર્મકલ્પનાઓ ખૂબ
ફેલાયેલી છે. આથી પોતપોતાના તર્કો ચલાવીને સંતોના
શ્રદ્ધા અને તેમની કવિતાઓનો કાવે તેવો અર્થ કરવાનો
તો જાણે એપણ ફેલાયો છે. આ લોકો સંતોના શ્રદ્ધા નવીન
વિચારથી સમજવા અને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.
પરંતુ એ સ્વતંત્ર વિચારવાળાઓથી એ શ્રદ્ધામાં દેખાતા
વિરોધો દૂર કરીને અનેક ઉદ્દગારોની એકવાક્યતા કરવાનું
બનવું નથી. આ કામ સાંપ્રદાયિકોથીજ બને છે. હું એમ
નથી કહેતો કે, આંખો નીચીને પૂર્વપરંપરાને માની લ્યો
અને પોતાની બુદ્ધિથી કંઈ પણ વિચાર ના કરો; છતાં
પૂર્વપરંપરાને ચારી રીતે સમજ્યા વિના કેવળ પોતાના
તર્ક ચલાવવા કે. બનાવવા નહીં. વળી 'વારકરી સંપ્રદાયમાં
કેવળ શ્રી કૃષ્ણ દેવો દેવો તો કરતાજ વગાડવાનું. હરિનામ લેવાનું
અને નામકવન તથા નામનુંજ જાણે છે. આ વિષય તરવની
રેખાને મુંડવારે છે' એમ કહીને આ બનાવકલ્પનાને
માન્ય દર કરીને પોતાના જ તર્ક પર મંજૂર કરવાનું. વિચારવિ-